

AZERBAIJAN 2TH. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH

STRENGTHENING INTERNATIONAL RELATIONS FOR
SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

15-17 AUGUST 2024
LERİK / AZERBAIJAN

EDITOR
PROF. DR. GÜLZAR İBRAHİMOVA

ISBN: 978-625-367-836-4

AZERBAIJAN
2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF
SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for
Sustainable Development in Azerbaijan)

AUGUST 15-17,2024 / Lerik / Azerbaijan

EDITOR
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

All rights of this book belong to
IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2024©

Issued: 20.09.2024

PROCEEDINGS BOOK

ISBN:978-625-367-836-4

CONGRESS TITLE

**AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC
RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in
Azerbaijan)**

DATE AND PLACE

AUGUST 15-17,2024 / Lerik / Azerbaijan

ORGANIZATION

**İKSAD INSTITUTE
BAKÜ EURASIA UNIVERSITY**

EDITOR

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

PARTICIPANTS COUNTRY (6 countries)

AZERBAIJAN, NIGERIA, INDIA, HUNGARY, ROMANIA, BULGARIA,

Total Accepted Article: 69

Total Rejected Papers: 32

Accepted Article: 69

ISBN: 978-625-367-836-4

ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Nigar HUSEYNOVA
Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Sayavush GASIMOV
Baku Eurasian University

Prof. Mahira HUSEYNOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Adalat TAHIRZADE
Baku Eurasian University

Gunhan HUSEYNLI
Baku Eurasian University

Shafahat ALIYEV
Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Mutellim RAHIMOV
Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Matanat GURBANOVA
Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Muslimat ALLAHVERDIYEVA
Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Konul HASANOVA
Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Afet HASANOVA
Baku Eurasian University

Dr. Alvan JAFAROV
Azerbaijan State Pedagogical University

SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

Prof. Elshad MAMMADOV
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Prof. Yadulla HASENLI
Azerbaijan State University of Economics (Azerbaijan)

Prof. Veduta Yelena NIKOLAYEVNA
Moscow State University (Russia)

Prof. Jose R. Hernandez
CARRION - University of Valencia (Spain)

Prof. Salih ÖZTÜRK
Namik Kemal University (Turkey)

Prof. Muratgeldi SOYEGOV
University of Turkmenistan-Turkey (Turkmenistan)

Prof. Seher ORUCOVA
Baku State University (Azerbaijan)

Prof. Fikret TURKMEN
Ege University (Turkey)

Prof. Shuayip KARAKAS
Ankara Gazi University (Turkey)

Prof. Najiya SULTAN
Ankara Gazi University (Turkey)

Prof. Ariuka GELYAYEVA
Kabardino-Balkarian State University. (Kabardin-Balkar / Russia)

Prof. Gulanbar AZIZOVA
Azerbaijan State University of Economics (Azerbaijan)

Prof. Mehabbat MAMMADOV
Azerbaijan University of Architecture and Construction (Azerbaijan)

Prof. Danijela JACIMOVIC
University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Nuriddin KAYUMOV
Academy of Sciences of Tajikistan (Tajikistan)

Prof. Obidjon KHAMIDOV
Tashkent State University of Economics, (Uzbekistan)

Prof. Makhfirat KOSIMOVA
Tashkent State University of Economics, (Uzbekistan)

Prof. Turar KOYCUEV
National Academy of Sciences, (Kyrgyzstan)

Prof. Nosir MAXMUDOV
Tashkent State University of Economics (Uzbekistan)

Prof. Sherzod MUSTAFAGULOV
Tashkent State University of Economics (Uzbekistan)

Prof. Tatiana PYSHKINA
Academy of Economic Studies of Moldova (ASEM) (Moldova)

Prof. Farhad RAHMANOV
Azerbaijan State University of Economics (Azerbaijan)

Prof. Alishir RASULEV
Institute of Economics, (Uzbekistan)

Prof. Orazali SABDEN
Institute of Economics (Kazakhstan)

Prof. Merim KOICHUEVA
National Academy of Sciences (Kyrgyzstan)

Prof. Euphrasia Susy SUHENDRA
Gunadarma University (Indonesia)

Prof. Ferenec SZAVAI
University of Kaposvár, (Hungary)

Prof. Khojamahmed UMAROV
National University of Tajikistan (Tajikistan)

Prof. Hajifakhraddin SAFARLI
Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Prof. Yusif HUSEYNOV
Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Prof. Teymur ABBASOV
Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Prof. Mammad RZAYEV
Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Prof. Murat TAŞDAN
Caucasus University (Turkey)

Prof. Hakki CHIFTCHI
Cukurova University (Turkey)

Prof. Emine OZTURK
Caucasus University (Turkey)

Prof. Emine ATAKISHI
Caucasus University (Turkey)

Prof. Onur ATAKISHI
Caucasus University (Turkey)

Assoc. Flora ALASGAROVA
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Agil ASADOV
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Elshad Yusifov
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Adalat ASADOV
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Kamala KAHRAMANOVA
Baku State University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Elsever ASADOV
Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Konul SAMADOVA
Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Zamiq TAHMAZOV
Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Nazila ABDULLAZADE
Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Gulshan MAHARRAMOVA
Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Sevinj ABBASOVA
Nakhchivan State University. (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Murat SARIGUL
Caucasus University (Turkey)

Assoc. Prof. Ercan CENGİZ
Caucasus University (Turkey)

Assoc. Prof. Mukremin ÖLMEZ
Kafkas University (Turkey)

Assoc. Prof. Ozlem ULGER
Batman University (Turkey)

Assoc. Prof. Florian MOBO
Philippine Maritime Academy (Philippines)

Assoc. Prof. Igor KOKH
Kazan Federal University (Russia)

Assoc. Prof. Arzuman HUSEYNOV
Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Dr. Aygun MAHARRAMOVA
Baku State University (Azerbaijan)

Dr. Necat FIRST
Istanbul Aydın University (Turkey)

Dr. Yuce KAFKASYA
Erzurum University (Turkey)

Dr. German Martinez PRATS
Juárez Autónoma de Tabasco University (Mexico)

Dr. Tudora ARNAUT
Shevchenko Kyiv State University (Ukraine)

Observer Hall-2 Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2: FIDA DA

Agenda

- Purpose of the study
- Research Objectives and Questions
- Methodology and Procedure
- Population and Sampling
- Data Analysis
- Findings
- Conclusion
- Recommendations

Observer Hall-2 Hall-2 Session head Dr. alifhan... Hall2_Andrey Popatashin... Hall-2, Karl Gamilla

Observer Hall-2 Hall-2, Karl Gamilla Online Hall 2: FIDA DA

Observer Hall-2 Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2: Fi...

Observer Hall-2 Hall-2 Session head Dr. alifhan... Hall2_Andrey Popatashin... Hall-2, Karl Gamilla Online Hall 2: FIDA DA

Observer Hall-2 Hall-2, Karl Gamilla Online Hall 2: FIDA DA

Observer Hall-2

Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2- Fi...

Hall-2, Elizher Jo...

Hall-2, Elizher John G. Camarero Online Hall 2: FIDA DA

Observer Hall-2

Rashad Gamill

Observer Hall-2 (Cooprawascep, w) Hall-2 Session head Dr. alifhan... Rashad Shamuk Hall-2, Elizher John G. Camarero Hall-2, Karl Gamilla Hall2_Andrey Popatashin Online Hall 2- Fida Da Online Hall 2: FIDA DA

AZERBAIJAN
2th. INTERNATIONAL
CONGRESS OF SCIENTIFIC
RESEARCH
(Strengthening International Relations for
Sustainable Development in Azerbaijan)

CONGRESS PROGRAM

15-17 AUGUST 2024- Lerik / Azerbaijan

Baku Eurasia University (Azerbaijan)

&

Institute of economic development and social research

İKSAD (Turkey)

Meeting ID: 889 0757 8607
Passcode: 161616

PARTICIPATING COUNTRIES (**):

**

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

*****

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,

exp. H-1, Merve KIDIRYUZ

Zoom Meeting ID: 889 0757 8607

Zoom Passcode: 161616

OPENING CEREMONY

16.08.2024

12:00-13:00 –LERİK

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Vice-rector of Baku Eurasia University

*

Javanshir FEYZIYEV

Member of Parliament

*

Assoc. Prof. Sayavush GASIMOV

Vice-rector of Baku Eurasia University

*

Arzu VELİMEMMEDOVA

Deputy Head of Lerik District Executive Power

*

Dr. Mustafa Latif EMEK

President of IKSAD

*

Dr. Alvan JAFAROV

Azerbaijan State Pedagogical University

Director of IKSAD Azerbaijan

16.08.2024 | S1-H2- LERİK-face to face

BAKU Local Time: : 14⁰⁰-16⁰⁰

HEAD OF SESSION: Musa MURSAQULIYEV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Lalə Asif qızı Yusifzadə	<i>Kazakh branch of Baku State University, Azerbaijan</i>	THE IMPORTANCE OF THE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN IN INCREASING THE COUNTRY'S TOURISM PROSPECTS
Doç. Dr. Melahet ABDULLAYEVA	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	ORGANIZATION METHODOLOGY OF DIAGNOSTIC ASSESSMENT IN MATHEMATICS LESSONS
Mələknisə MEHDİYEVA	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	PLACES OF FAITH IN KESHIKCHIDAGH
Dosent Elnurə Səfərova Dosent Zərifə İsmayılova	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF DIFFERENTIAL APPROACH IN TEACHING BIOLOGY
Unnab Paşşanova	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	KURGANS OF GARASOY DISCOVERED IN KESHIKCHIDAGH
Ülviyyə Qurbanova	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	KESHIKCHIDAGH CAVES COMPLEX A PLACE WITH MILLENNIUMS YEARS OF HISTORY
Fazilə Hüseynova	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF KESHIKCHIDAGH
Səadət Əliyeva	<i>State Historical-Cultural Reserve, Scientific, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE IN PROTECTING A CLEAN ENVIRONMENT (COP29) AND ECOLOGICAL BALANCE
Musa MURSAQULIYEV	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	THE PLACE OF KESHIKCHIDAGH KURGANS IN THE ARCHEOLOGY OF AZERBAIJAN
Təbəssüm Muxtarova	<i>National Azerbaijan Literature Museum named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan</i>	"THE COAST OPERATION" BY JAMSHID AMIROV AS THE FIRST NOVEL IN THE DETEKTIVE GENRE IN THE AZERBAIJAN LITERATURE
Axundova Mədinə Emin qızı	<i>Baku Slavic University Azerbaijan,</i>	PROFESSIONAL SPEECH OF A TEACHER OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE
Doç. Dr. Melahet ABDULLAYEVA	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	TEACHING METHODOLOGY OF SCHOOL INFORMATICS
Əliyeva Maralxanım Tofiq qızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	OBJECTIVES OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE POTENTIAL
Xeyransa Qocayeva Tehran Nağdalyeva	<i>State Historical-Cultural Reserve, Scientific, Azerbaijan</i>	ALBANIAN MONUMENTS - THE VOICE OF HISTORY
Könül Əhmədova Rəna Qocayeva	<i>State Historical-Cultural Reserve, Scientific, Azerbaijan</i>	KAZAKH DISTRICT - THE LAND OF MONUMENTS

16.08.2024 | S1-H3- LERİK-face to face

BAKU Local Time: 14:00-16:00

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Gizkhanim Gahramanova

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Zibeydə Hacıyeva Elnurə Aliyeva	<i>State Historical-Cultural Reserve, Scientific, Azerbaijan</i>	THE SIGNIFICANCE OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS CARRIED OUT IN THE TERRITORY OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE
Omarlı İsmayıl	<i>Tourism of "Keshikchidag" State historical and cultural reserve, Azerbaijan</i>	DEFENSE FORTRESSES OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN: HISTORICAL AND STRATEGIC SIGNIFICANCE
Aliyeva Vusala Sardar	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	APPLICATION TOOLS OF UNIVERSAL EDUCATIONAL DESIGN IN PRESCHOOL GROUPS
Ramilə Dadaşova	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF HOLDING MUTUAL AWARDS AND ANNIVERSARIES IN THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY AND BROTHERLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKIYE
Professor Mustafayev İslam Professor Hacıyeva Sevinc Dosit Əliyeva Təranə	<i>Institute of Radiation Problems, Azerbaijan</i>	MODERN NATURAL-ECOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ABSHERON LAKES
Prof. Gizkhanim Kahramanova	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	ABOUT THE ROLE OF THE SCHOOL PSYCHOLOGIST
Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	GREEN ECONOMY AND INTERNATIONAL COOPERATION: SUSTAINABLE FUTURE OF AZERBAIJAN
Samengul Garayeva	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	GENERAL PSYCHOLOGICAL ISSUES OF RETARDATION OF MENTAL DEVELOPMENT IN YOUNG SCHOOLCHILDREN
Dr., Prof. As. Aynura Huseynova	<i>Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan</i>	PROCESSING OF WORDS TRANSFERRED FROM TURKIYE TURKISH TO AZERBAIJANI TURKISH IN PRESS SAMPLES
Cavadxan Yusif oğlu QASIMOV	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	JUSTIFICATION OF THE RELEVANCE OF NEW REALITIES IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY
Günəl Şamilova	<i>Baku Slavic University, Azerbaijan</i>	THE SYMBOLS OF SUFISM IN PHRASEOLOGICAL UNITS
Bilal Hüseynağa oğlu Hüseynov	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	SPEECH ETIQUETTES AS FOLKLORE GENRES
Əsədova Fatma Ağası qızı	<i>Baku Slavic University, Azerbaijan</i>	ORGANIZED WAYS OF FORMATION OF LISTENING AND UNDERSTANDING SKILLS IN HIGHER SCHOOLS
İrina KAZIMOVA Sevinj SAMADOVA	<i>Azerbaijan Medical University, Azerbaijan</i>	AN INTEGRATED APPROACH TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE
Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov Assoc., ph.d. Sakina Hacıyeva Assoc., ph.d. Jamal Hacıyev ph.d., teacher Shadiyya Amanova head teacher Shahin Mustafayev	<i>Azerbaijan University of Tourism and Management, Azerbaijan</i>	TOURISM IN LERİK REGION: CURRENT SITUATION, PROBLEMS, DEVELOPMENT PROSPECTS

16.08.2024 | S2-H2- LERİK- face to face

BAKU Local Time: 16:15-18:15

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Sevinj ALIYEVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dr. Cavanşir Feyziyev	<i>Deputy of the National Assembly of the Republic of Azerbaijan</i>	NORTHERN CYPRUS, THE PEARL OF THE MEDITERRANEAN
Şəhla Əhmədova	<i>Baku Slavic University, Azerbaijan</i>	WORDS DENOTING UNITS OF MEASUREMENT AND WEIGHT IN THE EPIC OF "KOROGLU"
Nazile Abdullazade	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	PLOT IN THE GHAZELS OF ALIAGHA VAHID
İbrahimov Anar Şahbaz oğlu	<i>State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan</i>	PERSPECTIVES OF MOUNT BESHBARMAG IN THE FIELD OF SUSTAINABLE TOURISM
Aytən Nəriman qızı Qurbanova	<i>Azerbaijan Pedagogical University, Guba, Azerbaijan</i>	ISSUES OF IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ITS GOALS IN TURKSOY STATES
Doç. Dr. Sevinj Aliyeva	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	GENERALLY USED DIALECTS IN THE POETRY OF BAKHTIYAR VAGABZADE
Doç. Dr. Rahila Guliyeva	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	INFORMATIVE-SEMANTIC TASKS OF PARTICLES IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S WORKS
Prof. Dr. Zemfira Shahbazova	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	TASKS AND FUNCTIONS OF ADDRESSES
Sadagat Elman AHMEDOVA	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	MODERN APPROACHES TO STUDYING THE CONCEPT OF UNEMPLOYMENT IN THE CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY
AYNUR GAFARLI	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF CREATIVITY IN BAKHTIYAR WAHABZADE IN FORMING A SENSE OF NATIONAL PATRIOTISM IN STUDENTS
Abiyeva Gulnar Agabala gızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	THE BASIC PRINCIPLES OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE PRESCHOOL PERIOD
Sanan İbrahimov	<i>Azerbaijan Republic, Azerbaijan</i>	FARMING IN SADAR. CULTIVATED AREAS AND IRRIGATION SYSTEMS
Ph.D., Flora ALASGAROVA	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	ECONOMIC METHODOLOGY, ECONOMIC PHILOSOPHY, AND THE ECONOMIC LANDSCAPE
F.ü.f.d. Əlvan Arif oğlu Cəfərov	<i>ADPU Senior researcher of the Scientific Research Center, Azerbaijan</i>	SOME CHALLENGES RELATED TO CONTENT IN TEACHING SUBJECTS
Vəfa Cəfərova	<i>Physics teacher of secondary school No. 3 of Fuzuli district, Azerbaijan</i>	INTEGRATION OF MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCES SURİYA
Rashad Aliyev	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	THE SYRIAN CRISIS AND ITS IMPACT ON THE GLOBAL OIL AND GAS MARKET.

16.08.2024 | S2-H3- LERİK- face to face

BAKU Local Time: 16:15-18:15

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Gulshan NOVRUZOVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dos. Gülşən Novruzova	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF MENTOR SERVICE IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATION
İLHAMƏ QƏSƏBOVA	<i>ANAS Institute of Folklore, Azerbaijan</i>	TITLE CONTENT IN THE ROOTS OF OZAN ART TRADITION
Nilufar Kahramanli	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	FIRST GRADE IS A NEW STAGE OF LIFE
Farida Huseynova	<i>Headteacher of the Department of General Pedagogy of ADPU, Azerbaijan</i>	DEVELOPMENT OF ASSESSMENT RUBRICS FOR ENGLISH-SPEAKING SKILLS
Ayetkhan Ziyad Iskanderov Ph.D. Alvan Arif oglu Jafarov	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	ARMENIA'S ECOCIDE POLICY IN KARABAKH AND EASTERN ZANGAZUR ARTICLE II: MAINTAINING ECOLOGICAL BALANCE IN AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY
Imanov Güləhməd Nağı oğlu	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	ILTISAGI LANGUAGES IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES GENERAL CHARACTERISTICS
dos. Aynurə Hüseynova	<i>Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan</i>	PROCESSING OF WORDS TRANSFERRED FROM TÜRKİYE TURKISH TO AZERBAIJANI TURKISH IN PRESS SAMPLES
Associate Professor Gulshan Fakhreddin gizi Novruzova	<i>ASPU, Head of Applied Research Department of SRC</i>	THE ROLE OF MENTOR SERVICE IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATION
Kazımova Nurlana Nürəddin qızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	ENLIGHTENMENT IN IREVAN

16.08.2024 | Online Hall-3

BAKU Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

ANKARA Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

ZOOM ID: 889 0757 8607 | PASSCODE: 161616

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Nabat JAFAROVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Eldar Zeynalli	<i>Doctorant of Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan</i>	BUSINESS PROCESS MANAGEMENT AS A CRUCIAL TOOL IN ORGANIZATION'S DEVELOPMENT
AYGÜN ƏLİYEVƏ MEHMAN QIZI	<i>Bakı Slayyan Universiteti, Azerbaijan</i>	THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION STATES IN THE PROCESS OF NORMALIZATION OF AZERBAIJAN-ARMENIAN RELATIONS
Shynar AUYELBEKOVA	<i>SDU University. Center for Multidisciplinary Education. Kazakhstan</i>	THE ROLE OF COMMON IDIOMS IN TURKISH AND KAZAKHS IN LANGUAGE TEACHING
Əkbərova Nuridə Yaşar qızı	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	SOLUTION OF THE DIRAC EQUATION FOR A CHARGED LEPTON (ANTILEPTON) IN A CONSTANT MAGNETIC FIELD
Prof. Dr. Nabat Jafarova	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	A VALUE-BASED APPROACH TO EXPRESSIVE READING LESSONS
Reşat Tehran oğlu Şemsili	<i>Baku Business University, Azerbaijan</i>	ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENTS IN ENTERPRISES
Ph. D. C. Mashallah Safarov	<i>Baku State University, Azerbaijan</i>	GLOBAL SUKUK MARKET AND ITS FORMATION IN AZERBAIJAN
QURBANZADƏ FƏXRİ SİYAVUŞ OĞLU	<i>Under the President of the Republic of Azerbaijan Doctoral student of the Academy of Public Administration</i>	INTERACTION OF GLOBALIZATION AND MIGRATION PROCESSES IN MODERN TIMES

16.08.2024 | Online Hall-4

BAKU Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

ANKARA Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

ZOOM ID: 889 0757 8607 | PASSCODE: 161616

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Aynaz RASULOVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Umid Fazıl oğlu Hasanov	<i>Ganja State University, Azerbaijan</i>	IMPROVING THE REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN
Aytaç Nazar kızı Hamidova	<i>National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan</i>	RUFAT AHMADZADE'S ENTRY INTO GREAT LITERATURE
Doç. Dr. Aynaz Rasulova	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	ABOUT GY DE MAUPASSANT AND GUSTAVE FLAUBERT

16.08.2024 | Online Hall-5

BAKU Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

ANKARA Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

ZOOM ID: 889 0757 8607 | PASSCODE: 161616

HEAD OF SESSION: Cristina Raluca Gh. Popescu

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Owoicho J. Onuh John V. Anyam Isaac G. Agbidye John O. Igoli	<i>Department of Chemistry, Faculty of Science, Benue State University Makurdi Nigeria</i>	VARVAIN GLUCOSIDE FROM THE STEM BARK OF CEIBA PENTANDRA CONTROLS POSTHARVEST LOSSES IN DIOSCOREA ALATA TUBERS
Shashi Ranjan Shashank Shekher Mishra Gaurav Ranjan Shakti P Pattanayak	<i>Department of Pharmacy, School of Health Science, Central University of South Bihar, Gaya, India</i>	COMPUTATIONAL STUDY OF BIOACTIVE CONSTITUENTS CINNAMOMUM AROMATICUM WITH LXR AND HMG-COA TO TREAT THE ALCOHOLIC LIVER DISEASE
Sándor FÖLDVÁRI	<i>Debrecen University, Faculty of Humanities, Lecturer of Lithuanian & Senior Researcher, Hungary</i>	DOES REMAIN HUNGARY A RISK TO EUROPEAN SECURITY? : PRIME VIKTOR ORBÁN'S MISUSAGE OF THE POSITION OF CHAIR-COUNTRY OF THE EUROPEAN UNION
PhD. Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu PhD. Veronica Adriana A. V. Popescu	<i>University of Bucharest, Bucharest, Romania and The Bucharest University of Economic Studies, Bucharest, Romania.</i>	EVOLVING TOWARDS TOPICS ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: PARAMOUNT ROLE OF RESEARCH AND INNOVATION PROJECTS IN EDUCATION
PhD. Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu PhD. Gheorghe N. Popescu	<i>University of Bucharest, Bucharest, Romania and The Bucharest University of Economic Studies, Bucharest, Romania.</i>	QUALITY EDUCATION TO MEET THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: TREMENDOUS ROLE OF UNIVERSITIES, AS THE ENGINE OF TRANSFORMATIONAL SUSTAINABILITY
Borislav Abrashev Valentin Terziev Iliyan Madzharov Miglena Slavova	<i>Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.</i>	R&D OF METAL-AIR BATTERIES FOR ENERGY STORAGE
Borislav Abrashev Valentin Terziev Iliyan Madzharov Miglena Slavova	<i>Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.</i>	GAS DIFFUSION ELECTRODES WITH IMPROVED CYCLE LIFE FOR SECONDARY METAL-AIR BATTERY

CONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
Lala Asif Yusifzade	THE IMPORTANCE OF THE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN IN INCREASING THE COUNTRY'S TOURISM PROSPECTS	1
Malahat ABDULLAYEVA	TEACHING METHODOLOGY OF SCHOOL INFORMATICS	8
Malahat ABDULLAYEVA	ORGANIZATION METHODOLOGY OF DIAGNOSTIC ASSESSMENT IN MATHEMATICS LESSONS	17
Meleknise MEHDIYEVA	PLACES OF FAITH IN KESHIKCHIDAGH	23
Elnurə Səfərova Zərifə İsmayılova	SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF DIFFERENTIAL APPROACH IN TEACHING BIOLOGY	25
Unnab Paşsanova	KURGANS OF GARASOY DISCOVERED IN KESHIKCHIDAGH	30
Ülviyyə Qurbanova	KESHIKCHIDAGH CAVES COMPLEX A PLACE WITH MILLENNIUMS YEARS OF HISTORY	32
Fazilə Hüseynova	ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF KESHIKCHIDAGH	34
Səadət Əliyeva	THE ROLE OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE IN PROTECTING A CLEAN ENVIRONMENT (COP29) AND ECOLOGICAL BALANCE	36
Musa MURSAQULİYEV	THE PLACE OF KESHIKCHIDAGH KURGANS IN THE ARCHEOLOGY OF AZERBAIJAN	38
Təbəssüm Muxtarova	"THE COAST OPERATION" BY JAMSHID AMIROV AS THE FIRST NOVEL IN THE DETEKTIVE GENRE IN THE AZERBAIJAN LITERATURE	41
Akhundova Medina Emin	PROFESSIONAL SPEECH OF A TEACHER OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE	49
Aliyeva Maralxanim Tofiq gizi	OBJECTIVES OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE POTENTIAL	54
Kheyransa Gojayeva Tehran Nagdaliyeva	ALBANIAN MONUMENTS - THE VOICE OF HISTORY	61
Konul Ahmadova Rena Gojayeva	KAZAKH DISTRICT - THE LAND OF MONUMENTS	63
Zibeyda Hajiyeva Elnura Aliyeva	THE SIGNIFICANCE OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS CARRIED OUT IN THE TERRITORY OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE	65
Omarli Ismayil	DEFENSE FORTRESSES OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN: HISTORICAL AND STRATEGIC SIGNIFICANCE	67
Aliyeva Vusala Sardar	APPLICATION TOOLS OF UNIVERSAL EDUCATIONAL DESIGN IN PRESCHOOL GROUPS	69

Ramile Dadashova	THE ROLE OF HOLDING MUTUAL AWARDS AND ANNIVERSARIES IN THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY AND BROTHERLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TÜRKIYE	70
Mustafayev Islam Hajiyeva Sevinj Aliyeva Tarana Güllerli Güllü	MODERN NATURAL-ECOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ABSHERON LAKES	79
Gizkhanim Kahramanova	ABOUT THE ROLE OF THE SCHOOL PSYCHOLOGIST	82
Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı	GREEN ECONOMY AND INTERNATIONAL COOPERATION: SUSTAINABLE FUTURE OF AZERBAIJAN	83
Samengul Garayeva	GENERAL PSYCHOLOGICAL ISSUES OF RETARDATION OF MENTAL DEVELOPMENT IN YOUNG SCHOOLCHILDREN	88
Cavadxan Yusif oğlu QASIMOV	JUSTIFICATION OF THE RELEVANCE OF NEW REALITIES IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY	89
Günel Şamilova	THE SYMBOLS OF SUFISM IN PHRASEOLOGICAL UNITS	91
Bilal Hüseynağa oğlu Hüseynov	SPEECH ETIQUETTES AS FOLKLORE GENRES	93
Asadova Fatma Aghasi	ORGANIZED WAYS OF FORMATION OF LISTENING AND UNDERSTANDING SKILLS IN HIGHER SCHOOLS	99
Irina KAZIMOVA Sevinj SAMADOVA	AN INTEGRATED APPROACH TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	106
Vuqar Nazarov Sakina Hajiyeva Jamal Hajiyev Shadiyya Amanova Shahin Mustafayev	TOURISM IN LERIK REGION: CURRENT SITUATION, PROBLEMS, DEVELOPMENT PROSPECTS	111
Cavanşir Feyziyev	NORTHERN CYPRUS, THE PEARL OF THE MEDITERRANEAN	121
Shahla Ahmadova	WORDS DENOTING UNITS OF MEASUREMENT AND WEIGHT IN THE EPIC OF "KOROGLU"	123
Nazile Abdullazade	PLOT IN THE GHAZELS OF ALIAGHA VAHID	125
Ibrahimov Anar Shahbaz oghlu	PERSPECTIVES OF MOUNT BESHBARMAG IN THE FIELD OF SUSTAINABLE TOURISM	127
Aytən Nəriman qızı Qurbanova	ISSUES OF IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ITS GOALS IN TURKSOY STATES	129
Sevinj Aliyeva	GENERALLY USED DIALECTS IN THE POETRY OF BAKHTIYAR VAGABZADE	137
Rahila Guliyeva	INFORMATIVE-SEMANTIC TASKS OF PARTICLES IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S WORKS	144
Zemfira Shahbazova	TASKS AND FUNCTIONS OF ADDRESSES	151
Sadagat Elman AHMEDOVA	MODERN APPROACHES TO STUDYING THE CONCEPT OF UNEMPLOYMENT IN THE	159

CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY		
AYNUR GAFARLI	THE ROLE OF CREATIVITY IN BAKHTIYAR WAHABZADE IN FORMING A SENSE OF NATIONAL PATRIOTISM IN STUDENTS	161
Abiyeva Gulnar Ağabala gızı	THE BASIC PRINCIPLES OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE PRESCHOOL PERIOD.	168
Flora ALASGAROVA	ECONOMIC METHODOLOGY, ECONOMIC PHILOSOPHY, AND THE ECONOMIC LANDSCAPE	172
Ilhama Gasabova	TITLE CONTENT IN THE ROOTS OF OZAN ART TRADITION	173
Nilufar Kahramanli	FIRST GRADE IS A NEW STAGE OF LIFE	175
Farida Huseynova	DEVELOPMENT OF ASSESSMENT RUBRICS FOR ENGLISH-SPEAKING SKILLS	176
Imanov Güləhməd Nağı oğlu	ILTISAGI LANGUAGES IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES GENERAL CHARACTERISTICS	181
Aynurə Hüseynova	PROCESSING OF WORDS TRANSFERRED FROM TURKIYE TURKISH TO AZERBAIJANI TURKISH IN PRESS SAMPLES	190
Gulshan Fakhreddin gızı Novruzova	THE ROLE OF MENTOR SERVICE IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATION	196
Eldar Zeynalli	BUSINESS PROCESS MANAGEMENT AS A CRUCIAL TOOL IN ORGANIZATION'S DEVELOPMENT	201
AYGÜN ƏLİYEVƏ MEHMAN QIZI	THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION STATES IN THE PROCESS OF NORMALIZATION OF AZERBAIJAN-ARMENIAN RELATIONS	207
Shynar AUYELBEKOVA	THE ROLE OF COMMON IDIOMS IN TURKISH AND KAZAKHS IN LANGUAGE TEACHING	211
Akbarova Nurida Yashar	SOLUTION OF THE DIRAC EQUATION FOR A CHARGED LEPTON (ANTILEPTON) IN A CONSTANT MAGNETIC FIELD	217
Nabat Jafarova	A VALUE-BASED APPROACH TO EXPRESSIVE READING LESSONS	225
Umid Fazıl oğlu Hasanov	IMPROVING THE REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN	226
Aytaç Nazar kızı Hamidova	RUFAT AHMADZADE'S ENTRY INTO GREAT LITERATURE	231
Aynaz Rasulova	ABOUT GY DE MAUPASSANT AND GUSTAVE FLAUBERT	235
Owoicho J. Onuh John V. Anyam Isaac G. Agbidye John O. Igoli	VARVAIN GLUCOSIDE FROM THE STEM BARK OF CEIBA PENTANDRA CONTROLS POSTHARVEST LOSSES IN DIOSCOREA ALATA TUBERS	237

Shashi Ranjan Shashank Shekher Mishra Gaurav Ranjan Shakti P Pattanayak	COMPUTATIONAL STUDY OF BIOACTIVE CONSTITUENTS CINNAMOMUM AROMATICUM WITH LXR AND HMG-COA TO TREAT THE ALCOHOLIC LIVER DISEASE	238
Sándor FÖLDVÁRI	DOES REMAIN HUNGARY A RISK TO EUROPEAN SECURITY? : PRIME VIKTOR ORBÁN'S MISUSAGE OF THE POSITION OF CHAIR-COUNTRY OF THE EUROPEAN UNION	239
Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu Veronica Adriana A. V. Popescu	EVOLVING TOWARDS TOPICS ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: PARAMOUNT ROLE OF RESEARCH AND INNOVATION PROJECTS IN EDUCATION	241
Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu Gheorghe N. Popescu	QUALITY EDUCATION TO MEET THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS: TREMENDOUS ROLE OF UNIVERSITIES, AS THE ENGINE OF TRANSFORMATIONAL SUSTAINABILITY	242
Borislav Abrashev Valentin Terziev Iliyan Madzharov Miglena Slavova	R&D OF METAL-AIR BATTERIES FOR ENERGY STORAGE	243
Borislav Abrashev Valentin Terziev Iliyan Madzharov Miglena Slavova	GAS DIFFUSION ELECTRODES WITH IMPROVED CYCLE LIFE FOR SECONDARY METAL-AIR BATTERY	244
Ayetkhan Ziyad (Iskanderov) Alvan Arif oğlu Jafarov	ARMENIA'S ECOCIDE POLICY IN KARABAKH AND EASTERN ZANGAZUR	245
Gülşən Kamal qızı Mehdizadə	SITUATION ON THE APPLICATION OF MODERN TEACHING METHODS IN HIGHER SCHOOL	264
AYPARA BEHBUDOVA NƏZAKƏT İSMAYILOVA	SPIRITUAL VALUES AND DEPENDENCE TO NATURE IN THE CREATION OF KHANALI KERIMLI	264
Ramile Dadashova	THE ROLE OF HOLDING MUTUAL AWARDS AND ANNIVERSARIES IN THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY AND BROTHERLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TÜRKIYE	275
Reşat Tehran oğlu Şemsili	ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENTS IN ENTERPRISES	285
Mashallah Safarov	GLOBAL SUKUK MARKET AND ITS FORMATION IN AZERBAIJAN	289
QURBANZADƏ FƏXRİ SİYAVUŞ OĞLU	INTERACTION OF GLOBALIZATION AND MIGRATION PROCESSES IN MODERN TIMES	299
F.ü.f.d. Əlvən Arif oğlu Cəfərov	SOME CHALLENGES RELATED TO CONTENT IN TEACHING SUBJECTS	306
Vəfa Cəfərova	INTEGRATION OF MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCES	308
Rashad Aliyev	THE SYRIAN CRISIS AND ITS IMPACT ON THE GLOBAL OIL AND GAS MARKET.	310

**THE IMPORTANCE OF THE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF THE
WESTERN REGION OF AZERBAIJAN IN INCREASING THE COUNTRY'S TOURISM
PROSPECTS**

**AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNİN TARIX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARININ
ÖLKƏNİN TURİZM PERSPEKTIVİNİN ARTIRILMASINDA ƏHƏMİYYƏTI**

Lala Asif Yusifzade

Graduate student of the Gazakh branch of Baku State University Republic of Azerbaijan, Gazakh city

ÖZET

İstənilən ölkəyə səyahət edən turist həmin ölkənin tarixinə, yaşayış tərzini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrinə maraq göstərdiyindən tarixi abidələr turizmin inkişafına təsir göstərən mühüm faktor hesab edilir. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri arasında körpü rolunu oynayaraq yüzillər boyu bəşər sivilizasiyasının inkişafına dəyərli töhfələr vermiş abidələrlə zəngindir. Əsrlərin sınağından çıxmış, təbii təsirlərə məruz qalaraq qəza vəziyyətinə düşmüş tarix və mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətində təxirəsalınmaz konservasiya və bərpa işləri aparılır və həmin abidələr turist səfərləri üçün yararlı hala gətirilir.

Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən tarix-mədəniyyət qoruqlarından biri "Keşikçidağ" qoruğudur. Gürcüstan Respublikası ilə 25 km boyunca sərhəddə uzanan bu qoruğun ərazisi füsunkar gözəlliyə malik olmaqla bərabər paleolit dövründən tutmuş son tunc-erkən dəmir dövrünə qədər çoxəsrlik tarixi əhatə edir. Bu qoruğun abidələri təbliğ etmək üçün keçirdiyi tədbirlərdən son illərdə ardıcıl olaraq keçirilən Novruz festivallarını qeyd etmək olar ki, bu festivalda Novruz atributları, qədim adət-ənənələr, məşhur Dilbaz atları ilə oynanan UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Çövkən oyunu nümayiş olunur. Qoruğun həyata keçirdiyi bu cür layihələr təkcə abidələrin qorunması və təbliğinə deyil, ümumilikdə milli-mədəni irsimizə verilən dəyərin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb etməklə turistlərin əraziyə olan marağını artırmağa xidmət edir.

Mədəni turizmin inkişafı baxımından Qazax rayonu ərazisində yerləşən Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunu qiymətləndirmək olar. Bu qoruğun Damcılı, Göyüzən, Yuxarı Əskipara adlanan 3 filialı vardır. Qazaxın rəmzi sayılan Göyüzən dağı morfoloji xüsusiyyətinə və gözəlliyinə görə Mon-Pele tacından sonra dünyada ikinci dağ sayılır. Damcılı filialında mənbəyi bilinməyən su min illərdir dağlardan süzülərək mağaranın içərisinə damcılayır və burada qeyri-adi bir təbiət möcüzəsi yaradır. Yuxarı Əskipara filialı isə əvəzolunmaz gözəlliyə, turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olsa da, təəssüf ki, işğal altındadır.

Qərb bölgəsinin əzəmətli qoruqlarından olan Gəncə qoruğunun ərazisində xalqımızın müqəddəs ziyarətgah yeri olan İmamzadə kompleksi, Cəmər Qəssab türbəsi, Qədim Gəncənin orta əsrlərə aid qala divarının müxtəlif hissələri, Qala bürclərinin qalıqları, türbələr və Körpü qalıqları var. Yerli və xarici turistlərin ziyarətgahı olan Nizami Məqbərəsində şairin «Xəmsə»sinə daxil olan əsərlərdən bəhs edən heykəltəraşlıq kompleksi və süni göl vardır.

Şəmkir rayonunun Qədimqala kəndinin ərazisində yerləşən “Qədim Şəmkir şəhəri” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu Orta əsrlərə aid möhtəşəm bir kompleksdir. Ərazini ziyarət edən turistlər sanki sehirlə bir aləmə düşür və özünü orta əsrləri kəşf etməyə çıxmış səyyah kimi hiss edir.

İlin bütün fəsilərində turistləri cəlb etmək istəyən ölkələrdə mədəni turizmin inkişafına xüsusi önəm verirlər, çünki mədəni turizm mövsümlə əlaqəli deyil. Adıçəkilən qoruqlarda müəyyən infrastrukturular yaratmaqla il ərzində qəbul edilən turist sayını dəfələrlə artırmaq mümkündür.

Açar sözlər: mədəni, turizm, tarixi, abidə, qoruq

ABSTRACT

Since tourists traveling to any country show interest in the history of that country and the material and cultural examples that reflect its lifestyle, historical artifacts are considered an important factor affecting the development of tourism. The ancient and medieval history of Azerbaijan is rich in monuments that have made valuable contributions to the development of human civilization over the centuries and served as a bridge between Eastern and Western cultures. Many of the historical and cultural artifacts that have survived for centuries and fallen into disrepair due to natural effects are being urgently protected and restored, and these artifacts are being made suitable for touristic trips.

One of the historical and cultural reserves located in the western region of Azerbaijan is the "Keshikchidagh" reserve. Stretching for 25 km along the border of the Republic of Georgia, the lands of this reserve have a fascinating beauty and cover centuries of history, from the Paleolithic period to the late bronze-early iron age. Among the events organized by this reserve to promote the monuments, it is possible to count the Novruz festivals, which have been held repeatedly in recent years, including Novruz attributes, ancient traditions, and played with the famous Dilbaz horses the Chovgan game which UNESCO's intangible cultural heritage list. Such projects carried out by the reserve not only serve to preserve and promote monuments, but also serve to increase tourist interest in the region, drawing attention as a clear example of the value given to our national and cultural heritage.

In terms of the development of cultural tourism, the Avey State Historical-Cultural Reserve located in the Gazakh region can be evaluated. This reserve has 3 branches named Damjili, Goyazan, Yukhari Askipara. Considered the symbol of the Gazakh district, Goyazan Mountain is considered the second mountain in the world after Mont-Pele Hill due to its morphological features and beauty. Waters of unknown origin, which have been leaking from the mountains and dripping into the cave for thousands of years in the Damjili branch, create an extraordinary natural wonder here.

Although the Yukhari Askipara branch has indispensable beauties and suitable conditions for the development of tourism, unfortunately it is under occupation.

In the territory of the Ganja reserve, which is one of the magnificent reserves of the western region, there are the Imazade complex, a sacred place of pilgrimage for our people, the tomb of Jomard Gassab, various parts of the medieval castle wall of Ancient Ganja, the remains of the castle towers, tombs and the remains of the bridge. The Nizami Mausoleum, which is a tomb for local and foreign tourists, has a sculpture complex and an artificial lake that tells about the works included in the poet's "Khamsa".

"Ancient Shamkir City" State Historical-Cultural Reserve located on the territory of the Gadimgala village of Shamkir district, is a magnificent complex dating back to the Middle Ages.

Tourists who visit the region fall into a magical world and feel like a traveler setting out to discover the Middle Ages. In countries that want to attract tourists in all seasons of the year, special importance is given to the development of cultural tourism, as cultural tourism has nothing to do with the season. By creating certain infrastructures in these reserves, it is possible to increase the number of tourists during the year.

Keywords: cultural, tourism, historical, monument, reserve

TAM METİN

Təbii, tarixi-mədəni abidələr, muzey, teatr, ictimai tikililər, xalqların həyatı və adət-ənənəsi ilə tanış olmaq məqsədilə həyata keçirilən turizm fəaliyyəti tarixi-mədəni turizm və ya dərkətmə turizmidir. Mədəni turizm anlayışı ilk dəfə 1980-cı illərdə Avropa Birliyinin mədəni kimliyi və mədəni mirasını ortaya çıxarmaq üçün aparılan araşdırmalarda meydana gəlmişdir. Vaxt getdikcə mədəni turizm beynəlxalq turizm bazarında yeni turist məhsulu kimi satışa çıxarıldı. İlk vaxtlarda mədəni turizm çox az sayda insanları əhatə edən, yalnız çox savadlı və intellektual şəxslərin maraq dairəsində olan məhdud həcmli bir turizm sahəsi hesab edilirdi. İndi isə mədəni turizm ən vacib və ən geniş turizm məhsulu sayılır. Müxtəlif destinasiyalar və müxtəlif araşdırma metodologiyasına görə, bu gün dünyada səyahət edən turistlərin 35-80%-i əsasən mədəni turizm motivasiyasına görə səyahət edənlərdir. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı "mədəni turizm" termininə belə tərif verir: Mədəni turizm insanların öz yaşadıkları ərazidən çıxıb digər şəhərlər, yaxud ölkələrin mədəni irs nümayiş obyektlərini görmək, yeni məlumat və təcrübə toplayaraq öz mədəni ehtiyaclarını təmin etmək, həmçinin insanların öz yaşadıkları yerdən başqa digər yerlərdəki abidələri, həmin ərazinin incəsənəti və mədəni özünüifadə formalarını görmək məqsədilə bir yerdən digər yerə hərəkət etmək fəaliyyətidir. Ümumiyyətlə götürdükdə, milli mədəni irs maddi-mədəni irs və qeyri-maddi mədəni irs olmaqla iki hissəyə bölünür.

Sazlı-sözlü, aşıqlar yurdu, dağları, meşələri, dadlı yeməkləri, havası, suyu, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi və ən əsası mehriban və qonaqpərvər insanları ilə fərqlənən ölkəmizin qərb bölgəsi qədim abidələrlə də zəngindir. Bu bölgə buraya bir dəfə gələnin təkrar qayıdacağı bölgələrimizdəndir. Daşınmaz mədəni irs nümunəsi olan, Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən tarix-mədəniyyət qoruqlarının müasir vəziyyətini və ölkədə turizmin inkişafına verə biləcəyi töhfələri araşdırdıqda "Keşikçidağ", "Avey", "Gəncə" və "Qədim Şəmkişəhəri" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruqlarına nəzər salmaq ehtiyacı yaranır.

Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən tarix-mədəniyyət qoruqlarından biri "Keşikçidağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğudur. Bu əsrarəngiz abidələr kompleksi Ağstafa rayonundan 75 km məsafədə, Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları sərhədində yerləşir. Hal-hazırda qoruğun Azərbaycana aid olan hissəsində 75 mağara (19 təbii, 56 süni), 2 məbəd, 1 qala, 1 inanc yeri, 1 monumental abidə, 150 kurqan tipli qəbir, 23 su quyusu, 12 ərzaq anbarı, 29 sığınacaq, 36 divar rəsmi – freska, 6 qədim yaşayış yeri olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Mağaralar kompleksinin ətrafında ilk insanların yaşayışı daş dövrünə aid edilir. Buradakı təbii mağaraların 2 min il yaşı var, süni mağaralar isə VIII-XV əsrlərə təsadüf edirlər. Arxeoloji kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərmişdir ki, qoruğun ərazisində yerləşən qəbirlər son tunc-ilk dəmir dövrünə aiddir. Maddi-mədəniyyətdəki varislilik tarixin sonrakı inkişaf mərhələlərində ərazidə yaşayışın ardıcıl olaraq davam etdiyini göstərir.

Qoruğun ərazisində xüsusilə arxeoloji abidələr üstünlük təşkil etdiyindən son illərdə silsilə şəklində elmi tədqiqat və arxeoloji qazıntı layihələri və bu layihələrin fonunda yay məktəbləri

təşkil edilir. Layihə tarixsevərlərin üzünə açıqdır və hər il yüzlərlə gənc bu layihəyə qoşularaq çöl arxeoloji ekspedisiyasının təşkili və aparılmasının xüsusiyyətləri, müxtəlif tarixi və arxeoloji məlumatların toplanması və təhlili sahəsində təcrübə qazanaraq arxeoloji tədqiqat metodlarını mənimsəyir və sahə arxeoloji tədqiqatları zamanı alətlərdən və avadanlıqlardan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Qoruq ərazisində kurqanların yerləşdiyi bölgədə arxeoloji parkın yaradılması rayonda arxeoloji turizmin inkişafına dəstək ola bilər və buranı ziyarət edən turistlərin sayının dəfələrlə artmasına səbəb olar. Qoruq abidələri daha yaxşı təbliğ etmək və əraziyə daha çox turist cəlb etmək üçün müxtəlif tədbirlər keçirir. Qoruğun həyata keçirdiyi tədbirlərdən son illərdə ardıcıl olaraq keçirilən Novruz festivallarını qeyd etmək olar ki, bu festivalda Novruz atributları, qədim adət-ənənələr, məşhur Dilbaz atları ilə oynanan, UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Çövkən oyunu nümayiş olunur. Qoruğun həyata keçirdiyi bu cür layihələr təkcə abidələrin qorunması və təbliğinə deyil, ümumilikdə milli-mədəni irsimizə verilən dəyərin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb etməklə turistlərin əraziyə olan marağını artırmağa xidmət edir.

Qoruqda yerləşən Qüdrət bulağı həm möhtəşəm təbiət abidəsi, həm də müqəddəs dini inanc yeridir. Bu təbiət abidəsinin tarixi atəşpərəstlik dövrünə gedib çıxır, yerli əhali arasında suyu şəfaverici bulaq kimi tanınmışdır. Bulaq sıldırım qayalığın içərisinə doğru uzanır və hələ qədim zamanlardan ziyarətəgah kimi qəbul edilmişdir. Bulağın adının Qüdrət olması suyunun mifoloji təsirə malik olması ilə əlaqələndirilir. Qədim zamanlardan insanlar buraya niyyətlərinin hasil olması üçün gəlmişlər. Bulağın ətrafında insanlar tərəfindən müqəddəs hesab edilən əncir və dağdağan ağacları bitir. Bu ərazi dini turizmin inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Qoruq ərazisində Ölkə Prezidentinin adını daşıyan monumental abidə “İlham Əliyev adına zirvə” var. Ölkə Prezidentinin göstərişi əsasında rayon mərkəzindən həmin abidəyə qədər asfalt yol çəkilmişdir. Həmin yolda velosiped yarışlarının keçirilməsi mümkündür, eləcə də piyada gəzintilərin həyata keçirilməsi üçün şərait var. Bu da əraziyə daha çox turist cəlb olunmasına, abidələrlə daha çox insanın tanış olmasına səbəb ola bilər.

Qoruq ucsuz-bucaqsız Ceyrançöldə, Kür çayının sol sahilində yerləşir. Hazırda qışlaq yeri olan Ceyrançöl, adından göründüyü kimi, vaxtilə ceyran sürülərinin məskəni olub. Heyvandarlıq (xüsusən də, qış heyvandarlığı) üçün olduqca əlverişli mövqeyə malik olan Ceyrançöl qışlağında onlarla kəndli (fermer) təsərrüfatı yerləşir. Burada zəhmətkeşlər tərəfindən özünəməxsus dadı ilə fərqlənən süd, qatıq, qaymaq, yağ, pendir hazırlanır.

Ərazidə “Ceyrançöl qışlaq festivalı”nın təşkil olunması burada kənd turizminin inkişafına, minlərlə insanın əraziyə səyahət etməsinə səbəb ola bilər. Festivala regiondan, paytaxtdan və xarici ölkələrdən olan qonaqları (ekspertlər, etnoqraflar, folklorşünaslar, tarixçi alimlər və s.) dəvət edib bir araya gətirərək Ceyrançöldə elat mədəniyyətinin tarixi, müasir vəziyyəti, köç yolu və yarımköçəri həyat tərzini və s. ilə bağlı mövzular üzrə müzakirələr aparmağa imkan yaranar.

Gəncəbasarın dağlıq hissəsinin sakinləri ildə iki dəfə yaylaq-qışlaq arasında mövsümü köç edərək ilin 4 ayını Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində (1800-2900 m), 8 ayını isə Ceyrançöl qışlaqlarında yaşayırlar. Minillərdən süzülüb gələn köçmə heyvandarlıq mədəniyyəti Gəncəbasarın bütün mədəni tarixini, memarlıq irsini, təsərrüfatın kommunal idarəetmə formasını, gastronomiyasını, folklorunu, inanc sistemini, ticarət əlaqələrini və s. formalaşdırıb. Yaylaq-qışlaq arasında ildə iki dəfə - yazda və payızda 15-20 gün miqrasiya edən heyvandarların özünəməxsus ritualları, təbiət resurslarından istifadə (otlaqlar, bitkilər, su hövzələri, təbiətdə risk menecmenti və s) bacarıqları və nəsildən-nəslə ötürülən bilikləri yarımköçəri mədəniyyətin bu günə kimi qorunmasına gətirib çıxarıb. Şübhəsiz ki, festivala gələn turistlər ərazidə yerləşən qoruğun abidələrinə də maraq göstərəcəklər. Bu tip festivalların keçirilməsi bölgəyə minlərlə yerli və xarici turistləri cəlb edə bilər. Turistlər həm bu ərazidəki abidələr, mədəniyyət ilə tanış olar, həm istehsal olunan dadlı Ceyrançöl məhsullarını alaraq bölgənin iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olar.

Beləliklə, Keşikçidağ qoruğu arxeoloji, dini, idman, piyada, kənd və s. kimi bir çox turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitə malikdir.

Qazax rayonunda yerləşən Avey qoruğu zəngin tarixi memarlıq və arxeoloji abidələr diyarı kimi ən qədim daş dövrünün yadigarı olan “Avey” məbədinin adı ilə adlandırılıb. Qoruğun ərazisində 56 tarixi abidə qeydiyyatda alınıb ki, bunlardan 1-i dünya, 31-i ölkə, 24-ü isə yerli əhəmiyyətlidir. “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun nəzdində “Damcılı” (800 ha), “Göyözən” (30 ha.) və “Yuxarı Əskipara” (3783 ha.) filialları fəaliyyət göstərir.

800 ha. ərazini əhatə edən “Damcılı” filialı Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndində yerləşir. Burada dünya əhəmiyyətli qədim Damcılı mağara düşərgəsi və çox sayda mağaralar yerləşir. Ərazidə ilk dəfə 1953-1957-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılıb və Avey dağında Daş dövrünə aid 30-a yaxın mağara aşkar edilib, iki minə yaxın alət tapılıb. 2015-2023-cü illərdə Yaponiyanın Tokio Universitetinin muzeyi, AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu və “Avey” qoruğu arasında imzalanmış memorandum əsasən, yaponiyalı və azərbaycanlı mütəxəssislər bu ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış və çox mühüm nəticələr əldə etmişlər. Avey dağının aşağısında yerləşən Damcılı bulağı çox mənzərəli yerdədir. Təbii çatlardan süzülən su damcılarına görə ərazi damcılı adlandırılmışdır. Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 900 metr olan nəhəng qayalardan süzülən saf və duru, buz kimi soyuq su damcı-damcı tökülür, aşağıdakı ovucda yığılıb bulaq olur. Bu bulaqdan kənd camaatı və gələn qonaqlar gündəlik istifadə etsələr də, su davamlı olaraq gəldiyi üçün hər zaman buradan su götürmək olur. Ərazidə yerləşən dünya əhəmiyyətli Damcılı mağarası həm arxeoloji, həm də təbiət abidəsi hesab edilir. Avey dağının cənub-şərqində yerləşən bu mağara yarımdairəvi şəkildədir və qabaq hissəsi açıqdır. Damcılı mağarada təxminən 80-100 min il bundan əvvəl neandertal tipli ibtidai insanların burada məskən saldıqlarını sübut edən əyani dəlillərdir.

Rayonun Daş Salahlı kəndində, Avey dağının cənub zirvəsinin ən uca nöqtəsində yerləşən alban məbədi də Qafqaz Albaniyasının zəmanəmizə gəlib çatan qədim tarix yadigarlarındanır. Məbəd əvvəllər aya sitayiş etmiş bütprəstlər tərəfindən inşa edilib və “Ay məbədi” adlandırılıb.

Qoruğun “Göyözən” filialı Qazax rayonunun Abbasbəyli kəndində yerləşir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Göyözən dağının ətəklərində bir çox qalalar, yataq yerləri və s. tikilib. Dağın bir tərəfinə başdan-başa hasar çəkilib. Hasarla dağın arasında bir çox qədim yaşayış evlərinin xarabaları qalıb. Burada Orta əsrlərə aid yeddi bürclü qala divarı və dördkünc bina qalıqları, həmçinin bir neçə mağara aşkar olunub. Dağın şimalında başqa bir Alban qalası var. Onun divarları və bürcü isə nisbətən yaxşı vəziyyətdədir. Filialın ərazisində yerləşən Göyözən dağı heç bir dağa söykənməyən əzəmətli vulkanik mənşəli dağdır, hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 800 metrdən çoxdur. Qəribə bir görünüşə malik olan vulkanik sütunun hündürlüyü isə əvvəllər 500 metrə yaxın olsa da, zaman keçdikcə təbii aşınmalar nəticəsində 250 metr olmuşdur.

“Yuxarı Əskipara” filialı 2783 ha. olan ərazisi eyniadlı kəndi əhatə edir. Turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olan kənd 8 iyun 1992-ci il tarixində Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilib və bütün tarixi mədəniyyət abidələri dağıdılaraq yandırılıb. Təkcə Yuxarı Əskipara kəndində V-VII əsrlərə aid Alban məbədi, XII əsrə aid yeraltı su kəməri, XII əsrdə inşa edilən Qüllə, Türbə, Qatır körpüsü, Kazım körpüsü, Qulucanlı körpüsü, Koroğlu qülləsi və qədim hamam qalıqları, XIV əsrdə salınan yeraltı yol, XVI əsrdə inşa edilən Şəhərgah qalası dağıdılıb.

Qoruğun Damcılı və Göyözən filialları həm təbiət, həm də arxeoloji abidə kimi turistlərin üzünə açıqdır. İlin bütün fəsillərində, xüsusilə yay aylarında bu əraziləri gün ərzində 200-300 turist ziyarət edir. Rayon mərkəzindən abidəyə qədər müasir standartlara cavab verən yol infrastrukturunu qurmaqla, həmin abidələri yerləşdiyi ərazidə turistlərin dincəlməsi üçün müasir istirahət güşələri yaratmaqla, ərazidən aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin sərgilənməsi üçün müasir avadanlıqlarla təmin olunmuş muzey tikməklə, ərazinin yaxınlığında motel tikmək və turistlərin dincəlməsi üçün şəraiti daha da yaxşılaşdırmaqla buraya səyahət edən turistlərin sayında dəfələrlə artıma nail olmaq mümkündür.

Gəncə şəhərində yerləşən Gəncə qoruğunda turistlərin marağını cəlb edə biləcək müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan abidələr qorunur. Qoruq ərazisində xalqımızın müqəddəs ziyarətgah yeri olan İmamzadə kompleksi, Comərd Qəssab türbəsi, Qədim Gəncənin orta əsrlərə aid qala divarının müxtəlif hissələri, Qala bürclərinin qalıqları, türbələr, Körpü qalıqları, arxeoloji qazıntı yeri var. Qoruq ərazisində aşkar olunmuş arxeoloji abidələr orta əsrlərdə həmin ərazidə yaşayan əhalinin məşguliyyəti, məişəti barədə ətraflı təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Qoruğun filialı olan Nizami Məqbərəsi respublika əhalisinin və xarici qonaqların ziyarətgahıdır. Dünya ədəbiyyatı korifeyi, azərbaycanlı İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi azadlıq, sərbəstlik, müstəqillik və demokratiya ideyalarının yaradıcısı və carçısı kimi məşhurlaşmışdır. Onun qəbri üzərində türbə qədimdən tikilmişdir. Hal-hazırkı məqbərə isə 1990-91-ci illərdə yenidən qurulmuş, qədim arxitektura ənənələri saxlanılmaqla müasirləşdirilmişdir. Məqbərə ətrafında şairin «Xəmsə»sinin rəmzi kimi 5 iri fəvvarə tikilmişdir. Burada şairin «Xəmsə»sinə daxil olan əsərlərdən bəhs edən heykəltəraşlıq kompleksi və süni göl vardır. UNESCO-nun təşəbbüsü ilə 1991-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illik yubileyi dünya miqyasında qeyd olunub. 2021-ci ildə dahi şairin 880 illiyi münasibətilə Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami ili” elan edilib.

"İmamzadə" və ya "Göy imam" kimi tanınan dini-memarlıq kompleksi Gəncəçayın sağ sahilində yerləşir. Müxtəlif dövrlərdə ətrafında müxtəlif tikililər inşa edildiyi üçün abidə memarlıq kompleksinə çevrilib. Kompleksə bağlı tikililərin sırasında memarlıq baxımından ən dəyərlisi İmamzadə İbrahimin türbəsi və həyətin darvazasıdır. Türbənin xalq arasında işlənən digər adı isə “Göy imam”dır. Bu isə XIX əsrdə təmir edilmiş günbəzin firuzəyi rəngi ilə bağlıdır. Türbənin interyerində sonradan aparılan təmir zamanı divar qatları öyrənilib və abidənin VIII əsrdə tikilməsi sübuta yetirilib.

Comərd Qəssab türbəsi Gəncə çayının sağ sahilində, “İmamzadə” dini kompleksinin cənub istiqamətindən 1500 metr aralı məsafədə yerləşir. Türbədə dəfn olunmuş şəxsin barəsində dəqiq məlumatlar olmasa da, mənbələrdə göstərilən tarixi rəvayətlərdən məlum olmuşdur ki, həmin şəxs ilk vaxtlarda İslam dinini qəbul etmiş, hətta Gəncənin ilk müsəlmanı kimi İslam qoşunları şəhərə daxil olmamış, o, əhali arasında İslamın yayılması ilə məşğul olmuşdur.

Gəncə qoruğunun abidələri çoxdövrü dini və arxeoloji abidələrdir, istər yerli, istərsə də xarici turistlər arasında kifayət qədər məşhurdur.

Qədim Şəmkir şəhər yeri Şəmkir rayonunun Qədimqala kəndinin şimalında, Şəmkirçayın sahilində yerləşir. Abidə V-VI əsrlərdən XIII əsrin 30-cu illərinədək Şəmkir şəhərinin mövcudluğunu sübut edir. Yazılı mənbələrdən bəlli olur ki, hələ ərəb işğalları dövründə Şəmkir şəhəri Böyük İpək Yolu üzərində yerləşirdi, IX əsrin ikinci yarısı - X əsrdə inkişaf edərək məşhur sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilib. Şəhərin xarabalıqları planda dördbucağa yaxın formadadır. Abidə üç topoqrafik hissədən – narınqala (içqala), şəhristan (içərişəhər) və rabaddan (bayırşəhərdən) ibarətdir. Qala divarları ilə müdafiə olunan şəhristanın sahəsi 20 hektardan artıqdır. Narınqala ərazisinin çox hissəsi arxeoloji qazıntılar nəticəsində açılaraq küçə şəbəkəsi, istehkam tikililəri, dövlət və ictimai binaları, məişət və təsərrüfat tikililəri, mühəndis qurğuları ilə birlikdə kompleks halda tədqiq olunub. Orta əsrlərə marağı olan turistlər bu kompleksi ziyarət etməlidir. Turistlərin marağını daha çox cəlb etmək üçün əraziyə asfalt yol çəkilməli, dincəlmək üçün istirahət güşələri qurulmalıdır. Ərazi arxeoloji turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malikdir.

Adıçəkilən qoruqlarda mədəni turizmin inkişafı üçün çoxdövrü abidələr vardır – tarixi daş dövründən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər olan bir çox abidəni əhatə edən bu qoruqlar əsl mədəni turizm obyektinə olmaqla bölgəyə turist cəlb edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, tarixi abidələrə səyahət edən turistlərin niyə səyahət etmək ehtiyacı olduğunu və səyahət edərkən bundan nə gözlədiklərini araşdırmaq çox vacib məsələdir. Turizm həm də mahiyyət etibarilə səyahət edən şəxsin əyləncəsinə və xoş vaxt keçirməsinə, onda yeni hisslər və

təəssüratlar, xatirələr yaratmasına yönəlmiş bir fəaliyyətdir. Bu hiss və təəssüratların yaradılması üçün istifadə edilən ən vacib resurslardan biri məhz mədəni irs resurslarıdır. Abidələri təbliğ edərkən güclü və zəif tərəflər daim analiz edilməli, çatışmayan məsələlər öz həllini tapmalıdır. Sözügedən tarix-mədəniyyət qoruqlarındakı abidələrdən turizm resursu kimi istifadə edərək turistləri təəccübləndirmək, əlverişli infrastruktur qurmaq isə onların istirahət etməsi, əylənməsi, öyrənməsi, yeni təcrübə və xatirələr qazanmasında mühüm rol oynaya bilər.

TEACHING METHODOLOGY OF SCHOOL INFORMATICS

MƏKTƏB İNFORMATİKASININ TƏDRİSİ METODİKASI

Assoc. Prof. Dr. Malahat ABDULLAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Mathematics Department of Mathematics and its teaching technology

ORCID NO: 0000-0002-2228-1224

ABSTRACT

The field of science that studies the laws of teaching informatics at all educational levels of general education schools is called the methodology of teaching informatics. Informatics science forms the basis of the methodology of teaching informatics as a science.

The purpose of the teaching methodology of informatics taught in higher pedagogic schools is to prepare students as specialized teachers for teaching informatics in general education and vocational schools, to form in them the ability to implement standards in the subject, to increase the general information literacy and information culture of future teachers, and to develop a creative approach to education.

The methodology of teaching informatics consists of two parts - general and special methodology: The general methodology deals with the general issues of teaching informatics, and the special methodology talks about the issues of teaching specific subjects with reference to pedagogical and psychological regularities. The methodology of teaching informatics should answer the following questions:

- Why teach informatics?
- What to teach from informatics?
- How to teach informatics?
- How to evaluate knowledge and skills from informatics?

Teaching computer science plays a key role in the development of skill-based societies in the modern world. Providing teaching of the subject with modern methods and technologies is an important issue for educational systems. The teaching of Informatics in general education schools is an important part of the general education program and there is a need for experienced and effective methods in this field. The article highlights the factors that make the teaching of Informatics important in secondary schools - Advances in Technology, Importance of Digital Skills, Problem-Solving Skills, Social Impacts, Career Opportunities.

The article talks about the methodology of teaching Informatics, the Informatics curriculum of secondary schools and the principles of teaching the subject.

Keywords: Informatics, teaching, methodology, school, goal, content lines, action lines, principles

XÜLASƏ

Ümumtəhsil məktəblərin bütün təhsil səviyyələrində informatikanın tədrisi qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsi İnformatikanın tədrisi metodikası adlanır. İnformatikanın tədrisi metodikasının elm kimi əsasını informatika elmi təşkil edir.

Ali pedaqoji məktəblərdə tədris olunan informatikanın tədrisi metodikası fənninin məqsədi tələbələri ümumtəhsil və peşə məktəblərində informatikanın tədrisi üçün ixtisaslaşdırılmış müəllimlər hazırlamaq, onlarda fənn üzrə standartların reallaşdırılması bacarıqlarını formalaşdırmaq, gələcəyin müəllimlərinin ümumi informasiya savadını və informasiya mədəniyyətini artırmaq, təhsilə yaradıcı yanaşmanı inkişaf etdirməkdir.

İnformatikanın tədrisi metodikası iki hissədən - ümumi və xüsusi metodikadan ibarətdir: Ümumi metodika informatikanın tədrisinin ümumi məsələlərindən, xüsusi metodika isə pedaqoji və psixoloji qanunauyğunluqlara istinad edərək, konkret mövzuların tədrisi məsələlərindən bəhs edir. İnformatikanın tədrisi metodikası aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- İnformatikanı niyə öyrətmək?
- İnformatikadan nəyi öyrətmək?
- İnformatikanı necə öyrətmək?
- İnformatikadan bilik və bacarıqları necə qiymətləndirmək?

İnformatika fənninin tədrisi müasir dünyada bacarıq əsaslı cəmiyyətlərin inkişafında əsas rol oynayır. Fənnin tədrisinin müasir metodika və texnologiyalarla təmin edilməsi təhsil sistemləri üçün vacib məsələdir. Ümumtəhsil məktəblərində İnformatikanın tədrisi ümumtəhsil proqramının önəmli bir hissəsini təşkil edir və bu sahədə təcrübəli və effektiv metodikalara ehtiyac var. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində İnformatikanın tədrisini vacib edən amillərə - Texnologiyada irəliləyişlər, Rəqəmsal bacarıqların önəmi, Problem həll etmə bacarıqları, Sosial təsirlər, Karyera imkanlarına aydınlıq gətirilmişdir.

Məqalə İnformatikanın tədrisi metodikasından, ümumtəhsil məktəblərin İnformatika fənn kurikulumundan və fənnin tədrisi prinsiplərindən bəhs edir.

Açar sözlər: İnformatika, tədris, metodika, məktəb, məqsəd, məzmun xətləri, fəaliyyət xətləri, prinsiplər

GİRİŞ

Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasını təmin etmək üçün 1999-cu il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində islahat proqramı" təsdiq edildi. Elə bu dövrdən təhsildə müasir yanaşmalar dövrü başlandı. 2006-cı ildən ölkəmizdə mütərəqqi dünya təcrübəsini özündə əks etdirən "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)" qəbul olundu. Bu konsepsiya əsasında fənn kurikulumları, o cümlədən informatika fənn kurikulumu hazırlandı və təsdiq edildi (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı, 2013).

Yeni təhsil proqramı (kurikulum) bütün təhsil pillələrində informatikanın tədrisinə yanaşmanı dəyişdi. "2005-2007-ci illərdə ümumtəhsil məktəblərinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı" Dövlət Proqramının (Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı, 2004) uğurla həyata keçirilməsindən sonra ümumtəhsil məktəblərində İnformatika fənninin tədrisi üçün geniş imkanlar yarandı. Bu proqramın davamı olan "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" (2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı, 2008) isə

ümummilli səviyyədə vahid elektron təhsil məkanının formalaşdırılmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Ölkəmizdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir inkişaf sürəti məktəb informatika kursunun tədrisinə yanaşmanı tamamilə dəyişmişdir. Bu baxımdan informatikanın məktəbdə tədrisi metodikası yeni səviyyəyə keçmişdir. Onun qarşısında duran əsas məqsəd informatika fənnini cəmiyyətin sifarişinə uyğun tədris etmək, nəticədə isə nəinki bu günə, hətta sabahın tələblərinə və beynəlxalq təhsil standartlarına cavab verən şəxsiyyətləri formalaşdırmaqdır.

ARAŞDIRMA

Müasir dünyada informatika elminin çox mühüm yeri var. Bu elm şagirdlərə hesablama, kompüter elmləri, informasiya texnologiyaları və rəqəmsal dünya haqqında əsas biliklər verir. İnformatika elminin öyrənilməsi bu gün həm texnoloji inkişafın tələblərini, həm də gələcəyin işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını nəzərə alsaq son dərəcə aktual və vacibdir.

İnformatika elminin əsasında yaranan məktəb informatikası şagirdləri texnologiya ilə ayaqlaşmaq və müasir dünyanın ehtiyaclarına hazırlamaq bacarığı ilə təchiz edir. İnformatika fənni insanları informasiyalaşmış cəmiyyətdə praktik həyati fəaliyyətə hazırlayır. O, dünyadakı elektron informasiya resurslarını təhlil etmək bacarıqlarını formalaşdırır. İnsanların praktiki fəaliyyətə, əməyə və öz təhsillərini fasiləsiz davam etdirmələrinə hazırlanması informatikanın, kompüter savadlılığının və informasiya mədəniyyətinin aparıcı rol oynamasından, gənclərin informasiya cəmiyyətinə nəzəri və praktiki hazırlığından bilavasitə asılıdır. İnsanlar informasiya mədəniyyətinə, kompüter savadına yiyələndikcə əmək bacarıqlarını müəyyənləşdirir, gələcəkdə həyat şəraitini daha səmərəli qurmaq imkanı əldə edirlər. “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması” Dövlət Proqramı nəticəsində ümumtəhsil məktəblərində yaranacaq tamamilə yeni şərait bu gün məktəb İnformatika kursunun üzərinə yeni vəzifələr qoyur.

Kurikulum islahatı çərçivəsində informatika fənninin tədrisi yeni təlim texnologiyalarının yaradılmasını tələb edir. İnformatika fənni üzrə tərtib edilmiş kurikulum ümumtəhsil məktəblərində bu fənnin tədrisinin əsas məqsədlərini müəyyənləşdirir, təlim nəticələrinə nail olmaq üçün bütün fəaliyyətləri əks etdirir. İnformatika fənni kurikulumu hər bir şagirdin imkan və ehtiyaclarına istiqamətlənmiş, gənc nəslin formalaşdırılmasına, onların qarşılaşdıqları problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etməsinə xidmət edir. Fənn kurikulumu məktəblilərin zəruri informasiya təminatını ödəyən informasiya texnologiyaları və sistemlərdən səriştəli istifadə bacarıqlarına malik olmasına yönəlmişdir. Ümumtəhsil məktəblərin bütün siniflərində informatikanın tədrisi, kompüterin bütün fənlərin tədrisində tətbiqi imkanı bu kursa ümumtəhsil xarakteri verir (Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı, 2013).

İnformatika fənni üzrə təhsil proqramı müasir dövrdə hər bir şəxsin əmək bazarında perspektivinə, istedad, qabiliyyət və kreativliyinə ciddi təsir edir. Bu, gənclərin həyata və praktik fəaliyyətə hazırlaşmasında və formalaşmasında informatika fənninin müstəsna rolu ilə izah olunur. İnformatika şagirdin zehni inkişafında, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında, mühakimə və dərk etmə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində müstəsna rol oynayır. Bu səbəblərdən informatika kursu informasiya cəmiyyətinin gələcək sakinləri və qurucularının formalaşdırılmasında əsas ümumtəhsil fənnidir.

Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisinin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək və informatikanın tədrisinin keyfiyyətini müasir tələblər səviyyəsinə yüksəltmək üçün müəllimin geniş elmi dünyagörüşü, zəngin biliyi və mükəmməl ixtisas hazırlığı olmalıdır. Bunları nəzərə alaraq keçən əsrin sonlarından başlayaraq ölkəmizin ali pedaqoji məktəblərində İnformatikanın tədrisi metodikası fənni tədris edilir.

“İnformatikanın tədrisi metodikası” pedaqoji elm olub, ümumtəhsil məktəblərində informatikanın tədrisinin nəzəri və praktik məsələlərindən bəhs edir (Pələngov və Abdullayeva, 2015). İnformatikanın tədrisi metodikası iki hissədən - ümumi və xüsusi metodikadan ibarətdir: İnformatikanın tədrisinin ümumi metodikası – informatikanın tədrisinin ümumi məsələlərindən, xüsusi metodikası isə – pedaqoji və psixoloji qanunauyğunluqlara istinad edərək, konkret mövzuların tədrisi məsələlərindən bəhs edir. İnformatikanın tədrisi metodikası aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

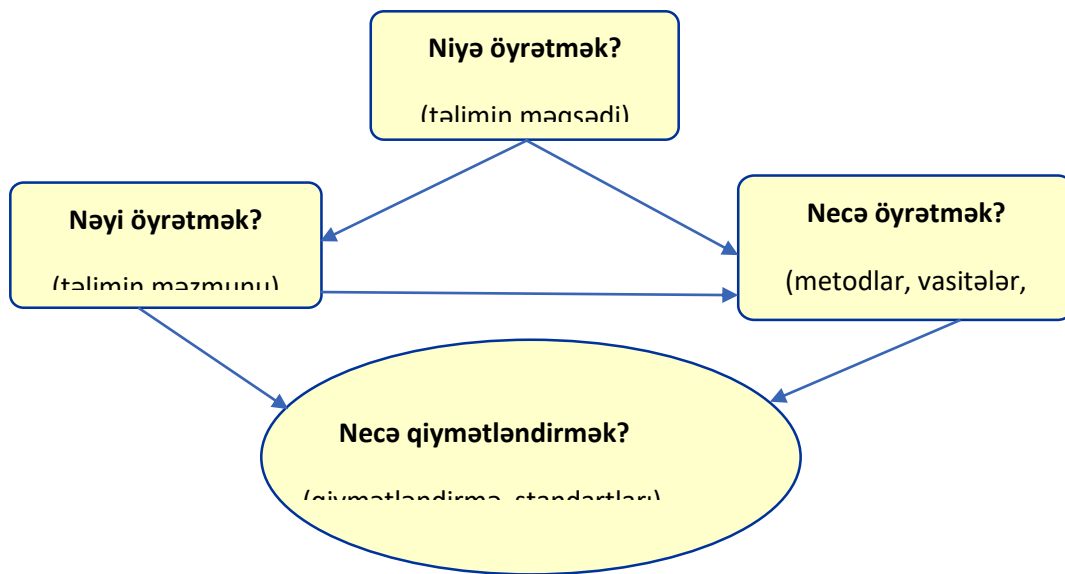
- İnformatikanı niyə öyrətmək?
- İnformatikadan nəyi öyrətmək?
- İnformatikanı necə öyrətmək?
- İnformatikadan bilik və bacarıqları necə qiymətləndirmək?

Niyə öyrətmək? - tədqiqatçıları informatika təliminin məqsədlərini aydınlaşdırmağa istiqamətləndirir.

Nəyi öyrətmək? - informatika təliminin məzmunu nəzərdə tutulur.

Necə öyrətmək? - informatika təliminin metodları, üsulları, vasitələri və formalarının aşkar edilməsi nəzərdə tutulur.

Necə qiymətləndirmək? – informatika təlimi prosesində qiymətləndirmə standartları əsasında şagird nailiyyətlərinin hesaba alınmasıdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. İnformatikanın tədrisi metodikasının cavab verdiyi suallar

Məktəb informatika kursunun strukturu

Beynəlxalq təcrübədə İnformatika fənninin tədrisi üç fundamental tədris istiqaməti üzrə nəzərdə tutulurdu: dünyanın informasiya mənzərəsi, informasiya texnologiyalarının proqram təminatı, informasiya texnologiyalarının texniki təminatı (Pələngov və Abdullayeva, 2015).

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən İnformatika kursunun əsas məzmunu aşağıdakı dörd istiqamətdə cəmləşdirilir (Лапчик, Семакин və Хеннер, 2008).

1. İnformasiya əsasında dünyagörüşün formalaşdırılması. Burada, informasiya və informasiya prosesləri (informasiyanın qəbulu, emalı, saxlanması və ötürülməsi) anlayışına baxılır. Əsas məqsəd şagirdlərdə dünyanın informasiya varlığını görmək və informasiya proseslərini təhlil etmək bacarığının formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

2. Praktiki fəaliyyətin formalaşdırılması. Burada, kompüterə universal informasiya maşını kimi baxış formalaşdırılır, elektron hesablama maşınlarının müxtəlif tətbiqlərinə baxılır, şagirdlər maşınla ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnirlər.

3. Alqoritmik istiqamətin formalaşdırılması. Burada alqoritm, icraçı və proqram anlayışları diqqət mərkəzində olur. Kursda geniş yayılmış proqramlaşdırma dilləri öyrənilir. Şagirdlərdə yalnız alqoritm, onun yazılışı və icra edilməsi üsullarını təsvir etmək qabiliyyətləri formalaşdırılır.

4. Tədqiqatçılıq istiqaməti. Burada, kursun məzmunu və metodikası şagirdlərdə yaradıcılıq və tədqiqatçılıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər kimi informatika fənni də şagirdlərin hərtərəfli inkişafına, onların peşə hazırlığına, istənilən peşəni mənimsəmələrinə kömək məqsədi daşıyır. İnformatikanın tədrisinin ümumi məqsədləri aşağıdakılardır (Abdullayev, Mahmudov, Tağıyev, Əliyev, Əhmədov, 2003):

- **ümumtəhsil və inkişafetdirici məqsədi (nəzəri məqsəd)**
- **praktik məqsəd**
- **tərbiyəvi məqsəd**

Ümumtəhsil məktəblərində informatika təliminin **ümumtəhsil və inkişafetdirici məqsədi** hər bir şagirdə informatika elminin əsasları haqqında ilkin fundamental biliklər verməkdir. Buraya informasiyanın ötürülməsi, istifadə olunması, çevrilməsi prosesləri və bu zəmində şagirdlərə dünyanın müasir elmi mənzərəsini açmaq daxildir. İnformatikanın öyrənilməsi şagirdlərdə müəyyən bilikləri şüurlu mənimsəmək, həmçinin digər elmlərin əsaslarına bələd olmaq üçün bacarıq və vərdişlər formalaşdırır. İnformatika sahəsində biliklərin mənimsənilməsində qazanılan bacarıq və vərdişlər şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onların təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Məktəbdə informatika kursunun **praktik məqsədi** şagirdləri əmək və texnoloji baxımdan, başqa sözlə, məktəbi bitirdikdən sonrakı əmək fəaliyyətinə hazırlayır. Bu baxımdan məktəb informatika kursuna informatikanın əsas anlayışları ilə tanış olmaq kimi deyil, şagirdləri mənəvi baxımdan inkişaf etdirən, praktik istiqamətini müəyyən edən fənn kimi baxmaq lazımdır.

Məktəbdə informatika kursunun əsas **tərbiyəvi məqsədlərindən** biri şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırmaqdır. Bu zaman şagirdlər üç əsas anlayışı zərrəcik, enerji, informasiya anlayışlarını bir anlayış kimi başa düşürlər. Bundan başqa, informatikanın öyrənilməsi şagirdlərdə əqli əmək mədəniyyətini, insana lazım olan keyfiyyətləri – öz işini planlaşdırmaq, onu optimal yerinə yetirmək və işi yerinə yetirərkən ona tənqidi yanaşmaq qabiliyyətlərini formalaşdırır (Abdullayev, Mahmudov, Tağıyev, Əliyev, Əhmədov, 2003).

Ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində İnformatika fənninin tədrisi 1-ci sinifdən 11-ci sinfə kimi aşağıdakı üç səviyyə üzrə həyata keçirilir.

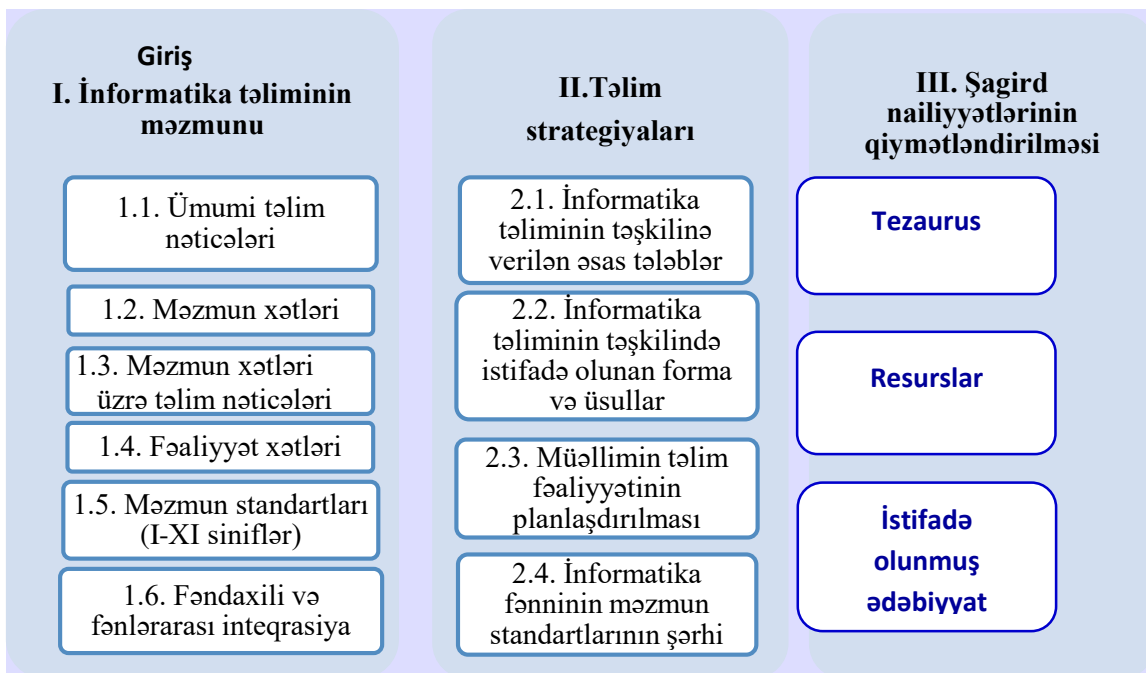
Birinci səviyyə (1-4-cü siniflər) **propedevtik səviyyə** adlanır. Bu mərhələdə şagirdlər kompüter ilə tanış olur, kompüterdə müxtəlif oyun proqramlarını icra edir, riyaziyyat, ana dili və digər fənlərin öyrənilməsində sadə kompüter oyun trenajorlarından istifadə edirlər ki, bu da onlarda informasiya mədəniyyətinin ilkin elementlərini formalaşdırır.

İkinci səviyyə (5-9-cu siniflər) **baza kursudur**. Baza kursu şagirdlərin informatikadan hazırlığının minimum səviyyəsini təmin edir. Bu kurs şagirdlərdə informasiya texnologiyalarından istifadə

etməklə məsələləri həll etmək, həmçinin öz işlərində, sonra isə peşə fəaliyyətində kompüterdən şüurlu və rəşional istifadə etmək vərđişlərini formalaşdırır.

Üçüncü səviyyə (10-11-ci siniflər) **informatika təhsil sahəsinin seçim üzrə öyrənilməsidir**. Bu səviyyə informatika sahəsində şagirdlərin təhsil sahələrini seçməyə uyğun gəlir. Burada şagirdlər öz maraq dairələrinə uyğun fənni öyrənir, gələcək peşə fəaliyyətlərinə hazırlanırlar.

Dünyada və cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklər İnformatika fənninin tədrisində də müvafiq dinamikanın təmin edilməsini tələb edir. 2007-ci ildə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəbləri üçün İnformatika fənn kurikulumu (Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurikulumları, 2008) onun məqsəd və vəzifələrini, əhəmiyyətinin əsaslandırılmasını, fənnin xarakterik xüsusiyyətlərini, məzmun xətlərini və onların əsaslandırılmasını, ümumi təlim nəticələrini, məzmun standartlarını, alt standartları, tədris prosesində üfüqi və şaquli inteqrasiyanı, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyanı, təlim strategiyalarını və qiymətləndirmə vasitələrini əhatə edir (Şəkil 2).

Şəkil 2. İnformatika fənn kurikulumunun strukturu

Mövcud dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlili əsasında İnformatika fənni təliminin aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir. Məzmun xətləri ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən edilən əsas məzmunun zəruri hesab edilən tərkib hissəsidir (Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurikulumları, 2008):

- 1. İnformasiya və informasiya prosesləri**
- 2. Formallaşdırma, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma**
- 3. Kompüter, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və sistemləri**
- 4. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması**

İnformatika fənni üzrə məzmun standartlarının reallaşdırılması fəaliyyət xətləri üzrə həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı, 2013):

1. Problemin həlli
2. Mühakiməyürütmə və əsaslandırma
3. İnformasiya mübadiləsi və məsləhətləşmə
4. Tədqiqetmə və tətbiqetmə

5. Təqdimetmə

İnformatika fənni üzrə məzmun standartları təlimin müəyyən prinsiplərinə əsaslanaraq reallaşdırılır (Veysova, 2007):

- Elmilik prinsipi
- Fəal idrak prinsipi
- Şəxsiyyətyönümlülük
- Həyati əhəmiyyətlik
- Nəticəyönümlülük
- Mövzunun “kəşf edilməsi”
- Əməkdaşlıq prinsipi
- Dialoji təlim prinsipi
- Təlim-tərbiyə işinin çevikliyi prinsipi
- İnkişafetdirici təlim prinsipi
- “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi

Təlim strategiyası dedikdə təhsil sistemində istifadə olunan forma, metod, üsul və vasitələrin məcmusu başa düşülür (Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurikulumları, 2008). İnformatika fənni kurikulumunda fənnin təlim strategiyası pedaqoji prosesin təşkili prinsiplərini, fənn üzrə təlimin planlaşdırılmasını, təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsulları əhatə edir (Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı, 2013).

İnformatika dərslərinin səmərəli təşkili illik və gündəlik planlaşdırmanın effektiv hazırlanmasından asılıdır. İllik planlaşdırmanın hazırlanması zamanı tədris vahidlərinin nə zaman və hansı ardıcılıqla tədris ediləcəyi, məzmun standartları, vaxt bölgüsü, şagird maraqları nəzərə alınır.

İllik planlaşdırma əsasında müəllim gündəlik planlaşdırma tərtib edir. Gündəlik planlaşdırma tarix, mövzu, saat, standartlar, inteqrasiya, resurslar, qiymətləndirmə nəzərə alınmaqla hazırlanır. Standartların reallaşdırılması zamanı məqsədəuyğun bilik və bacarıqların formalaşdırılması və inkişafında interaktiv təlim üsullarından istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnformatika dərslərində beyin həmləsi, BİBÖ, klaster (şaxələndirmə), anlayışın çıxarılması, müzakirə, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması və s. üsullardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin təşkilinin əsas forması dərstdir. Dərsin məqsədlərindən asılı olaraq şagirdlərin fəaliyyətini fərdi, kollektiv, cütlərlə və ya qrup halında təşkil etmək olar.

Ümumtəhsil məktəblərində informatika dərslərinin təşkilində nümayiş, frontal laboratoriya işləri və praktikumdan istifadə olunur.

Nümayiş. Müəllim nümayiş ekranından istifadə etməklə kursun məzmununa daxil edilən (fragmentlər, proqramlar, sxemlər, mətnlər və s.) elementləri göstərə bilər. Bu zaman müəllim fərdi kompüterdə işləyir, şagirdlər onu izləyir və müəyyən əməliyyatları özlərinin kompüterlərinin ekranında canlandırırlar.

Laboratoriya işi. Bu zaman bütün şagirdlər eyni vaxtda öz iş yerlərində müəllimin ötürdüyü informasiyalar əsasında proqram vasitələri ilə işləyirlər. Frontal laboratoriya işləri zamanı müəllimin əsas rolu şagirdlərin işinə nəzarət etmək və onlara lazımi köməklikləri etməkdir.

Praktikum. Şagirdlər müəllim tərəfindən müstəqil yerinə yetirilmək üçün fərdi tapşırıqlar alırlar. Onlar bu tapşırıqları bir-iki və ya bir neçə dərstdə, dərstdənkənar vaxtda və ya evdə yerinə yetirə bilərlər (Pələngov və Abdullayeva, 2015).

İnformatika dərslərində məzmun standartlarının mənimsənilməsi istiqamətində üç növ – diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmədən istifadə edilir. Diaqnostik qiymətləndirmə ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsidir. Formativ qiymətləndirmə irəliləyişlərin monitorinqi,

summativ qiymətləndirmə isə yekun nəticənin, yəni şagirdlərin müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmasını müəyyən edir.

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində İnformatikanın öyrənilməsinə vacib edən bir çox amillər var:

- **Texnologiyada irəliləyişlər:** Müasir dünyada texnologiya sürətlə inkişaf edir ki, bu da iqtisadiyyat, rəhbərlik, səhiyyə, təhsil və bir çox başqa sahələrdə informasiya texnologiyalarından istifadəni zəruri edir. İnformatika dərsləri şagirdlərə bu texnologiyaların necə işlədiyini izah edir və onları texnologiyalardan düzgün istifadə etməyə hazırlayır.
- **Rəqəmsal Bacarıqların Önəmi:** Müasir əmək bazarında rəqəmsal bacarıqlara sahib olmaq vacibdir. İnformatika dərsləri şagirdlərə kompüter proqramlaşdırması, məlumatların təhlili və şəbəkə təhlükəsizliyi kimi mövzulara aid praktiki bacarıqlar verməklə onları gələcəyin işçi qüvvəsi olmağa hazırlayır.
- **Problem həll etmə bacarıqları:** İnformatika şagirdlərə problem həll etmə və məntiqi düşünmə bacarıqları verir. Kompüter elmləri və proqramlaşdırma dilləri üzrə tədqiqatlar şagirdlərin analitik təfəkkür qabiliyyətlərini təkmilləşdirir və onlara kompleks problemlərə sistemli yanaşmaq imkanı yaradır.
- **Sosial təsirlər:** İnformasiya texnologiyalarının böyük sosial təsirləri var. İnternet, sosial media və süni intellekt kimi texnologiyalar cəmiyyətə dərinlən təsir edir. İnformatika dərsləri şagirdlərə bu texnologiyaların təsirlərini qiymətləndirmək bacarığını verir və onlara texnologiyadan istifadənin etik və sosial ölçülərini anlamağa kömək edir.
- **Karyera imkanları:** İnformatika sahəsində ixtisaslaşmış şəxslər üçün karyera imkanları geniş və müxtəlifdir. Proqram təminatının hazırlanması, məlumat analitiki, informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssis kimi bir çox peşə informatika təhsili alan şəxslər üçün iş imkanları təklif edir.

İnformatikanın tədrisi metodikasının vəzifələrini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- Məzmunun planlaşdırılması. Məzmunun seçilməsi, tədris planının hazırlanması və müzakirə edilməsi.
- Təlim materiallarının hazırlanması: Dərslərin, müəllim üçün metodik vəsaitlərin, iş dəftərlərinin və təlim prosesində istifadə edilən digər alətlərin hazırlanması.
- Təlim texnologiyalarının istifadəsi: Müasir təlim texnologiyalarının (məsələn, kompüterlər, interaktiv lövhə, proqram təminatı, veb resursları) tətbiq edilməsi.
- İş formaları: Müəllimlərin təlimin iş formalarından (kollektiv iş, qruplarla iş, cütlərlə iş və fərdi iş) məqsəduyğun istifadə etməsi.
- Təlim metodlarının istifadəsi: Müəllimlərin müxtəlif təlim metodlarını (məsələn, nümayiş, praktikum, müşahidə, tədqiqat işi, problemlərin həll edilməsi, layihə və s.) tətbiq etməsi, məzmunun effektiv şəkildə çatdırılması.
- Qiymətləndirmə və dəyərləndirmə: Şagirdlərin təlim fəaliyyətinə uyğun olaraq bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi üçün effektiv alətlərdən istifadə edilməsi. Bu vəzifələr İnformatikanın tədrisi metodikasının əsas məqsədlərini və fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisində mühüm rol oynayan İnformatikanın tədrisi metodikası aşağıdakı problemləri həll edir:

- İnformatikanın öyrənilməsinin konkret məqsədlərini müəyyən edir;
- Ümumtəhsil fənni kimi informatikanın bazis tədris planında yerini və məzmununu müəyyənləşdirir;
- Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə müafiq olaraq təlimin təşkil formalarını işləyib hazırlayır;
- İntegrasiya imkanlarını araşdırır;

- Fənn üzrə təlim strategiyalarını hazırlayır;
- Şagird nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi üçün qiymətləndirmə standartlarını hazırlayır;
- İnformatika təliminin vasitələrini (dərs vəsaitləri, proqram vasitələri, texniki vasitələr və s.) müəyyənləşdirir və onları praktikada tətbiq etmək üçün müəllimlərə məsləhətlər verir.

Bu problemlərin həlli informatika fənninin məktəbdə tədrisinə aid metodik təlimatların təşkil olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformatikanın tədrisi metodikasının hazırladığı metodiki sistem şagirdləri informasiya texnologiyalarının tətbiqinə, kompüter savadlılığına, informasiya mədəniyyətinə, informasiya cəmiyyətində problemlərin həllinə cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), (I-XI siniflər). Bakı, 2013.
2. “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı” (2005-2007-ci illər). Bakı, 2004.
3. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”. Bakı, 2008.
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
5. Abdullayev C.S. və b. İnformatikanın tədrisi metodikası. Bakı, “Təhsil”, 2003.
6. Pələngov Ə. və Abdullayeva M. Orta məktəbdə informatikanın tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, «Elm və təhsil», 2015.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurrikulmaları. Bakı: Təhsil, 2008.
8. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Unicef, 2007.
9. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики. Москва: Academia, 2006.
10. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Теория и методика обучения информатике. Москва, Академия, 2008.
11. <http://www.informatik.az>
12. www.edu.gov.az
13. www.e-derslik.edu.az
14. <https://studfile.net/preview/9583507/>

**ORGANIZATION METHODOLOGY OF DIAGNOSTIC ASSESSMENT IN
MATHEMATICS LESSONS**

**MATEMATİK DERSLERİNDE TEŞHİS DEĞERLENDİRMESİNİN ORGANİZASYON
METODOLOJİSİ**

Assoc. Prof. Dr. Malahat ABDULLAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Mathematics Department of Mathematics and
its teaching technology

ORCID NO: 0000-0002-2228-1224

ABSTRACT

In-school assessment in secondary schools is carried out through diagnostic, formative, and summative assessment types.

The article talks about the diagnostic type of in-school assessment, the methods and tools used, and the methodology of their organization.

Diagnostic assessment is a type of preliminary assessment that teachers use to determine students' strengths and weaknesses, knowledge, and skills. This assessment provides the teacher with valuable information for effective lesson planning and targeted teaching.

Diagnostic assessment is carried out at the beginning of a new school year or semester, at the beginning of each academic unit, and at the time of students' school and class changes. Its purpose is to plan the learning process more effectively by determining the students' prior knowledge and skills. This assessment also helps to gather information about students' interests and outlook.

In mathematics classes, diagnostic assessment is carried out through conversation with students, written and oral questions, various tasks, and collaborative methods. The results are kept in the form of written records in the individual folders of students. The results of the diagnostic assessment are not recorded in the school journal.

The selection of tasks takes into account the principles of reference to existing knowledge, relevance to everyday life, practical application, different types of tasks, clear text and examples, increasing student motivation, and targeting key skills. These approaches increase the effectiveness of diagnostic assessment and support the learning process of students.

The article will play a major role in developing the diagnostic assessment skills of mathematics teachers and increasing their professionalism.

Keywords: mathematics, in-school assessment, diagnostic assessment, methods, means, principles

ÖZET

Ortaokullarda okul içi değerlendirme teşhis, biçimlendirici ve özetleyici değerlendirme türleri ile gerçekleştirilir.

Makale, okul içi değerlendirmenin teşhis türü, kullanılan yöntemler ve araçlar ile bunların organizasyonunun metodolojisinden bahsediyor.

Teşhis değerlendirme, öğretmenlerin öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerini, bilgi ve becerilerini belirlemek için kullandıkları bir ön değerlendirme türüdür. Bu değerlendirme öğretmene etkili ders planlaması ve hedefe yönelik öğretim için değerli bilgiler sağlar.

Teşhis değerlendirme, yeni eğitim-öğretim yılı veya yarıyıl başında, her akademik ünitenin başında ve öğrencilerin okul ve sınıf değişikliği sırasında gerçekleştirilir. Amacı öğrencilerin ön bilgi ve becerilerini belirleyerek öğrenme sürecini daha etkili planlamaktır. Bu değerlendirme aynı zamanda öğrencilerin ilgi alanları ve bakış açıları hakkında bilgi toplanmasına da yardımcı olur.

Matematik derslerinde teşhis değerlendirme öğrencilerle yapılan görüşmeler, yazılı ve sözlü sorular, çeşitli görevler ve işbirlikçi yöntemlerle gerçekleştirilir. Sonuçlar yazılı kayıtlar halinde öğrencilerin bireysel dosyalarında saklanır. Teşhis değerlendirmenin sonuçları okul günlüğüne kaydedilmez.

Görevlerin seçiminde mevcut bilgiye referans, günlük yaşamla uygunluk, pratik uygulama, farklı görev türleri, açık metin ve örnekler, öğrenci motivasyonunu artırma ve temel becerileri hedefleme ilkeleri dikkate alınır. Bu yaklaşımlar teşhis değerlendirmenin etkinliğini artırır ve öğrencilerin öğrenme sürecini destekler.

Makale, matematik öğretmenlerinin teşhis değerlendirme becerilerinin geliştirilmesinde ve profesyonelliklerinin artırılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Anahtar Kelimeler: matematik, okul içi değerlendirme, teşhis değerlendirme, yöntemler, araçlar, ilkeler

GİRİŞ

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 15 Haziran 1999 tarihli kararı ile onaylanan "Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Alanında Reform Programı" (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Reformu Programı, 1999), başta ortaöğretim kurumları olmak üzere tüm eğitim kurumlarında eğitim sürecine yaklaşımı değiştirdi. Reformun temel amacı öğrencinin demokratikleşme, insancillaşma, bütünleşme, farklılaşma, bireyselleşme ve insancillaşma ilkelerine dayalı bir kişilik olarak oluşturulmasıdır. Bu nedenle okul her öğrencinin kendisini bir birey olarak hissetmesine olanak sağlamalıdır.

Reform programının gereklerinin hayata geçirilmesi için belgeler hazırlandı ve kararlar alındı. Bu belgelerden biri de 13 Ocak 2009 tarihinde onaylanan "Azerbaycan Cumhuriyeti Genel Eğitim Sisteminde Değerlendirme Konsepti"dir. Değerlendirme Kavramı, eğitimin kalitesinin belirlenmesinde, öğretme ve öğrenme sürecinin iyileştirilmesinde ve eğitimsel başarıların değerlendirilmesindeki sorunların çözümünde önemli bir rol oynamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu, 2010), eğitim programının (müfredat) müfredatı, konulara ilişkin öğretim programlarını, yöntemsel hükümlere ilişkin tavsiyeleri, değerlendirmeyi ve diğer ilgili eğitim teknolojilerini içerdiğini belirtmektedir.

Aynı zamanda eğitimin temel amacı "...milli-ahlaki ve evrensel değerleri koruyan ve geliştiren, bakış açısı geniş, girişim ve yenilikleri değerlendirebilen, teorik ve pratik bilgi sahibi, çağdaş zihniyete sahip, rekabetçi, profesyonel personel yetiştirmektir..." (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu, 2010) öğretmenlerin dikkatine sunuluyor. Bu nedenle eğitim sürecinde değerlendirme yapılması öğretmenler için bir zorunluluktur.

Ülkemiz genel eğitim okullarında öğrenci başarılarının değerlendirilmesi "Azerbaycan Cumhuriyeti genel eğitim sisteminde Değerlendirme Konsepti" (Azerbaycan Cumhuriyeti genel eğitim sisteminde Değerlendirme Konsepti, 2009) gerekliliklerine uygun olarak yapılmaktadır. Eğitimin ilerlemesini, gelişimini ve kalitesini izlemek, zamanında yönlendirmek, öğrencilerin günlük aktivitelerini ve başarılarını değerlendirmek önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti genel eğitim sisteminde Değerlendirme Kavramında değerlendirilmenin üç yönde yapıldığı belirtilmektedir: uluslararası, ulusal ve okul içi değerlendirme (Azerbaycan Cumhuriyeti genel eğitim sisteminde Değerlendirme Kavramı, 2009). Burada değerlendirme yönergelerinin ana ilkeleri, hedefleri ve bileşenleri sunulmakta, uygulama mekanizmaları sunulmakta, gerekli faaliyetler açıklanmakta ve aynı zamanda beklenen sonuçlara ilişkin tahminlerden de bahsedilmektedir.

ARAŞTIRMA

Okul içi değerlendirme, eyalet eğitim standartlarını izler, içerik standartlarına dayalı bilgi ve becerileri ölçer ve öğrenme başarısını değerlendirir. Okul içi değerlendirme aşağıdaki alanlarda gerçekleştirilir:

1. Öğrenci başarısının değerlendirilmesi. Okul düzeyinde öğretmenler ve okul liderleri tarafından yürütülür. Bu aşamada öğrencilerin başarıları biçimlendirici (düzenli, sürekli), mikro özetleyici (tartışmalar ve bölümler halinde) ve makro özetleyici (dönemlere göre) yazılı ve sözlü formlarda değerlendirilir.

2. Müfredat değerlendirmesi. Öğrencinin eğitim sonuçlarının ilgili içerik standartlarına uygunluğunun belirlenmesi amacıyla yapılır.

3. Genel eğitim seviyelerinin nihai değerlendirmesi, merkezi bir şekilde gerçekleştirilen final sınavları şeklinde gerçekleştirilir ve ilgili eğitim belgesinin verilmesiyle sona erer.

Okul içi değerlendirme tanılayıcı, biçimlendirici ve özetleyici değerlendirmeler kullanılarak gerçekleştirilir (Jabrayilov, İbadova, 2023).

Teşhis değerlendirme, öğretmenin öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerini, bilgi ve becerilerinin mevcut durumunu belirlemesine olanak tanıyan bir ön değerlendirmedir. Bu tür bir değerlendirme, öğretmen için bir barometre görevi görür ve etkili ders planlamasına ve etkili öğretim tasarımına olanak tanır. Aşağıdaki durumlarda teşhis değerlendirme yapılması uygundur:

- Yeni eğitim-öğretim yılı başında veya birinci yarıyıl ve ikinci yarıyıl;
- Öğretim kaynaklarında sunulan her bölümün veya öğretim ünitesinin başında;
- Öğrenci okuldan okula, sınıftan sınıfa geçtiğinde.

Teşhis değerlendirmenin amacı, eğitimi planlamadan önce öğrencilerin bilgi, beceri ve kavram yanılgılarını belirlemek ve etkili eğitim düzenlemektir. Bu tür bir değerlendirme, öğretimin bireyselleştirilmesine (diferansiyel eğitim) ve aynı zamanda öğrencilerin ilgileri, bakış açıları ve yaşadıkları ortam hakkında bilgi edinilmesine olanak tanır.

Matematik derslerinde teşhis değerlendirme çeşitli yöntemler kullanır - öğrenciyle konuşma, sözlü ve yazılı sorgulama, açık ve kapalı cevaplı sorular, teorik ve pratik görevler, yazılı çalışma, öğrencinin ebeveyni veya diğer konuların öğretmenleriyle işbirliği vb. yöntemler kullanılmaktadır. Matematikte teşhis bilgi ve becerilerin daha doğru belirlenmesi için ödev ve gözlem yöntemlerinin kullanılması uygundur. Teşhis değerlendirmesinin sonuçlarına ilişkin ilgili yazılı kayıtlar (sonuçların kısa açıklaması) öğrencilerin kişisel dosyasında - portföyünde tutulur.

Matematik derslerinde teşhis değerlendirmenin yapılması, öğretmenlerin öğretim stratejisini doğru belirlemelerinde ve öğrencilere bireysel yaklaşımlarında büyük ölçüde destek olur. Öğretmen etkili bir teşhis değerlendirme yaparak öğrencilerin konu hakkında ne bildiğini ve nelerin öğrenilmesi gerektiğini belirleyebilir.

Bunun için şu soruların cevabını bulmanız yeterli:

- Öğrenciler halihazırda ne biliyor?
- Öğrenciler ne bilmiyor?

- Öğrenci öğrenme başarısı açısından diğer öğrencilerle hangi düzeyde karşılaştırılıyor?
- Öğrencinin öğrenme başarısı nasıl geliştirilir?

Matematik derslerinde her yeni dersin başında "Motivasyon, problem kurma" (Abdullayeva, 2020) aşamasında teşhis değerlendirme göze çarpmayan bir şekilde gerçekleştirilir. Bu aşamada öğretmen uygulanan standarda göre hazırlık düzeyini belirler. Bu durum ders zamanının verimli kullanılması ve öğretimin etkili bir şekilde organize edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Dersin ilk aşamasında öğretilen konuya göre tanılayıcı sorular sorularak öğrencilerin konuya ilişkin bilgi ve becerileri ortaya çıkarılarak hangi noktanın daha fazla vurgulanması gerektiği belirlenir, gereksiz tekrarlara izin verilmez. "Motivasyon, problemin belirlenmesi" aşamasında öğrencilere sunulan görevlerin doğru seçilmesi, teşhis değerlendirmenin gerçekleştirilmesine zemin hazırlamaktadır.

Teşhis bir değerlendirmeyi etkili bir şekilde gerçekleştirmek için, uygun görev seçimini etkileyen çeşitli ilkelerin dikkate alınması gerekir. Örneğin 6. sınıfta "Açı. Daire. Simetri" (İsmayilova ve Hüseynova, 2021) eğitim ünitesine ilişkin standartların uygulanması sırasında öğrencilerin dikkatini çekecek ve onları harekete geçirecek görevlerin önerilmesi için aşağıdaki ilkeler dikkate alınmalıdır:

- 1. Mevcut bilgiye referans:** Öğrencilerin önceki bilgilerini dikkate alarak yeni konularla bağlantılı görevler sağlayın. Örneğin, "Açılar" bölümünde öğrencilere, ön bilgilerine göre farklı açı türlerini tanımalarını ve karşılaştırmalarını gerektiren görevler verin.
- 2. Günlük Yaşamla İlişkisi:** Görevler günlük yaşamda karşılaşılan durumlarla ilişkili olmalıdır. Örneğin, Çevre'de öğrencilere bir nesnenin (örneğin, halka, dijital saat, pizza) çevresinin uzunluğunu ölçmelerini ve hesaplamalarını gerektiren görevler verin.
- 3. Pratik uygulama:** Teorik bilginin pratik durumlarda uygulanmasını test eden alıştırmalar hazırlayın. Örneğin "Simetri" dersinde öğrencileri simetri anlayışlarını güçlendirecek simetrik çizimler yaratmaya veya bulmaya teşvik edin.
- 4. Farklı görev türleri:** Öğrencilerin farklı becerilerini geliştirmek için farklı görev türleri içerir. Örneğin, matematik problemlerini çözmek, açı ve daire çizmek, sözlü açıklamalar yapmak veya grup tartışmaları yapmak gibi farklı türde görevler sağlayın.
- 5. Açık metin ve örnekler:** Görev metinleri açık ve anlaşılır olmalıdır. Her göreve örnekler vermek öğrencilerin görevi nasıl tamamlayacaklarını görmelerini kolaylaştırır. Örneğin, "Çevre" konusunda, dairenin uzunluğunu hesaplamak için örneğe göre görevler verin.
- 6. Öğrencilerin motivasyonunu ve ilgisini artırmak:** Görevler öğrencilerin ilgisini çekecek ve onları motive edecek şekilde tasarlanmalıdır. Örneğin "Açı" konusunda öğrencilere çeşitli eğlenceli görevler (örneğin geometrik bulmacalar) sunmak onların öğrenme sürecine olan ilgilerini artıracaktır. Bulmacalar genellikle çeşitli geometrik şekiller (üçgenler, daireler, kareler vb.) veya nesnelere etrafında oluşturulur. Örneğin bir daireyi belirli bir şekle bölmek veya farklı açıların ölçülerini hesaplamak gibi problemler verilebilir.
- 7. Anahtar becerilerin hedeflenmesi:** Görevleri seçerken temel becerileri hedefleyin ve bu becerilerin gelişimini izleyin. Örneğin "Simetri" konusunda simetrik nesnelere bulunması ve tanımlanması simetri kavramının gelişmesini sağlayacaktır.

Görevlerin bu ilkeleri dikkate alınarak seçilmesi, teşhis değerlendirmenin daha etkili uygulanmasına ve öğrencilerin bilgi ve becerilerinin daha objektif değerlendirilmesine katkıda bulunacaktır.

8.sınıf "Çevre" eğitim ünitesinde (Kahramanova, Kerimov ve Hüseyinov, 2019) yer alan konuların öğretimi sırasında 6.sınıftan itibaren öğrencilerin bildiği bilgilere başvurularak teşhis değerlendirme yapılabilir.

Diagnostik deęerlendirme, tüm deęerlendirmelere öncülük ederken, öğrencilerin daha önce öğrendiđi ve aynı zamanda mevcut durum için daha düşük derecede öğrendiklerini ortaya çıkarır. Örneđin, 10. sınıfta, "Fonksiyonlar" çalışmasına (Kahramanova, Kerimov ve Hüseyinov, 2022) başlamadan önce, öğrencilerin fonksiyonlarla ilgili doğrusal fonksiyon, $y = x^2$, $y = \sqrt{x}$, $y = ax^2 + bx + c$, $y = |x|$, $y = x^3$ fonksiyonlarla ilgili bilgi ve becerilere sahip oldukları belirlenebilir.

Teşhis deęerlendirme için tasarlanmış görevler, öğrencilerin birimin sonunda öğrendiđi şeyleri belirlemesine yardımcı olmak için de kullanılabilir. Ancak bu deęerlendirme görevlerinin kullanılması sonucunda yeniden teşhis deęerlendirmesi yapacağımız anlamına gelmez. Bu uygulamanın başka bir avantajı da var: öğrencilerin yeni bir bölüm hakkında ilk bilgilerini kontrol etmeleri ve bölümü geçtikten sonra aynı soruyu tekrarlayabilirler ya da test edebilirler ve sonuçlarını karşılaştırabilirler, böylece belirli bir sorunun çözümüne hangi seviyede hakim olduklarını kendileri için ölçebilirler. Bu tür testler, öğrencilerin psikolojik olarak başarısızlık duygusuna sahip oldukları için iyidir. Teşhis deęerlendirme, doğru cevapların sayısını gösteren belirli bir puan ya da sayıda temel alınmaz ve öğrencinin nihai deęerlendirmesini etkilemez.

Matematik derslerinde teşhis deęerlendirme için aşağıdaki araçların kullanılması uygundur:

- Öğretmen tarafından hazırlanan ve sunulan görevler;
- Teorik bilgiyi test etmek için kullanılan sorgulamalar;
- KWL tablosu (Biliyor, Bilmek İstiyor, Öğreniyor);
- Soruna dayalı sınıf tartışması ve vb.

Teşhis deęerlendirme araçlarının geliştirilmesinden önce, konularda derslerin sonunda beklenen öğrenme sonuçlarına göre temel beceriler belirlenir. Bu temel becerilere dayanarak ölçülebilir deęerlendirme kriterleri belirlenir. Deęerlendirme araçları belirlenen kriter ve göstergelere göre hazırlanır. Teşhis deęerlendirme araçları farklı zorluk dereceleri olan - kolay, orta ve zorlu - görevlerden oluşur.

SONUÇ

Okul içi deęerlendirme, eğitim seviyelerine bađlı ders programının içeriđine göre öğrenme sonuçlarını gerçekleştirir. Bu, matematik eğitimi ve diđer konularda öğrenmenin devam etmesi için gerçek bir temel oluşturur, öğrencilerin pratik faaliyetlerde matematik bilgilerini uygulamak için gerekli bilgiyi, becerileri ve alışkanlıkları kazanmak için gerçek fırsatlar yaratır.

Teşhis deęerlendirme, matematik derslerinde öğrencilerin bilgi ve becerilerini daha iyi anlamak ve öğretim sürecini daha etkili hale getirmek için önemli bir araçtır.

Teşhis deęerlendirme eğitim stratejilerini, formları ve eğitim organizasyonunun yöntemlerini belirler ve öğrencilerin öğrenme sonuçlarını iyileştirmek için sınıfı etkili bir şekilde hazırlamaya yardımcı olur. Teşhis deęerlendirme, öğretmenlerin öğrenme sürecinde etkili bir öğretim planı geliştirmelerine yardımcı olur.

KAYNAKLAR

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Reformu Programı, (1999). Bakü.
2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel eğitim sisteminde deęerlendirme kavramı (2009). Bakü.
<https://edu.gov.az/az/esas-senedler/1308>
3. Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı (2013). Cumhuriyeti okulları için matematik dersinden eğitim programı (ders müfredatı) (I-XI. Sınıflar).

4. Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu. (2010) Bakü. "Kanun".
<https://e-qanun.az/framework/18343>
5. Abdullayeva M. (2020). Matematik öğretim metodolojisi-1. Bakü, "Bilim ve eğitim".
6. İsmayilova S., Huseynova A. (2021). Genel okullar 6. sınıf matematik ders kitabı. Bakü, Doğu-Batı.
7. İsmayilova S., Huseynova A. (2021). Genel eğitim okullarının 6. sınıfları için Matematik ders kitabının yönetsel materyalleri. Bakü, Doğu-Batı.
8. Kahramanova N., Kerimov, M., Hüseyinov, İ. (2019). Genel eğitim okullarının 8. sınıfları için matematik ders kitabı. Bakü: Radius.
9. Kahramanova N., Kerimov, M., Hüseyinov, İ. (2019), Genel eğitim okullarının 8. sınıfları için matematik öğretmen kılavuzu. Bakü: Radius.
10. Kahramanova N., Kerimov, M., Hüseyinov, İ. (2022). Ortaokulların 10. sınıfları için matematik ders kitabı. Bakü: Eğitim Yayınevi-Basımcılık.
11. Kahramanova N., Kerimov, M., Hüseyinov, İ. (2022). Genel eğitim okullarının 10. sınıfı için matematik öğretmenleri için metodik materyaller. Bakü: Eğitim Yayınevi-Basımcılık.
12. Sharifov T. (2006). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel eğitim sisteminde yeni değerlendirme politikası. "Azerbaycan Okulu", Sayı 4.
13. Hajiyeva T. (2009). Okul içi değerlendirme yolları // Müfredat, Sayı. 2, 11-21.
14. Javadov I.A. (2014). Öğrenci başarılarının izlenmesi ve değerlendirilmesi: modern yaklaşımlar // Azerbaycan okulu. Bakü. (4), 37-41.
15. Jabrayilov I, Ibadova B. (2023). Öğrenci başarısının değerlendirilmesinin pedagojik temelleri (yönetsel öneri). Bakü: "CN BASKI".
16. Mehdiyeva N. (2018). "Müfredat". Cilt 11, (4), 23-31.
17. <https://www.e-derslik.edu.az/site/index.php>
18. <http://assessment.tki.org.nz/Assessment-for-learning/Underlying-principles-of-assessment-for-learning/What-is-assessment-for-learning>
19. https://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2013/sentyabr/324747.htm

PLACES OF FAITH IN KESHİKCHIDAGH

KEŞİKÇİDAĞIN İNANC YERLƏRİ

Meleknise MEHDIYEVA

Researcher of the “Keshikchidagh” State historical-cultural reserve, Azerbaijan, Aghstafa district,

ÖZET

Keşikçidağ mağaralar kompleksinin ərazisi çoxlu sayda tarixi abidələrlə zəngindir. Həmçinin qoruq ərazisində Qüdrət bulağı adlı inanc yeri mövcuddur. “Keşikçidağ” mağaralar kompleksində yerləşən, yerli əhali tərəfindən “Qüdrət” bulağı kimi tanınan ziyarətəgah yerli sakinlərin qədim tarixə malik olan mənşəyini, mədəniyyətini, dini-etnik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Keşikçidağın ərazisi qədim yaşayış məskəni olduğundan inanclar-kultlar bu ərazidə geniş yayılmışdır. Tarixi atəşpərəstlik dövrünün yadigarı olan bu bulaq dəniz səviyyəsindən 850 metr yüksəklikdə, sıldırım qayalıqların içərisində yerləşir. Bulağın adının Qüdrət olması suyunun mifoloji təsir gücünün olması ilə əlaqəlidir. Təbiətin bizə mükəmməl hədiyyəsi hesab edilən, faydalı minerallarla zəngin, büllur kimi təmiz, saf suyu olan bulaq Keşikçidağ mağaralar kompleksinin gözəlliyinə xüsusi rəng qatır. Qoruğun, həmçinin Qüdrət bulağının yerləşdiyi ərazi, Ceyrançöl ərazisi quraqlıq ərazi olmasına baxmayaraq müqəddəs bulağın ətrafında müqəddəs dağdağan, əncir, söyüd, üzüm, qoz, yemişan, cır armud və s. kimi ağaclar, itburnu kimi kol bitkiləri bitir. Bu ağacların xüsusi gücə malik olduğuna inanən yerli əhali dağdağan və əncir ağaclarına iplər bağlayaraq, sanki niyyətlərinin hasil olacağına inanırdılar. Ağac kultuna inam, ümumiyyətlə, türk xalqları içərisində ən əski çağlardan bəri mövcud olub. Həmçinin burada yaşayan əhali Qüdrət bulağının üstündə niyyət edib, niyyətləri yerinə yetərsə qurbanlar kəsirmişlər. Kəsilmiş qurban ətlərini yaxınlıqdakı əhaliyə, ordada qışlayan çobanlara paylayarmışlar. Ta qədimdən bu günümüzə qədər yerli əhali tərəfindən Qüdrət bulağına müqəddəs tarixi abidə kimi inam olduqca güclüdür.

Açar sözlər: Keşikçidağ, Qüdrət, bulaq, inanc, müqəddəs

ABSTRACT

The territory of the Keshikchidagh caves complex is rich in a large number of historical monuments. There is also a place of faith called Gudrat Spring in the territory of the reserve. Located in the "Keshikchidagh" caves complex, known by the local population as the "Gudrat" spring, the sanctuary reflects the ancient history, culture, and religious-ethnic characteristics of the local residents.

As the area of Keshikchidagh is an ancient settlement, beliefs and cults are widespread in this area. This spring, which is a relic of the historical fire-worship period, is located 850 meters above sea level, inside the steep cliffs. The fact that the spring's name is Gudrat (Power) is related to the mythological power of its water. Considered as a perfect gift of nature to us, the spring, rich in beneficial minerals and covered with clear, pure water, adds a special color to the beauty of the Keshikchidagh caves complex. Although the reserve, that is, the region where the Gudrat Spring is located, the Jeyranchol region is an arid area, sacred celtis, fig, willow, grapes, walnuts, hawthorn, pear, etc. are grown around the sacred spring, there are trees and branch plants. Believing that

these trees have a special power, local people tied ropes to fig trees and celtis trees, as if they believed that their intentions would come true. Belief in the tree cult has generally existed among Turkic people since ancient times. Also, the people living here made intentions on the Gudrat Spring, and if their intentions were fulfilled, they made sacrifices.

They distributed the slaughtered sacrificial meat to the nearby population and shepherds who wintered there. From time immemorial to the present day, local people believe in the Gudrat Spring as a sacred historical monument.

Keywords: Keshikchidagh, Gudrat, spring, faith, sacred

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF DIFFERENTIAL APPROACH IN
TEACHING BIOLOGY**

BIOLOGIYANIN TƏDRISINDƏ DIFERENSIAL YANAŞMANIN ELMI-PSIXOLOJİ
ƏSASLARI

Dosent Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi
texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0002-4151-1750

Dosent Zərifə İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kimya biologiya fakültəsi, Biologiya və onun tədrisi
texnologiyası kafedrası, Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0002-9700-0116

XÜLASƏ

Biologiyanın tədrisində tətbiq olunan diferensial yanaşmanın həddləri genişdir, o həm təlimin təşkili prosesində, həm də şagirdlərin tərbiyəsində, xüsusilə də əxlaq tərbiyəsində məqsədəuyğun şəkildə tətbiq olunur və dərslərində iştirak edən hər bir şagirdin zəngin və ahəngdar inkişafına, onun tərbiyəsində, əxlaqında gözlə görünən və görünməyən çatışmazlıqların bərpasına, xarakterindəki müsbət cəhətlərin isə artırılmasına xidmət göstərir. Düzgün təşkil olunmamış diferensial yanaşma şagirdləri tanıma mərhələsi ilə başlayır və bitir, onun belə təşkil olunması həddlərinin azalmasına və müəllimin şagirdləri düzgün öyrənməməsinə, tanımamasına gətirib çıxardır. Əgər müəllim şagirdi düzgün şəkildə öyrənmirsə, diferensial yanaşmanın düzgün tətbiqindən danışmaq yersizdir .

Müəllim biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanın düzgün təşkil edilmiş sistemini quraraq şagirdin öz qarşısına qoyduğu məqsədin istiqamətini müəyyənləşdirməlidir. Biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmada şagirdin əqli fəaliyyətini və əqli inkişaf səviyyəsini də bilmək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bunu bilmədən düzgün diferensial yanaşmanın təşkilindən danışmaq mənasızdır. Və bu məqsədlə pedaqoq qavrayış, hafizə, təfəkkür və s. bu kimi psixi proseslərdə müşahidə olunan fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməli və nəzərə almalı və onları hörmətlə qarşılamalıdır. Məqalədə bu məsələlər haqda geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: diferensial, təhsil, biologiya, elmi-psixoloji, şagird.

ABSTRACT

The boundaries of the differential approach applied in the teaching of biology are wide, it is appropriately applied both in the process of organizing the training and in the education of students, especially in moral education, and to the rich and harmonious development of each student participating in the learning process, visible and invisible deficiencies in his education and morals. serves to restore and increase the positive aspects of his character. An improperly

organized differential approach begins and ends with the stage of getting to know the students, its organization in this way leads to the reduction of its limits and the teacher not learning and getting to know the students properly. If the teacher does not teach the student correctly, it is inappropriate to talk about the correct application of the differential approach.

The teacher should determine the direction of the goal set by the student by establishing a properly organized system of differential approach in teaching biology. It is very important to know the mental activity of the student and the level of mental development in the differential approach in teaching biology. Because without knowing this, it is meaningless to talk about the organization of the correct differential approach. And for this purpose, the pedagogue improves perception, memory, thinking, etc. it must identify and take into account and respect the individual characteristics observed in such mental processes. The article provides detailed information on these issues.

Keywords: differential, education, biology, scientific-psychological, student.

GİRİŞ

Müasir Azərbaycan məktəbinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təhsilalanların müstəqil və tənqidi düşünməsini, baş vermiş hadisələri analiz etmək, problemlər - onların həlli və çıxış yolunu tapmaq, daim optimal olanı seçmək kimi bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməsini tərbiyə etməkdir. Çağdaş dövrümüzdə təhsil ocaqları artıq şagirdlərə ənənəvi yanaşmadan imtina edir, təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi kimi qabaqcıl prinsiplərindən istifadə edərək yeni proqram və dərsliklərin hazırlanmasını, müxtəlif təlim metodları və üsullardan istifadə edərək təlim prosesinin daha rəngarəng və əlçatan olmasını, yeni tipli məktəb modellərinin üzərində işləyərək onların gələcəkdə tətbiqini təmin edir. Bütün bu sadaladıqlarımızın həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq və təlimin təşkilinin yüksək səviyyəyə qaldırılması üçün tədris proqramında hər bir şagird üçün nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların mənimsənilməsi təlim fərdiləşdirilməsi yolu ilə reallaşdırılır.

Təhsilə dəyər verilməsi dünya səviyyəli təhsil sisteminin qurulması üçün əsas şərt ola bilər, lakin həmin ölkənin müəllimləri, valideynləri və digər vətəndaşları uşaqlarının yalnız az bir hissəsinin yüksək akademik standartlara cavab verəcəyinə və ehtiyac duyduğuna inanarsa, təhsilə yüksək qiymət verilməsi o ölkəni yalnız müəyyən yerə qədər apara bilər. Bütün ölkələrdə mükəmməl şagirdlər var, lakin çox az ölkələr onların üzə çıxmalarına şərait yaradır. Təhsildə daha çox bərabərliyə nail olmaq tək-cə sosial ədalətin tələbi deyil, bu həm də mənbələrdən daha səmərəli istifadə etmək və insanların öz cəmiyyətlərinə töhfə verə bilmələrini təmin etmək üçün lazımdır. Ən nəhayət, həssas uşaqları necə tərbiyə etməyimiz cəmiyyət olaraq kim olduğumuzu əks etdirir [5].

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev ölkənin gələcəyinin yetişməkdə olan gənc nəslin savadlılığından asılı olduğunu daim diqqət mərkəzində saxlamış və göstərmişdir, buna görə də təhsilalanlar və gənclərlə iş onun həyatında daim mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

YÖNTEM

Diferensial yanaşma nədir? Diferensial yanaşma dedikdə istər məktəb daxilində, istərsə də məktəb xaricində dərs sistemi çərçivəsində təhsilalan şagirdlərin ümumi və şəxsi inkişafını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən bir işdir.

Sinifdəki şagirdlərin hər biri fərqlidir. Eyni yaşda olan şagirdlərdən ibarət sinifdə müxtəlif inkişaf dövrünü yaşayan, fiziki, əqli və ümumi hazırlıq səviyyəsinə malik fərdlər var. İstənilən tapşırığın

təcrübəyə əsaslanması, bacarıqların formalaşmasına yönəlməsi sinifdəki, xüsusilə də qruplara bölünən şagirdlərin nailiyyətlərinə önəmli təsir göstərir. Şagirdlərin mədəni, dini, iqtisadi təsəvvür və bilikləri də onların təlim prosesindəki nəticələrində öz əksini tapır. Bəzi şagirdlər akademik çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə çalışır, bəziləri isə buna ehtiyac duymur, müəyyən hissəsi xüsusi istedadla malik olduqlarına görə, digərlərinin isə təlim və davranışla bağlı problemləri yarandığından xüsusi diqqətə meyl edirlər. Bununla yanaşı, bəzi şagirdlər yaşca böyükklərlə çox asan ünsiyyət və münasibət qurur, digərləri üçün belə münasibət qurmaq çox çətin olur.

Diferensial yanaşma, xüsusilə də biologiyanın tədrisində diferensial yanaşma müxtəlif istiqamətlərdə ciddi araşdırmalar, tədqiqat tələb edən sahələrdən biridir. Müxtəlif elmi-pedaqoji və elmi-metodik ədəbiyyatlarda diferensial yanaşma haqqında mülahizələr, fikirlər, onun məntiqi əlaqələri, forma və növlərinin vahidliyi öz əksini tapmışdır [2]. Biologiyanın tədrisində tətbiq olunan diferensial yanaşmanın həddləri genişdir, o həm təlimin təşkil prosesində, həm də şagirdlərin tərbiyəsində, xüsusilə də əxlaq tərbiyəsində məqsədəuyğun şəkildə tətbiq olunur və dərs prosesində iştirak edən hər bir şagirdin zəngin və ahəngdar inkişafına, onun tərbiyəsində, əxlaqında gözlə görünən və görünməyən çatışmazlıqların bərpasına, xarakterindəki müsbət cəhətlərin isə artırılmasına xidmət göstərir.

Düzgün təşkil olunmamış diferensial yanaşma şagirdləri tanıma mərhələsi ilə başlayır və bitir, onun belə təşkil olunması həddlərinin azalmasına və müəllimin şagirdləri düzgün öyrənməsinə, tanımamasına gətirib çıxardır. Əgər müəllim şagirdi düzgün şəkildə öyrənmirsə, diferensial yanaşmanın düzgün tətbiqindən danışmaq yersizdir [1] .

Bilirik ki, insanın bəzi xüsusiyyətləri müvəqqəti və keçici olur. Diqqətsizlik, hafizə zəifliyi və s. kimi problemlər müəyyən səbəblərdən yarana bilər, bəzən isə eyni adamda ona xas olan əlamət ayrı-ayrı müxtəlif vaxtlarda başqa cür formada təzahür edir. Məsələn, sakit təbiətli və güclü zehni qabiliyyətli şagird yorulduğu zaman aqressivləşir, zehni qabiliyyət performansını aşağı düşür. Ancaq bütün bu hallar daimi deyildir, müvəqqətidir. Bu halları doğuran səbəblərin aradan götürülməsi və bərpası şagirdi əvvəlki vəziyyətinə qaytarır və bu vəziyyətlər şagirdin xarakterini dəyişə bilməz. Həmçinin, şagirdin xarici görünüşü, bədəninin və üzünün əlamətləri, dərisinin rəngi, dili, dini, irqi və s. onun xarakterini müəyyən etmək üçün əsas deyildir.

Çünki “dərinin rəngi, üzün gözəlliyi ağıl və xarakter ilə həqiqi əlaqəsi ola bilən xüsusiyyət deyildir. Aydın ki, dərinin rəngi baş beyin fəaliyyəti ilə bilavasitə münasibətdə deyildir” [7] .

Ümumiyyətlə, şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, onun fiziki və psixi inkişafı, şagirdin şəxsiyyətinə xələl gətirən və ya müsbət təsir edən amilləri müəllim düzgün öyrənməlidir. Bu amillə müəllim, öz şagirdlərini istər məktəb daxilində, istərsə də məktəb xaricində, ictimai yerlərdə və s. müşahidə etməli və öyrənməlidir .

Artıq şagird böyüdükcə və yuxarı siniflərdə oxuduqca fənləri ixtisaslaşdırır, müəyyən fənlərə maraq və münasibətinə digərlərinə nisbətən daha da artıq olur, müəllim ya şagirdlərlə, ya da həmin şagirdin yoldaşları ilə ünsiyyət quraraq və söhbət edərək həmin fənləri dəqiqləşdirməlidir.

BULGULAR

Müəllim biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanın düzgün təşkil edilmiş sistemini quraraq şagirdin öz qarşısına qoyduğu məqsədin istiqamətini müəyyənləşdirməlidir.

Biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmada şagirdin əqli fəaliyyətini və əqli inkişaf səviyyəsini də bilmək çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bunu bilmədən düzgün diferensial yanaşmanın təşkilindən danışmaq mənasızdır. Və bu məqsədlə pedaqoq qavrayış, hafizə, təfəkkür və s. bu kimi psixi proseslərdə müşahidə olunan fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməli və nəzərə almalı və onları hörmətlə qarşılamalıdır .

Diferensial yanaşmada xarakterik emosional, emosional-iradi xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Pedaqoq müəllim sakit və ya yüksək emosiyaya qabil təhsilalanların, affekt halında keçirdiyi vəziyyəti, nə kimi hislərə malik olmasını və s. bilməlidir [6] .

Şagirdlərin iradi keyfiyyətləri özünü təlim və fiziki əmək prosesində daha aydın nəzərə çarpdırır, iradə xarakterin mühüm komponentlərindən biri olduğuna görə, diferensial yanaşmada iradi keyfiyyətlərə ciddi diqqət yetirmək lazımdır- bəzən müəllimlər şagirdin müvəqqəti psixi halını onun xarakteriklikasına daxil edirlər, bəzən də şagird öz fərdi xüsusiyyətini qapalı etməyə, biruzə verməməyə çalışır- diferensial yanaşmada psixi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması şagirdlərin təlim tərbiyəsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrümüzdə Fransa, Yaponiya, ABŞ və bunlar kimi inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminə və siyasətinə nəzər salsaq görürük ki, həyata keçirdikləri sistem yeni tədris planı və proqramlar üzərində qurulmuşdur ki, bunun da əsas məqsədi şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli və tam inkişafını təmin etməkdir[3].

Misal olaraq, Fransa ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlər ilk öncə bütün şagirdlər üçün nəzərdə tutulan proqramla oxuyurlar, buranı bitirdikdən sonra 3 il ərzində müxtəlif istiqamətlər üzrə - humanitar, təbiət elmləri, texniki və iqtisadi liseylərə qəbul olurlar və burada onlara diferensial yanaşma tətbiq olunur, siniflər diferensiallaşdırılır.

Başqa bir misala baxaq: Şagirdlər Yaponiyada 9 il hərəkəyə eynişamil olunmuş tədris proqramı üzrə təhsil alır, bundan sonra ali orta məktəbə qəbul olurlar. Şagirdlər onlara təklif olunan 20-dən artıq müxtəlif peşə istiqamətlərdən birini seçirlər.

Bu istiqamətlər şərti olaraq üç hissəyə bölünür:

- 1) ümumi;
- 2) akademik (universitetə qəbul olmağa hazırlaşanlar) ;
- 3) professional (praktiki).

Digər bir nümunəyə diqqət yetirək: ABŞ-da orta məktəbin yuxarı siniflərində dərs prosesi üç birləşmə üzrə həyata keçirilir:

- 1) akademik ;
- 2) professional (praktiki) ;
- 3) ümumi [5].

TARTIŞMA VE SONUÇ

Təlim prosesində diferensial yanaşma probleminin bu gün çox aktual şəkildə gündəmə gəlməsinə baxmayaraq, bu anlayışın həm keçmiş ittifaq, həm də xarici ölkə pedaqogikası və didaktikasında tarixi az deyildir. Belə ki, kollektiv iş şəraitində şagirdlərə fərdi yanaşmanın zəruriliyi ilk dəfə Y.A.Komenski tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, özünün “Böyük didaktika” əsərində fərdi və qrup şəklində təlim işinin növlərinin sinif-dərs sistemi şəraitində kombinə edilməsinin zəruriliyinə diqqətli cəlb etmişdir. Sinfin kollektiv iş şəraitində şagirdlərə diferensial yanaşma və təlim fəaliyyətinin kollektiv və fərdi iş formalarının kombinə edilməsi zəruriliyi K.D.Uşinskinin işlərində də öz əksini tapmışdır. XX əsrin əvvəlində fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırma problemi V.İ.Vodovozovun, V.P.Vaxterevin və başqalarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır [3] .

Hələ ötən əsrin 30-cu illərində diferensiallaşdırılma və fərdiləşdirilmə sinif daxilində geridə qalan və o dövr üçün xarakterik olan sinifdə qalmanın qarşısını almaq kimi tətbiq olunurdu.

Yuxarıda sadalağımız daha şəxsiyyətlərdən əlavə bu sahədə həmçinin P.P.Blonski, S.T.Şatski, N.K.Qonçarov və başqalarının işlərində təlimin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılmasının məsələləri tədqiq olunmuşdur. Buna misal olaraq, S.T.Şatskinin “Müəllimlərin diqqətini şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağın vacibliyi” məsələlərini göstərmək olar.

Təlim prosesində diferensial yanaşma problemi, şagirdlərin müstəqil işlərindən istifadə edilməsi zərurəti aktuallaşdıqdan sonra yenidən gündəmə gəlmişdir. Ona görə də, bu halda ilk növbədə ön plana müstəqil işlər çərçivəsində sinifdaxili diferensiallaşdırma çəkilmişdir və təlimin diferensiallaşdırılması üzrə tədqiqatlar məhz bu müstəqil işlər çərçivəsi ətrafında cəmlənmişdir. Bu istiqamətdə ilk iş E.S.Rabunskiyə məxsus oldu. Bu işlər əsasən humanitar elmlər sahəsində ev tapşırığının diferensiallaşdırılması problemini əhatə edirdi. Daha sonra o, öz tədqiqatlarını genişləndirərək, diferensial yanaşmanın nəzəri əsaslarını nəzərdən keçirdi və şagirdlərin təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətinə əsasən şagirdlərin tipoloji qruplarının yaradılmasını təklif etdi [4].

Diqqətsizlik və ya təlim işində məsuliyyətsizlik şagird üçün ciddi problemlərdir və bu problemlər cürbəcür səbəblərdən irəli gəlir, təzahürü müxtəlif olur. Şagirdin təlim işini başlı-başına buraxması, özünə inamsızlığı, yoldaşlarından geri qalması, müəllimin düzgün olmayan diferensial yanaşması şagirdə dərsə və təlim prosesinə məsuliyyətsizlik yarada bilər və bu biologiya təliminin təşkilinin uğursuz olduğu nəticəsinə gəlməyimizə əsas verən səbəblərdəndir.

KAYNAKLAR

1. Azərbaycan Respublikası təhsil standartları. Bakı, 2000, 71 s.
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Bakı, 2006, 45 s.
3. “İnklüziv sinifdə təlimin təşkili” mövzusunda ixtisasartırma proqramının Oxu materialı. Avropa İttifaqı, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, UNİC
4. EF, Regional İnkişaf İctimai Birliyi. 2019.
5. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. TİPİİ. *Oxu materialı*. Bakı – 2018
6. Babayeva Z. Biologiyanın tədrisində İKT-dən istifadə: İnteraktiv və ənənəvi təlim. Bakı, 2011, 178 s.
7. Hacıyeva H.M., Səfərova E.F., Məmmədova X.A., Əliyeva S.V. Ümumtəhsil məktəblərində zoologiyanın tədrisində ümumiləşdirici sxemlərdən istifadənin mənimsəməyə təsiri, Bakı, 2011, səh 3-5.

KURGANS OF GARASOY DISCOVERED IN KESHİKCHIDAGH

KEŞİKÇİDAĞDA AŞKARLANMIŞ QARASOY KURQANLARI

Unnab Paşsanova

“Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun aparıcı elmi işçisi Azərbaycan, Ağstafa şəhəri

ÖZET

Qarasoy düzü Ceyrançöl alçaq dağlığının bir hissəsi olmaqla Acıdərə çayını qidalandıran Qarasoy çayı dərəsinin sol düzənlik və sağ alçaq dağlıq hissəsini əhatə edir. Kurqan çöllüyündən ibarət olan ərazidə kurqanlar bir-birindən 10-15 m aralı məsafədə olmaqla yerləşirlər. Kurqanların hər ikisi böyük diametrə (18 m və 25 m) malik olub müasir yer səthindən 1,75 və 2,1 m hündürlüyə malik idilər. Kurqan kromlexləri əsasən iri ölçülü (60x80 sm, 50x90 sm, 70x100 sm) qaya və kirəcləşmiş qumdaşı materiallarından istifadə edilməklə qurulmuşdur. Çıncıl qarışıq torpaqdan ibarət kurqan örtüklərinin təxminən 1-1,5 dərinliyində, mərkəz hissədə orta və iri ölçülü əsasən dairəvi formaya malik qəbir kameralarının üst daş düzümü aşkar edilmişdir. Çarpanaq və qaya daşlarından ibarət sıx daş düzümləri əsasən şimal-cənub istiqamətində qurulmuşdur. Bu daşlar götürüldükdən sonra qəbir kameraları üzərində çox səliqəli və nizamlı düzülmüş plitə formasında ağır çəkiyə malik və iri ölçülü qaya daşları aşkar edilmişdir. Mərkəz hissədə hər iki kurqanaltı qəbir kameralarının torpağı bir qədər yumşaq olduğu üçün daşların kameranın içinə doğru çökməsi müşahidə edilmişdir.

Kurqanların qəbir kameralarından insan və heyvan skeletləri, gil qablar, pasta və şəvədən hazırlanmış muncuqlar, tunc qolbaqlar aşkar edildi. İnsan skeletlərinin aşkar olunma vəziyyətindən aydın olurdu ki, mərhumlar qəbirlərdə üzü şərqə və qərbə olmaqla şimal-cənub istiqamətində, sol və sağ çiyinləri üstə, yarım bükülü formada dəfn olunmuşlar. İnsan skeletlərinin baş tərəfində orta və iri ölçülü gil qablar, ayaq sümükləri ətrafına isə pasta muncuqlar aşkar edilmişdir.

Ceyrançöldə, Qarasoy kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntılar bölgənin tunc dövrünün sonları və dəmir dövrünün başlanğıcına məxsus maddi mədəniyyətini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Kurqanların sahəsi, strukturu, kurqanaltı qəbir kameralarının quruluşu, dəfn qaydası və əldə edilən artefaktların tipoloji, eyni zamanda analoji təhlili bu kurqanları son tunc - erkən dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin II yarısı - I minilliyin əvvəli) aid etməyə imkan verir. Ərazinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daşıyıcıları olan qədim sakinləri kurqan mədəniyyətinin bu arealda geniş yayılmasını təmin etmiş, dəfnlərini əsasən kurqan qəbirlərində icra etmişlər.

Açar sözlər: Qarasoy, kurqan, gil, qab.

ABSTRACT

The Garasoy plain is part of the Ceyranchol plain and covers the left plain and the right plain part of the Garasoy river valley, which feeds the Ajidara river. In the area covering the Kurgan desert, the mounds are located 10-15 m away from each other. Both kurgans were large in diameter and stood between 1.75 and 2.1 m above the modern ground surface. Kurgan cromlechs were mostly

built using large-sized (60x80 cm, 50x90 cm, 70x100 cm) rock and calcified sandstone materials. The upper stone arrangement of medium and large-sized, mostly circular burial chambers was unearthed in the middle part of the kurgan covers made of gravel mixed soil, at a depth of approximately 1-1.5 m. After these stones were removed, heavy and large-sized rock stones in the form of boards arranged in a very neat and orderly manner were found on the burial chambers. It was observed that the stones collapsed into the chamber because the soil of both burial chambers under the kurgan in the middle part was a little soft. Human and animal skeletons, clay vessels, beads made of agate, and bronze bracelets were found in the burial chambers of the kurgans. It is understood from the findings of human skeletons that the deceased were buried in the graves in the north-south direction, with their faces facing east and west, with their left and right shoulders half-bent. Medium and large sized clay pots were found around the heads of human skeletons, and ornamental beads were found around the leg bones. Archaeological excavations carried out in Garasoy kurgans are very important in terms of examining the material culture of the region at the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age. The area and structure of the kurgans, the structure of the burial chambers under the kurgan, the burial order and the typological and analogical analysis of the artifacts allow these kurgans to be attributed to the Late Bronze - Early Iron Age Period. (II half of the II millennium BC - beginning of the I millennium BC). The ancient inhabitants of the region, who are the carriers of the Khojaly-Gadabey culture, ensured that the kurgan culture became widespread in this region.

Keywords: Garasoy, kurgan, clay, pottery

**KESHİKCHIDAGH CAVES COMPLEX A PLACE WITH MILLENNIUMS YEARS OF
HISTORY**

**KEŞİKÇIDAĞ MAĞARALAR KOMPLEKSİ TARİXİ MİNİLLİKLƏRİ ÖZÜNDƏ YAŞADAN
MƏKAN**

Ülviyyə Qurbanova

“Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun böyük elmi işçisi

Azərbaycanda çoxlu sayda təbii və süni mağaralar mövcudur ki onlar əsasən dağların başında, qaya üstlərində, yer səthindən xeyli yüksəkliklərdə yerləşmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilk memarlıq nümunələri sayılan bu yaşayış yerlərində - mağaralarda insanlar 1.5 milyon il bundan öncə yaşayıblar. Mağaralar ilk insan məskəni olduğundan, onun yaranmasında zehni və fiziki əmək sərf edilib. Mağaralar təkcə insanların daldalanacaq yeri deyildi, həmçinin orada yaşayan digər canlılardan fərqli həyat tərzini keçirmələrinə və beləliklə, sivilizasiyanın inkişafına bir işarə idi. Bu mağaralarda ilkin həyatın izləri daş dövrünə qədər gedib çatır. Neotektonik proseslər nəticəsində üzə çıxmış sıldırım qaya zolağının altında təbii və süni yolla əmələ gələn gəlmiş Keşikçidağ mağaralar kompleksi kortəbii şəkildə yaşayan əcdadlarımızın vəhşi heyvanlardan, təbiətin şiltaqlıqlarından qorunmaq üçün üz tutduğu məkanlardan biri olmuşdur. “Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu Ceyrançöl ərazisindəki dağların cənub və cənub-şərq tərəfindəki qum dağlarından ibarət sıldırım qayalıqlarda yerləşir. Qoruq ərazisində dünya əhəmiyyətli yaşı minilliklərə gedib çatan 7 təbii və ilkin orta əsrlərə aid 69 süni mağara mövcuddur. Mağaraların bir hissəsi yerli əhalinin genetik yaddaşında saxlanılaraq müqəddəsləşdirilən ziyarət yerlərinə çevrilmişdir. Yerli əhali bütpərəstlərə - aya, günəşə tapınanlar dini baxışlarını hişz etmək, hücumlardan daldalanmaq üçün bu dağlara çəkilib həyat sürmüşlər. Daha sonra atəşpərəstlər dini etiqadlarını davam etdirmək məqsədilə bu mağaralarda yaşamışlar. Qədim insanların təbii mağaralar üzərində apardıqları belə genişləndirmə işləri sonrakı dövrlər süni mağaraların yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bu mağaraların geniş tədqiqi bölgədə qədim insanların məskunlaşma tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Açar sözlər: yaşayış yeri, sıldırım, mağara.

ABSTRACT

There are a large number of natural and artificial caves in Azerbaijan, which are mainly located at the top of the mountains, on the tops of rocks, at great heights above the earth's surface. The conducted studies show that people lived in these dwellings - caves, which are considered the first examples of architecture, 1.5 million years ago. Since caves were the first human habitation, mental and physical labor was spent on their creation. Caves were not only a place for people to shelter, but also a sign that they had a different way of life from other creatures living there and thus the development of civilization. Traces of early life in these caves go back to the Stone Age. The Keshikchidagh caves complex, which was formed naturally and artificially under the steep rock strip exposed as a result of neotectonic processes, was one of the places where our living ancestors turned to protect themselves from wild animals and the whims of nature. "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve is located on the steep cliffs of sand

mountains on the south and southeast side of the mountains in the Jeyranchol area. There are 7 natural and 69 artificial caves dating back to the early Middle Ages in the territory of the reserve.

Some of the caves have been preserved in the genetic memory of the local population and turned into places of pilgrimage. The local population, pagans - those who worshiped the moon and the sun - retreated to these mountains to protect their religious views and avoid attacks. Later, fire worshipers lived in these caves in order to continue their religious beliefs. Such expansion works carried out by ancient people on natural caves resulted in the creation of artificial caves in later periods. The extensive study of these caves will be important for the study of the history of the settlement of ancient people in the region.

Keywords: dwelling, cliff, cave.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF KESHİKCHIDAGH

KEŞİKÇİDAĞIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Fazilə Hüseynova

“Keşikçıdağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun böyük elmi işçisi Azərbaycan, Ağstafa şəhəri

ÖZET

Azərbaycanın Qərb bölgəsinin ərazisi təbii-coğrafi mövqeyinə və şəraitinə görə daha qədim zamanlardan əcdadlarımızın məskunlaşdığı Keşikçıdağ mağaralar kompleksində davamlı olaraq yaşayış olmuşdur. Bu unikal abidə bütövlükdə daş dövründən başlayaraq tarixin bütün dövrlərini özündə əhatə edir. Keşikçıdağ mağaralar kompleksinin ərazisi tarixi, memarlıq, arxeoloji, dini və monumental abidələrlə zəngindir. Qoruğun arxeoloji abidələri son tunc dövrü Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə aid abidələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Keşikçıdağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun ərazisindən son tunc dövrünə aid xüsusilə Çeyrançuxur, Sarıxoş dərsi və Qarasoy kurqanlarının qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar və bu qazıntılardan əldə edilən elmi nəticələr ərazinin qədim sakinlərinin adət və ənənələrini, təsərrüfat həyatının inkişaf səviyyəsini, əhali məskunlaşmasını və dini dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Kurqan tipli qəbir abidələrini ucaltmaq ənənəsi e.ə. III minillikdən eramızın I minilliyi də daxil olmaqla böyük bir zaman kəsiyində də davam etmişdir. Bu dövrdəki kurqanaltı dəfnlər əsasən köçəri həyat tərzini sürən maldar tayfalara məxsus olub, kurqanın örtüyü (süni təpə) sırf torpaqdan, daşlardan və ya qarışıq şəkildə təbii materiallardan da ucaldılırdı. Kurqanların ölçüləri, dəfn edilənin sosial, siyasi, hərbi-inzibati statusundan, həmçinin, kurqanı ucaltmış qədim populyasiyanın adət və ənənələrindən asılı olurdu. Qədim insanların axirət dünyasına inancın güclü olduğundan, kurqanların cəmləşdiyi bu ərazilər həmin torpaqlarda yaşamış tayfa və xalqlar tərəfindən sakrallaşdırılıb. Qoruq ərazisində olan kurqanların bəzilərinin ətrafındakı daşlar kromozin formalı düzülmüşdür ki, bu da günəşi xatırladır. Bu daşlar kurqandan 15 kilometr aralıda yerləşən Qaltan dağından gətirilmiş Qaltan daşlarıdır ki, bu daşların daşınmasında da çox güman ki taxta təkərli arabalardan istifadə olunmuşdur. Qəbirin içərisi isə Sac dağında bitən dağdağan ağaclarının gövdəsindən hazırlanmışdır. Zaman keçdikcə ağaclar çürümüş, kurqanda yerləşdirilən əzəmətli Qaltan daşları daxili hissəyə sürüşərək saxsı küplərin ciddi şəkildə deformasiyaya uğramasına və fraqmentləşməsinə səbəb olmuşdur. Fraqmentləşmiş halda aşkar edilən saxsı küplər bərpaya ciddi ehtiyac duyur. Bundan sonra bərpa prosesi başlayır. Qeyd edək ki, dünyanın bir sıra ölkələrində o cümlədən Azərbaycanda qədim əşyaların və artefaktların bərpa olunaraq qorunması işləri həyata keçirilir. İlk öncə bərpa üçün fraqmentlərin quru təmizlənməsi, dezinfeksiya işləri aparılır. Konservasiya və bərpa üsulları zədələnmiş hissələrin çatlar boyunca bərkidilməsi həyata keçirilir. Sonra analoji nümunələrə əsasən itirilmiş fraqmentlərin qəlibinin çıxarılır və bərpa prosesi davam edir. Restavrasiya metodunun əsas məqsədi qədim insanlarımızın miras qoyduğu bu maddi mədəniyyət nümunələrinin ilkin görünüşünə uyğun olaraq bərpa olunması, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir.

Açar sözlər: Son, tunc, kurqan, artefakt, restavrasiya.

ABSTRACT

The territory of the Western region of Azerbaijan, due to its natural-geographical position and conditions, has been inhabited continuously in the Keshikchidagh caves complex, where our ancestors lived since ancient times. This unique monument covers all periods of history, starting from the Stone Age. The territory of the Keshikchidagh caves complex is rich in historical, architectural, archaeological, religious and monumental monuments. The archaeological monuments of the reserve attract attention with the wealth of monuments related to the traces of Khojaly-Gadabey culture of the Late Bronze Age. The archaeological excavations carried out in the territory of the "Keshikchidagh" State Historical and Cultural Reserve, especially in the tombs of Cheyranchukhur, Sariyokush valley and Garasoy mounds from the Late Bronze Age, and the scientific results obtained from these excavations reveal the customs and traditions of the ancient inhabitants of the area, the level of development of economic life, the settlement of the population and the religious worldview made it possible to clarify its characteristics. The tradition of erecting kurgan-type grave monuments dates back to BC. It continued for a long period of time from the 3rd millennium to the 1st millennium of our era. Burials under the kurgan in this period mainly belonged to herding tribes leading a nomadic lifestyle, and the kurgan cover (artificial hill) was built purely from earth, stones or natural materials in a mixed manner. The size of the burial kurgans depended on the social, political, military-administrative status of the buried person, as well as the customs and traditions of the ancient population that erected the burial kurgan. Since ancient people had a strong belief in the afterlife, these areas where the kurgans are concentrated were sacred by the tribes and peoples who lived in those lands. The stones around some of the kurgans in the reserve area are arranged in a chromosine shape, which resembles the Sun. These stones are Galtan stones brought from Galtan mountain, which is located 15 kilometers from the kurgan, and wooden wheeled carts were probably used for transporting these stones. The interior of the tomb is made of the trunks of the Celtis trees that grow on Saj Mountain. Over time, the trees rotted, the magnificent Galtan stones placed in the kurgan slid into the interior, causing the earthenware jars to be seriously deformed and fragmented. Pottery jars found in a fragmented state are in dire need of restoration. After that, the restoration process begins. It should be noted that in several countries of the world, including Azerbaijan, works are being carried out to restore and protect ancient objects and artifacts. First of all, dry cleaning and disinfection of fragments are carried out for restoration. Conservation and restoration methods include fixing the damaged parts along the cracks. Then, based on similar patterns, the mold of the lost fragments is removed and the restoration process continues. The main goal of the restoration method is to restore, protect and pass on to future generations these material culture samples inherited by our ancient people according to their original appearance.

Keywords: Late, Bronze, kurgan, artefact, restoration.

**THE ROLE OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE IN
PROTECTING A CLEAN ENVIRONMENT (COP29) AND ECOLOGICAL BALANCE**

TƏMİZ ƏTRAF MÜHİT (COP29) VƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN QORUNMASINDA "AVEY"
DÖVLƏT TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUĞUNUN ROLU

Səadət Əliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, "Avey" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru,
Azərbaycan Respublikası, Qazax şəhəri,

ORCID ID:0000-0002-5370-3178

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetlərindən biri "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" kimi müəyyən edilmişdir. Prezidentin 25 dekabr 2023-cü il tarixli digər Sərəncamı ilə 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir. Bu istiqamətdə çirklənmiş ərazilərin bərpası, meşə ilə örtülü ərazilərin artırılması, bitki və heyvanat aləminin qorunması, quru ərazilərdə torpaqların münbitləşdirilərək yaşıllaşdırılması, iqlim dəyişikliklərinin zərərli təsirlərinin azaldılması başlıca fəaliyyət proqramı kimi həmişə diqqət mərkəzindədir.

Sərəncamlara müvafiq olaraq tarixi memarlıq və arxeoloji abidələri ilə zəngin olan "Avey" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ekoloji tarazlığının qorunmasında bitki örtüyünün rolu açıqlanmış və bu istiqamətdə təbliğat işlərinin aparılması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Avey qoruğun ümumi sahəsi 3613 hektardır. Bu ərazilərdə yüzlərlə qədim paleolit, mezeolit, neolit, orta əsr dövrlərinin mədəniyyət abidələri mövcuddur.

Qoruq ərazisində yerləşən Damcılı mağara düşərgəsi arxeoloji, həm də təbiət abidəsidir. Tarixi paleolit dövrünə aiddir. Təbii çatlardan süzülən su damcılarına görə Damcılı mağarası adlanır. "Damcılı" mağarası qədim daş dövrünün yadigarıdır. Tarixi abidələrlə yanaşı qoruq eyni zamanda zəngin bitki örtüyü ilə əhatə olunmuşdur. Təmiz ətraf mühit və ekoloji tarazlığın qorunmasında qoruğun spesifik florasının rolu əvəzolunmazdır.

Mağaranın tavanından sallanmış əfsanəvi **Adiantum capillus - veneris** L. Damcılı bulağının emblemi hesab oluna bilər. **Adiantum capillus - veneris** L. (Zöhrə darağı) alçaq boylu, sürünən kökümsovlü, sulu yerlərdə bitən bitkidir. Yarpaqları parlaq-yaşıl, enli-uzunsov, lələk şəkillidir. Bitkinin yerüstü hissələri tibbdə və xalq təbabətində istifadə olunur. Bitki sporlarla çoxalır. Daha çox quyu içərisi divarlarda rast gəlinir. Qoruğun şibyə və mamır florası zəngindir. Qoruq ərazisində yerləşən təbii bitki örtüyü ilə yanaşı qoruq tərəfindən hər il ağac əkmə kompaniyaları təşkil edilir. Qoruq ərazisində 4 minə yaxın müxtəlif ağaclar əkilmiş və aqrotexniki qulluq göstərilməkdədir.

Açar sözlər: ekoloji tarazlıq, təmiz ətraf mühit, Avey qoruğu, bitki örtüyü,

ABSTRACT

By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021, Azerbaijan was defined as one of the five national priorities for socio-economic development until 2030 as "A country of clean environment and green growth". 2024 was declared the "Year of Solidarity for the Green World" by another Decree of the President dated December 25, 2023. In this direction,

restoration of polluted areas, increase of forested areas, protection of flora and fauna, fertilizing and greening of lands in dry areas, reduction of harmful effects of climate change are always in focus as the main action program.

According to the decrees, the role of vegetation in protecting the ecological balance of the "Avey" State Historical and Cultural Reserve, which is rich in historical architectural and archaeological monuments, was explained and it was considered appropriate to carry out propaganda work in this direction.

The total area of Avey reserve is 3613 hectares. There are hundreds of ancient Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, and Middle Ages cultural monuments in these areas.

Damjili cave camp, located in the territory of the reserve, is an archaeological and natural monument. Its history belongs to the Paleolithic period. It is called Damcili cave because of the drops of water seeping through the natural cracks. "Damjılı" cave is a relic of the ancient stone age. Along with the historical monuments, the reserve is also surrounded by rich vegetation. The role of the specific flora of the reserve is irreplaceable in maintaining a clean environment and ecological balance.

The legendary **Adiantum capillus - veneris L.** hanging from the ceiling of the cave can be considered the emblem of the drip spring. The leaves are bright-green, wide-oblong, feather-shaped. The aerial parts of the plant are used in medicine and folk medicine. The plant reproduces by spores. Most wells are found inside the walls. The flora of the reserve is rich in sedges and mosses. In addition to the natural vegetation located in the territory of the reserve, tree planting companies are organized by the reserve every year. About 4,000 different trees have been planted in the territory of the reserve and agrotechnical maintenance is being provided.

Key words: ecological balance, clean environment, Avey Reserve, vegetation

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**THE PLACE OF KESHİKCHIDAĞH KURQANLARININ IN THE ARCHEOLOGY OF
AZERBAIJAN**

KEŞİKÇIDAĞ KURQANLARININ AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASINDA YERİ

Musa MURSAQULİYEV

“Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru, Azərbaycan, Ağstafa şəhəri.

ORCID ID:0000-0003-4438-5152

XÜLASƏ

Cənubi Qafqazın ən böyük ölkəsi olan, Qərb və Şərq ənənələri və dəyərlərinin birləşdiyi Azərbaycan çox mühüm strateji coğrafi məkanda - qədim İpək yolunun üzərində yerləşir. Böyük İpək yolu bizim eradan əvvəl I minilliyindən başlayaraq bizim eramın II minilliyinin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən ticarət yolu olmuşdur. İpək Yolunun əsas hissəsi öz başlanğıcını Çinin paytaxtı Çanqandan (Xian) götürmüşdür. Eramızdan əvvəl dördüncü əsrdə Makedoniyalı İsgəndər Mərkəzi Asiya istiqamətində Hind çayını keçəndə, artıq Çin ipəyinin Aralıq dənizinə çıxışı var idi. Anadoludan başlayan ticarət- Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən karvanlar Naxçıvandan ölkəmizə daxil olaraq Arazyanı vilayətlərdən, Beyləqan, Şirvan, Bakı, Şamaxı, Bərdə, Nuxa şəhərlərini keçərək Ceyrançölə düzünə, oradan da qərbə doğru yol almışlar. Ceyrançöl düzənliyi Eldar çölü düzü ilə Kürçayı arasındakı böyük bir ərazini əhatə edir. (M.A.Müseiybov, M.Ə.Süleymanov. Ceyrançöl alçaq dağlığının təbii landşaftı. Bakı 1975).

Ölkəmiz qədim zamanlardan ibtidai insanların məskən saldığı yurd olmuşdur. Cənubdan Kiçik Qafqaz dağları, şimaldan Kür çayı ilə araya alınmış Gəncə-Qazax düzənliyində, Kürün sağ və sol sahilində yaşayışın izləri daş dövrünə qədər gedib çatır. Bu qədim yaşayış məskənləri əksər halda düzənliyin orta hissəsində, hazırda qurumuş çay yataqları kənarlarında yerləşmiş, burada eneolit dövrünün sonlarında yaşayışın kəsilməsi, ehtimal ki, quraqlıq dövrünün başlanması və axar suların quruması ilə bağlı olmuşdur.

Qədim türk tayfaları əsasən köçəri cəmiyyət dünyasına aid idilər, köhnə dünyanın etnik tarixində rolları böyükdür. Uzun məsafələrə köç edərək, oturaq xalqlarla qarışaraq, əzəmətli imperiyalar yaradaraq, ictimai inkişafın gedişatını dəyişdilər, bir xalqın mədəni nailiyyətini digərlərinə ötürdülər, nəhayət özləri də dünya mədəniyyətinə töhfələr verdilər. Bunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri, bəzək əşyaları bir daha təsdiq edir.

Qədim maddi-mədəniyyətə və və zəngin təsərrüfat ənənələrinə sahib olan Azərbaycan xalqı, həm də özünün uzaq əsrlərdən bu günə qədər nəsildən nəsilə ötürülərək yaşadılan mənəvi mədəniyyəti ilə səciyyələnir. Xalqın mənəvi dünyasını, dini-fəlsəfi baxışlarını özündə yaşadan tunc dövrü qəbir abidələrindən olan Keşikçidağ kurqanlar vadisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində çoxlu miqdarda bəzək nümunələri aşkar edilmişdir. Bu bəzək əşyalarının tədqiqi və təhlili metalşləmə, daş işləmə kimi qədim sənətkarlıq növlərini inkişaf tarixini izləməklə yanaşı, qədim tayfaların mənəvi aləmini, dini-ideoloji baxışlarını, ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişiklikləri, qonşu əyalətlərlə mədəni və ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Ceyrançöl, kurqan, skif ox ucluğu, fayans muncuqlar.

ABSTRACT

Azerbaijan, the largest country in the South Caucasus, where Western and Eastern traditions and values are combined, is located in a very important strategic geographical location - on the ancient Silk Road. The Great Silk Road was a trade route that crossing diagonally Europe and Asia from the 1st millennium BC to the middle of the 2nd millennium AD. The main part of the Silk Road began in Chang'an (Xian), the capital of China. When Alexander the Great crossed the Indus River in the direction of Central Asia in the fourth century BC, Chinese silk already had access to the Mediterranean Sea. Trade started from Anatolia - the caravans moving along the Great Silk Road entered our country from Nakhchivan, passing through around Araz provinces, Beylagan, Shirvan, Baku, Shamakhi, Barda, Nukha cities and headed to the Jeyranchol plain and from there to the west. The Jeyranchol plain covers a large area between the Eldar desert plain and Kura river. (M.A. Museyibov, M.A. Suleymanov. The natural landscape of Jeyranchol lowland. Baku 1975).

Our country has been inhabited by primitive people since ancient times. The traces of life on the right and left banks of the Kura, in the Ganja-Gazakh plain, which is separated by the Lesser Caucasus Mountains from the south, and the Kura River from the north, date back to the Stone Age. These ancient settlements were mostly located in the middle part of the plain, on the edges of the now dry riverbeds, where habitation was interrupted at the end of the Eneolithic period, probably due to the onset of the drought period and the drying up of watercourses. Ancient Turkic tribes mainly belonged to the world of nomadic society, they played a big role in the ethnic history of the ancient world. Migrating over long distances, mingling with sedentary peoples, creating magnificent empires, they changed the course of social development, passed on the cultural achievements of one nation to others, and eventually contributed to world culture themselves. This is once again confirmed by the material culture samples and decorative items discovered as a result of archaeological excavations.

The people of Azerbaijan, who have an ancient material culture and rich economic traditions, are also characterized by their spiritual culture, which has been passed down from generation to generation since ancient times. As a result of archaeological excavations conducted in the valley of Keshikchidagh burial kurgans, which are among the Bronze Age grave monuments that keep alive the spiritual world and religious-philosophical views of the people, a large number of decorative samples were discovered. The study and analysis of these ornaments is important in terms of studying the spiritual world of ancient tribes, religious-ideological views, changes in their social-political life, and cultural and trade relations with neighboring provinces, in addition to tracing the history of the development of ancient crafts such as metalworking and stonework.

Keywords: Jeyranchol, kurgan, Scythian arrowhead, faience beads

ÖZET

Batı ve Doğu gelenek ve değerlerinin birleştiği Güney Kafkasya'nın en büyük ülkesi olan Azerbaycan, çok önemli bir stratejik coğrafi konumda - antik İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Büyük İpek Yolu, MÖ 1. binyıldan MS 2. binyılın ortalarına kadar Avrupa ve Asya'yı çapraz geçen bir ticaret yoluydu. İpek Yolu'nun ana kısmı Çin'in başkenti Chang'an'da (Xian) başladı. Büyük İskender, MÖ 4. yüzyılda İndus Nehri'ni Orta Asya'ya geçtiğinde, Çin ipeği zaten Akdeniz'e ulaşıyordu. Ticaret Anadolu'dan başlamış - Büyük İpek Yolu'nda hareket eden kervanlar Nahçıvan'dan ülkemize girerek Arazyanı vilayetleri, Beylagan, Şirvan, Bakü, Şamahı, Barda, Nuha şehirlerini geçerek Ceyrançöl ovasına oradan da batıya yönelmişlerdir. Ceyrançöl

ovası, Eldar çöl ovası ile Kür nehri arasında geniş bir alanı kaplar. (M.A. Museyibov, M.A. Süleymanov. Ceyrançöl ovasının doğal manzarası. Bakü 1975).

Ülkemizde eski zamanlardan beri ilkel insanlar yaşamaktadır. Güneyden Küçük Kafkas Dağları, kuzeyden Kür Nehri ile ayrılan Gence-Kazak Ovası'nda, Kür Nehri'nin sağ ve sol kıyılarındaki yaşam izleri Taş Devri'ne kadar uzanıyor. Bu antik yerleşimler çoğunlukla ovanın orta kesiminde, kurumuş olan nehir yataklarının kenarlarında bulunuyordu ve burada Eneolitik dönemin sonunda, muhtemelen kuraklık döneminin başlaması ve su yollarının kuruması nedeniyle yerleşim kesintiye uğradı.

Eski Türk tayfaları esas olarak göçebe toplum dünyasına aitti, eski dünyanın etnik tarihinde büyük rol oynadılar. Uzun mesafeler boyunca göç ederek, yerleşik halklarla kaynaşarak, muhteşem imparatorluklar yaratarak, toplumsal gelişimin yönünü değiştirdiler, bir ulusun kültürel başarılarını başkalarına aktardılar ve sonunda dünya kültürüne kendileri katkıda bulundular. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan maddi kültür örnekleri ve süs eşyaları bu durumu bir kez daha doğrulamaktadır.

Eski bir maddi kültüre ve zengin ekonomik geleneklere sahip olan Azerbaycan halkı, eski çağlardan beri nesilden nesile aktarılan manevi kültürüyle de karakterize edilir. Halkın ruh dünyasını ve dini-felsefi görüşlerini canlı tutan Tunç Çağı mezar anıtları arasında yer alan Keşikçidağ höyükleri vadisinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda süsleme örneği ortaya çıkarılmıştır. Bu süslemelerin incelenmesi ve analizi, sadece metal işleme ve taş işçiliği gibi eski zanaatların gelişim tarihinin izini sürmekle kalmaz, aynı zamanda eski kabilelerin ruhani dünyasını, dini-ideolojik görüşlerini, sosyal ve siyasi yaşamlarındaki değişiklikleri ve onlarla kültürel ilişkilerini de izler çevre illerle olan kültürel ve ticari ilişkilerin incelenmesi açısından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Ceyrançöl, höyük, İskit ok ucu, fayans boncuklar.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
“THE COAST OPERATION” BY JAMSHID AMIROV AS THE FIRST NOVEL IN THE
DETEKTIVE GENRE IN THE AZERBAIJAN LITERATURE

CƏMŞİD ƏMİROVUN “SAHİL ƏMƏLİYYATI” AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
DETEKTİV JANRINDA İLK ƏSƏR KİMİ

Təbəssüm Muxtarova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi
adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Detektiv janrı dünya ədəbiyyatı tarixinə Edqar Allan Po (1809-1849) və onun 1841-ci ildə yazdığı, baş qəhrəmanı Ogüst Düpen olan “Morq küçəsində qətl” əsəri ilə daxil olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrında yazılmış ilk əsər Cəmşid Əmirovun XX əsrin 50-ci illərində yazdığı “Sahil əməliyyatı” romanıdır.

Cəmşid Əmirovun janra müraciət etməsinin səbəblərindən biri Böyük Vətən müharibəsindən sonra ölkə ərazisində cinayətlərin saylarının kəskin surətdə artması və müvafiq surətdə onların qarşısının alınmasında, işlərin üstünün açılmasında, təhqiqatların aparılmasında gedən təbliğat işləri olmuşdur.

Əsər təxminən on il sonra, 1966-cı ildə “İstintaq davam edir” adı ilə rejissor Əlisəttar Atakişiyev tərəfindən ekranlaşdırılmışdır. Ssenari əsərin müəllifi Cəmşid Əmirovla birgə sovet əks-kəşfiyyatçısı, polkovnik İsidor Maklyarski tərəfindən işlənmişdir. Film qısa müddət ərzində SSRİ tarixində çox nümayiş etdirilən və izlənən kinoların siyahısına düşmüşdür.

Yazıçı qəhrəmanların mənəvi aləmlərini, onların hansı dünyagörüşə, düşüncəyə, danışıq tərzinə malik olmalarını, həmçinin, digər çalarları oxucuya dolğun çatdırmaq məqsədi ilə cinayətləri törədən canilərin, qruplaşmaların, eləcə də onlarla əlaqəli dövlət qurumları əməkdaşlarının dialoqlarındakı şifahi danışıq, oğrular, cinayətkarlar arasında gizli mənə bildirən söz və ifadələrdən – arqo və jarqonlardan ilk dəfə işlətməklə Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir yeni səhifə açmışdır.

Şərq təfəkkürünün dərin formalaşdığı Azərbaycan mədəniyyətində Qərb düşüncəli detektiv janrının ədəbiyyatımızda banisi hesab olunan Cəmşid Əmirovun ədəbiyyat və incəsənət tariximizdə dərin iz qoymuş həm bu əsərinə, həm də onun məzmununa görə ekranlaşdırılmış filmə müxtəlif baxış bucağından yanaşma zərurəti vardır. Məqalədə təqdim edilən məsələlər aparılacaq genişmiqyaslı tədqiqat işinin ilk mərhələsi sayıla bilər.

Açar sözlər: detektiv janrı, casus detektivi, Cəmşid Əmirov, “Sahil əməliyyatı”, “İstintaq davam edir” filmi

SUMMARY

The detective genre came to the history of the world literature with Edgar Allan Poe (1809-1849) with his novel “The Murders in the Rue Morgue”, which had written in 1841 and hero of the novel was Auguste Dupin.

The first novel “The Coast Operation” in the detective genre had written by Jamshid Amirov in the Azerbaijan literature in 50th years XX century.

The novel had been filmed after ten years in 1966 with the name as “The Investigation is Continued” by Alisattar Atakishiyev. The scenario had been written together with the author Jamshid Amirov and with counterintelligence, colonel Isidor Maklyarsky. The movie had been popular in short time in the territory USSR and had been in list of popular movies.

The writer had opened the new page in the history of the Azerbaijan literary – used jargons in novels. Jargon is the social dialect, which differs from the usual national spoken language with specific lexicon and expressing signs. The jargons are rude expressions and used for characterized the language of persons. There are two jargons and their comments as the notes in the novel by author.

Azerbaijan situated between Asia and Europe, between East and West. And this situation has the role in making, in coming to the history of Azerbaijan literature the detective genre, which characterized to West literature. Jamshid Amirov brought to the detective genre to the Azerbaijan literature. And as the first writer this questions of the article may be called the first period of the learning of this genre.

Keywords: the detective genre, the spy detective, Jamshid Amirov, “The Coast Operation”, the movie “The Investigation is Continued”

РЕЗЮМЕ

Детективный жанр вошёл в историю мировой литературы с Эдгаром Алланом По (1809-1849) и его произведением «Убийство на улице Морг» с главным героем Огюст Дюпен, написанное в 1841 г.

Первым произведением, созданным в детективном жанре в азербайджанской литературе, является роман «Береговая операция» Джамшида Амирова, написанный в 50-е г. XX в.

Одной из причин, побуждающих обращения Джамшида Амирова к жанру, можно назвать резкое увеличение роста преступлений по всей территории страны после Великой Отечественной войны и соответственная агитация их предотвращения, раскрытия дел, ведения расследований.

Произведение было экранизировано примерно через десять лет, в 1966 г. под наименованием «Следствие продолжается» режиссёром Алисаттаром Атакишиевым. Вместе с автором над сценарием трудился и советский контрразведчик, полковник Исидор Маклярский. Фильм вошёл в течение короткого времени в список самых демонстрируемых и просмотренных кинолент в истории СССР.

С целью более полного раскрытия внутренних миров, их мировоззрения, мышления, манеры разговора, в том числе и других качеств своих героев, писатель использовал впервые арго и жаргоны, другими словами, словообороты и выражения в устных диалогах со скрытым смыслом между преступниками, группировками, а также, сотрудниками государственных структур, связанными с преступными элементами и этим открыл новую страницу в азербайджанской литературе.

Существует необходимость подхода с различных ракурсов и к произведению, и к одноимённой экранизации Джамшида Амирова, оставивший значительный след в нашей литературе, а также в истории искусства и считавшийся основателем детективного жанра с западным мышлением в азербайджанской культуре, имеющей глубокие корни восточного сознания. Представленные вопросы в статье вправе считаться первой стадией полномасштабной исследовательской работы .

Ключевые слова: детективный жанр, шпионский детектив, Джамшид Амиров, «Береговая операция», фильм «Следствие продолжается»

Giriş: Vətənimiz Azərbaycanın Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşməsi, onun müsəlman Şərqi kimi həyat tərzinin müasir Qərbin baxışları ilə sintezi hər bir sahəyə təsir etdiyi kimi, ədəbiyyat və incəsənətdə də özünəməxsus tərzdə iz qoyur. Azərbaycan müsəlman Şərqində istər demokratik, qadınlara seçki hüququ verən ilk respublika quruluşuna malik dövlət kimi, istərsə də Qərb mədəniyyətinə xas opera, balet və digər mədəniyyət sahələrində imzası olan müsəlman xalqı kimi bir çox illərə imza atmışdır. Bu illərin sırasına qərbyönlü detektiv janrı da daxildir.

Tədqiqat: Latın mənşəli “detectro” sözündən yaranıb, hərfi mənaları “təhqiqat”, “axtarış”, “öyrənmə”, eləcə də “xəfiyyə” olan “detektiv” sözü termin kimi ilk dəfə 1878-ci ildə Amerikanın qadın yazıçısı Enn Ketrin Qrin (1846-1935) tərəfindən işlədilmişdir. [17.].

Janr kimi dünya ədəbiyyatı tarixinə Amerika romantizminin görkəmli nümayəndələrindən biri Edqar Allan Po (1809-1849) və onun 1841-ci ildə yazdığı və baş qəhrəmanı Ogüst Düpen olan “Morq küçəsində qətl” əsəri ilə qoyulmuşdur. Edqar Po uydurulmuş sima Ogüst Düpenin iştirakı ilə adıçəkilən “Morq küçəsində qətl”, onun davamı “Mari Rojenin sirri”, “Oğurlanmış məktub”, “Qızıl böcək” və digər əsərləri ilə detektiv janrının banisi hesab olunur. [9.].

“Son araşdırmalara görə, detektiv janrının 12 növü vardır: 1. Klassik detektiv (hermetik detektiv, intellektual detektiv); 2. polis romanı; 3. kriminal roman; 4. psixoloji detektiv; 5. macəra romanı; 6. sərt roman; 7. casus romanı; 8. siyasi detektiv; 9. triller; 10. məhkəmə (vəkil) detektivi; 11. tarixi detektiv; 12. istehzal (ironik) detektiv”. [7, 20-21.]. Detektiv janrına qısa tərif verilsə, söyləmək olar ki, o: “...cinayəti araşdıran janrdır; detektiv əsərin əsas mövzusu – cinayətdir”. [12,18.].

Dünya ədəbiyyatı tarixinə ilk casus romanı kimi, əsl adı Andre Bruyar olan Pyer Nor (1900-1985) təxəllüslü fransalı ədibin 1936-cı ildə qələmə aldığı “Majino xəttində ikili qətl” əsəri düşmüşdür. [10].

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrında yazılmış ilk əsər Cəmşid Əmirovun XX əsrin 50-ci illərində yazdığı “Sahil əməliyyatı” romanıdır. Cəmşid Əmirovun “Sahil əməliyyatı” əsəri casus romanıdır. “Casus romanında kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın fəaliyyəti əks olunur. Sənədli faktlar çoxluq təşkil edir. Bir çox hallarda casus romanları qələmə alınmış xatirələr şəklində verilir. Casus romanı süjet quruluşuna görə macərə romanına yaxındır. Burada əsas məqsəd kəşfiyyat orqanlarının işlərini, xüsusiyyətlərini, özünəməxsusluqlarını göstərməkdir. Casus romanını 3 əsas qrupa ayırmaq olar: a) elmi-kütləvi bədii ədəbiyyat; b) memuar (xatirə) ədəbiyyatı; c) bədii ədəbiyyat” [7, 25-26].

“Sahil əməliyyatı” janr kimi əslində casus romanı növünə aid olsa da, yarandığı dövrdə “macərə detektivi” kimi qələmə verilmişdir. Kinoşünas Aydın Kazımlı da filmi “macərə” kimi qəbul etmiş, ona sırf detektiv janrı və ya casus romanı kimi yanaşmamışdır. [6, 73].

Cəmşid Əmirovun janra müraciət etməsinin səbəblərindən başlıcası Böyük Vətən müharibəsindən sonra ölkə ərazisində cinayətlərin saylarının kəskin surətdə artması və müvafiq surətdə, onların qarşısının alınmasında, işlərin üstünün açılmasında, təhqiqatların aparılmasında gedən təbliğat işləri olmuşdur. Amerikada, İngiltərədə detektiv janrının yaranma səbəbi güc strukturlarında yüksək peşəkar səviyyəli kadrların olmaması və işlərin təhqiqatında həvəskar xəfiyələrə müraciət edilməsi idi ki, nəticədə klassik detektiv yaranmışdı. Azərbaycanda isə bunun əksinə olaraq, güc strukturlarında çalışan kadrların yüksək peşəkar hazırlıq səviyyələri casus romanı və polis romanı detektivinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdı.

Bu, sovet sisteminə uyğunlaşdırılmış sərt qaydalar dövründə repressiya qurbanının övladının olmağına baxmayaraq, müəllifin keçmiş SSRİ-də geniş populyarlıq qazanan o əsərinin ədəbiyyat tariximizdə əlamətdar hadisə kimi təsdiqləyir.

“Баку” qəzetinin 1965-ci ilin noyabr saylarında rus dilinə tərcümə edilmiş əsər «Следствие продолжается» – “İstintaq davam edir” adı ilə verilmiş, müəllif kimi Mixail Maklyarski (1909-1978) ilə yazıcının soyadı bərabər yazılmışdır. [16]. Bu qəzetlərin bəzi nömrələrinin (15 noyabr 1965, s.3; 16 noyabr 1965, s.2; 19 noyabr 1965, s.3; 20 noyabr 1965, s.3.) kəsilmiş hissələri “Амиров Дж.Дж. «Следствие продолжается». Вырезки из газеты «Баку»» adlı qovluqda Milli Arxiv İdarəsində qorunur. [14]. Əsəri rus dilinə 1952-1953-cü illərdə “Vışka” qəzetində redaktor olmuş mütərcim Q.İ.Qrekin tərcümə etmişdir. [18]. Eləcə də, «Молодежь Эстонии» qəzetinin 1965-ci ilin yanvar-may nömrələrində çapa getmiş və “əyləncəli povest” (“увлекательная повесть”) kimi yazılmışdır. [13]. Janr kimi əslində casus roman növünə aid olsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrı yenidən yarandığına və hələ tam formalaşmadığına görə, həmin dövrdə “macərə detektivi” kimi qələmə verilmişdir. [15].

Roman 3 fəsil, 16 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci fəsil: “Mühəndis Əzimovun səhvi”, “İnqa Şmigelskaytenin gündəliyi”, “Çətin imtahan qarşısında”; ikinci fəsil: “Casusluq parolu”, “Astoriya” aşxanasında”, “Saxta ərizə”, “Çingizovun müşahidələri”, “Sahil əməliyyatı”; üçüncü fəsil: “Xainlik yolu”, “Çolaq kişinin izilə”, “Anaşa qurbanı”, “Kələfin ucu”, “Bob Kempelin

aqibəti”, “Anastasiya Volkovanın dərdi”, “Mələikə üzlü, cəllad qadın”. Əsər kimyaçı-alim Sərdar Əzimovun araşdırmalarının oğurlanması ilə başlayır. Bu, ilk baxışdan adi oğurluq hadisəsinə oxşasa da, xarici kəşfiyyat tərəfindən aparılan əməliyyatın bir mərhələsi olduğu aydınlaşır və istintaq işləri tamamilə başqa məcrada aparılır. Özünü institutun adi əməkdaşı kimi aparan, ilk baxışdan başqalarından qətiyyənlə seçilməyən, eləcə də ətrafdakıların inamını qazanmaq məqsədi ilə hətta insana kömək anında səhhətindəki problemə görə guya revmatizm səbəbindən sudan ehtiyatlandığını bildiren, əslində isə üzgüçülüğü çox məharətlə bacaran, əsil soyadı Ustryakova olan Çeremisina obrazının sovet rejiminə qarşı fəaliyyəti dolğun təsvir edilir. Bütün film boyu hadisələrin oğurluqdan başlanaraq, kəşfiyyat əməliyyatlarına qədər inkişafı müxtəlif obrazlar tərəfindən açılır.

Əsər təxminən on il sonra, 1966-cı ildə “İstintaq davam edir” adlı genişekranlı, tammetrajlı, 73 dəqiqə davam edən film kimi, rejissor, Əməkdar incəsənət xadimi Əlisəttar Atakişiyev tərəfindən ekranlaşdırılmışdır. Ssenari əsərin müəllifi Cəmşid Əmirovla birgə sovet əks-kəşfiyyatçısı, polkovnik İsidor Borisoviç Maklyarski tərəfindən işlənmişdir. Filmin premyerası 14 dekabr 1967-ci ildə Moskvada, 17 dekabr 1966-cı ildə Bakıda baş tutur. Tarixi mənbələrə əsasən, premyera dekabrın 30-da olmalı idi. Film qısa müddət ərzində SSRİ tarixində çox nümayiş etdirilən və izlənən kinoların siyahısına düşür.

Həmin on il ərzində Cəmşid Əmirov bu günə qədər populyarlığını itirməyən “Brilyant məsələsi” və “Qara “Volqa”” əsərlərini yazır. Qısa müddət ərzində kitablar geniş şöhrət qazanır, həmişə axtarılan əsərlər sırasına qatılır. Tədqiqatçı Aslan Kənan bunu belə vurğulamışdır: “Film sona çatanda artıq C.Əmirovun “Brilyant məsələsi”, “Qara “Volqa”” romanları oxucuların stolüstü kitabına çevrilmişdi”. [3, 4]. “İstintaq davam edir” filminin populyarlaşmasının səbəblərindən biri də bu faktordur.

Əsər ilə filmin adı fərqlidir. Bu həm dünya ədəbiyyatı və kinematoqrafiyasında, həm də Azərbaycan filmlərinin tarixində tez-tez rastlaşılan haldır. Azərbaycan kino tarixində Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nın “Yeddi oğul istərəm”, Süleyman Rəhimovun “Mehman” romanının “Qanun naminə”, Çingiz Abdullayevin “Məhkumların cənnəti” («Рай обреченных») əsərinin “Məhkumlar” və digər ədiblərin əsərlərinin adları ekranlaşdırılarkən, dəyişdirilmişdir. O kinolar mədəniyyətimizin tarixində xüsusi yeri olan filmlərə çevrilmişlər. Siyahını uzatmaq olar. Cəmşid Əmirovun “Sahil əməliyyatı” onların sırasına daxildir. Əsərin adı ilə filmin adının fərqli olması barədə kinoşünas Aydın Kazımzadə belə deyir: “Filmin adının povestdəki kimi “Sahil əməliyyatı” deyil, məhz “İstintaq davam edir” qoyulmasının səbəbi vardır. Bu, elə ssenaridəki dəyişikliklə əlaqədardır. Filmin sonunda xaricdən gələn agentin ifşa edilməsi göstərilir. Sonra məlum olur ki, Bakıda məskunlaşmış və xariclə əlaqəsi olan Nikezin Böyük Vətən müharibəsi illərində Hitler faşist ordusu sıralarında olarkən sovet torpağında böyük cinayətlər törətmişdir. Deməli, istintaq hələ davam edəcəkdir...”. [6, 74].

Filmin uğurlarından birini də Cəmşid Əmirovun ssenarini “K.Mixaylov”, “Mixail Borisoviç Maklyarski” təxəllüsləri ilə yazıb-yaradan keçmiş dövlət strukturu əməkdaşı M.Maklyarski ilə

birgə işləməsi amilində görmək olar. Sovet kəşfiyyatçısı, polkovnik Maklyarskinin adı ekrana ilk dəfə 1947-ci ildə SSRİ filmləri tarixində “Kəşfiyyatçının hünəri” («Подвиг разведчика») filminin ssenarisinin həmmüəllifi kimi daxil olmuşdur. İlk Azərbaycan detektiv əsəri və növünə görə casus detektivi olan “Sahil əməliyyatı”nın ssenarisinin DTK-nın polkovniki ilə birgə işlənməsi “İstintaq davam edir” filminin əsas uğurlarından hesab edilə bilər.

Kinoşünas A.Kazımzadə yazır: “Filmin ssenaristlərindən biri M.Maklyarski bu kino əsəri barədə demişdir: “Ssenari yazanda da, quruluşçu ilə birgə rejissor ssenarisi üzərində işləyəndə də biz ona əsaslanmalıyıq ki, macərə filmi təkcə “yüksək səviyyəli istirahət” deyildir. Bu həm də əqli enerji üçün ən gözəl vasitədir, özünəməxsus məntiqi düşüncə tədrisidir: müşahidə etmək, faktları tutuşdurmaq və təhlil etmək, hipotezaları qurmaq və isbat etmək. Biz həm də ona əsaslanmışıq ki, hər bir kinodetektiv fədakarlığı, cəsarəti, vətənpərvərliyi və öz işinə sdaqəti tərənnüm etməlidir”. [6, 75].

Cəmşid Əmirov “Sahil əməliyyatı” əsərində cinayətkar aləmə xas jarqonlardan istifadə etməklə Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir ilkə imza atmışdır. “Jarqon – sosial dialekt olub, ümumxalq danışığı dilindən spesifik leksik və ifadə əlamətlərinə görə fərqlənir. Jarqonlar qaba ifadələrdir; qəhrəmanların dilini səciyələndirməkdən ötrü istifadə edilir”. [1, 264.].

XX əsrin sonlarında ikinci dəfə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqı dağılanadək 70 il SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Rusiya Federasiyası “ittifaq” adlandırılan imperiyanın əsas aparıcı dövləti idi. Yüksək vəzifələrə çox zaman həmin xalqın nümayəndələri deyil, rus və qeyri-millətlərdən olan əməkdaşlar təyin edilirdi. İstənilən sahə ölkənin paytaxtı Moskva tərəfindən onların mənafeyinə uyğun həll olunurdu, eləcə də rus dili bütün on beş respublikada aparıcı dil idi, sənədləşmələr respublikanın ikinci dövlət dili ilə paralel, bəzən isə tam rus dilində aparılırdı. Həmçinin, demək olar ki, böyüyən nəslin nümayəndələrinin hamısı rus dilini öz doğma dili ilə paralel səviyyədə bilirdi. Sənədləşmələr bütün idarə və təşkilatlarda kargüzarlıq ana dili ilə yanaşı aparılırdı. Sadalanan faktlar bir sıra nəticələr verdi. Azərbaycan dilinə beynəlxalq terminlərlə yanaşı, rus dilindən gərəkli-gərəksiz sözlər, bəzi hallarda hətta o sözlərin danışığı dilində təhrif olunmuş variantları daxil oldu. Bu da son nəticədə adi danışığı dilində rus dilində işlədilən, ana dilinə çevrilməyən jarqon və arqoların yaranmasına gətirib çıxardı. Tədqiqatçı H.Xoşbatini monoqrafiyasında Cənubi Azərbaycanın bölgələrində yayılmış arqo və jarqonları araşdırdıqda isə orada əsasən, türk, fars, ərəb və ingilis dilindən qaynaqlanan məfhumların üstünlük təşkil etdiyini göstərir və Şimali Azərbaycandan fərqli olaraq, rus dilinə müraciətinə rast gəlinmir. Arqo və jarqonları ətraflı və geniş tədqiq edən H.Xoşbatini oğru və cani arqolarının daha geniş və zəngin olduğunu da vurğulayır. [5, 86-93], [5, 135-137.].

Rus dilində işlədilən arqoların çoxu mənşəyinə görə yəhudilərin idiş qolundan, qaraçıların danışığı dilindən gəlir. SSRİ-nin dağılmasından sonra sərhədlərin açılması və xarici ölkələrə gediş-gəlişin asanlaşması müsbət amillərlə yanaşı, mənfi nəticələrini göstərdi. Narkotik maddələrin, qanunsuz silah-sursatın Şərqdən Qərbə və ya əksinə daşınması jarqon və arqoların da dəyişikliyə uğramasına səbəb oldu. Belə ki, rus dilində də həmin dildə tərcüməsi olduğu halda, sırf türk, ərəb, fars mənşəli

sözlərdən jarqon və arqo kimi istifadə edilməyə başlandı. Buna misal kimi, “kumarda (xumarda) olmaq” (“быть в кумаре хумаре”) (8, 116.) və başqa sözləri ifadələri göstərmək olar. Lakin V.F.Pirojkovun kitabında toplanaraq, cinayətkar aləmdə işlədilən arqo və jarqonlar məzmununa görə daha geniş mövzunu əhatə edir. [11, 566-698.].

Tədqiqatçı Səlim Cəfərov Azərbaycan dilindəki sözləri qruplaşdırarkən, “Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər” paragrafında avropamənşəli sözlərin dilimizə keçməsinin kökünü XIX əsrin ortalarına aid edərək, “Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması” ilə əlaqələndirir. S.Cəfərov rus və rus dili vasitəsilə keçmiş digər dillərdən olan sözləri fonetik xüsusiyyətlərinə və məzmununa görə qruplaşdırsa da, həmin bölmədə arqo və jarqonları bu qrupa aid etmir. O, arqo və jarqonların Azərbaycan dilinə gəlmə səbəblərini bununla bağlamamış, klassik ədəbiyyata müraciət edərək C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundzadənin yaradıcılıqlarındakını misal çəkmiş, rus və Avropa dillərindən keçən arqo və jarqonlar məsələsinə isə toxunmamışdır. [2, 55-60]. O, “başqalarının başa düşülməməsi üçün süni yaranan, yaxud da ədəbi dildə işlənən sözlərin təhrifi ilə meydana gələn jarqonların leksikasına daxil olan sözləri arqotizm” adlandırmışdır. [2, 76-77.].

Yazıçı qəhrəmanların mənəvi aləmlərini, onların hansı dünyagörüşə, düşüncəyə, danışq tərzinə malik olmalarını, həmçinin digər çarları oxucuya dolğun çatdırmaq məqsədi ilə cinayətləri törədən canilərin, qruplaşmaların, eləcə də onlarla əlaqəli dövlət qurumları əməkdaşlarının dialoqlarındakı şifahi danışq, oğrular, cinayətkarlar arasında gizli mənə ifadə edən söz və ifadələrdən – arqo və jarqonlardan ilk dəfə işlətməklə Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir yeni səhifə açmışdır. Əsərdə müəllifin cəmi 30 qeydi vardır ki, onların sırasına aparıcı mövzu Almaniya tarixi haqqında informasiyalar, eləcə də, tabu sözlər, gizli işarələr, parollar mənəsinə daşıyacaq cümlələrin sətiraltı mənəalarının izahatı aiddir. Əsərdə cəmi iki jarqon və onların müəllif qeydi kimi, izahatları vardır. Bunlardan biri I fəslin ilk hissəsində – “Mühəndis Əzimovun səhvi” fəslində verilir: “Oğrular arasında milis işçilərinə şestoy deyilir”. (4, 29). İkinci qeyd isə III fəslin “Mələikə üzli, cəllad ürəkli qadın” fəslindədir: “Oğrular arasında şpaç cibgirlərə deyirlər” (rusca “щипач” – M.T.). (4, 263).

Bu siyahını uzatmaq mümkündür. Sadalanan faktlar sovet sisteminə uyğunlaşdırılmış sərt qayda-qanunların olduğu zaman, repressiya qurbanının övladının romanı üzrə keçmiş SSRİ-də geniş populyarlıq qazanan əsərin ədəbiyyat tariximizdə əlamətdar hadisə kimi bir daha təsdiqləyir.

Nəticə: Qərbdə yaranmış və orada da güclü inkişaf dövrünü yaşayan, konkret, lakonik dilə malik, bədii təsvir vasitələrindən minimum istifadə edilən detektiv janrının Şərqi xas, ən müxtəlif bədii təsvir vasitələri ilə zəngin Azərbaycan ədəbiyyatındakı inkişafında Vətənimizin Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Şərqi təfəkkürünün dərin formalaşdığı Azərbaycan mədəniyyətində Qərb düşüncəli detektiv janrının ədəbiyyatımızda banisi hesab olunan Cəmi Əmirovun ədəbiyyat və incəsənət tariximizdə dərin iz qoymuş həm bu romanına, həm də onun məzmununa görə ekranlaşdırılmış filmə ən müxtəlif baxış bucağından

yanaşmağa zərurət vardır ki, məqalədə təqdim edilən məsələlər aparılacaq genişmiqyaslı tədqiqat işinin ilk mərhələsi sayıla bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – 1980, – 592 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 192 s.
3. Əmirov C. Brilyant məsələsi. – Bakı: Azərənəşr, 2008, – 360 s.
4. Əmirov C. Sahil əməliyyatı. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1958, – 274 s.
5. Xoşbatini H. Azərbaycan danışiq dilində arqolar. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – 160 s.
6. Kazımzadə A. Əbədi ölməzlik zirvəsi. Bakı: NPŞ MMC, – 2006, – 134 s.
7. Muxtarova T.D. Müasir detektiv janrında qəhrəmanın mənəvi aləminin təsviri (Çingiz Abdullayevin yaradıcılığı əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı: 2021, – 148 s.
8. Камышников А.П., Лукашин В.И. Незаконный оборот наркотиков (энциклопедический словарь-справочник). – Москва: Щит-М, – 2011, – 348 с.
9. По Э. Убийство на улице Морг. – Москва: Советская Россия. – 1991, – 477(3) с.
10. Нор П., Кенни П., Немур П. Двойное преступление на линии Мажино. Коплан возвращается издалека. Ваше здоровье, г-н генерал. – Москва: Политиздат, – 1992, – 409 с.
11. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. – Москва: Ось-89, – 2013, – 704 с.
12. Райнов Б. Черный роман. – Москва: Прогресс, – 1975.
13. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. – Fond № 27, siyahı 1, saxlanılma vahidi №1.
14. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. – Fond № 27, siyahı 1, saxlanılma vahidi № 2.
15. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. – Fond № 27, siyahı 2, saxlanılma vahidi №12.
16. Баку. 13-29 ноября 1965, №№ 268-281 (767-780).
17. Краткая история детективной литературы. <http://kr-rih.iatp.org.ua/detectiv/text.htm> – kr-rih.iatp.org.ua
18. <http://vyshka.azeurotel.com/obra.htm>

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ РЕЧЬ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

RUS DİLİ MÜƏLLİMİNİN XARİCİ DİL KİMİ PEŞƏKAR NİTQİ

Akhundova Medina Emin

2-nd year master's student Baku Slavic University Azerbaijan, Baku city, Suleyman Rustam street,
33

ORCHID ID: 0009-0003-6935-1976

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется особенность и значимость речи учителя русского языка как иностранного. Нами рассмотрены цели, поставленные перед учителем русского языка, а также средства, используемые для реализации этих целей. В статье рассматривается вербальная коммуникация и её приёмы, затронута невербальная коммуникация, представляющая собой один из ключевых аспектов урока русского языка.

Изложено подробное описание таких понятий, как «речевой этикет», «речевая ситуация», «виды интонации» и др. Все описанные нами средства помогают учителю русского языка как иностранного провести занятие качественно и эффективно.

В заключении статьи мы подводим итоги и даём рекомендации для построения урока с использованием вербальных и невербальных приёмов общения.

Ключевые слова: речь учителя, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, речевой этикет

XÜLASƏ

Məqalədə rus dili müəlliminin xarici dil kimi nitqinin xüsusiyyəti və əhəmiyyəti aşkar edilir. Rus dili müəlliminin qarşısına qoyulan məqsədləri, eləcə də bu məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan vasitələri nəzərdən keçirdirik. Məqalədə verbal ünsiyyət və onun üsulları araşdırılır, rus dili dərsinin əsas cəhətlərindən biri olan qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə toxunulur.

"Nitq etiketi", "nitq vəziyyəti", "intonasiya növləri" və sairə kimi anlayışların ətraflı təsviri təqdim olunur. Təsvir etdiyimiz bütün vasitələr rus dili müəlliminə xarici dil olaraq dərsi keyfiyyətli və səmərəli keçirməyə kömək edir.

Məqalənin sonunda nəticələr çıxarılır, bununla yanaşı verbal və qeyri-verbal ünsiyyət üsullarından istifadə edərək dərs qurmaq üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: müəllimin nitqi, verbal kommunikasiya, qeyri-verbal kommunikasiya, nitq mədəniyyəti

ABSTRACT

This article reveals the peculiarity and importance of the speech of a teacher of Russian as a foreign language. We have considered the goals set for the teacher of the Russian language, as well as the means used to achieve these goals. The article examines verbal communication and its techniques, touches on non-verbal communication, which is one of the key aspects of the Russian language lesson.

A detailed description of such concepts as "speech etiquette", "speech situation", "types of intonation", etc. is presented. All the tools described by us help the teacher of Russian as a foreign language to conduct a lesson efficiently and effectively.

At the end of the article, we summarize and give recommendations for building a lesson using verbal and non-verbal communication techniques.

Key words: teacher's speech, verbal communication, nonverbal communication, speech etiquette

Вопрос профессиональности речи учителя, являясь актуальным по сей день, рассматривается учёными на протяжении многих лет.

Учитель в сознании ученика представляет собой некий образ. Этот образ может наделяться конкретным положительным или отрицательным набором качеств. На формирование образа педагога в сознании ученика влияет ряд факторов. Одним из них является фактор вербальной и невербальной коммуникации учителя.

Вербальная коммуникация подразумевает словесно-речевую деятельность, в то время как невербальная коммуникация опирается на жесты, мимику и модуляцию голоса.

Речевой акт является сложным, многоуровневым процессом, включающим в себя соблюдение определённых установок: учёт аудитории; цель сообщаемого; учёт ситуации и условий; приёмы и средства, используемые в речи и т.д.

«Устная речь преподавателя РКИ – не только показатель его мастерства, эталон его культуры, но и образец устной речи для студентов, образец для самостоятельного построения ими фраз и речевых высказываний. По сути, речь преподавателя является главным источником правильной, нормативной устной русской речи для студентов, служит медиатором между культурой студентов и культурным массивом русского языка и культуры. Этот высокий уровень ответственности обязывает преподавателя следить за тем, чтобы его речь соответствовала всем требованиям качественной речи»[2, с.60].

Речь учителя русского языка, в первую очередь, должна быть понятной, доступной всем учащимся. Средства и установки, используемые учителем, направлены на создание мотивирующей и благотворной для обучения среды.

Значительное место в речи учителя отводится интонации. Правильные акценты, паузы и интонационные комбинации способствуют передачи эмоционального состояния учителя, его настроения, уверенности и заинтересованности в теме. Речь педагога русского языка должна выстраиваться таким образом, чтобы она была не только понятной, ясной для всей аудитории, но и мастерски стилистически оформленной. Например, речь учителя во вступлении к уроку:

«Уважаемые ученики! Сегодняшнее наше занятие станет совершенным искусством слова! Мы погрузимся в удивительный мир русского языка, познакомимся с культурой и обычаями русского народа. Потому что знание языка – это не только умения писать, читать и, наконец, общаться на этом языке, но и знание культурных особенностей и традиций народа. Так начнём же наше захватывающее творческое путешествие в мир культуры

русского слова вместе!». Далее – демонстрируется презентация на выбранную тему с использованием аудио и видео материалов.

Речь учителя русского языка опирается не только на использование интонационных и языковых приёмов. Важным в речи является цель сообщаемого. В приведённом выше примере, целью учителя является вызвать интерес учащихся к теме, т.е. к культурной жизни русского народа. Именно поэтому эти слова звучат в начале урока, чтобы при знакомстве с новым материалом, ученики могли в целом погрузиться в него и запомнить всё необходимое. В зависимости от цели учителя подбираются и используются те или иные языковые средства.

«Каждый акт непосредственно связан с интенцией или, другими словами, намерением говорящего» [4].

Целями речи и намерения учителя русского языка могут быть следующие: стимулировать обучающихся к активной деятельности на занятиях; способствовать пониманию и запоминанию изучаемого материала; обеспечить позитивную и поддерживающую обстановку в классе; развить коммуникативные способности учеников и т.д.

«Важной составляющей коммуникативной культуры преподавателя является соблюдение норм этикета, что одновременно может служить материалом для изучения русского речевого этикета» [2, с.58]. Например: учитель должен уместно использовать в речи «ты» и «вы», и уметь донести до учащихся специфику их применения (также – знакомства, извинения и т.д.). «В употреблении этикетных фраз огромна роль интонации (она должна быть доброжелательной) и невербальных средств общения (правдивого выражения лица, особенно глаз, а также жестов, мимики позы, телодвижений)» [3, с. 356]

В речи учителя русского языка следует не допускать монотонности. Интонация педагога содействует налаживанию контакта с обучающимися, превращает занятие в увлекательный и живой (динамичный) процесс. Она создаёт эмоциональную отзывчивость у учащихся и положительное отношение к уроку. «В интонационно-тембральном звучании проявляется духовное богатство личности человека» [1, с.206]. Речь учителя русского языка как иностранного предполагает использование следующих видов интонации:

1. Ассерторическая интонация (утвердительная). Употребляется при передаче ассерторических высказываний и аргументов.
2. Интеррогативная интонация (вопрошающая). Представляет собой вопросительные обороты, конструкции разной степени сложности. Нередко, используется для проверки восприятия материала.
3. Экскламативная интонация (восклицательная). Употребляется при выражении различных эмоций: гнев, восхищение, изумление, недовольство и т.д.
4. Индифферентная или нейтральная интонация. Предполагает полное отсутствие экспрессии. Нередко используется при объяснении основных понятий той или иной дисциплины.
5. Экспрессивная интонация. Передаёт заинтересованность в чём-либо, сочувствие, разочарование, насмешку и т.д.

Речевая ситуация предполагает конкретную обстановку или контекст, в которой происходит обмен информацией между собеседниками, участниками коммуникации. Она характеризуется такими понятиями, как место, социальный статус участников, время, отношение друг к другу, намерения, а также тему разговора. Речевая ситуация может быть формальной (когда учитель объясняет новый грамматический материал ученикам, демонстрирует произношения или проведение разговорной практики на занятии) и

неформальной (разговор между учениками во время перемены, обсуждение ими планов на выходные). Пример речевой ситуации на уроках РКИ:

«Сегодня мы будем изучать новую тему – глаголы движения. Давайте начнём с рассмотрения основных глаголов и их употребления в разных контекстах».

На уроках русского языка как иностранного, в основном, используют такие виды речи, как монологическая и диалогическая речь. Речь учителя русского языка может представлять собой одностороннее высказывание без активного участия студентов. В таком случае, это – монологическая речь. В контексте уроков русского языка как иностранного, такой вид речи может проявляться в следующих ситуациях:

1. Прочтение лекций и объяснения. Педагог рассказывает учащимся о языковых явлениях, правилах, лексике или культурных аспектах русского языка.
2. Истории и рассказы. Учитель может рассказывать обучающимся интересные истории или аналогии для привлечения внимания или пояснения определённых языковых концепций.
3. Презентации и их демонстрация.
4. Разъяснение заданий. Учитель может давать инструкции и объяснения к заданиям и упражнениям, чтобы учащиеся понимали, что от них требуется выполнить.
5. Подведение итогов. В завершении занятия учитель может сделать краткое обобщение пройденного материала и оценить успехи учеников.

Монологическая речь учителя необходима для эффективной передачи информации и структурирования учебного процесса. Однако важно обеспечить баланс между монологической и диалогической речью, чтобы стимулировать активное участие учеников и развить их навыки общения на русском языке.

Диалогическая речь занимает важное положение на уроках РКИ, поскольку позволяет ученикам практиковать свои навыки общения и взаимодействовать на изучаемом языке. Так, на уроках русского языка, речь в форме диалога может иметь следующие виды: 1) Учитель-ученик. Дискуссия между учителем и учеником. При этом, педагог направляет ученика, задавая ему определённые вопросы. Таким образом, учитель уточняет понимание пройденного материала и помогает ученику улучшить свою речь на русском языке. 2) Обсуждения. Учитель может организовать обсуждения на разную тему, а ученики выражать свои мысли, аргументировать ответы, таким образом, участвуя в обсуждении. 3) Ученик-ученик. Ведение бесед, обсуждение темы урока между учениками. И ряд других видов.

Невербальные средства общения в речи учителя русского языка как иностранного играют ключевую роль в установлении контакта с учениками. Одним из видов невербальной коммуникации является постановка голоса. Подразумевается изменение темпа, высоты голоса, интонации и пауз, помогает учителю подчеркнуть ключевые аспекты речи и привлечь внимание аудитории. Ещё одним видом является эмоциональная выразительность, т.е. выражение эмоций посредством невербальной коммуникации. Данный способ помогает педагогу наладить эмоциональный контакт с обучающимися и создать необходимую (дружественную) обстановку на занятии. Позы и движения, и контакт глазами. Правильно подобранная поза или движение помогает подчеркнуть значимость определённых моментов, а контакт глазами демонстрирует заинтересованность учителя и помогает поддерживать внимание учащихся и т.д.

Таким образом, речь учителя русского языка как иностранного должна быть показательной и безупречной, начиная с элементарного разъяснения темы и заканчивая жестами и мимикой учителя. Педагог – это главный стимул, эталон для ученика. Именно поэтому, так необходимо учителю следить за тем, что он говорит и как он говорит. Помня о речевом

этикетe на уроке, ситуативно подбирая необходимые языковые конструкции, регулируя голос и интонацию, избегая монотонности, учитель создаёт грамотную и творческую личность.

Список литературы

1. Анушкин. В.И. Риторика. Вводный курс. Учебное пособие. – Москва: Флинта, – 2007. – 296 с.
2. Вишняков. С.А / Тарасова. Е.Н. Устная профессиональная речь преподавателя русского языка как иностранного: когнитивно-компетентностная модель обучения: [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnaya-professionalnaya-rech-prepodavatelya-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-kognitivno-kompetentnostnaya-model-obucheniya/viewer>.
3. Стилистический энциклопедический словарь русского языка /Л.М.Алексеев и [др]. – Москва: Флинта. Наука, – 2006. – 696 с.
4. [Электронный ресурс]. URL: [Речевой акт — СКОДИС \(scodis.ru\)](http://scodis.ru)

OBJECTIVES OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE POTENTIAL

TƏLƏBƏLƏRİN YARADICILIQ POTENSİALININ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Aliyeva Maralxanim Tofiq gizi

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Senior Lecturer Azerbaijan State Pedagogical University
Faculty of Arts and Physical Education Department "Music and technology of its teaching"
Azerbaijan, Baku city, Uzeyir Hajibeyov street, 68

ORCID ID: 0000-0002-2005-6090

XÜLASƏ

Məqalə öyrənənlərin yaradıcılıq potensialının inkişafı məsələlərimə həsr edilmişdir. Burada yaradıcılıq potensialı anlayışının məğzi açıqlanmış və onun aşkarlanıb inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu göstərilmişdir. Burada qeyd olunur ki, müasir dünyada insan öz qabiliyyətlərindən ən səmərəli şəkildə istifadə etməyə hazır olmalıdır, bilik və bacarıqlarını qeyri-standart şəraitdə tətbiq etməli, müasir dünyada elm və texnikada baş verən bütün dəyişikliklərə tez və keyfiyyətli reaksiya verməyi bacarmalıdır. Müasir təhsil tələbələrə yaradıcılıqlarını artırmağı öyrətməyə kömək etməlidir. Çünki bəşəriyyətin təkəmul qüvvəsi yaradıcı şəxsiyyətlərdir və belə şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi pedaqogika elminin mühüm məsələsidir. Kifayət qədər mürəkkəb bir məhfum olmaqla, şəxsiyyətin yaradıcı potensialı birmənalı şərhə, dünyada hamı tərəfindən qəbil edilmiş tərifə malik deyildir. Lakin, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin alimləri belə nəticəyə gəlmişlər ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün yaradıcılıq potensialı inkişaf etdirilməsə bəşəriyyət məhv ola bilər.

Açar sözlər: yaradıcılıq potensialı, kommunikativ potensial, akseoloji potensial, qnoseoloji potensial, bədii potensial

ABSTRACT

The article is devoted to issues of development of the creative potential of learners. Here, the essence of the concept of creativity potential is explained and it is shown that it is necessary to discover and develop it. It is noted here that in the modern world, a person should be ready to use his abilities in the most efficient way, apply his knowledge and skills in non-standard conditions, and be able to respond quickly and qualitatively to all changes occurring in science and technology in the modern world. Modern education should help teach students to increase their creativity. Because the evolutionary force of humanity is creative personalities, and training such personalities is an important issue of pedagogic science. Being a rather complex mystery, the creative potential of personality does not have an unequivocal interpretation, a universally accepted definition. However, the scientists of many developed countries have come to the conclusion that if the creative potential of every member of the society is not developed, humanity may be destroyed.

Key words: creativity potential, communicative potential, axiological potential, epistemological potential, artistic potential

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətimizin qloballaşması və informasiyalaşması şəraitində peşə fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün artıq bu və ya digər sahədə yüksək kompetensiyalara malik olmaq kifayət deyil. Ön plana şəxsiyyətin maraqları, ehtiyacları, idealları, dəyərləri çıxarılmışdır ki, onun tam olaraq qabiliyyətləri, istedadının açılması, yaradıcı fikirlərinin realizə olunması üçün lazımı şərait yaradılmalıdır. Yaradıcılığın dəyəri təkcə onun nəticələrə istiqamətlənməsində deyil, həm də özü-özlüyündə yaradıcılıq prosesindədir. Yaradıcılıq idrakın ən yüksək mərhələsi kimi müəyyən olunur.

Müasir dünyada insan öz qabiliyyətlərindən ən səmərəli şəkildə istifadə etməyə hazır olmalıdır, bilik və bacarıqlarını qeyri-standart şəraitdə tətbiq etməli, müasir dünyada elm və texnikada baş verən bütün dəyişikliklərə tez və keyfiyyətli reaksiya verməyi bacarmalıdır. Müasir təhsil tələbələrə yaradıcılıqlarını artırmağı öyrənməyə kömək etməlidir. Çünki bəşəriyyətin təkamül qüvvəsi yaradıcı şəxsiyyətlərdir və belə şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi pedaqogika elminin mühüm vəzifəsidir. Yaradıcı şəxsiyyət “onu əhatə edən digər insanlardan daxili dünyasının zənginliyi ilə fərqlənir. O, daima yeniliyin, qeyri-adi bir şeylərin axtarışındadır.” (4, səh.206).

Təhsilin inkişaf tendensiyaları bu gün sürətlə dəyişən bazar şəraitində rəqabət qabiliyyətli, yaradıcı, fəal şəkildə özünü inkişaf etdirməyə qadir, kvalifikasiyasını daim artırmağa çalışan, yeni bilikləri və kompetensiyaları əldə etməyə səy göstərən, həyat boyu bilik və bacarıqlarını yeniləyən bir mütəxəssisin hazırlanması problemini aktuallaşdırır.

ARAŞDIRMA

Yaradıcılıq potensialının inkişafında birinci şərt texnologiya, ikincisi isə istedadıdır. İstedad insanın doğuşdan gələn keyfiyyətidirsə, texnologiya isə düzgün qurulmuş təlim-tərbiyə prosesindən asılıdır. Bir çox tədqiqatçılar müəyyənləşdiriblər ki, fərdin yaradıcı potensialının inkişafı bir o qədər də istedadından deyil, daha çox təlim və tərbiyənin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Buna görə də yaradıcılıq potensialının inkişafı şərtləri – son dərəcə vacib bir problemdir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən yeni texnoloji sıçrayış özü ilə cəmiyyətin yaradıcı insanlara olan tələbatlarının kəskin artmasını gətirdi. Belə insanlara ki, onlar sosial həyatda və istehsalatda yenilik yarada bilsin, müasir cəmiyyət və gələcək üçün aktual olan yeni problemləri qoyub həll etməyi bacarsınlar. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin alimləri belə nəticəyə gəlmişlər ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün yaradıcılıq potensialı inkişaf etdirilməsə bəşəriyyət məhv ola bilər.

Yaradıcılıq potensialının inkişafı məsələlərinə keçməzdən öncə “yaradıcılıq potensialı”n nə mənə daşdığını araşdıraraq. Şəxsiyyəti onun inkişafı və daxili zəruri qüvvələrin ən tam reallaşdırılması ilə əlaqəli sistem bütövlüyü kimi başa düşülməyində insanın yaradıcı potensialı əsas pedaqoji konsepsiyalarından biri olmuşdur. Kifayət qədər mürəkkəb bir məhfum olmaqla, şəxsiyyətin yaradıcı potensialı birmənalı şərhə, dünyada hamı tərəfindən qəbil edilmiş tərifi malik deyildir. Müxtəlif mənbələrdə onun tərifi müxtəlif cür verilir. Belə ki, aksioloji yanaşmanın tərəfdarları yaradıcılıq potensialını əldə edilmiş və müstəqil şəkildə inkişaf etdirilmiş bacarıq və vərdişlərin məcmusu, fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti, ünsiyyət və fəaliyyət sahəsində onların realizə olunmasının ölçüsü kimi təyin edirlər (M.S.Kaqan, A.V.Kiryakova). Ontoloji baxışın müəllifləri yaradıcılıq potensialını yaradıcı özünü dərk etmək və özünü realizə etməkdə onun imkanlarının ölçüsünü müəyyənləşdirən fərdin xarakterik cəhəti hesab edirlər (M.V.Koposova, V.N.Nikolko və b.). Bu fenomen bəşəriyyətin ən vacib nəsiylərindən amili, ayrı-ayrılıqda hər bir insanın yaradıcı mahiyyətini aktuallaşdırma üsulu kimi tanınır. D.B. Boqoyavlenskaya, A.V.Bruşlinski, Y.A.Ponomaryovun əsərlərində digər bir yanaşma müşahidə edirik. Müəlliflər yaradıcılıq potensialını bir insanın yaradıcılıq qabiliyyəti ilə eyniləşdirir, onu yaradıcı-intellektual fəaliyyət üçün ilkin bir şərt hesab edirlər.

Psixologiya və pedaqogika üzrə ensiklopedik lüğətdə bu anlayış belə verilir: “Yaradıcılıq potensialı – intellektin hələ aspekti, tərəfidir ki, o məsələlərin həlli zamanı təfəkkürün yeniliyi və orijinallığı ilə xarakterizə olunur.” Böyük sosioloji lüğətdə də bu anlayış təxminən eyni verilir. Bu tərifi reallığa daha yaxındır. Lakin bu tərifi də məhz “potensial” sözünün mənasını tam dəqiq olaraq açıqlamır. İnsanın potensialı olması hələ demək deyil ki, o bu potensialı realizə edə bilər. Bunlardan başqa çox saylı digər baxış və yanaşmalar da mövcuddur (energetik yanaşma, inkişafedici yanaşma, resurs yanaşma, integrativ və s.).

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hazırda “yaradıcı potensial” anlayışının tərifi və məzmunu barədə eyni bir fikir yoxdur. Biz hesab edirik ki, yaradıcılıq potensialı – insanın təbiətdən gələn sosiallığı, mənəviyyəti, onun unikallığı və təkrarolunmazlığıdır. Şəxsiyyətin yaradıcı potensialı onun xüsusiyyətlərinin, vəziyyətinin və qabiliyyətlərinin, yaradıcı problemlərin həllində istifadə olunan vasitə və üsulların məcmusudur. Deməli, bu keyfiyyət doğrudan insana məxsusdur, lakin hər bir keyfiyyət kimi onu da inkişaf etdirməklə yaradıcı qabiliyyətləri, yaradıcı şəxsiyyəti formalaşdırmaq olar ki, bu zaman onun yaradıcılığı gerçəkdə realizə olunur.

Şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün şərtlər hələ uşaqlıqda, insanın əsas xarakter cəhətlərinin və gələcək inkişafını təyin edən psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması dövründə qoyulur. Həyat şərtlərinin təsiri altında müəyyən keyfiyyətlər və psixoloji xüsusiyyətlər güclənir və ya zəifləyir, daha yaxşı və ya pis tərəfə dəyişilir.

Elmdə qəbul edilir ki, şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının quruluşu insan fəaliyyətindən asılıdır və o beş əsas potensial ilə izah olunur: kommunikativ, akseoloji, qnoseoloji, yaradıcı, bədii potensial. İndi bu beş komponenti ayrı-ayrılıqda araşdırmaq.

Bir şəxsin *kommunikativ* potensialı, öz şəxsiyyətini qoruyaraq, digər şəxslərlə ünsiyyət və əlaqəyə girmək və onların təsiri altında inkişaf etmək qabiliyyətidir. Peşəkar fəaliyyətin kommunikativ komponentinin səmərəliliyi verbal texnikanın inkişafından çox dərəcədə asılıdır. Şifahi nitq bacarığı, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək və tutmaq, inandırmaq, tərəfdaşların əhval-ruhiyyəsinə təsir etmək bacarığı – bunsuz effektiv ünsiyyət ağlasığmazdır. Peşəkar fəaliyyətin kommunikativ komponentinin

səmərəliliyi verbal texnikanın inkişafından çox dərəcədə asılıdır. Şifahi nitq bacarığı, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək və tutmaq, inandırmaq, tərəfdaşların əhval-ruhiyyəsinə təsir etmək bacarığı – bunsuz effektiv ünsiyyət ağlasığmazdır. Kommunikativ qabiliyyət – ünsiyyətdə təşəbbüs göstərmək, aktiv olmaq, ünsiyyət tərəfdaşlarının vəziyyətinə emosional reaksiya vermək, öz ünsiyyət proqramını həyata keçirmək bacarığıdır.

Bir şəxsin *aksioloji* potensialı gələcək həyatının xarakterini təyin edən dəyər yönümlü sabit bir quruluşun (iyerarxiyanın) olması ilə xarakterizə olunan çox səviyyəli integrativ dinamik bir yeni qurumdur. Gələcək müəllimin şəxsiyyətinin aksioloji potensialının inkişafı pedaqoji fəaliyyətə (aksiologiya və yenilik əlaqəsinə qurulmuş pedaqoji dünyanın vahid və dəyərli bir görünüşünün formalaşması), özündə “mən müəlliməm” obrazının formalaşmasında, gələcək pedaqoji fəaliyyətə (tədris fəaliyyətinə) olan dəyər münasibətində keyfiyyət dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Bu o zaman reallığa çevrilə bilər ki, tələbələrin mənimsədiyi dəyərlər bilik, işbirliyi, yaradıcılıq və fəaliyyətlərdə özünü həyata keçirmə dəyərinə yönəldilsə.

Tələbələrin aksioloji potensialının inkişafına aşağıdakı hallarda nail oluna bilər:

- universitetin tədris prosesində müəllim təhsilinin dəyər məzmununun yenilənməsini təmin edir;
- universitetin təhsil mühitində gələcək müəllimin öz müqəddəratını təyin etməsini təmin edir;
- pedaqoji təcrübənin aksioloji funksiyası həyata keçirilir;

- əgər aksioloji potensialın inkişafının məntiqini əks etdirən bir məkan-zaman modelinin aşağıdakı bir-birilə əlaqəli mərhələləri tətbiq edilsə: uyğunlaşma (adaptasiya), istiqamətləşmə (oriyentasiya) və fərdiləşmə (personalizasiya).

Şəxsiyyətin *qnoseoloji* potensialı – bir insanın malik olduğu məlumatın həcmi və keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Sosiallaşma prosesində onun əldə etdiyi dəyər yönümləri sistemi ilə müəyyənləşdirilir: onun idealları, həyat məqsədləri, inancları və istəkləri, şəxsiyyətin şüuru və özünüdərk birləşməsi kimi. Bu məlumatların alınması şəxsiyyətin təbii ağılından, təhsilindən və praktiki təcrübəsindən asılıdır.

Şəxsiyyətin *yaradıcı* potensialı – əldə edilmiş və müstəqil olaraq inkişaf etdirilmiş bacarıq və vərdislər, hərəkət etmək və əmək (yaradıcı və ya dağıdıcı, məhsuldar və reproduktiv) qabiliyyətləri, habelə onların bu və ya digər (və ya bir neçə) iş sahəsindəki tətbiqetmə, realizə olunma dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Şəxsiyyətin *bədii* potensialı – onun sənət ehtiyaclarının səviyyəsi, məzmunu, intensivliyi və onları necə təmin etməsi ilə müəyyən edilir. Şəxsiyyətin bədii fəallığı peşəkar və ya müstəqil yaradıcılıqda və sənət əsərlərinin “istehlakında” özünü büruzə verir.

Təhsilin əsas məqsədi tələbələr tərəfindən sosial təcrübənin mənimsənilməsidir. Bu təcrübə dörd əsas komponentdən ibarətdir: a) təbiət, cəmiyyət, texnika, fəaliyyət üsulları haqqında biliklər; b) əsas fəaliyyət metodlarının həyata keçirilməsində təcrübə; c) yaradıcı iş təcrübəsi; ç) dünyaya və fəaliyyətə emosional-dəyərləndirici münasibət təcrübəsi.

Tələbələrin yaradıcı potensialının və qeyri-standart təfəkkürünün inkişafına yönəldilmiş bir tədrisi-yaradıcı fəaliyyət kimi təhsilin təşkil üçün zəruri şərt təhsil ocaqlarında inkişafedici tədris və təhsil mühitinin yaradılmasıdır. Hər bir tələbənin yaradıcılıq potensialının inkişafına yönəlmiş müəssisənin tədris mühiti aşağıdakı prinsiplər əsasında yaradılmalıdır:

– uyğunlaşma prinsipi, yəni bir tərəfdən fərdi xüsusiyyətləri ilə tələbələrə maksimum dərəcədə uyğunlaşan və digər tərəfdən ətrafdakı sosial-mədəni dəyişikliklərə çevik reaksiya verə biləcək bir təhsil mühitinin yaradılması;

– hər bir tələbənin öz qabiliyyətlərini tam şəkildə realizə etmək üçün şərait yaratmağı nəzərdə tutan inkişaf prinsipi;

– təhsil prosesinin bütün stres yaradan amillərini aradan qaldırmağa, rahat, yaradıcı fəaliyyət atmosferini yaratmağa yönəlmiş psixoloji rahatlıq prinsipi;

– dünyaya şüurlu münasibət prinsipi, yəni ətrafdakı dünya haqqında abstrakt bilik və münasibət deyil, lakin şüurlu bilik tələb edən semantik münasibət prinsipi;

– biliyin istiqamətləndirici funksiyası prinsipi, yəni tələbəyə dünyanı zorla tətbiq etməyən, əksinə zehni ilə birbaşa aydın hissiyat dünyasını dəyişməsinə kömək edən təhsil mühiti;

– fəaliyyətin təlimi prinsipi, yəni yalnız hərəkət etməyi deyil, həm də fəaliyyət üçün məqsəd qoymağı və həlli məqsədə çatmasına səbəb olan vəzifələri müəyyənləşdirməyi, fəaliyyətin gedişatına nəzarət etməyi və tənzimləməyi tələb edən prinsip;

– kreativlik prinsipi, yəni tələbəyə əvvəllər rastlaşmadığı təhsil tapşırıqların müstəqil həllini tapma bacarığını və ehtiyacını öyrətməyə yönəlmiş prinsip.

İnsanın yaradıcılıq potensialını üzə çıxarıb inkişaf etdirmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. *Oyatma* – yaradıcılığın əsasını təşkil edən sensor, emosional və intellektual təcrübənin toplanması. Vadəedicil impuls və zəngin informasiya məkanı yaradıcı fəaliyyətin motivasiyası kimi bu mərhələnin vacib məqamıdır.

2. *Təqlid etmə, imitasiya* – kreativ davranışın etalonlarının, yaradıcılıq texnologiya, vasitə və üsulların mənimsənilməsi. Bu mərhələdə ən əsası – texnoloji təcrübənin mənimsənilməsidir.

3. *İmplikasiya (əlaqələr)* – mənimsənilmiş priyomların yeni şəraitdə tətbiqi, yeni əlaqə və münasibətlərin, Mən-konsepsiyasının təşəkkülü mənbələrinin, öz inkişaf imkanlarının eksperimental axtarışlarıdır.

4. *Transformasiya* – individual xüsusiyyətlərə, imkanlara, tələbatlara uyğun olaraq təcrübənin dəyişdirilməsidir.

5. Kreativliyin psixoloji strukturun *harmonizəşməsi*, yaradıcılıq fəaliyyətinin *fərdiləşdirilməsi*, yaradıcı fərdin təşəkkülü.

Ali təhsilin fərdiləşdirilməsində ən vacib maneə, dünya ali təhsilinin inkişafı fonunda Azərbaycan universitetlərinin ciddi texnoloji geriliyinin göstəricisi olan, “tədris prosesinin ənənəvi axın-qrup şəklində qurulmasıdır.” (3, s. 13). Biz hesab edirik ki, əgər Azərbaycan dünyanın qabaqcıl ölkələrin səviyyəsinə çatmaq istəyirsə, bu nöqsan aradan qaldırılmalı və ali təhsil daha da fərdiləşməlidir. Çünki peşəkar standartların əsas məqsədi istehsalı inkişaf etdirməkdirsə və onlar funksional bir yanaşma əsasında qurulubsa, təhsil standartlarının əsas məqsədi gələcək bir işçinin şəxsiyyətini inkişaf etdirməkdir.

Yaradıcılıq potensialı şəxsiyyətin fərdiliyi və qabiliyyətləri ilə sıx bağlıdır. “Fərdilik – hər insan fərdinə məxsus olan təkrarolunmazlıqdır. O, şəxsiyyətin potensialının təzahürünün subyektivliyində ifadə olunur.” (2, s. 72). Fərdilik təkcə özünəməxsus xüsusiyyətlərilə deyil, həm də onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətlərilə xarakterizə olunur. ABŞ alimi K.Ayzenk hesab edir ki, “əqli proseslərin sürəti – insanlar arasında intellektual fərqlərin fundamental əsasıdır.” (1, səh. 84).

Yaradıcılıq potensialının inkişafı təkcə insanın istedadından deyil, həm də daxili və xarici motivasiyadan da asılıdır. Çünki insan hər nə qədər istedadlı olsa da, hər nəqədər təlim prosesi texnoloji cəhətdən qabaqcıl olsa da, əgər onun yaradıcılıqla məşğul olmaq tələbatı, istəyi, stimulu yoxdursa, o bunu etməyəcək.

Yaradıcılığın xarici motivasiyası həm müsbət (diqqət, təşviq, təsdiq, maddi mükafat) və mənfi (sərt tənqid, cəza) sosial mühitin reaksiyası kimi başa düşülür. Xarici motivasiyanın təsirinin əhəmiyyəti daxili motivasiyanın səviyyəsindən birbaşa asılıdır, yəni daxili motivasiyanın səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, xarici motivasiya bir o qədər çox təsir edir. Yaradıcılıq üçün daxili motivasiya səviyyəsinə təsir göstərən aşağıdakı amilləri ayırmaq olar: şəxsiyyətin dəyərö-nümlü məqsədləri; özünüqiyətləndimə; emosional vəziyyətin sabitliyi.

Yaradıcı potensialın stimullaşdırılması üsulları kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

1) Mənəvi və mədəni qadağaların mənfi təsirini minimuma endirmək: fərdin maraq dairələrinin genişlənməsi (məsələn, təlim vasitəsilə), başqa bir şəxsin gözü ilə özünü tanıma (problemə “fərqli gözlərlə” baxmağa imkan verir), fəaliyyət dəyişikliyi.

2) Xarici müsbət motivasiyanın artırılması və xarici mənfi motivasiyanın minimuma endirmək yolu ilə özünə hörmət səviyyəsini artırmaq.

3) Emosional sahədə nisbətən uzunmüddətli bir sabitlik bərqərar olarsa yaradıcılıq zəifləməyə doğru gedir və əksinə yaradıcılıqda güclü bir artım travma sonrası stres və ya müsbət stres səbəb ola bilər (məsələn, sevgi eyforiyası yaşanırsa). Araşdırılan metodlar çərçivəsində, məsələn, vəziyyətin, mühitin və fəaliyyət sahəsinin kəskin dəyişməsi kimi təsir üsullarını təklif etmək olar.

Yaradıcı potensialının inkişafına kömək edən və ya mane olan şərtlər də mövcuddur: daxili şərtlər; fəaliyyət şərtləri; xarici şərtlər. Daxili şərtlər hər bir tələbənin bilik səviyyəsindən, qabiliyyətlərin istiqamətləndirilməsindən, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Fəaliyyət şərtləri problemin

qoyuluşu, məsələnin həlli üsulundan və bunlardan irəli gələn çıxarılan nəticədən asılıdır. Xarici şərtlər maddi-texniki bazadan, fəaliyyətdəki münasibətlərdən və nəticənin həyata keçirilməsindən asılıdır.

İstənilən təhsil müəssisəsi şəraitində şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının inkişafı problemi kompleksli olmaqla özündə bir neçə cəhətləri birləşdirir: şəxsiyyət və yaradıcılıq; şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesində yaradıcılıq potensialının mahiyyəti və əhəmiyyəti; ali təhsil müəssisəsində mütəxəssisin yaradıcılıq potensialının inkişaf xüsusiyyətləri və s. Mövcud sosial-pedaqoji vəziyyətin təhlili burada bir sıra obyektiv və subyektiv ziddiyyətləri qeyd etməyə imkan verir:

- Cəmiyyətin təhsilə qarşı yeni, durmadan artan tələbləri və təhsil sisteminin özündə modernləşmə proseslərinə qarşı mövcud olan inersiya, “tormozlaşdırma mexanizmləri” arasında.
- Elmi və texnoloji tərəqqinin qabaqlayıcı templəri və yeni biliklərin ümumiləşdirilməsi, birləşdirilməsi, yayılması və mənimsənilməsi proseslərinin gerililiyi arasında.
- Bir tərəfdən yeni iqtisadi formatların və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sisteminə daxil olması, digər tərəfdən isə ali məktəbdə keçmişdən miras qalmış bir sıra köhnəlmiş prinsiplər, tədris prosesinin təşkili formalarının qorunması arasında.
- Müasir mütəxəssisin peşə və şəxsi keyfiyyətlərinə cəmiyyət tərəfindən qoyulan tələblər və universitetlərimizin məzunlarının uğurlu müstəqil peşə fəaliyyətinə faktiki hazırlıq səviyyələri arasında.
- Tədris fənlərinin sayına qarşı məhdudiyət və tələbə şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına olan tələb arasında.
- Təhsilin kommersiyalaşması və onun kapitallaşma səviyyəsinin aşağı olması, investisiya cəhətdən cəlbedici olmaması arasında.
- Konseptual cəhətdən ali təhsilin fundamental mahiyyətinin qorunması və onun əyani-tətbiqi istiqamətinin gücləndirilməsi üzrə proqram xətti arasında.
- Ümumiləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin inteqrasiyası (son məhsul kimi) və mütəxəssis hazırlığının differensiasiyası (fənn təlimi prosesi kimi) arasında.
- Ali məktəbdə şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək və universitetin xaricində (sosial mühitdə) reallaşdırmaq imkanları arasında. Və s.

Beləliklə, həyat təcrübəsi şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək problemini həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan həll etməyi tələb edir. Real vəziyyət, cəmiyyətin hər bir üzvünün yaradıcılığına obyektiv ehtiyac ali təhsildə yaradıcı fəal bir şəxs yetişdirmək probleminin aktuallığını müəyyənləşdirir, çünki ali təhsilli mütəxəssis hazırlığı səviyyəsi, onun yaradıcılıq potensialının inkişafı gələcəkdə təşkilat, tədqiqatçı, mədəni, pedaqoji və s. fəaliyyətində özünü büruzə verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Bütün yuxarıda dediklərimizdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- Yaradıcılıq potensialı çox mürəkkəb bir anlayışdır və özündə bir sıra komponentləri birləşdirir: kommunikativ, akseoloji, qnoseoloji, yaradıcı, bədii.
- Yaradıcılıq potensialının inkişafında birinci şərt texnologiya, ikincisi isə istedadıdır. İstedad insanın doğuşdan gələn keyfiyyətidirsə, texnologiya isə düzgün qurulmuş təlim-tərbiyə

prosesindən asılıdır. Buna görə təlim-tərbiyə prosesi elə qurulmalıdır ki, hər bir öyrənənin yaradıcılıq potensialı üzə çıxsın və inkişaf etdirilsin.

– Yaradıcılıq potensialını üzə çıxarıb inkişaf etdirmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir: oyma; imitasiya (təqlid etmə); implikasiya (əlaqələr); transformasiya (dəyişiklik); harmonizəşmə və fərdiləşmə.

– Yaradıcılıq potensialı şəxsiyyətin fərdiliyi və qabiliyyətləri ilə sıx bağlıdır. Fərdilik təkcə özünəməxsus xüsusiyyətlərilə deyil, həm də onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətlərilə xarakterizə olunur.

– Yaradıcılıq potensialının inkişafı həm də daxili və xarici motivasiyadan asılıdır. Buna görə müxtəlif stimullaşdırma üsullardan istifadə etmək lazımdır.

– Təhsil ocaqlarında bir çox ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla tələbələrin yaradıcılıq potensialını uğurla həyata keçirmək olar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Айзенк Г. Природа интеллекта – битва за разум. Москва: «Эксмо-Пресс», 2002, 252 səh.
2. Əliyeva M.T. Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı problemləri. / Monoqrafiya. Bakı: ADPU nəşriyyəti, 2022, 189 səh.
3. Сазонов Б.А. Индивидуально ориентированная организация учебного процесса как условие модернизации высшего образования. // Высшее образование. Москва, 2011, № 4, səh. 10-24
4. Сеидов С.И. Феноменология творчества. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2009, 301 səh.

ALBANIAN MONUMENTS - THE VOICE OF HISTORY

ALBAN ABIDƏLƏRİ - TARIXIN SƏSİ

Kheyransa Gojayeva

“Avey” State Historical and Cultural reserve, Researcher Azerbaijan, Gazakh district

Tehran Nagdaliyeva

“Avey” State Historical and Cultural reserve, researcher Azerbaijan, Gazakh district

XÜLASƏ

Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara kəndi qədim Xalxal şəhərinin ərazisindədir. Hal-hazırda bu kənd işğal altında olsa da, ümid edirik ki, tezliklə öz azadlığına qovuşacaqdır. Qədim Azərbaycan tarixinin Alban təşəkkül mərhələsinin Xalxal şəhər mədəniyyəti məhz bu ərazidə formalaşmışdır.

Xalxal şəhərinin qərb tərəfindəki böyük əraziyə yayılmış qədim qəbiristanlıq da elə bu şəhərə aiddir. Yerli əhali əhali arasında buraya “Alban qəbiristanlığı” da deyilir. Bu qəbiristanlıq 1265 inventar nömrəsi ilə” Azərbaycan Respublikası Ərazisində Dövlət mühafizəsinə Götürülmüş Daşınmaz Tarixi və Mədəniyyət Abidələrinin Əhəmiyyət Dərəcələrinə Görə Bölgüsü” kitabına salınmışdır. Antik və orta əsrlər dövrünə aid ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidədir. 1987-ci ildə aşkar olunmuşdur. VI-VII əsrə aiddir. Onun cənub hissəsindəki qəbir daşları əsasən xaçsızdır, lakin oradakı daşlarda tək- tək xaçlara rast gəlinir. Bu xaçların qollarının bir növ bərabər olması Albanların günəşə stayışından xəbər verir. Avey məbədinin otağındakı tavanın mərkəzindəki bağlama daşın da bu cür Alban xaçı vardır.

Bu qəbir daşına oxşar digər bir qəbir daşı “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun “Göyözən” filialının ərazisində Göyözən dağı ərazisində aşkar edilmişdir. Qoruq rəhbərliyinin Göyözən dağının ətəyində tapılmış qəbir abidəsi ilə bağlı AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutuna ünvanladığı məktuba əsasən həmin institutdan nümayəndələr gəlmiş, bu abidəyə baxış keçirmişdir. Daha sonra bu qəbir daşının albanlara məxsusluğu haqqında həmin institutdan rəsmi rəy gəlmişdir.

Göndərilən bu rəylərə əsasən qəbir daşının üzərindəki həndəsi ornamentlərlə əhatə olunmuş xaç təsvirindən ibarət kompozisiyanın Azərbaycan ərazisində mövcud olan digər alban qəbir daşları üzərindəki bədii kompozisiyalara, həm də dini simvol və dekor mahiyyəti daşıyan zəngin təsvir elementlərinə (hətta oxşar elementlər “Avey” məbədinin eksteryerində daş- divar səthində mövcuddur), həm də yonulma xüsusiyyətinə görə eyniliyi vardır. Xaçın qollarındakı üç ləçək “Humay” ilahəsinə aid olmaqla, oğuz türklərinə mənsubdur. Digər tərəfdən qəbirüstü daşın V-VII əsrlərdə inşa olunmuş möhtəşəm “Avey” alban məbədinə bilavasitə yaxın olan bir ərazidə tapılması, onun məhz ilk orta əsrlər dövrünə məxsus alban qəbrinə aid olmasını söyləməyə daha çox əsas verir.

Açar sözlər: Xalxal şəhəri, qəbir daşı, alban

ABSTRACT

Yukhari Eskipara village of Gazakh region is located in the territory of the ancient city of Khalkhal. Although this village is currently under occupation, we hope that it will be freed soon. The Khalkhal city culture of the Albanian formation stage of the ancient history of Azerbaijan was formed in this area.

The ancient cemetery spread over a large area on the western side of the city of Khalkhal also belongs to this city. Among the local population, it is also called the "Albanian cemetery". This cemetery is included in the book "Distribution of Immovable Historical and Cultural Monuments under State Protection in the Territory of the Republic of Azerbaijan by Degrees of Importance" with inventory number 1265. The country is an important archaeological monument from the ancient and medieval period. It was discovered in 1987. It belongs to VI-VII century. The tombstones in its southern part are mostly without crosses, but occasional crosses are found on the stones there. The fact that the arms of these crosses are somehow equal indicates that Albanians worship the sun. The capstone in the center of the ceiling in the chamber of the Avey temple also has this type of Albanian cross.

Another tombstone similar to this tombstone was discovered in the territory of the Goyazan branch of the "Avey" State Historical-Cultural Reserve in the Goyazan mountain area. According to the letter addressed to the Institute of Architecture and Art of ANAS regarding the grave monument found at the foot of Goyazan mountain by the management of the reserve, representatives from that institute came and inspected this monument. Later, an official opinion came from that institution about the tombstone belonging to Albanians. Based on these opinions, the composition of the cross surrounded by geometric ornaments on the tombstone is similar to the artistic compositions on other Albanian tombstones in Azerbaijan, as well as the rich pictorial elements of religious symbols and decor (even similar elements on the exterior of the "Avey" temple). exists on the surface), but also has the same feature of shearing. The three petals on the arms of the cross belong to the goddess "Humay" and belong to the Oghuz Turks. On the other hand, the fact that the tombstone was found in the immediate vicinity of the magnificent "Avey" Albanian temple built in the 5th-7th centuries gives more reason to say that it belongs to an Albanian grave belonging to the first medieval period.

Key words: Khalkhal city, tombstone, Albanian

KAZAKH DISTRICT - THE LAND OF MONUMENTS

QAZAX RAYONU - ABİDƏLƏR DİYARI

Konul Ahmadova

"Avey" State historical and cultural reserve, chief fund custodian Azerbaijan, Gazakh district,

Rena Gojayeva

"Avey" State Historical and Cultural reserve, Researcher Azerbaijan, Gazakh district

XÜLASƏ

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən, tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan bölgələrindən biri də Qazax rayonudur. Tarixi eradan əvvəl III minilliyə söykənən Baba-Dərviş, eramızdan əvvəl II və I minilliyə aid edilən Sarıtəpə, eradan əvvəl VIII-VI əsrlərə aid Qazaxtəpə və s. arxeoloji abidələr, Damcılı bulağı kimi nadir təbiət möcüzələri bu rayonun ərazisindədir. Qazax memarlıq abidələri ilə də çox zəngindir. Tağbənd aşırımının böyüklüyünə görə Azərbaycanda analoqu olmayan Qırmızı körpü, təqribən 5 min il yaşı olan siklopik qalalar, orta yüzilliklərə aid qəbirüstü türbələr, məscidlər və s. rayondakı tarix və mədəniyyət abidələrinin zənginliyindən xəbər verir.

Qazax rayonunda yerləşən "Avey" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ümumi ərazisi 3613 hektardır və ərazisində 56 tarixi abidə qeydə alınıb. Qoruğun adı qədim daş dövrünün yadigarı "Avey" məbədinin adı ilə adlandırılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, burada hələ eradan əvvəlki minilliklərdə insanlar məskən salmış və uzun müddət oturaq həyat təzi keçirmişlər.

Burada daş dövrü abidəsi olan, dünya əhəmiyyətli qədim Damcılı mağara düşərgəsi və çox sayda mağaralar yerləşir. Ərazidə ilk dəfə 1953–1957-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılıb və Avey dağında Daş dövrünə aid 30-a yaxın mağara aşkar edilib, iki minə yaxın alət tapılıb. 2015-ci ilin yayında Yaponiyanın Tokio Universitetinin muzeyi, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və "Avey" qoruğu arasında memorandum imzalanmışdır. Sənədə əsasən, yaponiyalı və azərbaycanlı mütəxəssislər bu ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri aparırlar və hazırda işlər davam etdirilir.

Həmçinin qoruq ərazisində yerləşən Göyözən dağının ətəklərində tarixin müxtəlif mərhələlərində bir çox qalalar, yataq yerləri və s. tikilmişdir. Dağın bir tərəfinə başdan-başa hasar çəkilib. Hasarla dağın arasında bir çox qədim yaşayış evlərinin xarabaları qalıb. Burada Orta əsrlərə aid yeddi bürclü qala divarı və dördkünc bina qalıqları, həmçinin bir neçə mağara aşkar olunmuşdur.

Biz qoruq olaraq tarixin canlı şahidi olan abidələrimizi yaşatmalı və onların min illərə keçdiyi keçməkeşli yolları bundan sonrakı min illərə də ötürməyi bacarmalıyıq.

Açar sözlər: abidə, qoruq, Qazax

ABSTRACT

Gazakh region is one of the oldest settlements of Azerbaijan, rich in historical and cultural monuments. Baba-Darvish, whose history dates back to the 3rd millennium BC, Saritepe, which dates back to the 2nd and 1st millennium BC, Gazakhtepe, which dates back to the 8th-6th centuries BC, etc. Archaeological monuments, rare natural wonders such as Damjili Spring are in the territory of this region. Kazakh architecture is also very rich. The Red Bridge, which has no analogues in Azerbaijan due to the size of the Taghband Pass, cyclopean fortresses, which are approximately 5 thousand years old, tombs on graves dating back to the middle centuries, mosques, etc. indicate the richness of historical and cultural monuments in the region.

The total area of "Avey" State Historical-Cultural Reserve, located in Gazakh region, is 3613 hectares, and 56 historical monuments are registered in its territory. The name of the reserve is named after the "Avey" temple, a relic of the ancient stone age. Research shows that people settled here in the millennia before Christ and lived a sedentary lifestyle for a long time.

There is a world-important ancient Damjili cave camp, which is a stone age monument, and a large number of caves. Archaeological excavations were conducted in the area for the first time in 1953-1957, and about 30 caves belonging to the Stone Age were discovered on Mount Avey, and about two thousand tools were found. In the summer of 2015, a memorandum was signed between the Museum of the Tokyo University of Japan, the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS and the "Avey" reserve. According to the document, Japanese and Azerbaijani specialists are conducting archaeological research in these areas, and the work is currently being continued.

Also, at the foot of the Goyazan mountain located in the reserve area, there are many castles, sleeping places, etc. in different stages of history. was built. A fence has been built on one side of the mountain. Between the fence and the mountain, there are ruins of many ancient houses. The remains of a seven-towered castle wall and quadrangular building, as well as several caves, were discovered here.

As a reserve, we must keep alive our monuments, which are living witnesses of history, and we must be able to pass on the impassable paths that they have traveled for thousands of years to the next thousands of years.

Key words: monument, reserve, Kazakh

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**THE SIGNIFICANCE OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS CARRIED OUT IN
THE TERRITORY OF "AVEY" STATE HISTORICAL-CULTURAL RESERVE**

**“AVEY” DÖVLƏT TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUĞU ƏRAZİSİNDƏ APARILMIŞ
ARXEOLÖJİ QAZINTILARIN ƏHƏMİYYƏTİ**

Zibeyda Hajiyeva

“Avey” State Historical and Cultural reserve, Leading researcher Azerbaijan, Gazakh district

Elnura Aliyeva

“Avey” State Historical and Cultural reserve, researcher Azerbaijan, Gazakh district

XÜLASƏ

Azərbaycan ərazisi özündə tarixin bütün dövrlərini əhatə edən abidələr ilə zəngindir. Bu abidələr minilliklərdən keçərək bizə miras qalmışdır. Vətənimizin keçmişini öyrənmək işində tarixi abidələrin, elmi-tədqiqatların, arxeoloji qazıntıların çox böyük əhəmiyyəti var. Azərbaycanda daş dövrünə aid 20-dən çox düşərgə və yaşayış yeri vardır. Düşərgələrin bir qismi arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmışdır.

Bu abidələrdən biri də “Damcılı mağara düşərgəsi”dir ki, bu düşərgə Qazax rayonu ərazisində “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu daxilində qeydiyyatla alınmış dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidədir.

Bu ərazidə ilk kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri, arxeoloji tədqiqatlar 1953-cü ildə professor S.N.Zamyatin və M.Hüseynov tərəfindən Avey dağındakı mağaralarda Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılmışdır.

Aparılan bu tədqiqatlara 60 il fasilə verilmiş, 60 il sonra “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ərazisində arxeoloji qazıntı işlərinin ikinci mərhələsinə başlanılmışdır. Damcılı mağarası və mağara düşərgəsinin ətrafında dünya əhəmiyyətli arxeoloji irsi kompleks tədqiq etmək üçün 3 tərəfli 5 illik beynəlxalq memorandum imzalandı. Bu memorandum Mədəniyyət Və Turizm Nazirliyi tərəfindən “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu, AMEA-nın Arxeologiya və Entoqrafiya İnstitutu, Yaponiyanın Tokio Universitetinin Universitet Muzeyi arasında bağlandı.

2016-cı ilin avqust ayında “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun ərazisində yerləşən dünya əhəmiyyətli Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılara başlanmışdır. İlk tədqiqatlar zamanı kəşfiyyat xarakterli 10-a yaxın müxtəlif istiqamətlərdə qazıntı işləri aparılmışdır.

2017-ci ilin iyul ayında artıq 2-ci dəfə beynəlxalq ekspedisiya qoruq ərazisində qazıntılara başladı. Bu il sadəcə quyu üzərində işlənərək 5 metrədən dərinlikdə qazıntı işləri aparıldı.

2018-ci il tarixində beynəlxalq ekspedisiya Damcılı mağara düşərgəsində növbəti qazıntı işlərinə start verdi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində burada orta əsrlər, tunc, neolit, mezolit və orta paleolit təbəqələri ardıcıl olaraq aşkarlandı.

2019-2022-ci illərdə Orta Paleolit dövrünə aid edilə bilən 100-dən çox çaxmaq daşı və obsidian atrefti əldə edilmişdir.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

Beynəlxalq ekspedisiyanın məqsədi ərazinin qədim insan məskəni olduğunu bir daha təsdiqləmək, bundan başqa neolitdən əvvəlki dövrlərə aid maddi sübutlar əldə etməkdir.

Açar sözlər: arxeologiya, Damcılı, qazıntı, abidə

ABSTRACT

The territory of Azerbaijan is rich in monuments covering all periods of history. These monuments have been inherited by us over millennia. Historical monuments, scientific research, and archaeological excavations are of great importance in studying the past of our country. There are more than 20 stone age camps and settlements in Azerbaijan. Some of the camps were discovered during archaeological excavations.

One of these monuments is the "Damjili cave camp", which is a world-important archaeological monument registered within the "Avey" State Historical-Cultural Reserve in the territory of Gazakh region.

The first exploratory research works and archaeological studies in this area were conducted in 1953 by Professor S.N.Zamyatin and M.Huseynov in connection with the study of the Stone Age in Azerbaijan in the caves of Mount Avey.

These studies were interrupted for 60 years, and after 60 years, the second stage of archaeological excavations began in the territory of the "Avey" State Historical-Cultural Reserve. A 3-way 5-year international memorandum was signed to explore the world-important archaeological heritage complex around Damjili cave and cave camp. This memorandum was signed by the Ministry of Culture and Tourism between "Avey" State Historical-Cultural Reserve, Institute of Archeology and Ethnography of ANAS, University Museum of the University of Tokyo, Japan.

In August 2016, the world-famous Damjili, located on the territory of "Avey" State Historical-Cultural Reserve archaeological excavations have started in the cave camp. During the preliminary studies, exploratory excavations were carried out in about 10 different directions.

In July 2017, for the 2nd time, the international expedition to dig in the territory of the reserve started. This year, excavations works were carried out only on the well, up to 5 meters deep.

In 2018, the international expedition started the next excavation work in the Damjili cave camp. As a result of the research conducted here, the Middle Ages, Bronze Age, Neolithic, Mesolithic and Middle Agespaleolithic layers were discovered in a row.

In 2019-2022, more than 100 flint and obsidian artefacts, which can be attributed to the Middle Paleolithic period, were obtained.

The goal of the international expedition is to confirm once again that the area was an ancient human settlement, besides, it is to obtain material evidences from the pre-Neolithic period.

Key words: archeology, Damjili, excavation, monument

**DEFENSE FORTRESSES OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN:
HISTORICAL AND STRATEGIC SIGNIFICANCE**

**AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNİN MÜDAFİƏ QALALARI: TARİXİ VƏ STRATEJİ
ÖNƏMİ**

Omarli Ismayil

Tourism guide of “Keshikchidagh” State Historical-Cultural Reserve, Azerbaijan, Aghstafa city

ÖZET

Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi zəngin və müxtəlifdir. Bu irsin tərkibində mühüm yeri müdafiə qalaları tutur. Əsrlər boyu Azərbaycanın strateji mövqeyi onun ərazisində bir çox müdafiə qalalarının tikilməsinə səbəb olmuşdur. Bu qalalar həm daxili, həm də xarici düşmənlərə qarşı mühafizə məqsədilə tikilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşən bu qalalar tarixi dövrlərin hərbi, sosial və iqtisadi şəraitini əks etdirir.

IX-X əsrlərdə inşa olunmuş Keşikçi qala Ağstafa rayonunda yerləşən mühüm müdafiə qalalarından biridir. Qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycanın sərhədlərinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Qala, təbii coğrafi mövqeyi və möhkəm strukturu ilə düşmən hücumlarına qarşı dayanıqlı olmuşdur. Keşikçi Qala, həmçinin ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək və yerli əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi ilə tikilmişdir. Bu qala ətrafında müxtəlif mədəni və iqtisadi fəaliyyətlər inkişaf etmişdir.

Didivan Qalası VI-VII əsrlərdə inşa edilmişdir. Qazax rayonunda yerləşir və qədim dövrlərdən etibarən regionun müdafiəsində mühüm rol oynamışdır. Qala, strateji mövqeyi və müdafiə potensialı ilə seçilir. Qazax Qalası, həm də ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək və yerli əhalinin müdafiəsini təmin edilməsi üçün vacib bir mövqeyə malik idi. Qalanın inşasında istifadə olunan materiallar və texnikalar, dövrün mühəndislik biliklərinin yüksək səviyyəsini əks etdirir.

Göyüzən qalası Qazax rayonunun Alpout kəndi yaxınlığında yerləşən, XIV əsrə aid bir tarixi abidədir. Qalanın tikilməsində əsas məqsəd müdafiə olunmaq və ətrafi nəzarətdə saxlamaq idi. İçərisində müxtəlif tikililər və su anbarları mövcud olmuşdur.

Son nəticədə, Azərbaycanın müdafiə qalaları, ölkənin tarixi və mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu qalalar, yalnız hərbi-strateji əhəmiyyətə malik deyil, həm də mədəni və iqtisadi inkişafın simvoludur. Bu qalalar Azərbaycanın qədim dövrlərdən bəri öz ərazisini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün göstərdiyi səylərin bir sübutudur.

Açar sözlər: tarixi, müdafiə, əsr, strateji mövqe

ABSTRACT

The historical and cultural heritage of Azerbaijan is rich and diverse. Defensive fortresses have an important place in this heritage. Over the centuries, Azerbaijan's strategic position has led to the construction of many defense fortresses on its territory. These fortresses were built for protection against both internal and external enemies. These fortresses located in different regions of Azerbaijan reflect the military, social and economic conditions of historical periods.

Built in the 9th-10th centuries, Keshikchigala is one of the important defensive fortress located in Aghstafa region. Since ancient times, it has played an important role in protecting the borders of Azerbaijan. The fortress was resistant to enemy attacks due to its natural geographical position and solid structure. Keshikchigala was also built to secure trade routes and protect the safety of the local population. Various cultural and economic activities have developed around this fortress.

Didivan Fortress was built in VI-VII centuries. It is located in Gazakh district and has played an important role in the defense of the region since ancient times. The fortress stands out for its strategic position and defense potential. The Gazakh Fortress also had an important position to ensure the security of trade routes and the protection of the local population. The materials and techniques used in the construction of the castle reflect the high level of engineering knowledge of the time.

Goyazan Fortress is a historical monument of the 14th century located near Alpout village of Gazakh district. The main purpose of building the fortress was to defend and keep the surroundings under control. There were various buildings and reservoirs in it.

After all, the defense fortresses of Azerbaijan are an important part of the country's historical and cultural heritage. These fortresses are not only of military-strategic importance, but also a symbol of cultural and economic development. These fortresses are a proof of Azerbaijan's efforts to protect and develop its territory since ancient times.

Keywords: history, defense, century, strategic position

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**APPLICATION TOOLS OF UNIVERSAL EDUCATIONAL DESIGN IN PRESCHOOL
GROUPS**

Aliyeva Vusala Sardar

Doctor of philosophy in pedagogy, teacher Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

Preschool groups allow children not only to learn scientific knowledge, but also to socialize and prepare for educational activities. Since the main activity of a five-year-old child is play, a lot of interest in learning activities and learning is required. Research shows that implementing universal instructional design improves learning for all learners. Three brain networks are activated when a child completes a universal educational design task. First, the recognition network is activated, then the strategic and emotional networks are activated. The brain's recognition network helps children identify and understand newly learned knowledge by linking it to preexisting knowledge.

It is appropriate to implement universal educational design in preschool groups with different wills. It is important to choose these tools according to the stages of the exercise. Since the first stage is motivation or actualization, here the teacher should use various tools (game, pictures, video, models, puzzles, etc.). During the second stage of comprehension, i.e. information transfer, the teacher should apply various tools (games, pictures, videos, models, puzzles, etc.) taking into account the learning level of children. The third stage of the exercise is the stage of application or the activity of the child. At this stage, it is important for the teacher to create conditions for the child to present what he has learned. In this case, teachers can use universal learning design to create flexible learning paths that adapt to the different needs of children. This approach allows to adapt methods, materials and tools to individual requirements.

In addition, it defines universal education design as a structure based on a scientific understanding of human learning with the goal of enhancing and optimizing the teaching and learning experience for all children. This framework is based on the recognition that children exhibit systematic variability, that learning involves both cognitive and emotional aspects, and that brain networks process and decommunize information in different ways in different people.

Keywords: inclusive education, universal educational design, school readiness, children with disabilities, interests and needs.

**THE ROLE OF HOLDING MUTUAL AWARDS AND ANNIVERSARIES IN THE
DEVELOPMENT OF FRIENDLY AND BROTHERLY RELATIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND TÜRKİYE**

QARŞILIQLI TƏLTİFLƏRİN, YUBİLEYLƏRİN KEÇİRİLMƏSİNİN AZƏRBAYCAN - TÜRKİYƏ DOSTLUQ, QARDAŞLIQ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Ramile Dadashova

Doctor of political sciences, associate professor, deputy director for scientific affairs of the
Institute of Caucasian Studies of Azerbaijan National Academy of Sciences

XÜLASƏ

Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin rolu ilk dəfədir ki, geniş həcmdə araşdırılır. Türkiyə tədqiqatçısı Zəkəriyyə Türkmən "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme" adlı məqaləsində bu mövzuya çox ötəri toxunur.

Prezident Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan insanları həmişə qiymətləndirmişdir və bu da iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki adına layiq görüldü. Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmazı da ictimai-siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan-Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrində fəaliyyətlərinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına layiq gördü. Türk dünyasının görkəmli oğlu, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacıya AMEA-nın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi. Heydər Əliyev 2000-ci ildə Bakıda İhsan Doğramacının 85 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsini Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım hesab etdiyini bildirdi:

"Bu günkü təntənəli mərasim də təkcə dostumuz, qardaşımız İhsan Doğramacının 85 illiyinə həsr olunmayıbdır. Bu mərasimin mənası genişdir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqların, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının böyük oğlu İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişafına, Türk dünyasının birliyinin daha da inkişafına xidmət edir. Bax, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Ona görə də mən çox məmnunam ki, biz dostumuz hörmətli İhsan Doğramacının yubileyini Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçiririk. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım atırıq".

Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində fəaliyyət göstərən, siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Eləcə də, Türkiyənin Prezidenti, universitetləri, vəqfləri Heydər Əliyevə mükafatlar, fəxri adlar vermişlər. Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyevi bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasında fəaliyyətinə görə "Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı"na, Türkiyə Respublikasının Dövlət Nişanına layiq görmüşdür. Qarşılıqlı təltiflər, dəyərləndirmələr iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyev Türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün Türk dünyasının olduğunu bildirirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, təltiflər, beynəlxalq münasibətlər, Türk dünyası.

Giriş

Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin rolu ilk dəfədir ki, geniş həcmdə araşdırılır. Türkiyə tədqiqatçısı Zəkəriyyə Türkmən “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme” adlı məqaləsində bu mövzuya çox öteri toxunaraq yazır ki, Prezident Heydər Əliyevə 1997-ci ildə Türkiyə Respublikası tərəfindən Dövlət Nişanı, 1999-cu ildə Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatının verilməsi ikitərəfli münasibətlərin dostluq və qardaşlıq çərçivəsində daha da inkişaf etdirilməsinə təsir etmişdir. Bundan əlavə, Türkiyənin müxtəlif media qurumları tərəfindən dəfələrlə İlin Dövlət Adamı, Siyasətçisi və Lideri seçilməsi, Türkiyənin bir çox universitetləri tərəfindən Fəxri Doktor adına layiq görülməsi Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinin ən mühüm göstəricisi kimi önə çıxaraq, onun türk dünyasında iz qoymuş müdrik dövlət xadimi olduğunun sübutu kimi tarixə düşmüşdür¹.

Prezident Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan insanları həmişə qiymətləndirmişdir və bu da iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin əhəmiyyəti

Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki adına layiq görüldü. Türk dünyasının görkəmli oğlu, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacıya akademiyanın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi². İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi 2000-ci ildə Bakıda keçirildi. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının yubileyinin Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçirilməsini Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım hesab edirdi: “Bugünkü təntənəli mərasim də təkcə dostumuz, qardaşımız İhsan Doğramacının 85 illiyinə həsr olunmayıbdır. Bu mərasimin mənası genişdir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqların, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının böyük oğlu İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişafına, türk dünyasının birliyinin daha da inkişafına xidmət edir. Bax, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Ona görə də mən çox məmnunam ki, biz dostumuz hörmətli İhsan Doğramacının yubileyini Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçiririk. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım atırıq”³. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin yaranmasında, inkişaf etməsində böyük xidmətlər göstərdiyini, Azərbaycandan nə qədər alimlərin, incəsənət xadimlərinin - bəstəkarların, musiqiçilərin 1991-1992-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə İhsan Doğramacının himayəsi altında işlədiyini, Bilkənd Universitetində onunla bərabər çalışdıqlarını, onun hər bir kəsə qayğı, diqqət göstərdiyini nəzərə alaraq alimə “İstiqlal” ordeni də vermişdir. “İstiqlal” ordeninin təqdim mərasimində İhsan Doğramacı Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirəndə Ümummilli Lideri “öz millətimin təmsilçisi, prezidenti” adlandırmışdır.⁴

İhsan Doğramacı da Heydər Əliyevə birincisində osmanlıca ərəb hərfləri ilə “Heydər Əliyev” yazılan, ikincisində isə müasir türkcə ilə “Heydər Əliyev əl-Müzəffər daima” yazılan Osmanlı Xanə-

¹Türkmən Zəkəriyyə. Azərbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme. *Qəlbi vətənlə çırpınan insan. Heydər Əliyev (10 may 1923-cü il – 10 may 2023-cü il) 100 il*. Kollektiv monoqrafiya. Editör Sevinc Aliyeva, Elvin Talışinski. Bakı: ”OPTİMİST” MMC. 2023, s.279.

² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.461-462.

³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.166.

⁴ Yəne orada, s.160.

danının Möhürünü hədiyyə etdi. Çünki vaxtilə Osmanlı padşahlarının daim müzəffər olması, zəfər qazanması arzulanıbdır.

Bilkənd Universitetinin rektoru İhsan Doğramacının oğlu Əli Doğramaçı Bilkənd Universiteti adından Azərbaycanın istiqlalına, inkişafına həyat bəxş etdiyi üçün Heydər Əliyevə su qabı hədiyyə etdi: “Bu su qabı Sizin Azərbaycana gətirdiyiniz həyatın rəmzidir”⁵.

2002-ci il iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev görkəmli heykəltəraş, Xalq rəssamı, Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının rektoru Ömər Eldarovun hazırladığı Türkiyə-Azərbaycan Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacının heykəlinin açılışı mərasimində iştirak etmək üçün Bilkənd Universitetində oldu. Dünya şöhrətli alim, professor İhsan Doğramacı onun heykəlinin hazırlanması və yaradıcısı olduğu universitetin qarşısındakı meydanda ucaldılması üçün göstərdiyi köməyə, diqqət və qayğıya görə Azərbaycan Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi, türk dünyasının böyük oğlu, əziz dostu Heydər Əliyevə dərin minnətdarlığını, təşəkkürünü bildirdi. Türkiyənin dövlət nazirləri Rəcəb Ünal və Şüayib Üşənməz öz çıxışlarında böyük alim İhsan Doğramacının Türkiyədə elmin, təhsilin inkişafındakı əvəzsiz xidmətlərindən danışdılar, Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsünün bütün türk dünyasında rəğbətlə qarşılandığını vurğuladılar⁶. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Azərbaycan haqqında bilgilərinin, onun təkəcə Azərbaycana yox, təkəcə Azərbaycan xalqına yox, bütün türk dünyasına, bütün türkdilli xalqlara olan sevgisindən heyran olduğunu və ondan sonra İhsan Doğramacı ilə aralarında qeyri-adi dostluq yarandığını bildirdi: “İhsan Doğramacının çox böyük xüsusiyyətləri var. Məsələn, Azərbaycanda ləhcələr var – Bakı ləhcəsi, Naxçıvan ləhcəsi, Gəncə ləhcəsi, Qarabağ ləhcəsi, başqa yerin ləhcəsi... Bu ləhcələrin hamısını bilir... Bizim dilimiz birdir axı, türk dili, Azərbaycan dili eyni dildir. Yəqin ki, siz məni tam anlayırsınız. Elədirmi? Azərbaycanda biz keçmişdə türk dilini çox sevdiyimizə görə, amma türklərlə bir təmasımız, yəni danışığımız olmadığına görə, insanlar hansısa bir türklə görüşəndə onunla bir neçə kəlmə türk dilində danışmaq istəyirlər... İhsan Doğramacını mən çox sevdim. Təkəcə mən yox, Azərbaycana dəvət etdim, gəldi, bizim xalqımız, millətimiz onu sevdi. Təsədüfi deyildir ki, İhsan Doğramacının 80 illik yubileyini biz Azərbaycanın böyük bir teatrında – Opera və Balet Teatrı, 1911-ci ildə Bakıda Avropa üslubunda tikilmiş teatrdır – birlikdə, təntənəli şəkildə keçirdik. Mən onu “Şöhrət” ordeni ilə təltif etdim”⁷.

Heydər Əliyev İhsan Doğramacını hər şeydən əvvəl elm adamı, təhsilin inkişafına təkan verən bir alim kimi qiymətləndirirdi: “Bəlkə də İhsan Doğramacı o qədər də siyasət adamı deyildir. Ancaq elm adamı kimi, insanlara təhsil vermək, məktəblər açmaq, universitet açmaq və xalqı inkişaf etdirmək – bu hər bir siyasətin əsas məqsədidir.”⁸

Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi və bunu çox dərindən anlayın alim İhsan Doğramacını da bu nöqtəyi-nəzərdən çox qiymətləndirirdi: “Məni bir şey təəccübləndirir. Vaxtilə biz Azərbaycanda böyük şairimiz – o, bütün türk millətinin şairidir – Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyini keçirməyə hazırlaşırıdık. İhsan Doğramacı dedi ki, bunu Türkiyədə də etmək lazımdır. Dedim edək. Çünki bu bizim müştərək şairimizdir, özü də çox dəyərli şairimizdir. Azərbaycanda biz bunu etdik, ondan sonra İhsan Doğramacı bizi buraya dəvət etdi. Buraya gəldik. 9 ayın içərisində gözəl bir konsert salonu yaratdı. Mən ona baxdım, heyran oldum. ... Biz, Türkiyənin dəyərli insanları – 9-cu cümhur başqanı Süleyman Dəmirəl, bakanlar, başqaları ... Burada böyük yubiley keçirdik. Çox belə misallar demək olar”. “Mən Bilkənd Universiteti ilə tanış olanda bir də nəyi gördüm? Universitet yeni yaranmışdı, amma gördüm ki, Azərbaycandan burada nə qədər professorlar, alimlər, sənətçilər var... Bizim ali təhsilimiz çox

⁵ Yenə orada, s.163.

⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.109.

⁷ Yenə orada, s.110.

⁸ Yenə orada, s.113.

yüksək olmuşdur, çox dəyərli professorlarımız, alimlərimiz var. Onların bir qismini İhsan Doğramacı buraya gətirdi.⁹

Sonra Türkiyənin nüfuzlu ictimai təşkilatları və vəqfləri tərəfindən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə yüksək mükafatların təqdim edilməsi mərasimi keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, İhsan Doğramacı tərəfindən 1996-cı ildə “Türkiyə – Azərbaycan dostluq, əməkdaşlıq və həmrəylik Fondu” yaradılmışdır və onun tərkibində “Azərbaycan Evi” fəaliyyət göstərir. Azərbaycan – Türkiyə Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, professor İhsan Doğramacı 1994-cü ilin may ayında atəşkəs elan edilməsində səylərinə və sülhə xidmətlərinə görə Heydər Əliyevə fondun qızıl medalını təqdim etdi. Medalda bu sözlər yazılmışdı: “Beynəlxalq sülhün böyük ustadı, Azərbaycan prezidenti hörmətli Heydər Əliyevə İhsan Doğramacı Fondunun Beynəlxalq Qızıl Sülh medalı”¹⁰.

İstanbul qrupu adından köhnə rektorlardan Möhtəşəm Giray Qazi Mustafa Kamal Atatürkün SSRİ dağılıqdan sonra müstəqillik əldə edəcək türk dövlətlərinə Türkiyənin kömək göstərməsi haqqında söylədiyi nitqdən bir parça yazılmış lövhəni və Mustafa Kamal Atatürkün kitabını Heydər Əliyevə hədiyyə etdi.

Türkiyə Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfinin sədri Vəli Sarıtopraq “Üstün xidmət və başarı mükafatı”nı təqdim edərkən bildirdi ki, 1992-ci ildə İstanbuldakı bir çıxışınız bizim iş adamlarının çox rəğbətini qazanmışdır. Siz demişiniz ki, bir birləşmə prosesi gedir. Bizim də millət qarşısında, türk millətləri qarşısında borcumuz bu birləşmə prosesini sürətləndirmək, mətbuat və ticarət vasitəsilə, hər vasitə ilə sürətləndirməkdir...türk millətlərini birləşdirmək, inkişaf etdirmək üçün bizdən sonra gələn nəsillər də çox böyük iş görməlidir... Türkiyə və Azərbaycan bir ağacın iki budağıdır, köklərimiz eynidir. “Biz iki dövlət, bir millət” deyərək, Türkiyə–Azərbaycan əlaqələrini inkişaf etdirib yüksəklərə qaldırdınız. İki ölkənin qovuşmasında Sizin böyük əməyiniz və dəstəyiniz var. Türk iş dünyası olaraq Sizə minnətdarıq. Türk iş adamlarına Azərbaycanda böyük imkanlar və şərait yaratdınız...”¹¹

Ankara İşgüzar Qadınlar Cəmiyyəti latın əlifbasına keçidi dəyərləndirərək Heydər Əliyevi “İlin dövlət adamı” seçdi.¹²

Türk Dünyası Yazıçılar və Sənətçilər Vəqfinin sədri Yəhya Akəngi Heydər Əliyevə vəqfin “Türk dünyasının 2001-ci il xüsusi mükafatı”nı təqdim edərkən: “Sayın Cümhur başqanım! Əziz dostlar və mərasim iştirakçıları! Mən “Sayın Cümhur Başqanım” deyə xitab etməkdən bəxtiyarlıq duyuram. Sizin hər zaman ifadə etdiyiniz kimi, “biz iki dövlət, bir millət”. “...Türk dünyasının böyük öndəri Atatürk əlifba dəyişikliyini həyata keçirərək demişdir: Bunun çox böyük tarixi və strateji səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri də həmin dövrdə latın əlifbasından istifadə edən digər türk xalqları ilə eyni əlifbaya qovuşmaq idi. O baxımdan uzun illər sonra türk ölkələrində yenidən latın əlifbasına qayıtmaq, Atatürkün idealına qayıdış olmuşdur...”¹³

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfinin sədri Akkan Suvər Türkiyə futbol komandası dünya birinciliyində üçüncü yer qazandıqda, Heydər Əliyevin təbrikinin insanların ürəklərinə yol açdığını qeyd etmişdi: “Türkiyə Prezidenti və Baş naziri də daxil olmaqla – bunu tam səmimiyyətimlə söyləyirəm – heç kimdən səs-səmir çıxmazdan əvvəl Siz türk millətinə təbrik göndərdiniz. O, Türkiyə televiziyaçıları tərəfindən dəfələrlə göstərilirdi. Xüsusilə, “qardaşım Əhməd Nəcəf Sezer” kəlmələri ilə başlayan və “bu zəfər yalnız Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasıdır” sözləri ilə davam edən təbrikiniz Türkiyədə çox böyük reaksiya doğurdu”¹⁴.

⁹ Yenə orada, s.111.

¹⁰ Yenə orada, s.114.

¹¹ Yenə orada, s.115.

¹² Yenə orada, s.116.

¹³ Yenə orada, s.116-117.

¹⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.173.

Prezident Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmazı da ictimai-siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan-Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrində fəaliyyətinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına layiq gördü.

1997-ci ilin mayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Süleyman Dəmirəl Ümummilli Lideri Türkiyə Respublikasının "Dövlət nişanı" ilə mükafatlandırdı. Mükafatın təqdim olunması mərasimində Heydər Əliyev bu mükafatın Türkiyə ilə daha sıx əlaqələr yaradılmasında üzərinə bir daha məsuliyyət qoyduğunu bildirdi: "Mustafa Kamal Atatürk sizin üçün nə qədər əziz və hörmətli olubsa, o qədər də azərbaycanlılar üçün belədir. Ona görə də Türkiyə demokratik, Atatürk Türkiyə Cümhuriyyəti bizim üçün doğma bir ölkədir. Biz buranı öz diyarımız, məmləkətimiz hesab edirik. Mən bu sözləri demişəm, bu gün bir daha təkrar edirəm: biz bir xalqıq, iki dövlətik. Bir xalq olan bir dövlətin başçısının o biri dövlətin yüksək mükafatını alması böyük şərəfdir. ...Ancaq bu mükafat mənim üzərimə çox böyük məsuliyyət qoyub, vəzifəmi daha da artırır" ¹⁵.

Həmin ildə Azərbaycanın dövlət başçısına Fatih Universitetinin Fəxri doktoru adı da verildi.

Türkiyənin Ədirnə şəhəri bələdiyyəsi 1994-cü ildə Süleyman Dəmirələ "Ağalar Ağası", 1998-ci ildə isə Heydər Əliyevə "Baş Ağa" adı verdilər ¹⁶. Qars şəhər bələdiyyəsi Türk Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə İnsan Haqları və "İlin Dövlət Adamı" mükafatlarını təqdim etdi ¹⁷.

Türkiyənin NTV kanalı 1997-ci ildə Heydər Əliyevi "Dünyada ilin adamı" elan etdi ¹⁸.

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevə "Şərəf başqanlığı" haqqında sənəd verdi ¹⁹. Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı dostluğun, qardaşlığın inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayan Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi "Heydər Əliyev Kültür Mərkəzi"nin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir və Mərkəzin təşkili üçün sənədlər əldə edilməsi barədə yardım göstərilməsini xahiş edirdi. Vəqfin sədri Akkan Suvər bildirirdi ki, vəqfin iki şərəf başqanı vardır: Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev ²⁰. Vəqf Yunanıstandan, ABŞ-dan, İsraildən, Fransadan və Vatikandan tarixçilərin, Türkiyənin qocaman, 97 yaşlı tarixçisi Camal Qutay və professor İldar Ortaqlının iştirakı ilə Osmanlı imperatorluğunun 700 illiyi ilə bağlı keçirdiyi təbirdə günün ən tolerant şəxsiyyəti kimi zati-aliləri Heydər Əliyevi seçdi. Toplantıda iştirak edən Türkiyə ermənilərinin patriarxı Mutafyan da heç bir söz demədən qərara imza atdı. Bu, 1999-cu il iyulun 10-da olmuşdur. Vəqfin qərarı Heydər Əliyevə təqdim edildi ²¹.

Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi həmçinin İstanbul Universitetindən alimlərin, mətbuat nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycandakı 20 Yanvar faciəsi və Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar konfrans keçirmişdir. Vəqfin sədri qurumun iki başkanı - Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev - olduğunu bildirirdi. Vəqfdə "Heydər Əliyev salonu" da yaradılmışdır ²².

1999-cu ildə Prezident Heydər Əliyev bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasında fəaliyyətinə görə "Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı"na layiq görüldü. XX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən olan, Türkiyə Respublikasını quran, qurtuluş savaşında qalib gələn, Türkiyə Respublikasını yaşadan, Türkiyəni böyük, qüdrətli, iqtisadi cəhətdən zəngin edən, qəhrəmanlıq, müdriklik, dövlətçilik, demokratiya rəmzi olan Mustafa Kamal Atatürkün adına olan Beynəlxalq Sülh Mükafatına layiq görülməsini Ümummilli Lider Heydər Əliyev çox dəyərləndirdi: "Mən həyatımda çox mükafatlar almışam. Keçmişdə yaşadığımız Sovetlər Birliyi kimi böyük dövlətin ən yüksək mükafatlarını almışam. Başqa dövlətlərin də mükafatlarını almışam. Ancaq bu mükafat - Atatürk adına Beynəlxalq Sülh Mükafatıdır".

¹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.280-281.

¹⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2005, s. 218-219.

¹⁷ Yenə orada, s.261-262.

¹⁸ Yenə orada, s.255.

¹⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2006, s.187-188.

²⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2011, s.38.

²¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.101.

²² Yenə orada, s.101.

xalq Sülh Mükafatı mənim üçün hamısından əziz, indiyə qədər aldığım bütün mükafatlardan üstündür.”²³

Dil və Tarix Qurumunun sədri, həmçinin Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı Komissiyasının sədri Rəşad Gənc Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatının həm Atatürkü bütün fikirləri ilə çox yaxından bilən, həm Atatürkün milli özünüdərk, milli dil, milli tarix, milli kimlik sahəsindəki bütün icraatlarını Azərbaycanda tətbiq edən, Azərbaycan Respublikasını idarə edən və gələcəkdə idarə edəcək kadrları da bir çiçək yetişdirən kimi əlinin altında yetişdirən bir böyük atatürkcüyə, Azərbaycan dövlətinin Atatürkünə, Azərbaycan Respublikasının Atatürkünə nəsib olmasından məmnunluğunu bildirdi: “Bu mükafat ən layiqli insana verildi”²⁴. Heydər Əliyev də Azərbaycan televiziyasının Süleyman Dəmirəlin həyat və yaradıcılığına dair çəkdiyi ikiseriyalı televiziya filmini, Süleyman Dəmirəlin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Azərbaycan rəssamı Tahir Salahovun və Rusiyanın rəssamı Nikas Safranovun çəkdiyi Süleyman Dəmirəl və xanımı Nəzmiyyə xanımın portretini Türkiyə Prezidentinə təqdim etdi²⁵.

Sonra Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının banisi Mustafa Kamal Atatürkün məzarını ziyarət etdi, məqbərə kompleksinin fəxri qonaqlar kitabına ürək sözlərini yazdı, məzarının yanına Azərbaycandan gətirilmiş torpaq qoydu.²⁶

1999-cu ilin oktyabrında Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsində, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda dəstəklənməsində rolunu, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində həmişə Azərbaycanın yanında olmasını qiymətləndirərək Türkiyə Prezidentinə “İstiqlal” ordeni təqdim etdi. İstanbul zirvə toplantısında olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin xahişi ilə və onun şəxsi təyarrəsi ilə Süleyman Dəmirəlin anadan olduğu İsparta şəhərində olan İsparta Universitetinin yeni bir fakültəsinin, Süleyman Dəmirəlin qardaşı Şövkət Dəmirəlin tikdirdiyi kardioloji mərkəzin, Süleyman Dəmirəl adına Mədəniyyət və Konqres Mərkəzinin açılmasında iştirak etdi. Heydər Əliyev və fəxri doktor adı verildi²⁷. Heydər Əliyev mərkəzin qurucusu Şövkət Dəmirələ Şahdağ və ətəyində ağacların təsvir eildiyi rəssamlıq əsərini və Süleyman Dəmirəlin 75 illiyi münasibətilə Azərbaycanda Heydər Əliyevin himayəsi altında türk dilində yazılan “Süleyman Dəmirəl: İslamköydən Çankayaya qədər” adlı kitabı xalıda təqdim etdi. Kitabın böyük bir hissəsini Ümummilli Lider özü yazmışdı. Kitabdən 10 nüsxə də universitetin kitabxanasına verildi. Sonra Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl “Ülkü” orta məktəbinin açılışında iştirak etdilər. Heydər Əliyev məktəbə Azərbaycanın mənzərəsini əks etdirən rəssamlıq əsərini hədiyyə etdi. Hər iki prezident açılışda lenti kəsdilər. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl adına Universitetdə də professor-müəllim heyəti, tələbələr tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Sonra universitetin Mədəniyyət mərkəzində Prezident Heydər Əliyevə və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Prezidenti Rauf Denktaşə universitetin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimi oldu. Heydər Əliyevə Mustafa Kamal Atatürkün portreti təqdim olundu²⁸. Mərasimdə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının 70 il kökü, dili, dini bir olan Türkiyə həsrəti ilə yaşadığını, radiodan, televiziyadan Türkiyə türkcəsini sevinclə dinlədiklərini, indi isə qovuşduqdan sonra bir-birinə nə qədər yaxın olduqlarını, anlaşıqlarını bildirdi: “...Azərbaycan qədim tarixə malik olan bir ölkədir. Artıq qeyd etdim ki, biz bir kökdənlik. Dostum Süleyman Dəmirəl çox gözəl bir ifadə işlətdi ki, biz bir böyük çinarın budaqlarıyıq. Həmin budaqlardan biri də Azərbaycandır”²⁹. “Əziz dostum Süleyman Dəmirəl gözəl bir nitq söylədi, Onun nitqinin bir hissəsi də odur ki, bəli, Adriatik dənizindən Çin səddinə qədər türkdilli dövlətlər dünyası var və gələcəkdə də olacaqdır. Mən də onu deyirəm ki, bu pantürkizm, panislamizm deyildir. Amma bu odur

²³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2007, s.256-257.

²⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.94.

²⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2007, s.440.

²⁶ Yəne orada, s.442.

²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2008, s.240.

²⁸ Yəne orada, s.253-255.

²⁹ Yəne orada, s.257-263.

ki, bir kökdən, bir mədəniyyətdən, bir dindən, bir adət-ənənədən olmuş bir xalqlar bir-biri ilə daha da yaxınlaşmalıdırlar.”³⁰

2000-ci ildə Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan xalqına göstərdiyi diqqəti, qayğını yüksək qiymətləndirərək Prezident Heydər Əliyev Süleyman Dəmirələ “Azərbaycan Respublikasının fəxri vətəndaşı” adı verilməsi haqqında fərman imzaladı³¹. Heydər Əliyev bu adı məhz Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdiyini bildirmişdir: “Ancaq mən bu adı məhz hörmətli Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdim. Çünki onun Türkiyə Cümhuriyyətində gördüyü bütün işlərə görə və son on ildə gördüyü işə görə, Azərbaycanla Türkiyə əlaqələrindəki bu böyük fəaliyyətinə görə və böyük uğurlarına görə, təbiidir ki, onun “Azərbaycanın fəxri vətəndaşı” adı almaq hüququ var”.³²

Əhməd Nəcdət Sezərin prezidentliyi dövründə də belə ənənələr davam etdirildi. 2001-ci ildə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Nəcdət Sezərin dəvəti ilə Türkiyədə olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Ankara Universitetinin fəxri doktoru adı verildi. Heydər Əliyev Ankara Universitetində nitqində söyləmişdir: ““Həyatda ən həqiqi mürşid elmdir”. Mustafa Kamal Atatürkün bu sözləri Türkiyədəki bütün universitetlər, elm adamları, o cümlədən Ankara Universiteti üçün vəsiyyətdir. Yəni bu o yoldur ki, həmin yolla getmək lazımdır. Ankara Universiteti də bu yolla gedir”³³. Heydər Əliyev Bakının mənzərəsinin təsvir edildiyi tablolu Ankara Universitetinə hədiyyə etdi.

Mustafa Kamal Atatürkün latın əlifbasını qəbul etmək barədə 9 avqust 1928-ci il tarixli qərarının və Heydər Əliyevin Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanının xoş təsadüf nəticəsində eyni günə düşməsi münasibətilə Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevi Azərbaycan və türk dünyasına bu günədək bacarıqla rəhbərlik etdiyinə görə 2002-ci ilin “Baş müəllim Atatürk” mükafatına layiq görmüşdür³⁴. İstanbuldakı məşhur “Yıldız Porselen”də əllə hazırlanmış, kənarları qızıl işləməli olan təltifdə “Baş müəllim Atatürk ödəli” sözləri yazılmışdı. Heydər Əliyev Atatürklə bir yerdə təsvir edilmişdi. Heydər Əliyev bildirdi ki, Atatürkün ideyalarını həyata keçirmək çox vacibdir.³⁵

Təhsil sahəsi, kompüterləşmə işi ilə məşğul olan Türk Sənayeçi və İş Adamları vəqfinin sədri Vəli Sarıtoprağın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2002-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycanda olarkən, həm də Naxçıvanın Ankarada fəxri konsulu olan Vəli Sarıtoprak Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə fəxri sədrlik plaketi və yaxın dostu İhsan Doğramacının göndərdiyi hədiyyəni təqdim etdi. Vəqf üç il ardıcıl olaraq Heydər Əliyevi “İlin dövlət adamı” seçmişdir³⁶. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl ilə birlikdə vəqfin fəxri sədri seçilmişdi.

Nəticə

Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində fəaliyyət göstərən, siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi. Eləcə də Türkiyənin Prezidenti, universitetləri, vəqfləri Ümummilli Liderə mükafatlar, fəxri adlar vermişlər. Qarşılıqlı təl-

³⁰ Yenə orada, s. 265-266.

³¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s. 82.

³² Yenə orada, s.96.

³³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2010, s.81.

³⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.173.

³⁵ Yenə orada.

³⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2012, s.37.

tiflər, dəyərləndirmələr iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Türkmen Zekeriya. Azərbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiyə Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme. *Qəlbi vətənlə çırpınan insan. Heydər Əliyev (10 may 1923-cü il – 10 may 2023-cü il) 100 il*. Kollektiv monoqrafiya. Editör Sevinc Aliyeva, Elvin Talışinski. Bakı: "OPTİMİST" MMC. 2023.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2005.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2006.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2011.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2008.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

ABSTRACT

It is the first time that it is being investigated in a large volume the role of holding mutual awards and anniversaries in the development of friendly and brotherly relations between Azerbaijan and Türkiye. Turkish researcher Zakariyya Türkmen touches on this topic in his article "An evaluation of the historical speeches made by the President of Azerbaijan Haydar Aliyev in the Grand National Assembly of Türkiye".

President Heydar Aliyev has always valued people who have made great contributions to politics and science and this has played no small role in strengthening the relations between the two brotherly countries. The President of the Republic of Türkiye Suleyman Demirel was awarded the title of Honorary Academician of the Azerbaijan National Academy of Sciences by order of Heydar Aliyev.

Heydar Aliyev awarded the title of Honorary Doctor of Baku State University to the Prime Minister of Türkiye, Masud Yilmaz, for his social and political activities, activities in Azerbaijan-Türkiye friendly and brotherly relations. The son of the Turkic world, the world-renowned scientist Ihsan Doğramachi was presented with the honorary academician diploma of ANAS. In 2000, Heydar Aliyev stated that he considered the 85th anniversary celebration of Ihsan Doğramaçi in Baku as a new step for the development of friendly and brotherly relations between Türkiye and Azerbaijan.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

“Today's solemn ceremony is dedicated not only to the 85th anniversary of our friend, our brother Ihsan Dođramaci. The meaning of this ceremony is wide. Its meaning is that the celebration of the 85th anniversary of Ihsan Dođramaci - the son of the Turkish people, the Azerbaijani people and the Turkish-speaking peoples, also serves the development of Türkiye -Azerbaijan friendship and brotherly relations, and the further development of the unity of the Turkic world. See, all of these are connected to each other. Therefore, I am very pleased that we celebrated the anniversary of our friend Ihsan Dođramaçi in Azerbaijan. Thus, we are taking a new step for the development of friendly and brotherly relations between Türkiye and Azerbaijan.”

Heydar Aliyev appreciated and awarded people such as Suleyman Demirel, Masud Yilmaz, Ihsan Dođramaci, who are active in the further development of relations between Azerbaijan and Türkiye, who have made great contributions in politics and science. Also, the President of Türkiye, universities and foundations have awarded Heydar Aliyev with awards and honorary titles. Suleyman Demirel awarded Heydar Aliyev with the "Atatürk International Peace Prize" and the Order of the State of the Republic of Türkiye for his work in creating peace and security in the region. Mutual awards and evaluations played no small role in strengthening the relations between the two brotherly states. Heydar Aliyev said that every thinker of the Turkic world is the whole Turkic world.

Key words: Azerbaijan, Türkiye, awards, international relations, Turkic world.

ABŞERON GÖLLƏRİNİN MÜASİR TƏBİİ-EKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Professor Mustafayev Islam

Institute of Radiation Problems

Professor Hajiyeva Sevinj

Baku State University

Associate Professor Aliyeva Tarana

Baku State University

Associate Professor Güllerli Güllü

Military Institute named after H. Aliyev

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının ucqar şərq hissəsində yerləşən, təqribən 2000 km² əraziyə malik Abşeron yarımadasının özünəməxsus təbiəti var. Yarımada respublikamızın ən çox göllərə malik hissəsidir. Abşeronda zəngin və duzlu göl sisteminin formalaşması uzunmüddətli təbii proseslər kompleksi olsa da, bu göllərin bir hissəsinin insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində çirklənməsi və eutrofikləşməsi əsasən son minilliyin nəticəsidir. Göllərin əmələ gəlməsi, onların hidrobiokimyəvi xassələrinin formalaşması, ətraf mühitin müasir vəziyyətə düşməsi prosesi problemlərin davamlı qayğısına və tədqiqinə zəmin yaradır.

Abşeron ərazisi göllərinə müxtəlif illərdə ekspertlər tərəfindən konkret məlumatlar dərc edilərsə də, yarımadanın gölləri hələ də kompleks tədqiq olunmayıb. Göllərin böyük hissəsi 50 m-dən az hündürlükdə, Kürdəxanı, Qırmızı və Duzlu göllər isə dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Hər bir gölün hidroloji rejimi onun forma və ölçüsündən asılıdır ki, bu da öz növbəsində müəyyən dərəcədə onun yerləşdiyi yerlə (yəni, onun fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərlə) bağlıdır. Bir çox təbii proseslər - eroziya, aşınma, abraziya nəticəsində orijinal formasını çox dəyişir. Göl çuxuru dedikdə, müəyyən səviyyəyə qədər su ilə dolu təbii çuxur nəzərdə tutulur. Abşeron yarımadasının gölləri endogen, ekzogen və antropogen siniflərinə bölünür və bu siniflər daxilində quyular daxil tektonik, çöküntü, geoloji, eroziya-aşınma və s. qruplara bölünür. Endogen sinfinə aid olan göl yataqları əsasən tektonik mənşəlidir. Bunlara Böyük Şor, Mirzələdi, Masazır və s. aiddir. Zığ kəndindən cənubda Duzlu, Bakı şəhərinin cənub-qərbində Qırmızı göl bunlara misal ola bilər.

Qeyd etdiyimiz eroziya prosesləri Böyük Şor, Masazır, Mirzələdi, Bülbülə və Xocasən göllərində suyun artdığını göstərir ki, bunun da əsas səbəbi məişət tullantı sularının axıdılması nəticəsində həmin göllərdə suyun səviyyəsinin süni şəkildə artırılmasıdır. Rejimi antropogen amillərlə az və ya dəyişməmiş göllərdə minerallaşmanın fəsillər üzrə ümumi paylanması məlum olsa da, çirklənməyə məruz qalan göllərin kimyəvi tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və onların təbii tarazlığının pozulması ilə əlaqədar olaraq onların kompleks şəkildə təhlili aparılır.

Hidrokimyəvi təsnifata görə gölün çox hissəsi xlorid sinfinin natrium qrupuna aiddir. Göl sularının sinifləri və qrupları ilin fəsilərindən asılı olaraq dəyişir. Böyük şor, Bülbülə, Qırmızı, Xocasən göllərinə məişət-kommunal tullantı suları mütəmadi olaraq axıdılır. Bu sular göllərdə su həcmi artırır və mineralaşma dərəcəsinə 3-5 dəfə azaldıb. Tullantı sularının artması nəticəsində Böyükşor, Kürdəxanı, Bülbülə, Xocasən gölləri yayda quruyur, duz sahillərinə və dibinə batır. Digər tərəfdən, bu tullantı suları bəzi kimyəvi elementlərin böyük miqdarda toplanmasına səbəb olub, yəni codluq YVQ həddindən 10-100 dəfə artır. Suda yüksək səviyyədə cəmləmiş mikroelementlərin bir hissəsi dib çöküntülərini çirkləndirir. Məsələn, dib çöküntülərində neft məhsullarının miqdarı Böyük Şorda 300-400 q/kq, Masazırda 5-25 q/kq, Bülbülədə 50-150 q/kq, Xocasəndə 25-100 q/kq, Qırmızı göldə 50-350 q/kq, Duzlu göldə 25-75 q/kq-dır. Suyun codluğu yüksəkdir (6-9 mmol/dm³).

Göl sularında ağır metalların yüksək konsentrasiyası bu su mənbələrinin intensiv çirklənməyə məruz qalmasından və gələcəkdə daha çox çirklənəcəyindən xəbər verir. Göllərin suyunun tərkibində biogen elementlərə azot, fosfor, silisium və qismən dəmir birləşmələrinə (NO₃, NO₂, NH₄, H₂PO₄, H₂SO₄ və s.) rast gəlir. Suda bu birləşmələrin artması və azalması bir çox bioloji proseslərin intensivləşməsinə və ləngiməsinə səbəb olur. Qışda fotosintez prosesi minimuma enir. Biogen elementlərin miqdarı, yayılması, dövrü və tənzimlənməsi gölün tərkibinə daxil olan biogen maddələrin miqdarından, su qatında baş verən fotosintez prosesinin intensivliyindən, üzvi maddələrin quruması və parçalanmasından asılı olaraq zamanla dəyişir.

Açar sözlər: Abşeron gölləri, Kürdəxanı gölü, Masazır, Duzlugöl, mineralaşma, dib çöküntüləri, neft məhsulları

ABSTRACT

The Absheron peninsula, located in the far eastern part of the Republic of Azerbaijan, with an area of approximately 2000 km², has a unique nature. The peninsula is the part of our republic with the most lakes. Although the formation of a rich and salty lake system in Absheron is a complex of long-term natural processes, the pollution and eutrophication of some of these lakes as a result of human economic activity is mainly the result of the last millennium. The formation of lakes, the formation of their hydrobiochemical properties, and the process of bringing the environment to a modern state lays the foundation for continuous care and research of problems. Although specific information on the lakes of the Absheron region has been published by experts in different years, the lakes of the peninsula have not yet been comprehensively studied. Most of the lakes are at an altitude of less than 50 m, while the Kurdakhani, Gırmızı and Duzlu lakes are below sea level. The hydrological regime of each lake depends on its shape and size, which in turn is to some extent related to its location (that is, the main factors affecting its functioning). As a result of many natural processes - erosion, wear, abrasion, it changes its original shape a lot. A pond is a natural hole filled with water up to a certain level. The lakes of the Absheron Peninsula are divided into endogenous, exogenous and anthropogenic classes, and within these classes, wells are tectonic, sedimentary, geological, erosion- abrasion etc. divided into groups. Lake deposits belonging to the endogenous class are mainly of tectonic origin. These include Boyuk Shor, Mirzaledi, Masazır, etc. belongs to Duzlu, south of Zigh village, and Gırmızı lake, southwest of Baku city, can be examples of these. The mentioned erosion processes show that the water in the lakes of Boyuk Shor, Masazır, Mirzaledi, Bulbula and Khojasen has increased, the main reason for which is the artificial increase of the water level in those lakes as a result of the discharge of household waste water.

Although the general distribution of mineralization by seasons is known in lakes whose regime is little or not changed by anthropogenic factors, the chemical composition of lakes exposed to pollution changes significantly, and in connection with the disturbance of their natural balance, their complex analysis is carried out. According to the hydrochemical classification, most of the lake belongs to the sodium group of the chloride class. Classes and groups of lake waters change depending on the seasons. Domestic and communal waste water is regularly discharged into Boyuk Shor, Bulbula, Gırmızı, Khojasen lakes. These waters increased the volume of water in the lakes and reduced the degree of mineralization by 3-5 times. As a result of the increase in waste water, Boyuk shor, Kurdakhani, Bulbula, Khojasen lakes dry up in the summer, and the salt does not sink to the shores and bottom. On the other hand, these wastewaters have led to the accumulation of some chemical elements in large quantities, that is, the concentration increases by 10-100 times over the permissible thickness limit. Some of the micronutrients concentrated at a high level in the water pollute the bottom sediments. For example, the amount of oil products in bottom sediments is 300-400 g/kg in Boyuk Shor, 5-25 g/kg in Masazir, 50-150 g/kg in Bulbula, 25-100 g/kg in Khojasan, 50-350 g/kg in Gırmızı Lake, Duzlugol in the lake it is 25-75 g/kg. Water hardness is high (6-9 mmol/dm³). The high concentration of heavy metals in lake waters indicates that these water sources are subject to intense pollution and will become more polluted in the future. The biogenic elements in the water of the lakes include nitrogen, phosphorus, silicon and partially iron compounds (NO₃, NO₂, NH₄, H₂PO₄, H₂SO₄, etc.). The increase and decrease of these compounds in water causes the intensification and retardation of many biological processes. In winter, the photosynthesis process is reduced to a minimum. The amount, distribution, cycle and regulation of biogenic elements change over time depending on the amount of biogenic substances included in the composition of the lake, the intensity of the photosynthesis process occurring in the water layer, the drying and decomposition of organic substances.

Key words: Absheron lakes, Kurdakhani lake, Masazır, Duzlugol, mineralization, bottom sediments, oil products

ABOUT THE ROLE OF THE SCHOOL PSYCHOLOGIST

Gizkhanim Kahramanova

Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

The school psychologist's work is inextricably linked with the educational process. For a beginning specialist, school is a good opportunity to gain experience in solving various psychological problems. But the school is a huge social institution. A psychologist works not only with children, but also with teachers and parents. Often, several psychologists (psychological service) work in a school, because the psychologist's field of activity is quite wide.

Psychological assistance to children is a set of measures aimed at preventing crisis situations, solving psychological problems, eliminating the consequences of conflict situations, as well as activating children's independent capabilities for solving emerging psychological problems and creating a healthy psychological climate at school. Therefore, teachers, children and parents should be taught the causes of psychological problems and ways and means of their prevention and solution, personality development, self-improvement, etc. It is the duty of the psychologist to inform about.

The article presents and discusses the spectrum of opportunities and challenges faced by the practicing school psychologist. Most schoolchildren rarely remember bright moments of interaction with this school employee. According to them, a psychologist is a person who offers to pass boring tests. Maybe this inconspicuous specialist is not needed at all at school? The article deals with the psychological service in the school and in particular the role of the school psychologist.

Key words: psychological diagnosis, psychological service, psychological correction, adaptation, individual counseling.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**GREEN ECONOMY AND INTERNATIONAL COOPERATION: SUSTAINABLE FUTURE OF
AZERBAIJAN**

YAŞIL İQTİSADİYYAT VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQLAR: AZƏRBAYCANIN DAYANIQLI
GƏLƏCƏYİ

Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti 'İqtisadiyyat və marketing' kafedrasının müəllimi

ORCID 0009-0001-1899-3325

İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti 'Mühasibat və maliyyə' kafedrasının dosenti

ORCID 0009-0006-2786-8899

GİRİŞ

İqlim dəyişikliyi və ətraf mühit problemləri, qlobal iqtisadiyyatın və cəmiyyətin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün təcili tədbirlər görməyə çağırır. Bu kontekstdə yaşıl iqtisadiyyat və beynəlxalq əməkdaşlıqlar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın dayanıqlı gələcəyinin təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafının balanslı şəkildə irəliləməsinə bağlıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıqların inkişafı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi artım və inkişafın ətraf mühitin qorunması və sosial ədalət prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu konsepsiya, resursların səmərəli istifadəsi, təmiz enerji mənbələrinin təşviqi, tullantıların azaldılması və bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi məqsədləri özündə birləşdirir. Yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi, Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli edərək, həm də ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verə bilər.

Məqalədə Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqların necə inkişaf etdirilə biləcəyi və bunun dayanıqlı gələcək üçün nə qədər vacib olduğu müzakirə ediləcəkdir.

Azərbaycan, zəngin təbii resurslara və strateji coğrafi mövqeyə malik bir ölkə olaraq, son illərdə dayanıqlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmaqdadır. Bu prosesdə beynəlxalq əməkdaşlıqlar və qlobal tərəfdaşlıqlar mühüm rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanın ekoloji, iqtisadi və sosial sahələrdə dayanıqlı gələcəyini təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Yaşıl İqtisadiyyatın Əsasları.

Yaşıl iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli istifadəsi, ekoloji zərərlərin azaldılması və sosial rifahın artırılması ilə xarakterizə olunur. Bu modeldə iqtisadi inkişaf ətraf mühitin qorunması ilə paralel həyata keçirilir. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Təbii Resursların Qorunması və Səmərəli İstifadəsi:** Enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi və təbii sərvətlərin davamlı idarə edilməsi.

2. **Ekoloji Zərərlərin Azaldılması:** İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, hava, su və torpaq çirklənməsinin azaldılması, tullantıların idarə edilməsi və təkrar emal.
3. **Sosial Rifaha Töhfə:** Yeni iş yerlərinin yaradılması, təhsilin və sağlamlıq xidmətlərinin inkişafı, bərabər imkanların təmin edilməsi.

Yaşıl İqtisadiyyatın Əhəmiyyəti

Yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi inkişafı ətraf mühitin qorunması və sosial ədalət prinsipləri ilə birləşdirən bir konsepsiyadır. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və ekoloji tarazlığın qorunmasına böyük töhfə verə bilər. Aşağıda yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycanda əhəmiyyətini göstərən əsas məqamlar verilmişdir:

1. Təbii Resursların Səmərəli İstifadəsi

Azərbaycan zəngin təbii resurslara, o cümlədən neft və qaz ehtiyatlarına malikdir. Bununla belə, bu resursların tükənə biləcəyini nəzərə alaraq, onların səmərəli istifadəsi və alternativ enerji mənbələrinə keçid vacibdir. Yaşıl iqtisadiyyat, təbii resursların səmərəli istifadəsini təşviq edərək, iqtisadiyyatın dayanıqlığını təmin edir və ekoloji tarazlığı qoruyur.

2. Təmiz Enerji Mənbələrinin Təşviqi

Azərbaycanın geniş günəş və külək enerjisi potensialı var. Bu potensialdan istifadə etməklə, ölkə enerji sektorunda diversifikasiya təmin edə bilər. Təmiz enerji mənbələrinin inkişafı, karbon emissiyalarının azalmasına və ətraf mühitin mühafizəsinə kömək edir. Bu həmçinin ölkənin enerji təhlükəsizliyini artırır və xarici enerji asılılığını azaldır.

3. Ekoloji Tarazlığın Qorunması

Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərindən biri ətraf mühitin qorunmasıdır. Azərbaycanda ekoloji tarazlığın qorunması, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, torpaq eroziyasının qarşısının alınması və bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi kimi sahələrdə mühüm tədbirlər tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyat, bu sahələrdəki problemlərin həllinə və ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verə bilər.

4. Sosial Ədalət və Yaşayış Səviyyəsinin Yüksəldilməsi

Yaşıl iqtisadiyyat, sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq, bütün vətəndaşların iqtisadi inkişafdan faydalanmasını təmin edir. Bu, yoxsulluğun azaldılması, iş yerlərinin yaradılması və sosial rifahın artırılması ilə nəticələnir. Ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi və yaşıl iş yerlərinin yaradılması, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir.

5. Beynəlxalq İmicini və Əməkdaşlıq

Azərbaycan, yaşıl iqtisadiyyat sahəsində irəliləyiş əldə etməklə, beynəlxalq arenada öz imicini yaxşılaşdırmağa bilər. Bu, həm də ölkənin beynəlxalq əməkdaşlıq və maliyyə dəstəyi imkanlarını artırır. Məsələn, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG-lər) uyğun fəaliyyət göstərmək, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə nüfuzunu artırır və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edir.

6. İqlim Dəyişikliklərinə Qarşı Mübarizə

İqlim dəyişiklikləri global səviyyədə ciddi problemlərə səbəb olur. Azərbaycan, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə riayət edərək, iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizədə öz töhfəsini verə bilər. Bu, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli addım sayılır və ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasına uyğun gəlir. (Hüseynov, Alıyev, 2020, p47)

Yaşıl İqtisadiyyata Keçid Potensialı.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid potensialı böyükdür. Ölkənin təbii resursları, xüsusilə də günəş və külək enerjisi mənbələri, yaşıl enerji istehsalı üçün əlverişlidir. Bundan əlavə, Azərbaycanın enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Hökumət, yaşıl iqtisadiyyat sahəsində müxtəlif proqramlar və təşəbbüslər həyata keçirərək, bu potensialı reallaşdırmağa çalışır.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidi, ölkənin təbii resursları, mövcud iqtisadi strukturu və inkişaf strategiyaları baxımından böyükdür. Yaşıl iqtisadiyyata keçid, həm ekoloji, həm də iqtisadi faydalar təmin edə bilər. Aşağıda Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid potensialını artıran əsas amillər təqdim olunur:

1. Alternativ Enerji Mənbələri Potensialı

Günəş Enerjisi: Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və iqlim şəraiti günəş enerjisinin inkişafı üçün əlverişlidir. Ölkə, illik olaraq yüksək günəş radiasiyasına malikdir ki, bu da günəş enerjisi layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün edir.

Külək Enerjisi: Xəzər dənizi sahilləri və ölkənin bəzi bölgələri güclü külək potensialına malikdir. Külək enerjisi, təmiz və dayanıqlı enerji mənbəyi olaraq, Azərbaycanın enerji sektorunun diversifikasiyasına kömək edə bilər.

2. Enerji Səmərəliliyi

Enerji səmərəliliyi, mövcud enerji resurslarının daha səmərəli və təsirli şəkildə istifadəsini təmin edir. Azərbaycanda binaların enerji səmərəliliyinin artırılması, sənaye müəssisələrində enerji itkilərinin azaldılması və nəqliyyat sektorunda yanacaq səmərəliliyinin təşviqi kimi tədbirlər, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində mühüm rol oynayır.

3. Ekoloji Texnologiyalar və İnnovasiyalar

Azərbaycan, ekoloji təmiz texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi sahəsində böyük potensiala malikdir. Bu, tullantıların azaldılması, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və torpağın qorunması kimi sahələrdə tətbiq edilə bilər. Ekoloji texnologiyaların inkişafı, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə verir.

4. Davamlı Kənd Təsərrüfatı

Kənd təsərrüfatı, Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Davamlı kənd təsərrüfatı praktikalarının tətbiqi, torpaq və su resurslarının qorunmasına, məhsuldarlığın artırılmasına və kənd yerlərində yaşayan əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər.

5. Ekoturizm Potensialı

Azərbaycanın zəngin təbii və mədəni irsi, ekoturizm üçün böyük potensial yaradır. Ekoturizm, təbiəti qorumaqla yanaşı, yerli icmalara iqtisadi faydalar təmin edir. Bu sahənin inkişafı, həm daxili, həm də beynəlxalq turizmin canlanmasına və dayanıqlı iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər.

6. Dövlət Siyasəti və Strategiyalar

Azərbaycan hökuməti, yaşıl iqtisadiyyata keçidi dəstəkləyən siyasət və strategiyalar hazırlayır. Milli iqtisadi inkişaf strategiyaları, ekoloji dayanıqlığı və təmiz enerji mənbələrinin inkişafını nəzərdə tutur. Bu siyasətlər, yaşıl iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsinə və ekoloji problemlərin həllinə yönəlmişdir. (Heydarov R, Mammadov J, 2022)

7. Beynəlxalq Əməkdaşlıqlar və Maliyyə Dəstəyi

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlar və xarici ölkələrlə əməkdaşlığı, yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Beynəlxalq maliyyə institutlarından, texniki dəstək və təcrübə mübadiləsindən yararlanmaq, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid potensialını artırır.

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı yalnız milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıqlar vasitəsilə mümkündür. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlar və xarici ölkələrlə əməkdaşlığı, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün əhəmiyyətlidir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG-lər) çərçivəsində Azərbaycan, müxtəlif layihələr və təşəbbüslər vasitəsilə beynəlxalq dəstək və təcrübə mübadiləsindən yararlanmağa bilər.

Yaşıl iqtisadiyyat və beynəlxalq əməkdaşlıqlar, Azərbaycanın dayanıqlı gələcəyinin təmin edilməsi üçün vacib elementlərdir. Yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi, təmiz enerji mənbələrinin inkişafı və resursların səmərəli istifadəsi, ölkənin iqtisadiyyatını daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli edəcək. Beynəlxalq əməkdaşlıqlar isə Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olması üçün lazımı dəstək və təcrübə təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan, həm milli səviyyədə, həm də beynəlxalq səviyyədə aktiv tədbirlər görməlidir.

1. Texnoloji Transfer və İnnovasiyalar

Beynəlxalq əməkdaşlıqlar, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində qabaqcıl texnologiyalara çıxışını təmin edə bilər. Bu, enerji səmərəliliyinin artırılması, su ehtiyatlarının qorunması və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi sahələrində mühüm rol oynayır. Məsələn, inkişaf etmiş

ölkələrlə texnoloji əməkdaşlıqlar vasitəsilə, Azərbaycan günəş və külək enerjisi istehsalında istifadə olunan ən son texnologiyalara sahib ola bilər.

2. Maliyyə Dəstəyi və İnvestisiyalar

Beynəlxalq maliyyə institutları və donor təşkilatları, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat layihələrinə maliyyə dəstəyi təmin edə bilər. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumları, ekoloji təmiz enerji layihələri və davamlı inkişaf təşəbbüslərinə sərmayə qoyaraq, ölkənin iqtisadi inkişafını dəstəkləyə bilər.

3. Təcrübə Mübadiləsi və Təlimlər

Beynəlxalq əməkdaşlıqlar, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində təcrübə mübadiləsi və təlimlərdən yararlanmasını təmin edir. Bu, yerli mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının artırılmasına kömək edir. Məsələn, BMT-nin müxtəlif proqramları və təşəbbüsləri vasitəsilə, Azərbaycan ekoloji problemlərin həlli və dayanıqlı inkişaf sahəsində qabaqcıl təcrübələrdən yararlanmağa bilər.

4. Qanunvericilik və Siyasət Dəstəyi

Beynəlxalq təşkilatlar və tərəfdaş ölkələr, Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində qanunvericilik və siyasət çərçivələrinin inkişafına dəstək verə bilər. Bu, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin milli səviyyədə tətbiqini və icrasını təmin edir. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində, Azərbaycan ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qabaqcıl qanunvericilik və siyasət təcrübələrini öyrənə bilər.

Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları ilə Əməkdaşlıq

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat sahəsində inkişafını dəstəkləmək üçün beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq xüsusi önəm kəsb edir. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumları, Azərbaycanın yaşıl enerji layihələri və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi üçün maliyyə və texniki dəstək təmin edə bilər.

Regionlararası Əməkdaşlıq

Azərbaycan, yaşıl iqtisadiyyat sahəsində regionlararası əməkdaşlıqları inkişaf etdirməklə də böyük fayda əldə edə bilər. Məsələn, Xəzər dənizi regionunda enerji səmərəliliyi və ekoloji təmiz texnologiyalar sahəsində təcrübə mübadiləsi və ortaq layihələr həyata keçirmək mümkündür. Bu cür əməkdaşlıqlar, həmçinin regionun ekosistemlərinin mühafizəsinə və dayanıqlı iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər. (Nagiyev E, Rustamov M, 2023)

Nəticə

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, ölkənin iqtisadiyyatını daha dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və ekoloji baxımdan təmiz edəcəkdir. Təbii resursların səmərəli istifadəsi, təmiz enerji mənbələrinin təşviqi, ekoloji tarazlığın qorunması və sosial ədalətin təmin edilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın əsas üstünlüklərindəndir. Azərbaycan, bu prinsipləri tətbiq etməklə, dayanıqlı gələcəyini təmin edə və beynəlxalq səviyyədə nüfuzunu artıraraq, global ekoloji problemlərin həllinə töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2022). **Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və Ekoloji İslahatlar**. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.
2. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). **Sustainable Development Goals: Azerbaijan Report 2021**. New York: UNDP.
3. World Bank. (2023). **Green Economy and Sustainable Development in Azerbaijan**. Washington, D.C.: World Bank Publications.
4. Huseynov, A., & Aliyev, I. (2020). Green Economy in Azerbaijan: Opportunities and Challenges. *Journal of Environmental Economics*, 15(3), 45-60.
5. Guliyev, F. (2019). The Role of International Cooperation in Achieving Sustainable Development in Azerbaijan. *International Journal of Sustainable Development*, 12(2), 78-90.
6. Heydarov, R., & Mammadov, J. (2022). Renewable Energy and Green Technologies in Azerbaijan: A Review. *Energy Reports*, 8, 122-135.
7. Aliyeva, L. (2021). Climate Change and Economic Policies in Azerbaijan. *Climate Policy Journal*, 9(4), 30-47.
8. European Union. (2022). **EU-Azerbaijan Partnership for Green Growth**. Brussels: European Commission.
9. International Energy Agency (IEA). (2023). **Energy and Environmental Policy in Azerbaijan: Current Status and Future Directions**. Paris: IEA Publications.
10. Nagiyev, E., & Rustamov, M. (2023). Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Dayanıqlı İnkişaf: Azərbaycan Təsir Analizi. *Sustainable Development Studies*, 7(1), 15-28.

**GENERAL PSYCHOLOGICAL ISSUES OF RETARDATION OF MENTAL
DEVELOPMENT IN YOUNG SCHOOLCHILDREN**

Samengul Garayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

Manifestations of retardation of mental development are mainly manifested at school: such children are not physically and psychologically ready for school, slow development of some mental processes and functions is observed in them. They are at an earlier age level due to the degree of maturity of the emotional-volitional field and cognitive activity. Thus, they have a lack of general knowledge, a narrow world view, inaccuracy of ideas about the world around them, improper formation of mental processes, predominance of pre-school motives and interests. During the retardation of mental development, the child passes from one age period to another and acquires only some of the characteristics characteristic of the previous age period.

Comparative study and investigation of psychological aspects of school preparation of children with mental retardation is of great practical importance.

Teachers, psychologists and educators know well that the education of willpower in children with mental retardation is a process that requires a lot of time and patience. Willingness should be nurtured from preschool age. For this purpose, the child is given not only what he wants, but the necessary work, from the game, stimulus - motives, etc. methods are appropriate to use.

Key words: mental development, personality, intellectual preparation, educator.

**JUSTIFICATION OF THE RELEVANCE OF NEW REALITIES IN THE SUSTAINABLE
DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY**

**MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAFINDA YENİ REALLIQLARIN
AKTUALLIĞININ ƏSASLANDIRILMASI**

Cavadxan Yusif oğlu QASIMOV

Nakhchivan State University, Faculty of Economics and Management, Department of
International Trade and Management

ORCID: 0000-0002-3826-033X

ÖZET

Azərbaycan Respublikası tarixi ərazi bütövlüyünə və haqlı suverenliyinə nail olduğdan sonra daha güclü milli iqtisadiyyat quruculuğu proseslərinə start verilmiş oldu. Milli iqtisadiyyat bir-birini əvəz edən keyfiyyət mərhələlərinin hər birində texnoloji və innovativ keyfiyyətlər üzrə inkişaf etdirilmiş oldu. Milli iqtisadiyyat termininin, hər şeydən əvvəl, elə adından da göründüyü kimi, müəyyən xalqa, millətə məxsus olub, onun mənafeələrini ifadə edən, hüdudları dövlət sərhədləri ilə məhdudlaşan, özünün maddi-texniki əsası, münasibətlər sistemi, təsərrüfat mexanizmi və idarəetmə strukturları olan sosial-iqtisadi orqanizm kimi ifadə olunduğunu görürük. Təbii olaraq, belə bir təriflənmə, hər bir ölkənin əhalisinin, milli iqtisadiyyatdan gözləntisinin olduğca mühüm tərəflərini ifadə etməkdədir. Burada, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilmiş olan tədbirlərin də mühüm təsirlərini görmək olar.

Elmi və nəzəri baxımdan yanaşdıqda, aydın olur ki, davamlı iqtisadi inkişaf, cəmiyyət üzvlərinin etibarlı, ardıcıl, arasıkəsilməz, dəyişməz, uzundövrü perspektivlərinin təşəkkülü olaraq anlaşılmaqdadır. Bu anlayış, bəşəriyyətin olduğca modern, təkmil, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını qarşılama gücündə olan, onların yaşam və mövcudolma perspektivlərinə təhdid olmayan, insan resursları və kapitalını, yeni və çağdaş biliklərin geniş istifadəsini mühüm meyar olaraq nəzərə almış olan bir prosesin məcmusudur. Eyni zamanda, burada, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri nəzərə almaqla, meqaiqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasına zəmin açmış olan bir mexanizm də öz ifadəsini tapmaqdadır.

Yeni iqtisadi reallıqlar məhz milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı müstəvisində daha məqbul hesab olunur. Bu sahədə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ilə yanaşı, Naxçıvan iqtisadi rayonunun da “Yaşıl Enerji” zonası olaraq, elan olunması aktuallığı ilə seçilməkdədir. Məlum olur ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təsdiq olunan potensialı 7200 meqavat Günəş və 2000 meqavat isə külək enerjisindən ibarət olmaqdadır.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, davamlı iqtisadi inkişaf, “Yaşıl Enerji”, yeni iqtisadi reallıqlar, iqtisadi rayon və s.

ABSTRACT

After the Republic of Azerbaijan achieved its historical territorial integrity and rightful sovereignty, the processes of building a stronger national economy were started. The national economy was developed on technological and innovative qualities in each of the alternating

quality stages. The term national economy, first of all, as the name suggests, is a socio-economic system that belongs to a certain people, nation, expresses its interests, is limited by state borders, has its own material and technical basis, system of relations, economic mechanism and management structures. We see that it is expressed as an organism. Naturally, such praise expresses the very important aspects of the expectations of the population of each country from the national economy. Here, one can see the important effects of the measures implemented in the field of socio-economic development of the countries.

When approached from a scientific and theoretical point of view, it becomes clear that sustainable economic development is understood as the formation of reliable, consistent, uninterrupted, unchanging, long-term perspectives of society members. This concept is a complex of a process that is quite modern, advanced, capable of meeting the needs of future generations, does not threaten their prospects of life and existence, and takes into account human resources and capital, the wide use of new and modern knowledge as an important criterion. At the same time, taking into account the international economic relations, a mechanism that paved the way for the elimination of mega-economic difficulties also finds its expression here.

New economic realities are considered more acceptable precisely at the level of sustainable development of the national economy. In this area, along with the Karabakh and East Zangezur economic regions, the Nakhchivan economic region is selected as a "Green Energy" zone. It is known that the confirmed potential of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions consists of 7200 megawatts of solar energy and 2000 megawatts of wind energy.

Key words: national economy, sustainable economic development, "Green Energy", new economic realities, economic region, etc.

THE SYMBOLS OF SUFISM IN PHRASEOLOGICAL UNITS

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRDƏ SUFİZM RƏMZLƏRİ

Günəl Şamilova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəlim Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası
Bakı, Azərbaycan

orcid id: 0000-0002-3538-2390

XÜLASƏ

Türk dillərində frazeoloji fondun bir qismini türklərin dini inanclarından törəmiş və günümüzdə qədər gəlmiş, özündə İslam mistizmini, təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən, komponentləri təsəvvüf terminlərindən formalaşan frazeoloji vahidlər təşkil edir. Bu terminlər həm divan ədəbiyyatında, həm də bu gün türk dillərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin tərkibində fərqli mənalarda işlənən terminlərdir.

Təsəvvüfdə bir sıra rəmzi ifadələr vardır ki, həqiqi mənasından fərqli anlamda işlədilir. İstər poeziyada, istər frazeoloji ifadələr, atalar sözləri və məsəllərin tərkibində işlənən təsəvvüf simvolları sufi ənənələrində böyük rol oynayan “sufi dilində sabit kodlanmış” özünəməxsus dil simvollarıdır. Bu səbəbdən araşdırmalarda sufizmin xüsusi simvolik dili olduğu vurğulanır və həmin dil “quş dili” adlandırılır. Sufizmin zəngin bir terminologiyası vardır. Termin səciyyəsi daşıyan sözlər, ifadələr öz həqiqi mənasından fərqli anlamda işlədilir. Məsələn, *məşuq*, *dildar*, *nigar*, *yar*, *canan*, *sevgili* və s. kimi terminlərini işlədərkən Allahı, Haqqı nəzərdə tuturlar.

Təsəvvüfdə *aşiq*, *badə*, *şərab*, *badə*, *qamət*, *dodaq*, *ağız*, *busə*, *Qaf*, *qələm*, *qaş*, *ney*, *niqab*, *saç*, *muy* və s. kimi təsəvvüf terminlərinə rast gəlinir ki, bunlar da simvol kimi işlənir. Məsələn, **zülfi** – təsəvvüf simvolikasına görə gecənin, dünyəvi həvəsin, zülmətin, qaranlığın rəmzi hesab olunur. Saçın qaralığı vəhdəti-vücudun, zərrə və bəndənin vəhdət aləmindən ayrılıb surətlər aləminə düşməsinə bənzədilir. Zülfi Haqqın hüsnünün nişanəsini gizlədir, yəni zülfi məşuqla aşiq arasındakı hicabdır. Saç bəzən də ruhların məskəni mənasında da işlədilir. Ümumiyyətlə, sufilərin başlıca qayəsi nəfsin öhdəsindən gələrək saflaşmaq, Allahı təmizlənmiş qəlblə sevmək dərin və pak ilahi sevgi ilə haqqa qovuşmaqdır. Bir sözlə, təsəvvüf özünütanıma təlimidir.

Təsəvvüf terminlərinin dildə rəmzi ifadələri frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir və bu ifadələr günümüzdə də dilimizdə işlənməkdədir. İndiyə qədər sufi terminlərinin semantik transformasiyasına və onların tədqiqinə ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri həsr olunsa da, ümman olan təsəvvüf hər söz, hər deyim, hər termin üçün ayrıca araşdırma “istəyir”. Tezisdə İslam təsəvvüfündə sufi terminlərinin mistik semantikasi, frazeologizmlərin tərkibində rast gəlinən fərqli mənaları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: təsəvvüf, sufi rəmzləri, frazeologizmlər, mistik semantika, İslam.

ABSTRACT

In phraseological units we can see all the beauty and expressive power of the Turkic languages. At the same time, phraseological units give us an idea of Turks' worldview and outlook on pre-Islamic religion, history, cult and social life. Part of the phraseological fund of the Turkic

languages consists of derivatives of the religious beliefs of the Turks, phraseological units that have preserved to the present day, which reflect Islamic mysticism, the philosophy of Sufism, and components formed from the terms of Sufism.

Key words: Sufism, Sufi symbols, phraseology, mystical semantics, Islam.

SPEECH ETIQUETTES AS FOLKLORE GENRES

NİTQ ETİKİTLƏRİ FOLKLOR JANRLARI KİMİ

Bilal Hüseynağa oğlu Hüseynov

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmlər doktorluğu üzrə dissertantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

ÖZƏT

Nitq etikətləri monoloji və dioloji dil vahidləridir və daha çox dilçilik elmi tərəfindən öyrənilmişdir. Dilçilər alqış və qarğış tipli nümunələri monoloji dil vahidləri, salamlama və vidalaşma tipli nümunələri dioloji dil vahidləri kimi öyrənmişlər. Bundan başqa, nida-etiketlər (alqış, qarğış, salamlama, vidalaşma və sair), xitab-etiketlər, daha doğrusu, çağırış nidaları (buraya daha çox ara sözləri daxildir) mövcuddur. Dilçilik elmində nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan etiketlər (ünsiyyət, müraciət vasitələri) işgüzar kommunikasiya formaları sayılır. Folklorşünaslıq elmi nitq etikətlərinin folklor təzahürlərini mərasim folklorunun janrları kimi öyrənir.

Nitq etikətlərini folklorun nitq janrları kimi də xarakterizə etmək olar. Nitq etikətlərinin folklor janrları kimi imkanları ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Bu məqsədlə nitq etikətləri toplanılmalı və janr baxımından qruplaşdırılmalıdır. Folklorşünaslar alqışları (duaları) və qarğışları (bədduaları) toplamış, janr xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Diləklər, arzular, istəklər isə layla və oxşamaların məzmunca fərqli nümunələri kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Folklor janrları kimi diqqət çəkən nitq etikətləri bunlardır:

- Salamlama və vidalaşmalar;
- Təşəkkürlər, təriflər, öygülər və şükranlıqlar;
- Alqışlar (dualar) və qarğışlar (bəddualar);
- İradlar, məzəmmətlər, töhmətlər və danlaqlar;
- Təhqirlər və söyüşlər;
- Məsləhətlər, tövsiyələr, nəsihətlər və vəsiyyətlər;
- Andlar, yalvarışlar, xahişlər, müraciətlər və çağırışlar;
- Şüarlar və səsvermələr;
- Təsdiqlər və inkarlar.

Nitq etikətlərinin janr imkanları öyrənildikcə bu siyahını uzatmaq da olar. Məsələn, dualar sağlamlıq, bolluq, firavanlıq arzularını ifadə edir. Yolosalma və qarşılama duaları xüsusilə fərqlənir. Yolosalma duaları:

Sağ gedib, salamat qayıdasan!

Səfərin uğurlu olsun!

Yolun pambıq olsun!

Qarşılama duaları:

Həmişə evində-əşiyində!

Balalarının üstündə olasan!

Qədəmin xoş olsun!

Nitq etiketlərinin folklor nümunələri əsasında araşdırılması şifahi nitqi, eyni zamanda şifahi söz sənətini zənginləşdirir, yazılı və şifahi ədəbiyyatın bu zənginlikdən bəhrələnməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: Nitq etiketləri, folklorun nitq janrları, nitq etiketlərinin folklor nümunələri əsasında öyrənilməsi.

ABSTRACT

Speech etiquettes are monological and dialogic language units and are mostly studied by the science of linguistics. Linguists have studied examples of *algış* and *gargış* as monological language units, and examples of *salamlashma* and *vidalashma* as dialogic language units. In addition, there are exclamation-etiquettes (*alqış*, *gargış*, *salamlashma*, *vidalashma*, etc.), address-etiquettes, or rather exclamations of challenge (which include more interjections). In the science of linguistics, labels (communication, means of address) that are part of speech culture are considered forms of business communication. The science of folklore studies folklore manifestations of speech etiquette as genres of ceremonial folklore.

Speech etiquette can also be characterized as speech genres of folklore. The possibilities of speech tags as folklore genres have not been studied in detail. For this purpose, speech tags should be collected and grouped by genre. Folklorists collected *alqışları* (*duaları*) and *gargışları* (*badduaları*) and studied genre features. *Dilekler*, *arzular*, *istekler* were considered as different examples of *layla* and *oxshama*.

Speech etiquettes that stand out as folklore genres are:

- Salamlashma və vidalaşmalar;
- Teshekkurler, terifler, uyguler və shukranliqlar;
- Alqışlar (*dualar*) və gargışlar (*baddualar*);
- İradlar, mezemmetler, tohmetler və danlaqlar;
- Tehqirler və soyushler;
- Meslehetler, tavsiyeler, nesihetler və vesiiyetler;
- Andlar, yalvarishlar, xahishler, müracietler və chagirishler;
- Shuarlar və sesvermeler;
- Teldigler və inkarlar.

This list can be extended as the genre possibilities of speech etiquettes are studied. For example, *dualar* express wishes for health, abundance, and prosperity (*saglamliq*, *bolluq*, *firavanliq arzuları*). Farewell and welcome prayers (*yolasalma* and *garshilama duaları*) are particularly distinct.

Farewell Prayers(*Yolasalma duaları*):

Sağ gedib, salamat qayıdasan!

Səfərin uğurlu olsun!

Yolun pambıq olsun!

Prayers of welcome (Qarşılama duaları):

Həmişə evində-əşiyində!

Balalarının üstündə olasan!

Qədəmin xoş olsun!

The study of speech etiquettes based on folklore examples enriches oral speech, as well as the art of oral speech, and allows written and oral literature to benefit from this richness.

Keywords: Speech etiquette, speech genres of folklore, study of speech etiquette based on folklore examples.

MOTİV. Nitq etiketləri monoloji və dioloji dil vahidləridir və daha çox dilçilik elmi tərəfindən araşdırılmışdır. Dilçilər alqış və qarğış tipli nümunələri monoloji dil vahidləri, salamlama və vidalaşma tipli nümunələri dioloji dil vahidləri kimi öyrənmişlər. Bundan başqa, nida-etiketlər (alqış, qarğış, salamlama, vidalaşma və sair), xitab-etiketlər, daha doğrusu, çağırış nidaları (buraya daha çox ara sözləri daxildir) mövcuddur. Dilçilik elmində nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan etiketlər (ünsiyyət, müraciət vasitələri) işgüzar kommunikasiya formaları sayılır. Folklorşünaslıq elmi nitq etiketlərinin folklor təzahürlərini mərasim folklorunun janrları kimi öyrənir.

MATERIAL VƏ METODLAR. Tədqiqatın materialını linqvistik nəzəri ədəbiyyatlar və folklorla dair araşdırmalar təşkil edir. Araşdırmada tədqiqat, müqayisə və təsvir metodu əsas götürülmüşdür. Nitqin etik komponentlərinə müraciət qaydaları, sad və ya qəmli xəbərləri çatdırma qaydaları, dinləmə qaydaları, söhbətə qoşulma, verilən suallara mədəni cavab qaydaları, mimika və jestlərdən məqamında düzgün istifadə etmə qaydaları daxildir (<http://tahminavaliyeva.blogspot.com/2018/09>). Dilçilik elmində nitq etiketləri (yarlıqları) müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır. Bu qruplaşmaya müraciət (Xanım! Cənab!), görüşmə (Salam! Xoş gördük!), ayrılma (Əlvida! Xudahafiz!), təbrik (Təbrik edirəm! Mübarəkdir!), alqış (Tanrı kömək olsun!), qarğış (Allah evini yıxsın!) və söyüş (Səni yerə soxum! Üzünə tüpürüm!) etiket formalarını nümunə göstərmək olar. Müraciət etiketləri rəsmi və qeri-rəsmi müraciətlərə bölünür (<https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/24148/nitq-etiketleri.html>). Dilçi Nadir Məmmədli belə qərara gəlir ki, etiket normalarına riayət edilməsi effektiv işgüzar kommunikasiyalar qurmağa imkan verir (N.Məmmədli, 2021: 181).

Nitq etiketlərini folklorun nitq janrları kimi də xarakterizə etmək olar. Nitq etiketlərinin folklor janrları kimi imkanları ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Bu məqsədlə nitq etiketləri toplanılmalı və janr baxımından qruplaşdırılmalıdır. Folklorşünaslar alqışları (duaları) və qarğışları (bədduaları) toplamış, janr xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Diləklər, arzular, istəklər isə layla və oxşamaların məzmunca fərqli nümunələri kimi nəzərdən keçirilmişdir. Azad Nəbiyev and, alqış, qarğış və dua kimi nitq etiketlərini məişət həyatı ilə bağlı folklor nümunələri kimi nəzərdən keçirir (A.Nəbiyev, 1983: 53-78). Bəhlul Abdulla nitq etiketlərinin folklor təzahürlərini mərasim folklorunun janrları kimi öyrənir, alqış və qarğışın janr xüsusiyyətlərini araşdırır (B.Abdulla, 2005: 73).

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR. Folklor janrları kimi diqqət çəkən nitq etiketləri bunlardır:

-Salamlama və vidalaşmalar;

-Təşəkkürlər, təriflər, öygülər və şükranlıqlar;

-Alqışlar (dualar) və qarğışlar (bəddualar);

- İradlar, məzəmmətlər, töhmətlər və danlaqlar;
- Təhqirlər və söyüşlər;
- Məsləhətlər, tövsiyələr, nəsihətlər və vəsiyyətlər;
- Andlar, yalvarışlar, xahişlər, müraciətlər və çağırışlar;
- Şüarlar və səsvermələr;
- Təsdiqlər və inkarlar.

MÜZAKİRƏ. Nadir Məmmədli salamın semantik xüsusiyyətlərini xarakterizə edir: “Salam əmniyyət, hüsur, salamatlıq, sağlamlıq, sülh, rahatlıq, yaxşı nəticə, qurtuluş kimi mənalara gəlir. Salam vermək bir kimsəyə ediləcək ən gözəl duadır” (N. Məmmədli, 2021: 158). Müraciət etikətləri davranış, nəzakət qaydaları ilə bağlıdır. Bunu nümunələrdən də aydın görmək mümkündür:

Çox hörmətli müəllim!

Hörmətli cənab nazir!

Hörmətli həmkarlar! (N. Məmmədli, 2021: 156-157).

Folklor nümunəsi kimi müraciətlər daha çox təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır və mifoloji xarakter daşıyır. Müraciətlər həm də çağırış və yalvarış etikətləridir. Yel Babaya, Al mifinə (Günəşə) çağırışlar bunun ən bariz nümunələridir:

A Yel Baba, Yel Baba,

Qurban sana, gəl baba!

Buğdamız yerdə qaldı,

Yaxamız əldə qaldı.

A Yel Baba, Yel Baba,

Qurban sana, gəl baba! (B.Abdulla, 2005: 79).

Yağış və Günəşiçağırma mərasimlərində oxunan nəğmələr yalvarış, müraciət və xahişlərdən ibarətdir. “Günəşi dövət” mərasimi “Gün çıx, çıx, çıx! Kəhər atı min, çıx!” çağırışıyla başlayır (B.Abdulla, 2005: 189). Günəşin qabağını kəsən dumana da eyni şəkildə müraciət olunur: “Duman, qaç, qaç, qaç! Pərdəni aç, aç, aç!” (B.Abdulla, 2005: 190).

Nitq etikətlərinin janr imkanları öyrənildikcə bu siyahını uzatmaq da olar. Məsələn, dualar sağlamlıq, bolluq, firavanlıq arzularını ifadə edir. Yolosalma və qarşılama duaları xüsusilə fərqlənir. Yolosalma duaları:

Sağ gedib, salamat qayıdasan!

Səfərin uğurlu olsun!

Yolun pambıq olsun!

Qarşılama duaları:

Həmişə evində-əşiyində!

Balalarının üstündə olasan!

Qədəmin xoş olsun!

Duaları alqışın bir forması da saymaq olar. Qarğışların yaranma məqamı isə fərqlidir. Bəhlul Abdulla qarğışla bağlı maraqlı bir mübahisəli halı nəzərə çatdırır, dilimizin lüğət tərkibində ilkin mənası dəyişilmiş sözlərə diqqət çəkir. Alqışın qarğışa döndüyü nümunələr olduqca maraqlıdır:

Başına dönüm! – Başıma dönəsən!

Qurbanın olum! – Qurbanım olasan!

Ayağının altında ölüm! –Ayağımın altında öləsən! (B.Abdulla, 2005: 81).

Nitq etiketləri ilə bağlı nümunələr Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında daha çox yer almışdır. Dədə Qorqud boylarını janr daxilində janr baxımından ən zəngin nümunə saymaq olar. Dastan öz ağışuna, demək olar, bütün folklor janrlarından nümunələr almışdır və bu nümunələrin bir qismi müstəqil folklor janrı, digər qismi isə janrdaxili dəyişmədir. Məsələn, dastandakı andlar iki yolla yaranır. İnsanların sakral saydıqları varlıqlara and içmək inanclarla bağlıdır. Söylənmiş fikrə şübhə ilə yanaşıldıqda müsahibini inandırmaq üçün and içmək isə işgüzar xarakter daşıyır (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 30). Dastanda bağırbasma salamın ritual əlaməti kimi verilmişdir. Bağırbasma dizçökmədən fərqli olaraq ehtiram əlaməti sayılır (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 55). Dastanda müraciətin müxtəlif formaları mövcuddur. Hətta bu müraciətləri təsnifləşdirmək mümkündür:

-Allaha müraciət;

-Kişinin qadına, qadının kişiyə müraciəti;

-Yüksək təbəqənin aşağı təbəqəyə, aşağı təbəqənin yuxarı təbəqəyə müraciəti;

-Düşmənin düşməyə müraciəti;

-Təbiətə (təbii obyektlərə) müraciət (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 247).

Bundan başqa, xüsusi adlarla, qohumluq, mövqe, vəzifə bildirən adlarla müraciətlərə də üstünlük verilir. Söyüş, yaxud yalvarışla müraciət növləri də var. Bu müraciətlər içərisində “Xanım”, “Sultanım”, “Bəyim”, “Yigidim”, “Gəlinciyim” kimi əzizləmə və ehtiram xarakterli müraciətlər üstünlük təşkil edir (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 247).

Dədə Qorqud boylarında soylama, boylama, oxşama və bağlama da nitq etiketlərinin folklor variantları şəklində işlənir. Məsələn, soylama nəsrə söylənilən mətnin nəzmlə tamamlanması kimi xarakterizə oluna bilər: “Mənzum soylamaların ayıtmaq feli ilə ifadə olunduğu da bəllidir. Tərif, öyü, bir kimsənin və ya bir nəsnənin soyunu – kökünü nəzmə çəkmək, tərif eləmək kimi də mənalandırılır” (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 301).

Dirsə xanın arvadının ərinə soylaması bu sözlərlə başlayır:

Başımın baxtı, evimin taxtı, bəri gəl!

Xan atamın kürəkəni,

Xanım anamın seviləni,

Atam-anam verdiyi,

Göz açaraq gördüyüm,

Könül verib sevdiyim, a Dirsə xan! (Kitabi – Dədə Qorqud, 2004: 376 s.)

Ağaca, suya müraciət, qurdla bağlı deyim qam dua-soylamaları sayılır (Dədə Qorqud kitabı, 2004: 314). Dastandakı öyü nümunələri də nitq etiketlərinin folklor variantıdır:

Atamdan yegrək qayın ata!

Anamdan yegrək qayın ana! (Kitabi – Dədə Qorqud, 2004: 149 s.)

NƏTİCƏ. Nitq etiketlərinin folklor nümunələri əsasında araşdırılması şifahi nitqi, eyni zamanda şifahi söz sənətini zənginləşdirir, yazılı və şifahi ədəbiyyatın bu zənginlikdən bəhrələnməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. –Bakı, Qismət, 2005. – 208 s.
2. Dədə Qorqud kitabı: Ensiklopedik lüğət. –Bakı, Öndər, 2004. -368 s.
3. Əliyev K. Azərbaycan dili // <https://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/24148/nitq-etiketləri.html>
4. Kitabı – Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. –Bakı, Öndər, 2004. -376 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. -Bakı, Elm və təhsil, 2021. – 512 s.
6. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. –Bakı, ADU nəşri, 1983. -88 s.
7. Vəliyeva T. Nitq etiketi, etika və ünsiyyət // <http://tahminavaliyeva.blogspot.com/2018/09>

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**ORGANIZED WAYS OF FORMATION OF LISTENING AND UNDERSTANDING
SKILLS IN HIGHER SCHOOLS**

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ FORMALAŞMASININ
TƏŞKİLİ YOLLARI

Asadova Fatma Aghasi

senior lecturer Baku Slavic University, Department of Azerbaijani language
orcid id: 0000-0002-2586-9226

ABSTRACT

The reforms carried out in the field of education, the documents adopted regarding the state language, secondary and higher schools, have set very important tasks for the pedagogical higher and secondary general education schools, including the teachers of the Azerbaijani language.

For several years now, the National Education Concept (Curriculum) has been applied in the educational system of Azerbaijan. Secondary general education schools build their work on the basis of textbooks and materials developed on the basis of this Concept.

Raising the quality of training, achieving the educational process in accordance with the requirements of the time, and training a worthy and intelligent citizen of the future are the main goals of the higher school. In this regard, high-level teaching of subjects taught in higher schools requires special responsibility and pedagogical skills from teachers.

It is known that developing communicative speech in the students is one of the main tasks facing the teaching of the Azerbaijani language in higher education. From this point of view, forming listening comprehension skills is the first content line of modern education. To what extent the student understands the text he/she listens to, how he expresses and develops his/her skills in terms of the problem, what forms of work the teacher should use so that the student's work on listening comprehension goes at a high level - all these are answered in the research work.

Listening comprehension skills begin in the elementary grades of secondary schools and continue in high school. A high school teacher should know what work is done on listening comprehension in secondary school and should take this into account in his/her work.

A student can use several ways to show that he/she understands what he/she is listening to: he/she can clarify the speaker's opinion based on the questions asked by asking research questions to the text, briefly interpret the information he/she heard, interpret the speaker's purpose, select information and main facts from the material he/she listened to.

A teacher, whether in secondary or high school, should build his/her work on the basis of these directions and refer to these ways to form students' listening and comprehension skills.

Key words: state language, concept, communicative speech, listening comprehension, content line

XÜLASƏ

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, dövlət dili, orta və ali məktəb ilə bağlı qəbul edilən sənədlər pedaqoji ali və orta ümumtəhsil məktəblərinin, o cümlədən Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Artıq neçə ildir ki, Azərbaycan təhsil sistemində Milli Təhsil Konsepsiyası (Kurikulum) tətbiq olunmaqdadır. Orta ümumtəhsil məktəbləri öz işlərini bu Konsepsiya əsasında hazırlanmış dərsliklər və vəsaitlər əsasında qurur.

Təlimin keyfiyyətini yüksəltmək, zamanın tələblərinə uyğun tədris prosesinə nail olmaq, gələcəyin layiqli vətəndaşını, ziyalisını yetişdirmək ali məktəbin əsas məqsədlərindəndir. Bu baxımdan ali

məktəblərdə öyrədilən fənlərin yüksək səviyyədə tədrisi müəllimlərdən xüsusi məsuliyyət, pedaqoji ustalıq tələb edir.

Məlumdur ki, tələbələrdə rəhbərlik nitqi inkişaf etdirmək ali məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq müasir təlimin məzmun xətlərindən birincisidir. Tələbə dinlədiyi mətni nə dərəcədə anlayır, problem baxımından öz bacarıqlarını necə ifadə və inkişaf etdirir, müəllim hansı iş formalarından istifadə etməlidir ki, tələbədə dinləyib-anlama üzrə iş yüksək səviyyədə getsin – bütün bunlara tədqiqat işində cavab verilir.

Dinləyib-anlama bacarıqları orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən başlayır və ali məktəbdə davam etdirilir. Ali məktəb müəllimi orta məktəbdə

ə dinləyib-anlama üzrə hansı işlərin görüldüyünü bilməli və işində bunu nəzərə almalıdır.

Tələbə dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirmək üçün bir neçə yoldan istifadə edə bilər: mətnə tədqiqat xarakterli suallar verməklə danışanın fikrini verdiyi suallar əsasında aydınlaşdırma, dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə şərh etmə, danışanın məqsədini şərh etmə, dinlədiyi materialdan məlumatları və əsas faktları seçmə bilər. Müəllim istər orta, istərsə də ali məktəbdə işini məhz həmin istiqamətlər əsasında qurmağı və tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün bu yollara istinad etməlidir.

Açar sözlər: dövlət dili, konsepsiya, rəhbərlik nitqi, dinləyib-anlama, məzmun xətti

GİRİŞ

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, dövlətin orta və ali məktəb, dövlət dili ilə bağlı qəbul etdiyi sənədlər pedaqoji ali və orta ümumtəhsil məktəblərinin, o cümlədən Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Təlim işinin keyfiyyətini yüksəltmək, zamanın tələblərinə uyğun tədris prosesinə nail olmaq, gələcəyin layiqli vətəndaşını, ziyalisini yetişdirmək ali məktəbin əsas məqsədlərindəndir.

Bu baxımdan ali məktəblərdə öyrədilən fənlərin yüksək səviyyədə tədrisi müəllimlərdən xüsusi məsuliyyət, pedaqoji ustalıq tələb edir.

Artıq neçə ildir ki, Azərbaycan təhsil sistemində Milli Təhsil Konsepsiyası (Kurikulum) tətbiq olunmaqdadır. Orta ümumtəhsil məktəblərinin I – VIII sinifləri öz işlərini bu Konsepsiya əsasında hazırlanmış dərsliklər və dərs vəsaitləri əsasında qurur. Problem baxımından ali məktəblərdə isə iş, əsasən, iki istiqamətdə gedir: 1. Tələbələrə Milli Təhsil Konsepsiyasının mahiyyəti, onunla işləmə mexanizmi, müasir dərslərin mərhələləri, yeni təlim texnologiyaları öyrədilir və onlar pedaqoji təcrübə zamanı əldə etdikləri nəzəri bilikləri məktəbə tətbiq etməyə çalışırlar; 2. Ali məktəbin özündə dərslər Kurikulumun tələbləri əsasında tədris olunur, müəllim müxtəlif məzmun xətlərini birbaşa ali məktəb auditoriyasında reallaşdırırlar.

Azərbaycan dili öyrədilən müxtəlif fənlərdə tələbələr doğma dilə həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən yiyələnirlər. Ali məktəb müəllimi bir tərəfdən tələbələrə Azərbaycan dilinin nəzəri əsasları ilə tanış etməli, digər tərəfdən onların nitq bacarıqlarını yüksəltməlidir. Onun üçün Kurikulum proqramında nəzərdə tutulan məzmun xətlərini bilməli və işini məhz bu əsasda qurmağıdır.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan dilindən fənn Kurikulumunda təhsilin məzmununu məzmun xətləri təşkil edir. Məzmun xətti fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmunun zəruri hissəsidir (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) fənn kurikulumu (V-XI siniflər),128). Kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq mövcud Azərbaycan dili dərslərində əsas məqsəd şagirdlərin praktik nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Odur ki,

məzmun xətləri proqrama əsasən belə sıralanır: 1. Dinləyib anlama və danışma. 2. Oxu. 3. Yazı. 4. Dil qaydaları.

Müəllim ali məktəb tələbələrində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin mahiyyətini, yollarını düzgün təşkil etmək üçün alt standartın – (dinləyib-anlama) mahiyyətini bilməlidir. Hazırkı proqrama əsasən bu alt standartın reallaşdırılması orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən başlayır və ali məktəbdə davam etdirilir. Metodik ədəbiyyatın və müvafiq dövlət sənədlərinin tədqiqi bu standartın I sinifdən mərhələlərlə formalaşdırılır.

Ali məktəbdə bu iş yüksələn xətlə asandan çətinə prosesi ilə davam etdirilməlidir. Belə ki, bir tərəfdən bakalavr pilləsində tələbələrə təqdim olunan mətn, KİV materialı və ya hər hansı dil nümunəsi nisbətən mürəkkəb quruluşlu olmalı, digər tərəfdən isə həmin materiala münasibət, onun təhlili və s. nisbətən daha elmi, daha geniş, dil və üslub baxımından daha zəngin olmalıdır.

Dinlədiyi mətni anladığını nümayiş etdirmək üçün iş formalarından, metodlardan biri də mətnə sual verməkdir. Burada da şagirdlərdən tələb olunur ki, mətni başa düşdüklerini, anladıklarını nümayiş etdirmək üçün mətnə onun məzmununu və ideyasını təyin edən suallar versin. Sonra bu prosesi şagirdlərin verdiyi suallarla davam etdirmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş məhz orta ümumtəhsil bazası əsasında formalaşdırılmalıdır. Tədrisin istiqaməti həm dərininə, həm də eninə getməlidir.

Tələbənin dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirmək üçün bir neçə yolu, istiqaməti var. Müəllim istər orta, istərsə də ali məktəbdə işini məhz həmin istiqamətlər əsasında qurmalı və tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün bu yollara istinad etməlidir. Tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün metodik işi aşağıdakı qaydada qurulmalı olduğunu düşünürük:

1. Danışanın fikrini verdiyi suallar əsasında aydınlaşdırmaq. Mətnə tədqiqat xarakterli suallar vermək;
2. Dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə şərh etmək;
3. Dinlədiyi materialdan məlumatları və əsas faktları seçə bilmək;
4. Danışanın məqsədini (məqsədlərini) şərh etmək;
5. Məlumatdakı ton və əhval-ruhiyyəni, emosiyani, dinlədiyi fikrin inandırıcı və ya əsaslandırılmış olub-olmamasını müəyyənləşdirmək;
6. Yarımqıq mətni tamamlamaq;
7. Dinlədiyi fikrin məntiqiliyini əsaslandırmaq, eşitdiyi fikrə tənqidi münasibət bildirmək, oradakı nöqsanları aşkar etmək.

Dinlədiyi, oxuduğu mətnə sual vermək həmin mətnin nə dərəcədə anlaşıldığını müəyyən etməyin nisbətən sadə yollarından biridir. Lakin orta ümumtəhsil mərhələsindən fərqli olaraq tələbələrə nisbətən mürəkkəb, elmi-publisistik materiallar təqdim olunmalı, onlar səsləndiriləndən (Bu səsləndirmə elektron formada və ya müəllimin ifasında ola bilər) sonra ona sualların verilməsi işi təşkil olunmalıdır. Nümunə üçün aşağıdakı mətnə diqqət edək:

Mətn

Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanında belə bir epizod var: Kərbəlayı İsmayıl bir qərara gəlməzdən qabaq buxarının önündə oturub əlindəki çubuqla ocağın külünü eşələyir, külün üstündə qərribə cizgilər çəkə-çəkə fikirləşir. O, külü eşələdimi, demək, nə isə olacaq, nə haqdasa öz hökmünü verəcək. Elə bil öz fikirlərini külün altından çıxarır. Söz də köz kimi külün altından baş qaldırır...

Mən də qələmimlə zamanın min illərlə üst-üstə qalanmış külünü eşələyirəm. Balaca bir qığılcım közərtmək, uzaq yüzillərin o üzündə gurlamış ocağımızın işartılarını tapmaq üçün bütün ruhumla tarixin sozalmış ocaqlarının üstünə əyilmişəm.

Bu ocaqlarda nə qədər həqiqət közü yatır!

...Uşaq vaxtı yediyim dəyirman kömbəsinin dadını-tamını unutmamışam.

Dərin yarpaqların dibi ilə axan çayın qırağında köhnə dəyirman və özü də bu dəyirməyə bənzəyən, onunla yaşadılan, illər uzununu dədəni tərkdən edib, kəndə çıxmayan qoca bir kişi vardı. Dəyirmanın ortasında gecə-gündüz tüstülənən, alışaraq ətrafa yayılan, üstünü kül basanda ağ süfrəyə dönmə ocağın qırağında oturub iri, cod əlləriylə on beş günlük aya bənzəyən kömbəni küldən çıxarırdı.

Əliylə çörəyin külünü təmizləyəndə elə bilirdin taxta mişarlayırlar. Sonra kömbəni isti-isti, buğlana-buğlana bölüb paylayırdı. Şit kömbəyə onun zərəfatlarının duzu qarışırdı (Rüstəm xanlı S., 9-10)

Tələbələrin təqdim olunan mətnə sual verməsini təşkil etməklə hansı tələbənin mətni nə dərəcədə mənimsədiyini müəyyən edə bilər. İşin sonunda müəllim həmin sualları qruplaşdırmalıdır. Beləki, suallar bir neçə yöndən verilə bilər:

1) Məzmunu müəyyən edən suallar. Məsələn: Kərbəlayı İsmayıl bir iş görməzdən qabaq nə edərdi? Yazıçı tarixi həqiqətləri üzə necə çıxarır? Dəyirmançı kömbəni necə bişirirdi? Dəyirman harada yerləşirdi? və s. əgər hər hansı tələbə təkcə bu tipli suallarla kifayətlənsə, deməli, mətnin mahiyyətini başa düşməyib.

2) Mətnindəki əsas məqsədi (və ya məqsədləri) müəyyən edən suallar. Məsələn: Yazıçı niyə özünü Kərbəlayı İsmayıl və dəyirmançı ilə müqayisə edir? “Tarixin sozalmış ocaqları” deyəndə müəllif nəyi nəzərdə tutur? Müəllif niyə sözü küldən baş qaldıran közlə müqayisə edir? Dəyirmançı qocanın zahiri və daxili aləmi necədir? və s.

3) Mətnin dili ilə bağlı suallar. Məsələn: Mətnə Kərbəlayı İsmayıl, müəllif və dəyirmançı hansı cəhətlərinə görə müqayisə olunurlar? Kərbəlayı İsmayılın və dəyirmançı qocanın bədii portretləri sözlə necə “çəkilir”? Mətnindəki təşbehlər və digər bədii təsvir vasitələri hansılardır? Qoca niyə dəyirməyə bənzədilir? “Bu ocaqlarda nə qədər həqiqət közü yatır” cümləsi ilə müəllif nə demək istəyir. Bu fikri daha necə ifadə etmək istəyir? və s.

4) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətnə tədqiqat xarakterli suallar da vermək olar. Məsələn: Mətn hansı mənbədən götürülmüşdür? Sabir Rüstəm xanlı bu kitabı kimə cavab olaraq yazmışdır? Müəllif niyə Azərbaycan tarixinə aid faktları üzə çıxarmağın çətin olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir? Siz Qarabağ tarixinə aid hansı kitabları oxumusunuz? Tədqiqat xarakterli sualların bəzilərinin mətnə birbaşa əlaqəsi olmasa da, tələbələr üçün tamamilə münasibdir və onları digər mənbələri öyrənməyə təhrik edir.

Dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə şərh etmək. Dinləyib-anlama bacarıqlarını üzə çıxarmaq və qurmağın əsas iş formalarından biridir. Tədqiqatlar, müşahidələr göstərir ki, bu istiqamət son vaxtlar tədrisdə arxa plana keçmişdir. Nəticədə şagird və tələbələr fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmir, rəhbərli mətn qurmaqda çətinlik çəkir və müvafiq söz və cümləni tapa bilmirlər. Ona görə də müəllim mətni dinləyən tələbəyə onu müxtəlif formalarda (genişləndirilmiş, yığcam və s.) danışdırmalı və ya yazdırmalıdır. Bu günün tələbəsi sabahın müəllimi və ya hər hansı bir sahədə mütəxəssisdir. Əgər müəllim və mütəxəssis öz fikirlərini sərbəst və auditoriyaya uyğun ifadə edə bilmirsə, əlbəttə, bu, ciddi qüsur sayılmalıdır. Tələbəni müxtəlif səpkili materialların məzmununu öz sözləri ilə ifadə etməyə alışdırmaq, onda bu istiqamətdə bacarıqları formalaşdırmaq lazımdır. Məzmunu tələbə tərəfindən qısaca nağıl edilən mətnləri seçərkən müəllim əvvəlcə süjetli mətnlər üzərində iş aparmalı, sonra tədricən elmi, elmi-publisistik mətnlərə keçməlidir. əgər orta ümumtəhsil mərhələsində bu istiqamətdə iş görülsə, tələbələrle birbaşa nisbətən mürəkkəb məzmunlu mətnlərlə işə başlamaq olar. Tutaq ki, yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz mətn üzərində iş aparılır. Müəllim bir neçə tələbəyə həmin mətnin qısa məzmununu danışdırma bilər.

Məsələn: “F. Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanının qəhrəmanı Kərbəlayı İsmayıl bir qərara gəlməzdən qabaq adəti üzrə ocağın külünü eşər, öləzimiş külün altından közləri üzə çıxaranda bir nəticəyə gəldiyi bəlli olardı. Mən də elə bil ki, tariximizin sönməkdə olan ocağından közləri – elmi həqiqətləri üzə çıxarıram. Burada köhnə dəyirməyə işləyən dəyirmançı, onun ocaqdan qızılı külçəyə bənzəyən kömbəni çıxarıb əli ilə böldüyü yadıma düşür”. Əgər qrupun tələbələri çətinlik çəkirsə, asan, sjetli mətnlər üzərində iş aparmaq daha münasibdir.

Dinlədiyi materialdan məlumatları və əsas faktları seçə bilmək dinləyib-anlama bacarıqlarını qurmaq üzrə iş formalarından biridir. Bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün müəllim məlumat və faktlarla zəngin olan materiallar seçməlidir. Nümunə üçün aşağıdakı mətn üzərində işə fikir verək

Mətn

Orta əsrlər Azərbaycan tarixi bizim millətin faciələrini göstərmək baxımından çox ibrətamizdir. Taxt-tac, rəhbərlik uğrunda nə qədər qardaş qırğını, tayfa, nəsil müharibələri olar? Xüsusən Osmanlı-Səfəvi müharibələri Təbrizi və Azərbaycana xarabazara çevirirdi. Təkcə XVI əsrin 30-50-ci illərində iki imperiyanın hakimiyyət və istila uddiası ilə, sünni və şiə ayrılığı bəhanə gətirilərək, xalq dörd dəfə müharibə meydanına atılmışdı. Təkcə Şah Təhmasibin Osmanlı qoşunu qarşısında geri çəkilməyə məcbur qalması əlinə heç nə keçməsinə deyərək Təbrizi və başqa şəhərləri yandıraraq, yolları, körpüləri məhv etdirilməsini xatırlayanda – o dövrdə xalqın nələr çəkdiyini məlum olur.

Təkcə 1586-cı ildə Osmanlı paşasının əmri ilə 20 min təbrizli öldürülmüşdü. Bütün bu qırğınlar nəticəsində Təbriz əzəli şöhrətini itirirdi və XIX əsirin əvvəllərində şəhərin əhalisi az qala on dəfə azalaraq 50-60 min nəfərə enmişdi. (Rüstəmxanlı S., 215)

Göründüyü kimi, mətn məlumat və faktlarla zəngindir. Ona görə də belə mətnləri bir neçə dəfə səsəndirmək olar. Burada tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üzrə işlə yanaşı, onlarda yaddaşın inkişafı, analiz-sintez etmək kimi əqli tərkişlərini də inkişaf etdirmək baxımından da müəyyən iş görülmüş olur. Müəllimin göstərişi ilə tələbələr aşağıdakıları seçib qeyd edirlər.

Məlumatlar: orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının taleyi; Osmanlı – Səfəvi münasibətləri; fəlakət və qırğınların səbəbi; Təbrizini orta əsrlərdə vəziyyəti; Şah Təhmasibin döyüş taktikası və s.

Faktlar: Orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən müharibələr; XVI əsrin 30-50 illərindəki vəziyyətin səbəbləri; 20 il ərzində xalqın dörd dəfə qanlı müharibələrə sürüklənməsi; 1586-cı ildə 20 min təbrizlinin öldürülməsi; XIX əsrin əvvəllərində Təbrizin əhalisi və s.

Demək, tələbə dinlədiyi mətndən əsas məlumat və faktları seçə bilirsə, onun mahiyyətini başa düşmüşdür.

Müşahidələr göstərir ki, təcrübəli müəllimlər bu formada iş aparmaq üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edir. Məsələn, müəllim auksion üsulundan istifadə etməklə daha çox fakt demək üçün tələbələr arasında “yarış” keçirir: mətnə əsaslanaraq daha çox fakt deyən tələbə qalib sayılır.

Danışanın məqsədini (məqsədlərini) şərh etmək də dinləyib-anlamaq bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində görülən mühüm işlərdən biridir. Belə ki, tələbə dinlədiyi və ya oxuduğu materialda əsas və ikinci dərəcəli məqsədin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Dərs zamanı yuxarıda verdiyimiz mətndə müəllimin məqsədinin nədən ibarət olduğunu tələbələrdən soruşarkən hər kəsin fikrini mətnə əsasən sübut etməsi istənilədikdə cavablar müxtəlif oldu. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək: 1) Tarixdə baş verən faciələri göstərməklə onlardan ibrət götürmək. 2) Tarixə aid biliyini nümayiş etdirmək. 3) Türk və Azərbaycan xalqının tarixən düşmən olduğunu göstərmək. 4) Tarixən həmişə zülm altında olsa da, xalqımızın yenidən dirçəldiyini və azadlığını qoruya bilməsini oxuculara çatdırmaq. 5) Tarixən baş verən müharibələrin səbəblərini qabartmaq.

Cavablar müzakirə olundu və ən çox birinci və dördüncü müddədəki mülahizələr üstünlük qazandı. İkinci və üçüncü fikirlər əksər tələbələr tərəfindən rədd edildi. Təcrübə göstərir ki, bu cür müzakirələr tələbələrdə həm də diskussiya aparmaq mədəniyyətini formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Məlumatdakı ton və əhval-ruhiyyəni, emosiyani, dinlədiyi fikrin inandırıcı və ya əsaslandırılmış olub-olmamasını müəyyənləşdirmək. Müşahidələr göstərir ki, dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün bu istiqamətdə iş aparmaq müəllimdən daha çox işləməyi tələb edir. Müəllimin burada audio və audio-vizual vasitələrdən istifadə etməsi daha çox tələb olunur. Ona görə də dərəcə əvvəlcədən ciddi hazırlaşmaq və münasib vasitələr tapmaq lazımdır. Etiraf edək ki, ali məktəb auditoriyalarının çoxunda texniki təlim vasitələri yoxdur. Ona görə də müəllim əvvəlcədən auditoriyanın imkanlarını nəzərə almalı, müvafiq yer seçməli və texniki təlim vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, dinlənən və ya baxılan material, dil faktı tələbəyə tanış olmasın. Material tələbələrə çatdırıldıqdan sonra oradakı emosiyani, irəli sürülən fikrin inandırıcı və əsaslandırılmış olub-olmaması ilə bağlı tələbələrə iş aparılır. Burada iki istiqaməti fərqləndirmək lazımdır: 1) Danışanın əhval-ruhiyyəsi necədir? Mətnin məzmununa uyğun olaraq o (danışan), mimikasını, səs tonunu necə nizamlayır, hislərini qabardır və ya onları gizlətməyə çalışır? və s. 2) Dinlənən fikir inandırıcıdır mı? Danışan və ya yazan öz fikrini əsaslandırmaq üçün kifayət qədər fakt və dəlil gətirə bilirmi? Məsələn, yuxarıda Sabir Rüstəm xanlıdan verdiyimiz mətnlərin hər ikisində müəllif fikrini (birinci mətnə Azərbaycan tarixinə dair faktların çətinliklə əldə edilməsi, ikinci mətnə isə orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının çətin şəraitdə yaşaması) əsaslandırmaq üçün kifayət qədər faktlar gətirmiş və oxucunu inandıra bilmişdir. Mətnlər üzərində müşahidələr göstərir ki, dinlənən fikrin inandırıcı olması üçün təkə faktların bolluğu kifayət deyil. Söz ehtiyatının zənginliyi, mətnin dil baxımından düzgün, dəqiq və ifadəli olması, səsin tonu, intonasiya və s. də zəruridir. Bu baxımdan müəllim işini tələbələrin nitqi üzərində də qura bilər. Əvvəlcədən onlara layihə metodu ilə yaradıcı (sərbəst) mövzular verə və dinləməni təşkil edə bilər. Məsələn: “Bakı şəhərinin qədim abidələri”; “Adət və ənənələrimiz” və s.

Yarımqıq mətni tamamlamaq üzrə iş bir tərəfdən verilən hissənin tələbə tərəfindən nə dərəcədə anlaşıldığını üzə çıxarırsa, digər tərəfdən tələbələrdə yaradıcı fantaziyani, düşünmək qabiliyyətini və rəhbətli nitq inkişafını təmin edir.

Bunun üçün səsləndirilən hekayəni və ya hər hansı bəddi mətni tamamlamağı tələbəyə tapşırmaq olar. Burada onlara sərbəstlik vermək, fikirlərini öz istədikləri, təsəvvür etdikləri kimi tamamlamağa şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün dövrü mətbuatda dərc olunan, oxuculara təqdim edilən və geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan kiçik həcmi əsərlərdən istifadə etmək faydalıdır.

Dinlədiyi fikrin məntiqiliyini əsaslandırmaq, eşitdiyi fikrə tənqidi münasibət bildirmək, oradakı nöqsanları aşkar etmək nisbətən çətin yollardan biridir. Bu, tələbədən yüksək mədəni nitqlə bərabər, məntiqi tənqiddə yiyələnmək, irəli sürülən fikir və mülahizələrə tənqidi yanaşmaq, nöqsanları aşkara çıxarmaq üçün lazımi bilik və bacarıqlara yiyələnməyi tələb edir. Burada müəllim tələbələrin ixtisasına uyğun müxtəlif tipli mətnlərdən faydalana bilər.

NƏTİCƏ

Dinləyib-anlama məzmun xətti danışanı dinləyə bilmək, onun fikrinə münasibət bildirmək, müxtəlif informasiya mənbələrindən alınan məlumatlardan bəhrələnmək, əsas ideyani ikinci dərəcəli məsələlərdən seçmək, fikrini inandırıcı şəkildə təqdim etmək bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir. Dinlədiyimiz mətndəki informasiyanı cəld qəbul edib onun əsasında aydın və dəqiq mühakimə yürütmək, qoyulmuş məqsədə və auditoriyanın səviyyəsinə müvafiq məntiqi, rəhbətli və inandırıcı çıxışlar etmək, müxtəlif əyani və texniki vasitələrlə təqdimatlar keçirmək imkanı yaradır.

Danışan dinlədiyi mətni anladığını bir neçə metoddan istifadə edərək nümayiş etdirə bilər:

- Dinlədiyi, oxuduğu mətnə sual vermək: suallar bir neçə istiqamətdən verilə bilər:
  - 1) Məzmunu müəyyən edən suallar;
  - 2) Mətndəki əsas məqsədi müəyyən edən suallar;
  - 3) Mətnin dili ilə bağlı suallar;
  - 4) Mətnə tədqiqat xarakterli verilən suallar.

- Dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə şərh etmək;
- Dinlədiyi materialdan məlumatları və əsas faktları seçə bilmək və s.

Beləliklə, dinləyib-anlama məzmun xətti üzrə bacarıqların formalaşdırılması üzrə iş müxtəlif və rəngarəng metodlardan istifadə etməyi müəllimdən tələb edir. Bu işə nəticədə tələbələrə həyat üçün zəruri olan nitq və təfəkkür qabiliyyətlərinin yüksək səviyyədə inkişafına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) fənn kurikulumu (V-XI siniflər), Bakı- 2011, 97 səh.
3. Əhmədov B. A. Azərbaycan dili təlimin qanunları, prinsip və metodları, Bakı, 2007, 210
4. Hacıyev Tofiq, Bektaşi Samirə, Vəliyeva Mehriban, Hüseynova Yeganə Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat Evi, 2015, 160 səhifə
5. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı, Bakı: 1989, 368 səh.
6. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, "Hüqüq ədəbiyyatı", 2009. 15 səh.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
AN INTEGRATED APPROACH TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Irina KAZIMOVA

Doctor of Philosophy in Philology Azerbaijan Medical University. Senior Lecturer of the
Department of Foreign Languages Baku. Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0001-7272-7629

Sevinj SAMADOVA

Azerbaijan Medical University. Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages Baku.
Azerbaijan

АННОТАЦИЯ

Современный мир со стремительным развитием цифровых технологий во всех областях наук предусматривает большой интерес к иностранным языкам. Этот интерес постоянно возрастает и приобретает особую значимость. Кроме того, при интеллектуальном развитии как отдельной личности, так и всего общества в целом, знание иностранных языков высоко ценится. Большой интерес к изучению языков прослеживается в студенческой среде.

Практическое овладение иностранным языком предусматривает привитие учебных навыков и умений студентам, а также совершенствование результатов их обучения в соответствии с современными требованиями и рекомендациями методической науки. Обучение иностранному языку осуществляет комплексный подход достижения практических целей в ходе всего учебного процесса. Под комплексным подходом мы понимаем систему обучения и воспитания. Методика преподавания иностранных языков является наукой, которая исследует закономерности, цели, задачи, приемы и результаты обучения. Она изучает не только принципы обучения, но и воспитания.

Название предмета «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке» обуславливает коммуникативную направленность как ведущую в системе обучения иностранному языку. Роль коммуникативности является предметом обсуждения в методических рекомендациях, в том числе и в зарубежных. Международная Программа обучения преподавателей английского языка посвящает много времени рассмотрению различных методических приемов, в том числе и коммуникативности.

Воспитательная же сторона преподавательской деятельности предусматривает введение в систему обучения такого важного аспекта, как страноведение. Страноведению уделено особое внимание в методике преподавания русского языка как иностранного. Стремительно меняющиеся реалии современного мира выводят страноведение на первый план в процессе обучения студентов иностранному языку. С учетом страноведения рассматривается обучающая и воспитательная работа на уроках. Аспект страноведения выполняет также информативную функцию, что особенно важно для иностранных студентов, обучающихся в незнакомой для них стране. Информационная составляющая страноведения открывает

студентам современные и исторические реалии той страны, где они живут и учатся в настоящее время, независимо от того, какую основную специальность они выбрали.

Ключевые слова: иностранный язык, преподавание, воспитание, коммуникативность, страноведение.

ABSTRACT

The modern world with the rapid development of digital technologies in all fields of science provides for great interest in foreign languages. This interest is constantly growing and acquiring special significance. In addition, for the intellectual development of both an individual and society as a whole, knowledge of foreign languages is highly valued. Great interest in learning languages can be seen among students.

Practical mastery of a foreign language involves instilling educational skills in students, as well as improving the results of their learning in accordance with modern requirements and recommendations of methodological science. Foreign language teaching implements an integrated approach to achieving practical goals throughout the entire educational process. By an integrated approach we mean a system of training and upbringing. Methods of teaching foreign languages is a science that studies patterns, goals, objectives, means, methods, techniques and results, studies not only the principles of teaching, but also upbringing using educational material.

The name of the subject “Business and academic communication in a foreign language” determines the communicative orientation as the leading one in the foreign language teaching system. The role of communication is the subject of discussion in methodological recommendations, including foreign ones. The International English Language Teacher Training Program devotes a lot of time to considering teaching techniques, including communication.

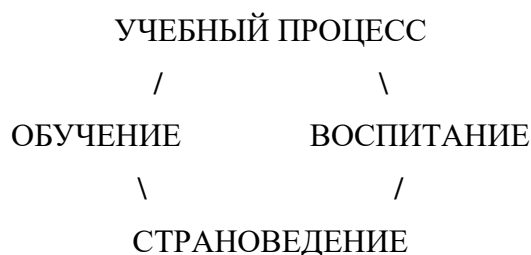
The educational side of teaching activities involves the introduction into the teaching system of such an important aspect as regional studies. Regional studies are given special attention in the methodology of teaching Russian as a foreign language. The rapidly changing realities of the modern world bring regional studies to the forefront in the process of teaching students a foreign language. Taking into account regional studies, teaching and educational work in the classroom is considered. The aspect of regional studies also performs an informative function, which is especially important for foreign students studying in a country unfamiliar to them. The informative component of regional studies reveals to students the modern and historical realities of the country where they currently live and study, regardless of what main specialty they have chosen.

Keywords: foreign language, teaching, education, communicativeness, regional studies.

ВСТУПЛЕНИЕ. Изучение методики преподавания иностранного языка – есть развитие преподавательской деятельности, направленное на совершенствование учебного процесса. Во всем мире в целом и в нашей стране в частности отводится много времени научно-исследовательской деятельности студентов, учителей, преподавателей. Научные общества выполняют трудоемкую работу по организации конгрессов, симпозиумов, конференций, съездов, форумов, посвященных исследованиям в самых различных областях наук. Научные мероприятия охватывают широкий круг тем для дискуссий, диспутов и слушаний. Данная статья посвящена такой гуманитарной науке, как методика преподавания иностранного языка. Особое место уделено методическим аспектам коммуникативности и страноведения. В статье рассматривается тематика методических работ и рекомендаций ученых разных стран и сопоставляется их мнение.

ИССЛЕДОВАНИЕ. Весь образовательный процесс в учебном заведении любого типа подразделяется на обучающий и воспитательный, и они тесно взаимосвязаны. Элементы обучающего аспекта можно перечислить по формулировке Ляховицкого М.В. («Методика преподавания иностранных языков» 1981 с.12): «Методика обучения иностранным языкам – наука, исследующая закономерности, цели, содержание, средства, методы, приемы и системы обучения, а также изучающая принципы учения и воспитания на материале иностранного языка». Именно эту формулировку выбрала Фролкина А.В., анализируя множество имеющихся мнений в связи с определением методики как науки (4, с. 6). В связи именно с этой формулировкой происходит разделение всей образовательной системы 1) на процесс обучения, куда входят цели, задачи, методы, приемы, контроль результатов, и 2) на процесс воспитания и информативности обучаемых. При обучении иностранному языку следует обратить внимание на такой важный методический аспект, как страноведение.

Данная схема показывает, что при разделении всего учебного процесса на обучение и воспитание, страноведение участвует в обоих аспектах. Используя страноведческий текст, преподаватель применяет те же цели, задачи и методы, как при использовании любого обучающего текста.

Современное преподавание иностранного языка, в частности английского, в нашей стране имеет широкую сеть Программ методических рекомендаций для учителей и преподавателей: English Language Programs. United States Embassy. Baku – тренинги различной тематики, направленные на обучение учителей и преподавателей английского языка, проводимые очно в вузах Азербайджана, а также онлайн. Например, “Effective curriculum/syllabus design” – методический тренинг, обучающий составлению Программ и Силлабусов на кафедрах АМУ (March – May, 2023). Программа по обучению английского языка Американского посольства в Баку на своих вебинарах рассматривает множество методических тем, в том числе по коммуникативному аспекту преподавания английского языка. American English Live. United States Embassy. Baku. “Improve Student Communication by Developing Social Emotional Skills” (Session 18.1, 2023-09-06); “We need to Talk: Discussions that Engage All Students” (Session 19.4, 2024-03-04); “Teaching Listening Comprehension with Communicative Strategies” (Session 20.3, 2024-06-17). British Council Teaching English is the United Kingdom’s international organization for cultural relations and educational opportunities. Online mini-events, webinars and courses. “Supporting teacher development through the effective use of social media groups” (August, 2024). International TEFL Training Institute. New York USA. “Communicative Language Teaching” (March, 2023) и другие источники развития преподавания учителей английского языка большое количество ресурсов и времени уделяют рассмотрению самых разнообразных методических тем. При этом, достаточное внимание отводится аспекту коммуникативности преподавания иностранного языка – и это не случайно.

Аспект коммуникативности является главенствующим в преподавании любого иностранного языка. В методике преподавания русского языка как иностранного этой теме посвящено большое количество исследований. Высказывания по этому вопросу приводят известные ученые-методисты в области преподавания русского языка как иностранного, например, Костомаров В.Г. отмечает: «Коммуникативность обучения сопрягается с

практическим овладением русским языком как средством мышления и общения в устной и письменной форме. Практическое означает “употребляемое, нужное в жизни”» (2, с. 120). Лариохина Н.М. считает: «Обучение языку и речи вне задач общения приводит к разрыву между лексико-грамматическим материалом и реальными коммуникативными потребностями учащихся в области аудирования, чтения, говорения и письма.» (3, с. 50). Во всех Программах по русскому языку получил развитие и утвердился как основной «принцип активной коммуникативности» (1, с. 173), - отмечает М.М.Калиновская.

Э.М.Турчанинова в своей научной работе связала два аспекта – коммуникативный и страноведческий, определив коммуникативно-речевую ценность именно страноведческого текста. При обучении иностранному языку иностранных студентов, которые приехали в незнакомую им страну для получения высшего образования, необходимо учитывать новые условия, в которые они попадают. Здесь имеет значение не только языковой, но и социально-культурный барьер, что вызывает трудности в процессе адаптации. Преодолеть эти трудности можно при помощи лингвострановедческого аспекта обучения в целом и отдельных учебных материалов в частности. По мнению ученого: «Этой задаче отвечают типовые учебные страноведческие тексты, в том числе и узуально-поведенческий тип страноведческого текста, основанный на базе практически-бытового «среза» (5, с.130) той страны, в которой студенту предстоит учиться.

При исследовании темы комплексного подхода системы преподавания аспект страноведения получил широкое обсуждение именно в методике преподавания русского языка как иностранного. Если в конце двадцатого века страноведение рассматривалось как прием воспитательно-культурный, познавательный, то в современную стадию развития общества и стремительно меняющихся общественных взаимоотношений страноведение приобрело такую важную направленность, как информативность. При этом, работа со студентами направлена на предоставление им достоверного информативного текста, независимо от языковой темы урока. Интересен сам подбор темы и приготовление наглядных пособий урока в виде открыток, слайдов, видео.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ВЫВОДЫ. Таким образом, страноведение – аспект методической науки, который участвует в обучающей, воспитательной и информативной сферах преподавания. Урок – основное время для работы со студенчеством. Каждый урок должен ставить перед собой цели, связанные с обучением основного предмета, с воспитанием на положительном примере, а также с информированием о жизни, политике, экономике, географии той страны, где учатся студенты иностранного происхождения. От урока страноведческой направленности зависит выполнение основной миссии преподавателя, работа которого направлена как на обучающие, так и на воспитательные цели. Аспект страноведения наиболее актуален при работе именно с иностранными студентами. В современную эпоху информационных войн особую значимость приобрела достоверная информированность иностранных студентов о реальных событиях страны, в которой они живут и учатся. Информативность страноведческого аспекта на уроках по обучению иностранному языку призвана показывать как исторические, так и современные реалии страны и общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Калиновская М.М. К истории создания программ по русскому языку для студентов-иностранцев // Русский язык для студентов-иностранцев. Сб. метод. статей № 25. – М.: Рус. яз., 1988. – 205 с.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. – М.: Рус. яз., 1988. – 157 с.

3. Лариохина Н.М. Лингвистическая и коммуникативная компетенции в практическом курсе русского языка // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. Сб. статей / Под ред. Морковкина В.В. и Туршиной Л.Б. – М.: Русский язык, 1986. – 204 с.
4. Турчанинова Э.М. Узуально-поведенческий тип учебного страноведческого текста и его коммуникативно-речевая ценность // Лингвострановедение и текст. Сб. статей. Сост. Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров – М.; Рус. яз., 1987. – 248 с.
5. Фролкина А.В. Общие вопросы методики преподавания русского языка как иностранного // Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе. М.: Рус. яз., 1989. – 150 с.

**TOURISM IN LERİK REGION: CURRENT SITUATION, PROBLEMS,
DEVELOPMENT PROSPECTS**

LERİK RAYONUNDA TURİZM: MÖVCUD VƏZİYYƏT, PROBLEMLƏR, İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ

Assoc., ph.d. Vuqar Nazarov

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000 - 0001 - 9856 - 7184

Assoc., ph.d. Sakina Hajiyeva

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-1031-937

Assoc., ph.d. Jamal Hajiyev

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-6409-3010

ph.d., teacher Shadiyya Amanova

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-2278-7970

head teacher Shahin Mustafayev

Azerbaijan University of Tourism and Management, Economics,

ORCID NO: 0000-0002-1604-5858

XÜLASƏ

Bu gün turizm dünyada sürətlə inkişaf edən sosial-iqtisadi kompleksin önəmli sahəsidir. Dünyada turizmin əhəmiyyəti daim artır. Turizmin inkişafının müasir mərhələsinin özəlliyi onun təşkilati formalarını dəyişdirmək və nəqliyyat, ticarət, sənaye və digər sahələrin turizm biznesinə təsir etməsindən ibarətdir. Turizm sənayesi təkcə yerli və xarici bazarlarda mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməyə başlayır ki, bu da ölkənin və regionların inkişafına, bütövlükdə iqtisadiyyatın quruluşuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Turizm yerli infrastrukturunu inkişaf etdirməyə, əlavə iş yerləri yaratmağa və xidmət sahələrinə stimullaşdırıcı təsir göstərməyə imkan verir. Buna görə turizmin həm birbaşa, həm də dolayı yolla bir ölkənin (regionun) iqtisadiyyatına təsirini araşdırmaq zəruridir. Turizm öz təbiətinə görə xüsusi mənbələr, coğrafi amillər, regional xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir və fikrimizcə, coğrafi nöqteyi-nəzərdən əlverişli əraziyə sahib olan Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün təbii, sosial və iqtisadi amillərlə fərqlənən bölgələrlə turizmin formalaşması və inkişafını regional yanaşma baxımından təhlil etmək vacib məsələ hesab edilir. Eyni zamanda, ölkəmizin regionlarının turizmin inkişafına diqqət yetirərək, bütövlükdə ölkənin turizm cəlbediciliyinin artmasına nail

olmaq mümkündür. “Lerik rayonunda turizm: mövcud vəziyyət, problemlər, inkişaf perspektivləri” məqaləsində turizm sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri və Lerik rayonunda turizm potensialından istifadənin perspektivli sahələri açıqlanır. Qeyd olunub ki, ərazi üstünlüklərindən, o cümlədən turizm sənayesindən səmərəli istifadə regionun sosial-iqtisadi inkişafının nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Pandemiya və geosiyasi gərginlik şəraitində ölkədə daxili turizmə tələbat artır, ölkə regionları arasında turist axını və ərazi iqtisadiyyatına yatırımları üçün rəqabət artır. Turizm sənayesi daxili turizm axınının, turizm sənayesinin gəlirlərinin, nömrə fondunun sahəsinin və kollektiv yaşayış vasitələrindəki yerlərin sayının artması ilə xarakterizə olunur. Lerik rayonunun turizm potensialının qiymətləndirilməsi göstərdi ki, bölgə əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə, əhəmiyyətli təbii-rekreasiya və mədəni-tarixi potensiala malikdir. Hazırda bura inkişaf etməmiş turizm sənayesinə sahib regiondur, lakin aqroturizm, ekoloji, sağlamlıq, uşaq və idman turizmi sferalarında perspektivli sahələrə malikdir. Tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir: ümumiləşdirmə, müqayisə, sistemli yanaşma, statistik-empirik.

Açar sözlər: Lerik rayonu, Turizm sektoru, Turizmin inkişafı, Turizmin potensialı, Turizm infrastrukturu

ABSTRACT

Today, tourism is an important area of the rapidly developing socio-economic complex in the world. The importance of tourism in the world is constantly growing. The peculiarity of the modern stage of tourism development lies in the fact that it changes its organizational forms and affects the tourism business of Transport, Trade, Industry and other industries. The tourism industry is beginning to significantly strengthen its positions not only in domestic and foreign markets, which significantly affects the development of the country and regions, the structure of the economy as a whole. Tourism allows you to develop local infrastructure, create additional jobs and have a stimulating effect on service areas. Therefore, it is necessary to investigate the impact of tourism on the economy of a country (region), both directly and indirectly. By its nature, tourism is associated with specific resources, geographical factors, regional characteristics, and in our opinion, it is considered important to analyze the formation and development of tourism with regions that differ in natural, social and economic factors in order to increase the competitiveness of Azerbaijan, which has a favorable territory from a geographical point of view, from the point of view. At the same time, paying attention to the development of tourism in the regions of our country, it is possible to achieve an increase in the tourist attractiveness of the country as a whole. The article “Tourism in Lerik district: current situation, problems, development prospects” reveals the features of the development of the tourism industry and promising areas of using tourism potential in Lerik district. It was noted that the rational use of territorial advantages, including the tourism industry, has a significant impact on the results of the socio-economic development of the region. In the context of the pandemic and geopolitical tension, the demand for domestic tourism in the country is growing, and competition for the flow of tourists and investments in the territorial economy between the regions of the country is growing. The tourism industry is characterized by an increase in the flow of domestic tourism, the income of the tourism industry, the area of the number fund and the number of places in collective means of subsistence. The assessment of the tourism potential of Lerik region showed that the region has a favorable economic-geographical position, significant natural-recreational and cultural-historical potential. Currently, this is a region with an undeveloped tourism industry, but it has promising areas in the areas of agro-tourism, environmental, health, children's and sports

tourism. In the course of the study, various methods were used: generalization, comparison, systematic approach, statistical-empirical.

Keywords: Lerik region, Tourism sector, Tourism development, Tourism potential, Tourism infrastructure.

GİRİŞ

Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri olan Lerik rayonu Talış dağlarının qoynunda yerləşir. Buranın gözəl təbiəti, meşənin ətri, duyulan dağ havası, bulaqlar, çaylar, münbit torpaq bu diyarın sakinlərinin uzunömürlü olmasını şərtləndirir. Bu diyarın çox özünəməxsus tarixi var və bu tarix bütün Azərbaycanın mürəkkəb tarixinin ən maraqlı məqamlarını özündə əks etdirir. Lerik rayonunun ərazisində bu diyarın hələ neolit dövründə məskunlaşmış olmasını sübut edən çoxsaylı mədəniyyət və tarix abidələri qalmışdır. Məsələn, daş dövründən qalmış mağara şəklində düşərgə yeri, Mistan dağ kəndinin yaxınlığında dəniz səviyyəsindən təqribən 2430 m yüksəklikdə yerləşən qədim Qızıurdu məskəni bu qəbildəndir. Conu kəndinin yaxınlığındakı Baba Həsən məqbərəsi, Mondigah kəndindəki Baba İsa məqbərəsi, Xanəgah kəndindəki Xoca Seyid məqbərəsi, Kekonu kəndinin yaxınlığındakı Pir Yusif məqbərəsi, Cəngəmiran kəndinə gedən yolun kənarındakı Cabir məqbərəsi və Xəlifə Zəkəriyyə məqbərəsi yerli sakinlər tərəfindən mühafizə olunur, həmin məqbərələrin ərazisindəki qədim və adi yaşlı ağaclara səcdə edilir. Vaxtilə Aleksandır Düma Cəngəmiran kəndində olmuş, sonradan öz əsərlərinin birində bu kənddə yaşayan qadınlardan birinin qəhrəmanlıqlarla dolu taleyini poetik şəkildə təsvir etmişdir. Lüləkəran kəndində XIX əsrdə inşa edilmiş orijinal məscid salamat qalmışdır. Rayonun bir sıra kəndlərində daşdan düzəldilmiş qoç fiqurlarının saxlanması da diqqətəlayiq faktdır. Rayonda xalq sənəti növlərindən xalçaçılıq, ağacdan müxtəlif məişət əşyalarının hazırlanması, eləcə də dulusçuluq sənəti daha çox inkişaf etmişdir. Buradakı xalça toxuculuğunun məxsusi cəhəti ondan ibarətdir ki, bu xalçalar ənənəvi şaquli dəzgahlarda deyil, birbaşa döşəmə üzərində yerləşən üfiqi dəzgahda toxunur. Rayonun inzibati mərkəzi Lerik şəhəridir. Bakıdan məsafəsi 325 km olan Lerik şəhəri Talış dağlarının ətəyində, məhsuldar düzənlik sahədə yerləşir. Burada tarix-diyarşünaslıq muzeyinə getmək, Qarabağ münaqişəsinin qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış memoriala baxmaq mümkündür. Lerikdə yerli sakinlərin mənzillərində, eləcə də müxtəlif populyar istirahət zonalarında qalmaq mümkündür. "Relax", "Təbəssüm", "Meşəbəyi", "Ağgöl", "Paradiz" və digər turizm obyektləri bu cür mərkəzlərdəndir. Burada kotec, istirahət evləri, əyləncə mərkəzləri, restoran və barlar, idman qurğuları qonaqların xidmətindədir. Qeyd olunan məsələlər Lerik rayonunu ölkəmizin turizm zonasına çevrilməsini şərtləndirir. Lerik rayonunun turizm potensialını müəyyənləşdirmək üçün bu rayonun turizm göstəricilərinin araşdırılması vacib məsələdir.

Turizmin regional iqtisadiyyatın bir seqmenti kimi spesifikliyi turizm və bölgə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xüsusi təbiətindədir. Bölgə regional turizmin maraqları baxımından, ilk növbədə bir neçə məsələ nöqtəyindən nəzərdən araşdırılır: turizm maraqları obyektlərinin və turistlərə xidmət göstərən infrastrukturun yerləşdiyi məkan baxımından müəyyən edilmiş ərazi kimi; ixtisaslı işçi heyəti təmin etmək, turizm destinasiyasını formalaşdırmaq və idarə etməklə bölgədə turizmin davamlı inkişafını təmin edən sosial-iqtisadi kompleks kimi; turizm yerli əhalinin və gələn turistlərin canlılığını bərpa etmək üçün hədəf resursu kimi; əhalinin məşğulluğunu və bölgəyə əlavə gəlir əldə etməsini təmin edən müstəqil iqtisadi kompleks kimi; təbii-rekreasiya potensialının qorunması və bölgənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması amili kimi.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

Azərbaycanda turizmin formalaşması və inkişafı üçün böyük potensiala malik bir çox region var, lakin bu sahədə səmərəli idarəetmənin olmaması onun həyata keçirilməsinə mane olur. Hər hansı bir bölgədə turizmin inkişafı üçün əsas komponentlər olduqda həyata keçirilə bilər: rekreasiya mənbələri, infrastruktur, kadrlar, kapital, idarəetmə sistemi. Burada dövlət dəstəyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında Lerik rayonunda turizmin inkişafı üçün vacib tədbirlər uğurla həyata keçirilmişdir:

* Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər):

- Dağ turizminin inkişafına dair kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi; «Uzunömürlülər diyarı» 50 nəfərlik turizm istirahət-əyləncə mərkəzinin inşasının dəstəklənməsi; Lənkəran-Lerik yolunun 27 km-də «Təbəssüm» - 50 nəfərlik turizm istirahət-əyləncə mərkəzinin inşasının dəstəklənməsi.

* Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər):

- Rayonda mədəniyyət obyektlərinin tikintisi, tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpa və konservasiyası.

* Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər):

- Mədəniyyət obyektlərinin əsaslı təmiri, tikintisi və tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpa sahəsində işlərin davam etdirilməsi; İdman-sağlamlıq obyektlərinin əsaslı təmiri və tikintisi sahəsində işlərin davam etdirilməsi.

* Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər):

- Turizmin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi.

Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında turizmin infrastruktur məsələləri xüsusi önəm daşıyır. Belə məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar: ekologiya və təbii sərvətlərdən istifadə tədbirləri; yol təsərrüfatı və nəqliyyat tədbirləri; elektrik enerjisi, istilik və qaz təchizatı; rabitə xidmətlərinin yaxşılaşdırılması tədbirləri; su təchizatının və kanalizasiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılması tədbirləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, Lerik rayonu turizm nöqtəyi-nəzərdən əlverişli regionlardan biridir. Bu rayon Lənkəran-Astara iqtisadi zonasına aiddir və Lerik rayonundan başqa bura aşağıdakı rayonlar aiddir: Astara rayonu; Cəlilabad rayonu; Lənkəran rayonu; Masallı rayonu; Yardımlı rayonu.

Lerik rayonunun turizm potensialını araşdırarkən məhz bu rayonlar ilə müqayisələri aparacağıq.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	1,196	1,131	1,137	1,236	1,274	1,480	1,480	1,554	1,660	1,799
Astara rayonu	95	103	103	116	116	116	116	162	214	252
Cəlilabad rayonu	67	67	67	67	67	67	67	67	91	91

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

Lerik rayonu	201	39	39	187	187	187	187	187	187	187
Lənkəran rayonu	342	462	466	392	430	636	636	664	683	745
Masallı rayonu	470	439	441	453	453	453	453	453	443	482
Yardımlı rayonu	21	21	21	21	21	21	21	21	42	42

Cədvəl 1. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı (vahid) [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 1-də mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı 603 vahid, yaxud 50,4% artmışdır;

- Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 16,8%; * **2015-ci il** - 3,4%; * **2016-cı il** - 3,4%; * **2017-ci il** - 15,1%; * **2018-ci il** - 14,7%; * **2019-cu il** - 12,6%; * **2020-ci il** - 12,6%; * **2021-ci il** - 12,0%; * **2022-ci il** - 11,3%; * **2023-cü il** - 10,4%.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	3,139	2,751	2,984	3,199	3,249	3,658	3,658	3,859	4,082	4,466
Astara rayonu	244	264	263	293	293	293	293	411	501	589
Cəlilabad rayonu	126	126	126	126	126	126	126	126	174	174
Lerik rayonu	752	95	95	715	715	715	715	715	715	715
Lənkəran rayonu	750	1,110	1,322	887	937	1,346	1,346	1,429	1,496	1,701
Masallı rayonu	1,237	1,126	1,148	1,148	1,148	1,148	1,148	1,148	1,123	1,214
Yardımlı rayonu	30	30	30	30	30	30	30	30	73	73

Cədvəl 2. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə birdəfəlik tutum (yer) [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 2-də mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə birdəfəlik tutum təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə birdəfəlik tutum 1327 yer, yaxud 42,3% artmışdır;

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

- Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə birdəfəlik tutumunun xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 24,0%; * **2015-ci il** - 3,5%; * **2016-cı il** - 3,2%; * **2017-ci il** - 22,4%; * **2018-ci il** - 22,0%; * **2019-cu il** - 19,5%; * **2020-ci il** - 19,5%; * **2021-ci il** - 18,5%; * **2022-ci il** - 17,5%; * **2023-cü il** - 16,0%.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	344	347	284	319	474	721	556	623	758	891
Astara rayonu	28	27	31	34	25	28	21	19	160	169
Cəlilabad rayonu	10	7	10	9	9	10	10	10	12	12
Lerik rayonu	22	9	6	12	42	42	-	39	43	105
Lənkəran rayonu	150	171	110	137	277	505	463	399	406	459
Masallı rayonu	132	131	125	125	121	136	62	156	136	143
Yardımlı rayonu	2	2	2	2	-	-	-	-	1	3

Cədvəl 3. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 3-də mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı 547 nəfər, yaxud 159,0% artmışdır;

- Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayında xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 6,4%; * **2015-ci il** - 2,6%; * **2016-cı il** - 2,1%; * **2017-ci il** - 3,8%; * **2018-ci il** - 8,9%; * **2019-cu il** - 5,8%; * **2020-ci il** - 0%; * **2021-ci il** - 6,3%; * **2022-ci il** - 5,7%; * **2023-cü il** - 11,8%.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	28,142.8	30,208.3	33,915.7	38,629.5	40,105.0	42,506.5	22,171.6	27,667.5	44,930.3	58,589.9
Astara rayonu	4,416.5	4,613.2	5,090.4	5,761.2	5,980.8	6,285.8	2,890.0	3,219.4	4,757.0	6,050.0
Cəlilabad rayonu	5,960.3	6,330.2	6,956.2	7,865.5	8,095.5	8,233.2	4,428.3	5,663.8	8,835.6	11,221.4
Lerik rayonu	2,739.8	2,966.8	3,518.6	4,099.3	4,231.4	4,332.9	993.8	1,150.0	1,610.0	2,072.8

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

Lənkəran rayonu	6,744.5	7,182.1	7,928.5	8,937.5	9,353.3	10,904.6	5,264.5	8,284.3	15,882.7	21,385.7
Masallı rayonu	6,830.7	7,579.0	8,740.0	10,086.0	10,467.0	10,719.0	7,225.0	7,725.0	11,413.0	14,670.0
Yardımlı rayonu	1,451.0	1,537.0	1,682.0	1,880.0	1,977.0	2,031.0	1,370.0	1,625.0	2,432.0	3,190.0

Cədvəl 4. Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə dövryyəsi, min manatla [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 4-də Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə dövryyəsi təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə dövryyəsi 30447,1 min manat, yaxud 108,2% artmışdır;
- Lerik rayonunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə dövryyəsinə xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 9,7%; * **2015-ci il** - 9,8%; * **2016-cı il** - 10,4%; * **2017-ci il** - 10,6%; * **2018-ci il** - 10,6%; * **2019-cu il** - 10,2%; * **2020-ci il** - 4,5%; * **2021-ci il** - 4,2%; * **2022-ci il** - 3,6%; * **2023-cü il** - 3,5%.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	803	912	971	1,034	1,090	1,150	1,176	1,245	1,270	1,372
Astara rayonu	138	155	161	167	179	185	187	201	201	223
Cəlilabad rayonu	64	75	82	90	98	105	106	120	124	133
Lerik rayonu	55	66	70	74	79	79	83	85	86	92
Lənkəran rayonu	306	342	358	374	388	420	431	453	461	491
Masallı rayonu	207	236	261	289	304	317	320	333	339	370
Yardımlı rayonu	33	38	39	40	42	44	49	53	59	63

Cədvəl 5. İşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 5-də işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayı 569 vahid, yaxud 70,9% artmışdır;
- Lerik rayonunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 6,8%; * **2015-ci il** - 7,2%; * **2016-cı il** - 7,2%; * **2017-ci il** - 7,2%; * **2018-ci il** - 7,2%; * **2019-cu il** - 6,9%; * **2020-ci il** - 7,1%; * **2021-ci il** - 6,8%; * **2022-ci il** - 6,8%; * **2023-cü il** - 6,7%.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi, o cümlədən	18,336	20,543	22,155	23,594	27,081	28,595	29,194	31,673	34,370	38,666
Astara rayonu	3,503	3,927	4,079	4,239	4,833	5,008	5,023	5,430	5,447	6,128
Cəlilabad rayonu	1,006	1,067	1,289	1,415	1,666	1,787	1,801	2,262	2,480	2,790
Lerik rayonu	1,423	1,595	1,811	1,915	2,054	2,054	2,157	2,212	2,323	2,613
Lənkəran rayonu	6,756	7,573	7,905	8,257	10,088	10,930	11,225	12,287	13,378	15,050
Masallı rayonu	5,008	5,664	6,315	6,992	7,600	7,930	8,009	8,416	9,501	10,689
Yardımlı rayonu	640	717	756	776	840	886	979	1,066	1,241	1,396

Cədvəl 6. Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə obyektlərində oturacaq yerlərinin sayı, vahidlə [15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>]

Cədvəl 6-da Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə obyektlərində oturacaq yerlərinin sayı təqdim olunub. Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə obyektlərində oturacaq yerlərinin sayı 20330 vahid, yaxud 110.9% artmışdır;

- Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə obyektlərində oturacaq yerlərinin sayında Lerik rayonun xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: * **2014-cü il** - 7,8%; * **2015-ci il** - 7,8%; * **2016-cı il** - 8,2%; * **2017-ci il** - 8,1%; * **2018-ci il** - 7,6%; * **2019-cu il** - 7,2%; * **2020-ci il** - 7,4%; * **2021-ci il** - 7%; * **2022-ci il** - 6,8%; * **2023-cü il** - 6,8%.

Aparılan təhlillər nəticəsində Lerik rayonu üzrə turizmin mövcud vəziyyəti haqqında aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə xüsusi çəkisi 6,4% azalaraq 10,4% təşkil etdi; 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə birdəfəlik tutumunun xüsusi çəkisi 8% azalaraq 16% təşkil etdi; 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə sayında xüsusi çəkisi 5,4% artaraq 11,8% təşkil etdi; 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lerik rayonunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə dövrüyyəsində xüsusi çəkisi 6,9% azalaraq 3,5% təşkil etdi; 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lerik rayonunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin xüsusi çəkisi 0,1% azalaraq 6,7% təşkil etdi; 2014-cü il ilə müqayisədə 2023-cü ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə işə obyektlərində oturacaq yerlərinin sayında Lerik rayonun xüsusi çəkisi 1,0% azalaraq 6,8% təşkil etdi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Lerik rayonu üzrə turizmin təhlili müəyyən problemləri ortaya çıxartdı:

- Lerik rayonunun mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə nömrələrin, birdəfəlik tutumunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə xüsusi çəkisinin azalması;
- Lerik rayonunun işə dövrüyyəsində, işə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin, işə obyektlərində oturmaq yerlərinin sayında Lənkəran-Astara iqtisadi rayon üzrə xüsusi çəkisinin azalması;
- Yol səthinin keyfiyyətinin zəif olması;
- Göstərilən xidmətlərin uyğun olmayan keyfiyyəti ilə otellərdə yaşamağın yüksək qiyməti;
- Turizm və qonaqpərvərlik işçilərinin kifayət qədər peşəkar olmaması.

Lerik rayonunun turizm potensialının səmərəli işləməsi onun inkişafına cavabdeh olan strukturların hərəkətlərini planlaşdırmadan, tənzimləmədən və əlaqələndirmədən mümkün deyil.

Bu, regional səviyyədə turizm fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün kompleks bir mexanizmin hazırlanmasını zəruri edir. Lerik rayonunda turizmin inkişafı üçün müəyyən edilmiş və qruplaşdırılmış şərtlər, resurs, iqtisadi, təşkilati və inzibati metodlar sistemini təşkil edən funksional qruplar tərəfindən təmsil oluna bilən stimullaşdırma mexanizminin formalaşmasına təsir göstərən müəyyən spesifik amillərdir.

Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. Resurs potensialından istifadənin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi. İstiqamətli fəaliyyətin əsas tədbirləri olaraq, bölgənin turizm ehtiyatlarının inventarizasiyasını və kadastrının tərtibini; təbii, tarixi, sosial-mədəni aktivlər və müxtəlif turizm növlərinin inkişafı üçün potensial nəzərə alınmaqla bölgədəki turizm zonalarının müəyyənləşdirilməsini vurğulamaq lazımdır.

2. Turizmin inkişafını stimullaşdıran təsirli iqtisadi mexanizm, bu, ilk növbədə, geniş iqtisadi qolları da daxil olmaqla hakimiyyət orqanları tərəfindən dəstək sisteminin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur: mövcud turizm infrastrukturunu müəssisələrinin modernləşdirilməsi və yenilərinin inşası üçün yerli bankların kreditləri üzrə faiz dərəcələrinin qismən subsidiyalaşdırılması; maliyyə güzəştlərinin verilməsi - güzəştlər və aşağı faizlə kreditlər (şəxsi vəsaiti hesabına investisiya axınının stimullaşdırılması); istirahət müəssisələrinə güzəştlə vergitutma mexanizminin tətbiqi və s.

3. Aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanan təşkilati mexanizmin inkişafı: turizm prosesində iştirakçıların hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi (idarəetmə orqanları, istirahət müəssisələri, turistlər, yerli əhali); statistik məlumatların toplanmasını, yerli turizm məhsullarının reklam aksiyalarını əhatə edən informasiya dəstəyi.

4. Aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla bölgədə turizmin inkişafı üçün proqram və hədəf idarəetmə sisteminin formalaşmasına əsaslanan turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün səmərəli inzibati mexanizm: turizmin inkişafı üçün hədəf regional proqramın hazırlanması; turizm sənayesi müəssisələrinin fəaliyyəti, tənzimlənməsi və nəzarəti üçün şəraitin yaradılması; sosial turizmin inkişafına dəstək, turizm sisteminin bütün iştirakçılarının maraqlarının qorunması.

Qeyd etmək lazımdır ki, bölgədə turizmin inkişafını stimullaşdıran mexanizm yalnız onun daxili şərtləri əsasında qurula bilməz, çünki bölgə turizm məhsullarını yerləşdirərək potensial istehlakçılar üçün digər bölgələrlə rəqabətdə iştirak edərək milli və beynəlxalq turizm bazarlarına daxil olur.

Lerik rayonunda turizmin inkişafını stimullaşdırmaq üçün göstərilən mexanizm aşağıdakı əsas tədbirlər daxil olmaqla bir sıra məqsədyönlü hərəkətlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir:

- rəqabətqabiliyyətli turizmin inkişafı proqramının mövcudluğunun təmin edilməsi;
- turizm və istirahət potensialından səmərəli istifadə problemlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- sənayedə investisiya axınının stimullaşdırılması;
- bazarda regionun təşviqi;
- seçilmiş proqramın icrasının idarə edilməsini və bölgədə turizmin inkişafının təmin edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27 dekabr 2021-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 06 dekabr, 2016-cı il
3. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29.12.2012
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 02.02.2021
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), 11 fevral 2004-cü il
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 14 aprel 2009-cu il
7. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 27 fevral 2014-cü il
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 29 yanvar 2019-cu il
9. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 22 iyul 2022-ci il
10. Баранов, А. С. Информационно-экскурсионная деятельность на предприятиях туризма: учебник / А.С. Баранов, И.А. Бисько; под ред. Е.И. Богданова. - Москва: ИНФРА-М, 2021. - 383 с.
11. Организационно-экономические механизмы обеспечения инновационного развития туризма и индустрии гостеприимства: монография / Е.Н. Трофимов, Т.В. Рассохина, С.П. Шпилько и др.; под науч. ред. Т.В. Рассохиной; Российская международная академия туризма. - М.: Университетская книга, 2023
12. Дурович, А. П. Маркетинг в туризме: учебное пособие / А.П. Дурович. - Москва: ИНФРА-М, 2022. -316 с.
13. Емелин, С. В. Организация турагентской деятельности: учебное пособие для вузов / С. В. Емелин. -2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 310 с.
14. Емелин, С. В. Организация туроператорских услуг: учебное пособие для вузов / С. В. Емелин. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 517 с.
15. internet-mənbə: <https://www.stat.gov.az/?lang=az>

AKDENİZ'İN INCISI KUZEY KIBRIS

Dr. Cavanşir Feyziyev

Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi millet vekili

ÖZET

Oğuz Türklerinin farklı iki coğrafyada, Kafkasya ve Kıbrıs'ta yaşayan iki boyuna mensup olan Azerî ve Kıbrıs Türkleri arasındaki siyasî, sosyal ve kültürel ilişkiler çok eskiden beri mevcuttur. Ancak bu iki kardeş topluluğun esas yakınlaşması 1990'lardan sonradır. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'dan ayrılıp bağımsızlığını kazanmasından sonra, iki devlet arasındaki siyasî ve kültürel ilişkilerin oldukça geliştiği tartışılmaz bir gerçektir. Bu kongre makalemizde günümüze, Kuzey Kıbrıs Türk kültüründe Azerbaycan mefkuresinin edebi yansıması ve Azerî Türkü imgesinin nasıl şekillendiği tespate çalışılacaktır.

Kıbrıs ve Azerî Türkleri, Batı Türklüğünün biri Akdeniz'de biri Kafkas coğrafyasında yer alan iki kardeş koludur. Konuştukları dil Türkçe'nin, Batı koluna ait olan Oğuz Türkçesi-Batı Türkçesidir.

Batı Lehçesi-Oğuzca, XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın ilk yarısında oluşuma başlayan ve XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eserler veren yazı dilidir. Selçuklulardan günümüze kadar devam eden bu yazı dili, şüphesiz Türklüğün en verimli yazı dilidir. Temelinde Oğuzca yatan Batı Lehçesi; zamanla dört ayrı lehçeye ayrılır:

- a)Türkiye Türkçesi
- b)Azerbaycan Türkçesi
- c)Türkmen Türkçesi
- ç)Gagavuz Türkçesi

Azerbaycan Türkleri, XI. yüzyıl sonlarında İran, Azerbaycan, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'yu fetheden ve bu yerlere yerleşen Oğuzların torunlarıdır. Batı lehçesi bölgesinin doğu kesimlerine yerleşen Azerî Türklerinin önce ağızlarında başlayan farklılıklar, sonradan kuzeyden gelen Kıpçakların ve İran'da yaşayan İlhanlıların etkisiyle artmıştır ve yazıya geçilince de bu lehçe Azerbaycan Türkçesi adını almıştır. Bugün Avrupa ve Balkanlar'da Türk lehçelerini dikkate aldığımız zaman,

Türkiye Türkçesi'ne en yakın dil Azerbaycan Türkçesi'dir.

Kıbrıs Türklerinin, Azerbaycan coğrafi bölgesinden ve Azerî Türklerinden Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1990'lardan sonra değil, çok önceleri haberdar olduklarını biliyoruz. Kıbrıs'ın ilk Türk gazetecisi olarak kabul edilen isim Ahmed Tefvik Efendidir. Onun da, Kıbrıs Türk gazetecilik ve edebiyat yaşantısında XX. yüzyılın başında yer alan Ahmed Raik Efendi'nin de 1900'lü yıllarda Tiflis ve Kafkasya coğrafyasında çıkan dergilere yazı yollaması Kıbrıs Türkleriyle bu bölge Türklerinin daha o dönemde irtibatla olduklarının bir kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kıbrıs, Kıbrıs Türk Kültürü, Azerî Türkü İmgesi.

AZERBAIJAN IMAGE IN CYPRUS TURKISH CULTURE

ABSTRACT

The Oghuz Turks, Azerbaijani and Turkish Cypriots live on two different geography Caucasus and Cyprus, have political, social and cultural relations in between them from the past where the main developments has began with the independence of Azerbaijan after 1990s. In this study, Azerbaijan in Cyprus Turkish culture and Azerbaijani Turkish image will be considered from past to present to determine the evolution.

Cypriot and Azeri Turks are two brother branches of Western Turkishness, one in the Mediterranean and the other in the Caucasus. The language they speak is Oghuz Turkish-Western Turkish, which belongs to the Western branch of Turkish.

Western Dialect-Oghuz, XII. The second half of the century and the XIII. It started to form in the first half of the century and continued in the 13th century. It is a written language that has produced works since the second half of the century. This written language, which has continued from the Seljuks to the present day, is undoubtedly the most productive written language of Turkishness. Western Dialect, which is based on Oghuz language; Over time, it divides into four separate dialects:

- a) Türkiye Turkish
- b) Azerbaijani Turkish
- c) Turkmen Turkish
- d) Gagauz Turkish

Azerbaijani Turks, XI. They are the grandchildren of the Oghuz people who conquered Iran, Azerbaijan, Northern Iraq and Eastern Anatolia at the end of the century and settled in these places. The differences that first started in the dialects of the Azerbaijani Turks who settled in the eastern parts of the Western dialect region increased later with the influence of the Kipchaks coming from the north and the Ilkhanate living in Iran, and when it was written down, this dialect was named Azerbaijani Turkish. When we consider the Turkish dialects in Europe and the Balkans today,

The language closest to Türkiye Turkish is Azerbaijani Turkish.

We know that the Turkish Cypriots were aware of the Azerbaijani geographical region and the Azerbaijani Turks long before, not after the 1990s, when Azerbaijan gained independence. The name considered to be the first Turkish journalist of Cyprus is Ahmed Tefvik Efendi. He, too, had a significant impact on Turkish Cypriot journalism and literature in the 20th century. The fact that Ahmed Raik Efendi, who was at the beginning of the 19th century, sent articles to magazines published in Tbilisi and the Caucasus region in the 1900s is proof that the Turkish Cypriots and the Turks of this region were in contact at that time.

Keywords: Azerbaijan, Cyprus, Cyprus Turkish Culture, Azerbaijan Turkish Image.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**WORDS DENOTING UNITS OF MEASUREMENT AND WEIGHT IN THE EPIC OF
“KOROĞLU”**

“KOROĞLU” DASTANINDA ÖLÇÜ VƏ ÇƏKİ VAHİDLƏRİNİ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Shahla Ahmadova

PhD, Associate Professor Department of Azerbaijani language, Baku Slavic University

ORCID ID: 0000-0002-5337-9160

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində sözlərin leksik-tematik qruplarının öyrənilməsinin nəzəri əhəmiyyəti dilin leksik-semantik sistemində bu tematik qrupların yerini müəyyən edilməsi, praktik əhəmiyyəti isə onların ayrı-ayrı lüğətlərdə təsvir yollarının aşkar edilməsində və bu məqsədlə lüğət maddələrinin müəyyən modellərinin hazırlanmasındadır. Maraqlı doğuran leksik-tematik söz qruplarından biri də ölçü və çəki bildirən sözlərdir. “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı nüsxələrində işlənən bu leksik vahidlərin məna tutumunda baş verən dəyişikliklərin araşdırılması, məna fərqlərinin müəyyən olunması qarşıda duran hədəflərdəndir.

“Koroğlu” dastanında işlənən ölçü və çəki bildirən sözlər, əsasən, tarixizmlərdir. Araşdırılan sözlər içərisində çəki vahidlərini ifadə edən terminlər ölçü vahidlərindən daha çoxdur. Dastanda işlənən uzunluq ölçüsü bildirən sözlərdən *arşın*, *ağac*, çəki bildirən sözlərdən isə *pud* (*put*), *batman*, *misqal*, *çətvər* və s. təhlil olunmuşdur. Bəzi sözlərdə dastanın müxtəlif nüsxələrində mövcud olan məna fərqləri də üzə çıxarılmışdır. Məsələn, *hoqqa* sözü dastanda *ət*, *şərab* və *nal* ölçüsü kimi işlənir. “Koroğlu”nun Paris nüsxəsində *ət*, digər nüsxələrdə *şərab* (“Durna teli”), *nal* (“Həmənin Qıratı aparmağı”) *hoqqa* ilə ölçülür.

Dastanda bu tematik qrupa daxil olan sözlərə müasir Azərbaycan dilində frazezlər və idiomatik ifadələrin tərkibində də rast gəlinir. Sözlərdən fərqli olaraq söz birləşmələri bu gün də dilin aktiv lüğət fondunda yer tapır. Məsələn, *öz arşın ilə ölçmək* ifadəsində *arşın*– burunun ucundan yana açılmış qolda barmaqların ucuna qədər olan uzunluq ölçüsüdür.

Batman sözünün frazezlərin, atalar sözünün tərkibində işləkliyi daha genişdir: *Batmanla gələn misqalla çıxar*, *ağır otuub batman gəlmək*, *bir batman başını tərpadincə bir misqal dilini tərpat*.

Ölçü və çəki vahidləri bildirən sözlər, bir qayda olaraq, lüğətlərdə müxtəlif üslubi işarələrlə verilir: köhn. (köhnəlmiş söz), tar., tarix. (tarixizm). Araşdırmanın nəticələri lüğətlərdə bu üslubi işarələrin nizamlanmasına da yardımçı ola bilər.

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, tarixizm, ölçü vahidləri, çəki vahidləri, leksik-tematik qrup.

ABSTRACT

The theoretical significance of studying lexical-thematic groups of words of the Azerbaijani language lies in determining the place of these thematic groups in the lexical-semantic system of the language, and the practical significance lies in identifying the ways of their description in separate dictionaries and preparing certain models of vocabulary units for this purpose. One of the interesting lexical-thematic groups of words are words denoting size and weight. Upcoming tasks

include studying the change in the meaning of these lexical units used in separate instances of the Epic of “Koroglu” and determining the difference in meaning.

The words used in the Epic of “Koroglu” are historicisms meaning size and weight. Among the words studied, there are more terms expressing units of weight than units of measurement. The words used in epics such as *arshin*, *tree*, denoting length and *pud* (*pood*), *batman*, *mithqal*, *chatvar*, etc, denoting weight were analysed. Differences in the meaning of some words existing in different copies of the epic have also been revealed. For example, the word *hogga* is used in the epic as a measure of meat, wine and horseshoes.

In the Paris copy of “Koroglu” meat, while in other copies wine (“Crane feather”), horseshoe (“Hamza carries a Girat”) is measured by *hogga*.

The words included in this thematic group in the Epic are also found in the modern Azerbaijani language as part of word combinations and idiomatic expressions. Unlike words, collocations still find a place in the active vocabulary of the language. For example, in the expression of ‘*measuring by its own arshin*’ *arshin* is the length from the tip of the nose to the tips of the fingers on the arm stretched out to the side.

The use of the word *batman* as part of word combinations and proverbs is wider: *Batmanla gələn misqalla çıxar, ağır oturub batman gəlmək, bir batman başını tərpadincə bir misqal dilini tərpat*.

As a rule, the words denoting units of size and weight are given in dictionaries with different stylistic features: obs. (obsolete word), hs., hist. (historicism). The results of the study can help to systematise these stylistic signs in dictionaries.

Key words: The Epic of “Koroglu”, historicism, measurement units, weight units, lexical-thematic group

PLOT IN THE GHAZELS OF ALIAGHA VAHID

ƏLİAĞA VAHİDİN QƏZƏLLƏRİNDƏ SÜJET

Nazile Abdullazade

Assoc.prof., Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of
literature and teaching methods

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

ÖZET

Ədəbi əsərin məzmununu təşkil edən, ardıcıl inkişaf edən hadisələr süjet adlanır. Adətən, epik əsərlərdə özünü göstərən süjet lirik növdə də özünü göstərir və bu əsərlər süjetli lirika nümunələri sayılır.

XX əsın əvvəllərində süjetli lirika nümunələrinə Hüseyn Cavid (“Öksüz Ənvər”, “Qız məktəbində”), C.Cabbarlı (“Boranlı qış gecəsi”), A.Səhhət (“Əhmədin qeyrəti”), S.Rüstəm (“Ana və poçatalyon”, “Gecənin romantikası”), Ə.Cəmil (“Can nənə, bir nağıl de”), S.Vurğun (“Ananın öyüdü”) yaradıcılığında rast gəlinir. Qeyd olunan nümunələrdə süjetli lirikanın bənzərsiz nümunələri yaradılmışdır. Bu poetik nümunələrdə “süjetli lirika tək cə özünəməxsus kompozisiyası, obrazları və epitetləri ilə deyil, hər şeydən əvvəl, ideyası, məzmunu, özünün həqiqəti dərindən ifadə edə bilən poetik texnikası ilə fərqlənir. Belə şeirlərin süjetinə müəyyən bir hadisə və fakt daxil edilir ki, bu da müvafiq olaraq, müəyyən sayda surətin iştirakı ilə bağlı olur. Başqa sözlə, süjetli lirikanın mövzusu əsasən bir xətt boyunca inkişaf etdirilir və burada haşiyəyə, əlavə şərhə və yardımçı xətlərə ehtiyac olmur. Süjetin necə başlayıb, necə davam etdirilməsi və nə ilə bitməsi qabaqcadan düşünülür”

Vahidin satirik şeirlərində olduğu kimi, qoşma və qəzəllərində də süjetli lirikanın elementləri görünür. Bu şeirlərin bəzilərində süjet sadədir, eyni zaman və məkan daxilində baş verən hadisələr təsvir olunur. Lakin Vahid bu sadəliyə elə poetik don geydirir ki, süjet birbaşa lirika ilə üzvi vəhdətə girir:

Canandı, bir də mən, gecə on bir tamam idi,

Gizli deyib danışmağa əsl məqam idi.

Süzgün baxışla könlüm evin qarət eylədi,

Mahirdi fənni-sehrdə, zənn etmə xam idi.

Şövqi-ləbi nigar ilə bihuş, məst idim,

Bir də şəraba meyl eləsəydim, hərəm idi.

Vahidin bu şeiri yüksək poetik məziyyətləri ilə bərabər, qəzəl janrında bitkin süjetli bir nümunədir. Obrazların dinamikası süjetin kulminasiyasını, razvyazkanı, hadisələrin gərginliyi ilə bərabər, insanın məhəbbətini, çəkdiyi cəfani, duyğularını ustalıqla ifadə edir.

Vahid də sələfi Füzuli kimi, "...lirik musiqi parçası kimi səslənən müxtəlif mənalı beytlərdən" (Mir Cəlal) ibarət də yazmışdır.

Açar sözlər: lirika, Vahid, qəzəl, süjet, element, kompozisiya.

ABSTRACT

The sequentially developing events that make up the content of a literary work are called plot. Usually, the plot that appears in epic works also appears in the lyric type, and these works are considered examples of plot lyrics.

At the beginning of the 20th century, examples of plot lyrics include Hüseyn Javid ("Oksuz Anvar", "In the Girl's School"), Jafar Jabbarlı ("Bronly Winter Night"), Abbas Səhhat ("Ahmad's Zeal"), Süleyman Rüstəm ("Mother and Pochatalyon", "Romance of the Night"), Ahmad Jəmil ("Dear grandmother, tell a story"), Səməd Vurgun ("Mother's cry") can be found in the works. In the mentioned examples, unique examples of plot lyrics were created. In these poetic examples, "plot lyric is distinguished not only by its unique composition, images and epithets, but above all by its poetic technique, which can deeply express the idea, content, and truth of itself. A certain event and fact is included in the plot of such poems, which, accordingly, is connected with the participation of a certain number of copies. In other words, the theme of the plot lyric is mainly developed along one line, and there is no need for a border, additional comments and supporting lines. How the plot begins, how it continues and what it ends with is thought out in advance.

As in Vahid's satirical poems, the elements of lyric poetry with a plot appear in his couplets and ghazals. In some of these poems, the plot is simple, and the events occurring within the same time and space are described. However, Vahid puts such a poetic dress on this simplicity that the plot goes directly into an organic unity with the lyrics:

It came alive, and I, it was eleven o'clock at night,
It was the right time to talk in secret.

My heart robbed the house with a clear look,
He was skilled in science and magic, and his imagination was raw.

I was intoxicated with passion,
And if I was inclined to drink wine, it was forbidden.

This poem by Vahid is an example of a ghazal genre with a tired plot, along with its high poetic merits. The dynamics of the images skillfully expresses the culmination of the plot, the resolution, the tension of the events, the love of a person, the suffering he has suffered, and his emotions.

Like his predecessor Füzuli, Vahid also wrote "...verses with different meanings that sound like a piece of lyrical music" (Mir Jalal).

Key words: lyrics, Vahid, ghazal, plot, element, composition.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**PERSPECTIVES OF MOUNT BESHBARMAG IN THE FIELD OF SUSTAINABLE
TOURISM**

BEŞBARMAG DAĞI'NIN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM ALANINDAKİ PERSPEKTİFLERİ

Ibrahimov Anar Shahbaz oghlu

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan "Beshbarmag Mountain" State Historical-Cultural and Nature Reserve Scholar Siyazan, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-3174-5109>

ÖZET

Turizmin sürdürülebilir gelişimi, BMT-nin Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO) öncelikli faaliyeti olarak kabul edilmektedir. 1995 yılında Lanzarote'de düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Turizm Konferansı sonrasında "sürdürülebilir turizm gelişimi" ve "sürdürülebilir turizm" kavramları, Birleşmiş Milletler ve Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO) sürekli gündemine girmiş ve önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Azerbaycan'ın turizm arenasında birçok turizm türünü birleştiren eşsiz anıtlar bulunmaktadır. Beşbarmag Dağı da bu anıtlardan biridir.

Beşbarmag Dağı, bulutların denizle buluştuğunu net bir şekilde görebileceğiniz eşsiz bir doğa olayıdır. Bölgenin doğal arazisi birçok harikayı gizlemektedir. Bakü'ye sadece 95 kilometre uzaklıkta bulunan Beşbarmag Dağı hakkında birçok spekülasyon ve ilginç çalışmalar var. Sıradağ aynı zamanda kutsal bir sığınak olarak kabul edilse de tarih ve kültür örneği olarak da önemlidir. Hazar Denizi kıyısındaki yoldan dönüp Beşbarmag Dağı'na tırmanılarak dağın eteklerine ulaşılabilir. Önünüzde kocaman bir sandığı olan devasa bir kayalık dağ var. Hem tarihi hem de kültürel değeri olan bu alanın sit alanı ilan edilmesinin ardından turizm adı verilen bir unsurla manevi değeri de eklendi. Antik çağlardan beri sığınak olan dağın kalbinde çeşitli turizm türleri için fırsatlar bulunmaktadır. Bunlar, kuşların göçünü izlemek için ornitolojik turizmi, ulusal geçmişimizi ve tarihimizi incelemek için arketurizmi vb. içerir. gecerli. Turistik bir tapınak olan Beşbarmag Dağı, yukarıdakilere ek olarak kaya tırmanışı, binicilik, hipoterapi, yamaç paraşütü, bazı ekstrem sporlar vb. sunmaktadır. Turizm ürünlerinin geliştirilmesi için de büyük fırsatlar var. Otoyoldan dağa oldukça mesafe olmasına rağmen, bir elinizi uzatsanız zirveye dokunup göklere yükselecekmışsiniz gibi görünüyor. Beşbarmag Dağı, dini ve manevi bir varış noktası (hac yeri) olmasının yanı sıra, eşsiz bir doğal anıt ve doğal miras örneği olarak eşsiz bir doğal manzaraya sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, ornitolojik turizm, arkeoloji, altyapı, potansiyel

ABSTRACT

Sustainable development of tourism is considered a priority activity of the BMT-World Tourism Organization (UNWTO). After the World Sustainable Tourism Conference held in Lanzarote in 1995, the concepts of "sustainable tourism development" and "sustainable tourism" entered the agenda of the United Nations and the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) and important results were achieved.

In the tourism arena of Azerbaijan there are unique monuments that combine many types of tourism. Beshbarmag Mountain is one of these monuments.

Beshbarmag Mountain is a unique natural phenomenon where you can clearly see the clouds meeting the sea. The natural terrain of the region hides many wonders. There are many speculations and interesting studies about Mount Beshbarmag, located only 95 kilometers from Baku. Although the mountain range is also considered a sacred shelter, it is also important as an example of history and culture. The foothills of the mountain can be reached by turning from the road along the Caspian Sea and climbing Mount Beshbarmag. In front of you is a huge rocky mountain with a huge chest. After this area, which has both historical and cultural value, was declared a protected area, its spiritual value was added with an element called tourism. There are opportunities for various types of tourism in the heart of the mountain, which has been a shelter since ancient times. These include ornithological tourism to watch the migration of birds, archetourism to study our national past and history, etc. Contains. valid. Mount Beshbarmag, a tourist temple, in addition to the above, offers opportunities for rock climbing, horse riding, hippotherapy, paragliding, some extreme sports, etc. offers. There are also great opportunities for the development of tourism products. Although it is quite a distance from the highway to the mountain, it looks like if you stretch out your hand, you can touch the peak and rise to the sky. Beshbarmag Mountain has a unique natural landscape, being a religious and spiritual destination (place of pilgrimage), as well as a unique natural monument and example of natural heritage.

Key Words: Tourism, ornithological tourism, archaeology, infrastructure, potential

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**ISSUES OF IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ITS
GOALS IN TURKSOY STATES**

DAVAMLI İNKİŞAF VƏ ONUN MƏQSƏDLƏRİNİN TÜRKSÖYLU DÖVLƏTLƏRDƏ
TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aytən Nəriman qızı Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Türk xalqları
ədəbiyyatı şöbəsi Azərbaycan Pedaqoji Universiteti Quba filialı Baş müəllim

ABSTRACT

Sustainable development (eng. sustainable development) — is a form of development that meets the needs of the present generation and the requirements of the present without compromising the ability of future generations to meet their needs. In other words, it is a philosophy in which the present generation tries to use the environment to meet the needs of future generations within limits that do not compromise the ability of the present generation to meet their own interests and needs. The main idea in this philosophy is that environment and development can exist in parallel rather than in opposition to each other. Moderation is key in this environmentally conscious trend. As recognized in many countries, sustainable development is designed to protect the future of the Earth. At the same time, sustainable development should not endanger the natural systems that support life on Earth - air, water, soil and living organisms. For sustainable development, it is necessary to minimize unwanted impacts on air, water, nature in general and protect the overall ecosystem. The development of natural resources, the direction of investment, the direction of technological development, aims to carry out joint reforms to increase the ability to meet the current and future needs and desires of all people. One of the interesting and important points for us is that in the era of globalization of the world, using the peak improvement of techniques and technology, the organized development of the entire Turkish world, as well as the most promising areas, will be achieved.

Açar sözlər: Davamlı inkişaf, Türk ölkələri, dayanıqlı inkişafın məqsədləri, Başqırdıstan, türk xalqları və s.

Keywords: Sustainable development, Turkic countries, goals of sustainable development, Bashkirstan, Turkic peoples, etc.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, тюркские страны, цели устойчивого развития, Башкирстан, тюркские народы и др.

Dayanıqlı inkişaf (ing. sustainable development) — Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən bugünkü nəslin ehtiyaclarını və hazırkı zamanın tələblərini ödəyən inkişaf formasıdır. Başqa sözlə desək, bu, müasir nəslin öz maraq və ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirməyən hüdudlarda gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək üçün ətraf mühitdən istifadə etməyə çalışdığı bir fəlsəfə demək olar. Bu fəlsəfədə əsas ideya ondan ibarətdir ki, ətraf mühit və inkişaf bir-birinə zidd deyil, paralel şəkildə mövcud ola bilər. Ətraf mühitin mühafizəsini nəzərə alan bu tendensiyada mülayimlik vacibdir. Bir çox ölkələrdə də qəbul olunduğu kimi, dayanıqlı inkişaf Yer üzünün gələcəyini qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, davamlı inkişaf Yer kürəsində həyatı təmin edən təbii sistemlərə - hava, su, torpaq və

canlı orqanizmlərə təhlükə yaratmamalıdır. Davamlı inkişaf üçün havaya, suya, ümumilikdə təbiətə arzuolunmaz təsirləri minimuma endirmək və ümumi ekosistemi qorumaq lazımdır. Təbii sərvətlərin inkişafı, investisiya istiqaməti, texnoloji inkişafın istiqaməti, bütün insanların cari və gələcək ehtiyaclarını, istəklərini ödəmək qabiliyyətini artırmaq üçün müştərək islahatların aparılmasını hədəfləyir. Bizim üçün maraqlı və vacib məqamlardan da biri odur ki, hazırda dünyanın qloballaşması dövründə texnika və texnologiyanın pik həddə təkmilləşdirilməsindən istifadə edərək bütün türk dünyasının, eləcə də ən perspektivli sahələrin mütəşəkkil şəkildə inkişafına nail olunsun.

Giriş. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri (ing. Sustainable Development Goals) – BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 17 məqsəd. BMT -nin 2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilən tarixi sammitində dünya liderləri tərəfindən qəbul edilmiş "2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"də əks olunan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM-lər) 1 yanvar 2016-cı il tarixində rəsmi şəkildə qüvvəyə minib. Hər kəsi əhatə edən və universal xarakter daşıyan bu yeni Məqsədlər fonunda, qarşıdakı on beş il ərzində ölkələr "heç kəsi kənarda qoymamaq" prinsipini rəhbər tutaraq, yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq, bərabərsizliklərə qarşı tədbirlər görmək və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq məqsədilə bütün səylərini səfərbər edəcəklər. "Qlobal Məqsədlər" kimi də tanınan DİM-lər Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin (MİM-lər) əldə etdiyi nəticələrə əsaslanır və daha da irəli gedərək, yoxsulluğun bütün formalarının aradan qaldırılmasını hədəfləyir. (https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e16119_az.html)

Yeni DİM-lərin özünəməxsusluğu onların bütün ölkələri, o cümlədən yoxsul, zəngin və orta gəlirli dünya ölkələri planetin mühafizəsini təmin etmək şərtilə, tərəqqini təşviq etmək üçün tədbirlər görməyə səsləməsində əks olunur. DİM-lər təsdiq edir ki, yoxsulluğun aradan qaldırılması iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönələn strategiyalarla əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Onlar təhsil, sosial müdafiə və məşğulluq imkanları da daxil olmaqla geniş spektrli sosial ehtiyacları və bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və ətraf mühitin mühafizəsini ön plana çəkir.

Tarix boyu öz qüdrəti ilə bütün dünyanın diqqət mərkəzində olmağı bacaran qədim türklər bu gün, yəni XXI əsrdə də sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu məsələdə başda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev olmaqla xüsusi motivəddici mesajlar və fəaliyyət görünməkdədir.

Ölkəmiz tarix qarşısında o qədər də uzun bir zaman kəsimi olmayan 32 illik bir dövrdə müstəqil olmasına baxmayaraq, artıq nəinki Qafqaz regionunda, eləcə də bütünlükdə beynəlxalq arenada öz sözünü deməkdədir. Təbii ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi müstəqil bir dövlətin qarşısında duran perspektiv məsələlərdən biridir. Hazırda bu istiqamətdə aparılan siyasətin sağlam təməlləri əslində illər öncəyə dayanır desək, tamamilə yerinə düşər. Belə ki, uğurlu ölkə iqtisadiyyatı və uğurlu siyasət bir dövlətin ziyalı və uzaqgörən təbəqəsinin çiyinləri üzərində bərqərar olduğundan ölkəmizin savadlı və potensiallı kadrlara ehtiyacı var. Hələ müstəqilliyimizin ilk illərində bu boşluğu sovet dövründə Ulu Öndər Heydər Əliyevin xüsusi əziyyəti hesabına Rusiyanın bir sıra şəhərlərinə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr doldurdu.

“Müasir Azərbaycanın milli elitasının formalaşması ümumən bir neçə mərhələdən ibarət olmuş və ötən əsrin 70-ci illərində, Heydər Əliyevin göstərişinə əsasən, minlərlə gənc azərbaycanlı təhsil almaq üçün Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərinə göndəriləndə, o dövrdə hələ Sovet Azərbaycanı adlanan ölkəmizin təsərrüfat-iqtisadi, mədəni, yaradıcı, hərbi, siyasi elitasının formalaşmasına böyük diqqət yetirilməyə başladığı dövrdə xüsusilə nəzərəçarpan xarakter almışdı. Həmin qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədar siyasi çətinliklərə baxmayaraq, məhz onlar kadrların regenerasiyası, rotasiyası, əvəzlənməsi və dövlət qulluğunda işə yeni, intellektual və zirək gənclərin cəlb olunması prosesinin başlanmasına kömək etmişdir”. (<https://old.xalqgazeti.com/az/news/economy/17659>)

Təbii ki, texnologiya əsrində ölkəmizdə baş verən bu sürətli inkişaf və yüksəlişdə ənənəni əsas tutmaqla yenilikləri asanlıqla qəbul və tətbiq etmə bacarığına malik olan nəslin xüsusi rolu var. Azərbaycan hazırda gələcək güdrətli türk dövləti olmaq yolunda əmin addımlarla irəliləməkdədir. Son dövrlərdə baş verən hadisələr, xüsusilə hərbi sahəsində baş verənlər, yəni 44 günlük Vətən müharibəsi bütün dünyaya sübut etdi ki, türklüyün və türkçülüyn beşiyi hesab olunan Azərbaycan tarixən olduğu kimi yalnız igid oğullarının biləyinin və ürəyinin gücünə deyil, eyni zamanda tam müasir standartlara uyğun olan, hətta türk dövlətlərinin istehsal etdiyi son model hərbi texnikaya, eləcə də, dərin zəkaya malik, uzaqgörən siyasi liderə arxalanaraq regionda və dünyada öz sözünü deməkdədir. Nəzərə alsaq ki, iqtisadiyyatının sürətli inkişafı yalnız öz dövlətimiz üçün deyil, digər bütün türk ölkələrinin də inkişafı və əməkdaşlıq münasibətlərinin sürətlənməsinə müsbət təsir edir, deməli, biz həm bir vətəndaş, həm elm adamı olaraq bu istiqamətdə əlimizdən gələni etməliyik. Üstəlik müstəqil türk dövlət başçıların da bu məsələyə, yəni türk dövlətlərinin, ümumilikdə türksoylu xalqların ortaq mədəniyyətinin, tarixinin inkişafının müştərək şəkildə həll edilməsində xüsusi marağının olması diqqət çəkən məqamlardandır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu məsələdə daha çox fəaldır və o, TÜRKPƏ nümayəndə heyəti ilə görüşdə deyib: “Builki prezident seçkilərindən sonra andiçmə mərasimindəki çıxışında bildirmişdim ki, bizim ailəmiz Türk dünyasıdır, bizim başqa ailəmiz yoxdur. Əslində, bu, ölkəmizin bu istiqamətdəki siyasətini açıq şəkildə büruzə verir”. Qeyd etməliyik ki, hələ bir neçə il əvvəl Prezident İlham Əliyev türk dünyası ilə bağlı yeni baxış ortaya qoyub və qeyd edib ki, türk dünyası yalnız türk dövlətlərindən ibarət deyil, türk dövlətlərindən kənarında yaşayan türk mənşəli insanların hüquqları, təhlükəsizliyi qorunmalıdır. Həqiqətən də, hazırda bir sıra imperialist, müstəmləkəçi dövlətlərin tərkibində ən yaxşı halda muxtariyyət kimi yaşayan milyonlarla türk soydaşlarımızı da tez bir zamanda dünyanı nizama salacaq türk ulusundan kənarında qoymaq ən azından ədalətsizlikdir, türk qövmələrinin yadlaşmasına, manqurtlaşmasına göz yummaq deməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, son zamanlar dünyada baş verən geosiyasi proseslər fonunda türk dövlətləri hərtərəfli əməkdaşlıq sahələrini daha da genişləndirmək istiqamətində səyləri artırıb. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə təşkilatda əməkdaşlığın mahiyyətə yeni mərhələyə keçidi başlayıb. Cənubi Qafqazda yeni reallıqların yaranması Mərkəzi Asiya ilə əməkdaşlığın formatına da öz təsirini göstərib. Zəngəzur dəhlizinin açılması türk dövlətləri ilə tranzit əlaqələrinin inkişafına şərait yaradacaq, nəqliyyat sahəsində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verəcək. Prezident Türk dünyası ilə siyasətində ardıcıl mövqə sərgilədiyini TÜRKPƏ nümayəndələri ilə görüşdə bir daha bəyan etdi. “Mən hesab etdim ki, ildə bir dəfə Zİrvə görüşünün keçirilməsi kifayət etməz. Çünki həm sürətli, yəni davamlı təmaslara ehtiyac var, eyni zamanda, hər bir Zİrvə görüşü birliyimizin gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş növbəti addım olur. Çox şadam və həmkarlarıma minnətdaram ki, onlar bu təşəbbüsü dəstəkləyiblər və düz bir aydan sonra Şuşa şəhərində qeyri-rəsmi Zİrvə görüşü keçiriləcək. O görüşün əsas mövzuları nəqliyyat və iqlimlə bağlı olacaq. Bu da təbiidir. Çünki bu gün nəqliyyat əlaqələrinin qurulması və genişləndirilməsi Türk dünyasının birləşməsi ilə sıx bağlı olan prosesdir. Orta Dəhlizin fəaliyyətə başlaması və yükdaşımların artırılması göz önündə olan məsələlərdir. Burada Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələr birgə fəaliyyət göstərir”.

Əminliklə söyləmək olar ki, ortaq soy-kök, ortaq tarix və mədəniyyət, milli dəyərlər, eyni zamanda, üzv ölkələr arasında qarşılıqlı dəstək, mövcud potensial və həyata keçiriləcək layihələr bütövlükdə dünyada yaşayan 200 milyon türkün həyatında müsbət rol oynayacaq.

Davamlı inkişaf konsepsiyası BMT-də qəbul olunduğu vaxtdan etibarən qarşıda 17 hədəf üzrə məqsəd müəyyənləşdirildi.

1. Yoxsulluğa son – bütün davamlı inkişaf konsepsiyasını qəbul edən ölkələrdə yoxsulluğun bütün formalarında aradan qaldırılması məqsədi hər kəsin ən əsas insan ehtiyaclarını ödəyər

bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu hədəf çərçivəsində ümumbəşəri əsas gəlirin və adekvat ərzaq, təmiz su və sanitariya şəraitə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinin zəruriliyi də vurğulanır.

Deməli, burada əsas məsələ yoxsulluğun daha çox hakim olduğu türksoylu xalqların qarşılıqlı yardımlaşmasını təmin edəcək bir sıra təşkilat, birlik və fondların fəaliyyət şərtlərini sadələşdirmək və fəaliyyətinə dövlət səviyyəsində daha çox dəstək verməkdir.

2. Aclıq və qida çatışmazlığı probleminə qarşı qarşıya qoyulan məqsəddir. Məqsəd hamının, o cümlədən uşaqların kifayət qədər qidaya sahib olmasıdır. Bu, davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, qidalanmanın yaxşılaşdırılması da bu məqsəd çərçivəsindədir.

Tarixən türk xalqları öz humanizmi ilə seçilən bir millət olmuşdur. Həqiqətən də, sadəcə ölkəmizi nümunə göstərmək kifayət edir ki, türk toplumunun necə humanist və yardımsevər olduğunu sübut edə bilək. Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində yaxın keçmişdə baş verən zəlzələ zamanı xalqımızın bu ağrını, acını, aclığı canında hiss etməsi də fikrimizə əyani sübut ola bilər. Türk ölkələrində aclıq və qida çatışmamazlığının aradan qaldırılması üçün kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları geniş olan müstəqil türk dövlətlərində müştərək işlər görməklə məqsədə qismən nail olmaq mümkündür.

3. Sağlamlıq və Keyfiyyətli Həyat hər kəsin sağlam və keyfiyyətli həyat sürməsinə təmin etmək üçün yaradılmış məqsəddir. Xüsusilə onun məqsədi uşaq və ana ölümlərinin azaldılması, QİÇS, vərəm və malyariya kimi xəstəliklərlə mübarizədir. Məlumdur ki, müasir dövrün iqtisadi əlaqələri, sürətli insan yerdəyişməsi və s. əlaqədar olaraq xəstəliklər də son dərəcə sürətlə yayılır. Odur ki, qısıtlamalar və məhdudiyətlər zamanı Türk dövlətləri arasında xüsusi anlaşmalar olmalıdır, bu həm də iqtisadi cəhətdən də daha uyğun olar. Bundan başqa, nisbətən daha öndə olan və durumu yerində olan türk dövlətlərinin qarşılıqlı yardımını ilə problemi daha tez şəkildə həll etmək olar.

Tibb elmi türksoylu xalqların həyatında çox qədim tarixə malik bir sahə kimi ən qədim zamanlarda belə mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Qədim türk tayfaları olan köçəri həyat sürən hunların heyvan mənşəli məhsulları çox istifadə etməsi və heyvan xəstəliklərinin qiymətləndirilməsi bunun başlıca səbəbi hesab oluna bilər. Uyğur türklərində çiçək xəstəliyinə qarşı peyvəndlərin, tarixin ən qədim dövrlərində türklərin bitki mineral tərkibli dərmanların hazırlanması və şamanizm inancına aid olan xüsusi müalicə metodlarının tətbiq edilməsi bu məqsədin türk qövminin hansı boyutda zəkaya məlik olabilecəyinə dəlalət edən nüanslardandır.

4. Keyfiyyətli Təhsil ömürlük təhsilə dəstəyi ehtiva edən bu məqsəd hər kəsin keyfiyyətli və inklüziv təhsilə çıxışını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə bütün uşaqların pulsuz və keyfiyyətli təhsildə, o cümlədən məktəbəqədər təhsildə iştirak etməsi məqsədəuyğundur. Uzun müddət sovet imperiyasının tərkibində təhsildən xüsusi canfəşanlıqla geri saxlanılan türksoylu millətlər bu gün beynəlxalq təhsil standartlarına cavb verəcək gücdə təhsil bazasına malikdirlər. Bu məsələdə Türkiyənin təhsil sisteminin üzərinə daha çox yük düşür əslində. Fikrimizcə, hazırda müstəqillikdə olan türk dövlətləri muxtariyyətdə yaşayan Başqırdıstan, Tatarıstan, Altay, Çuvaşistan, Dağıstan, Hakas, Qaqauz və s. kimi ölkələrlə fəal əlaqələr yaratmağa daha maraqlı olmalı və bu istiqamətdə xüsusi kadrlar yetişdirməlidir.

İlk türk dövlətlərinin həyat tərzləri də onların təhsil anlayışlarını və təhsil təcrübələrini formalaşdırmışdır. Türk təhsil anlayışında əxlaq, ədəb, xeyirxahlıq, alicənablıq, məsuliyyət və müdriklik kimi dəyərlər ön plana çıxır. Köçəri həyat sürən ilk türk toplumları daim müharibə təhlükəsi ilə üz-üzə qaldıqları hərbi biliklərə daha çox yer verirdilər.

5. Gender bərabərliyi məsələsində məqsəd gender əsaslı ayrı-seçkiliyə son qoymaqdır. Məlum olduğu kimi, türklər tarix boyu igidini öyən, xatununa dəyər verən, Türk xatunu anlayışının haqqını verən bir toplum olmuşlar. Hələ qədim zamanlardan türk xatınlarının istər at belində igidlərin yanında, döyüş meydanında, istərsə də ailədə olan dəyəri də bütün dünyaya bəllidir. Odur ki, bu məsələnin tarazlanması əslində Türk dövlətlərində daha da asan ola bilər.

6. Təmiz Su məsələsi hamının içməli suya çıxışını təmin etmək və su qıtlığı ilə mübarizə aparmaq məqsədi daşıyır. Suyun daha dayanıqlı idarə edilməsi və sağlam şəraitin hər kəs üçün əlçatan olması bu hədəfin əhatə dairəsinə daxildir ki, bu məqsəd əslində türk toplumu üçün bir qədər daha vacib məsələdir. Çünki türksoylu xalqların çox böyük bir hissəsi okeanlardan uzaq coğrafi ərazidə məskunlaşmaqdadırlar. Elə bu səbəbdən də Təmiz suyun idarə olunması məsələsində birgə layihələrin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

7. Əlçatan və ekoloji enerji məqsədi enerjiyə çıxışının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Dayanıqlı və təmiz enerjini hamı üçün əlçatan etməyi və iqtisadi inkişafı dəstəkləyən etibarlı enerji sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Türk Cümhuriyyətləri arasında yaxın keçmiş qədər bəzi fikir ayrılıqları və bu ölkələrin üçüncü dövlətlərlə əməkdaşlığı bu sahədə potensialın adekvat inkişafına mane olmuşdur. Xüsusən də Xəzərin statusu ilə bağlı uzun müddətdir ki, yaxın vaxtlara qədər davam edən məsələ ilə bağlı Azərbaycan və Türkmənistan arasında gərginlik, Qazaxıstanın Rusiya və Çinlə enerji sahəsində birgə layihələri, Qırğızıstanın hidroelektrik layihələrinə digərləri tərəfindən mənfi münasibət və s. məsələlər bu sahədə incə məqamların olduğunu sübutdur. Eyni zamanda Aral dənizinin quruması da enerji sahəsində əməkdaşlıqlarını yetərinə inkişaf etdirə bilməməsinə səbəb olub. Son zamanlar enerji sahəsində əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün mühüm imkanlar yaranıb. Əvvəla, Xəzərin statusu ilə bağlı məsələnin region dövlətlərinin razılığı ilə həlli Azərbaycan ilə Türkmənistan arasında yaxınlığın və enerji əməkdaşlığının artırılması üçün əlverişli başlanğıc nöqtəsi yaratdı. İki qardaş ölkə olan Azərbaycan və Türkmənistanın Türkiyənin töhfələri ilə işgüzar əlaqələrin inkişaf prosesinə daxil olması çox vacibdir. Bu inkişaf həm də Türkmənistanın Türkiyə ilə Azərbaycan arasında boru kəməri layihələrində iştirakına yol açacaq. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, Qazaxıstan son vaxtlar türk dünyasında əməkdaşlığa fəal dəstək verir. Qazaxıstan administrasiyası bir tərəfdən Türkiyənin öz ölkəsində enerji sahəsinə sərmayə qoymasına icazə verir, digər tərəfdən isə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji əməkdaşlığına müsbət baxır. Qırğızıstan Orta Asiya ölkələri ilə su elektrik enerjisi sahəsində əməkdaşlıq etdikdən sonra Türkiyənin Qırğızıstan və digər Türk Cümhuriyyətlərində elektrik enerjisi sektoruna investisiya yatırmaq və əməkdaşlıq etmək üçün ciddi imkanlar yarandı. (<https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/turkiyenin-turk-cumhuriyetleri-ile-iliskilerinde-enerji-boyutu>)

8. İqtisadi İnkişaf həm məşğulluğun artırılması məqsədi həm də inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artım hədəfini əhatə edir. Bu məqsəd yeni iş yerləri ilə yanaşı, biznes şəraitinin yaxşılaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan yeraltı sərvətlər baxımından da ciddi ehtiyatlara malikdir. Azərbaycan nefti və qazı, Qazaxıstan qurğuşun, sink, xrom, dəmir, manqan, qalay, nikel, volfram, molibden, arsen, boksit və neft və təbii qaz, Özbəkistan qlobal qızıl, uran və təbii qaz tədarükçülərindən biridir. Digər tərəfdən, Qazaxıstan buğda və taxıl istehsalı və əlavə dəyər sənayesində, Özbəkistan və Türkmənistan isə pambıq istehsalında öndə gedirlər. Qırğızıstan isə heyvandarlıq sahəsində inkişaf etmiş infraqurucuya malikdir. AB üzvü kimi Macarıstan təhsil və istehsal sektorlarındakı uğurlarına görə, KKTC isə Aralıq dənizindəki strateji mövqeyinə görə Türk dövlətləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Deməli, Böyük Turan yolunda iri addımlarla irəliləyən bu dövlətlər iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş digər dövlətlərə dəstək olabiləcək potensiala malikdirlər.

9. Sənaye, İnnovasiya və İnfraqurucu məqsədi də iqtisadi artıma və sosial inkişafa yönəlib. Onun məqsədi innovasiya və infraqurucu investisiyaları vasitəsilə davamlı inkişafı

dəstəkləməkdir. Bu məsələdə ən sevindirici məqam Türk dövlətlərinin maşınqayırma sənayesində və hərbi sənayedə olan uğuru hesab oluna bilər. Beləliklə, qloballaşmanın yaratdığı bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq mümkün olacaq. Son dövrlərdə ən sevindirici məqam ortaq Türk markası olan “Made in Turan” markasının beynəlxalq ictimaiyyətə tanınması oldu. Bundan başqa, Turan pul əskinaslarının tədavi ilə çıxarılması ilə əlaqədar işlərin başlanması da bütün türk dövlətlərində iqtisadi artımı və sosial inkişafı stimullaşdıracaqdır.

Bu məqsədin mərkəzində duran mövzu qədim türklərin tarixində də özünü göstərməkdə idi. Belə ki, Göytürklərdə dəmir emalının, uyğurlarda mədəncilik fəaliyyəti mis oksidi, nişasta və boranın istifadəsi, misgərlik və zərgərliyin inkişafı qabaqcıl səviyyədə olmuşdur. Uyğurlar alətlər düzəldir, şəhərlər salır və inkişaf etdirdilər,

10. Bərabərsizliklərin azaldılması ilə bağlı olan novbəti məqsəd bütün ölkələrdə və beynəlxalq səviyyədə bərabərsizliyin azaldılması ilə bağlıdır. Bu məsələyə türk aspektindən baxsaq, rahatlıqla deyə bilərik ki, türklər genetik olaraq son tikəsini belə bölüşməyi bacaran bir toplumdur. Odur ki, müştərək inkişaf və paylaşma nəticəsində türk xalqları tədricən sosial bərabərsizliyi təmin edəbiləcək qüdrətə malikdirlər.

11. Dayanıqlı şəhər haqqında qoyulan məqsəd artan şəhər əhalisi ilə bağlıdır. Bu məqsəd çərçivəsində dünya mədəni irsinin və təbii sərvətlərinin qorunması da hədəflənilir.

Qədim Türklərdə şəhərqurma mədəniyyətini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, hazırda müstəqil türk dövlətlərində bu məqsəd kifayət qədər inkişaf etmiş səviyyədədir. Məsələ ilə bağlı araşdırma apardığımız zaman diqqətimizi Başqırdıstan mətbuatında bir məqam çəkdir. Belə ki, 2022-ci ilə aid olan məqalədə ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə kənd təsərrüfatı və şəhərsalmanın, məsələn Bury şəhərinin yenidənqurulmasının tamamilə Rusiya təsiri altında inkişaf etdirilməsi kimi diqqət çəkən məqamlar verilməkdədir. Bu yerdə nədənsə hələ ötən əsrlərdə Azərbaycanda çox istedadlı memarların olmasına baxmayaraq, Azərbaycan şəhərlərinin yenidən qurulması işinin erməni və rus əsilli memarlara tapşırılmasını xatırladım. (<https://bashgazet.ru/articles/i-tisad/2022-03-23/totoro-lo-esh-yulynda-2739420>)

12. Məsuliyyətli istehsal və istehlak məqsəd istehsal və istehlak sahəsində davamlılığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Təbii ehtiyatlardan istifadənin tənzimlənməsi və tullantıların səmərəli idarə edilməsi bu kontekstdə vacibdir. Tullantıların istehsalının azaldılması yolu ilə təbiətə dəyən zərərin idarə edilməsi bu məqsəd çərçivəsindədir.

13. İqlim Fəaliyyətinin məqsədi qlobal böhran olan iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün təcili tədbirlərin görülməsi zərurətindən ibarətdir. İqlim dəyişikliyinə təsirlərinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər vahid yanaşma ilə milli siyasət və strategiyalara inteqrasiya edilməlidir. Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, türksoylu xalqlar bütünlükdə

14. Suda yaşayan həyat okeanların, dənizlərin və dəniz ehtiyatlarının qorunması məqsədi ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin vacibliyini vurğulayır. Bu məqsəd dayanıqlı inkişafa vahid yanaşma ilə təbii ehtiyatların qorunmasına yönəlmişdir.

Bildiyimiz kimi suyun qədim türklərdə çox fərqli mənaları və onun ətrafında bir çox inanclar var. Su ritualın toplandığı bir elementdir. Müəyyən mənada hər şeyin mənbəyidir. Altay Yaradılış Dastanına görə kainatda insanlardan əvvəl su olmuşdur. Cənubi Sibir Türklərin ənənəvi dünya görüşlərinə görə türklərdə “su müəyyən bir mövcud olmayan və struktursuz başlanğıcı, yəni xaosu simvollaşdırır. Xakasların ənənəvi inanclarında hamilə qadın və ya daşmış çay bənzərdir. Yəni hamilə qadının olduğu evə girmək, daşmış çaya girmək kimi ölüm və fəlakət deməkdir. Altay Sayan türklərinin suya yanaşması da kifayət qədər maraqlıdır. Altay Sayan Türkləri arasında üzməyi bacaran çox az adam var, çünki suyu düşməni kimi qəbul edirlər. Onlara görə mifoloji ənənədə üzü su ilə yumaq ölümlə eynidir.

Müqəddəs Altay inancında isə Ağtıyan (ağ=müqəddəs, tiyan=iman) və ya Akdin, sular və göllər bir-birinə bağlıdır və su torpaqdan daha müqəddəsdir. Türklər hər su sahəsinin bir sahibi

olduğuna inanırdılar. Qədim türklərdə uşaqsız qadınlar qurumuş çaylara su/şərab buraxaraq o çayların sahiblərini razı salmağa çalışır və onların köməyi ilə uşaq sahibi olacaqlarına inanırdılar. Türklərə görə su həyat verən, yaradıcıdır. Elə bu səbəblər də onu deməyə əsas verir ki, türksoylu xalqlar ən qədim zamanlarda olduğu kimi indi də suyun, su ehtiyatlarının qorunmasını və istifadəsini təmin edə bilirlər. Yakut türklərinin mifologiyasına görə Ukula Toyon su ilahəsidir, suların çirklənməsinə qəzəblənir və təmiz saxlanılmasa və ya çirkləndirilərsə, resursları qurudar, insanları susuz qoyar.

Onlar su ilahələrinə qurban kəsirlər. Anadolu türklərində də suyun təmiz tutulması inancı hələ də mövcuddur. Hava qaraldıqdan sonra suyu evdən kənara tökmək, ssuyu çirkləndirmək, ona tükürmək və s. günah sayılır.

15. Yer üzündə həyat quru həyatı dedikdə həyatı əhəmiyyət kəsb edən meşələri və biomüxtəlifliyi əhatə edən ərazi nəzərdə tutulur. Meşələrin qırılmasının, quraqlığın və səhrələşmənin qarşısını almaq məqsədi təbii yaşayış yerlərinin qorunmasının zəruriliyi deməkdir. Quru ekosistemlərinin dayanıqlı yaşama ilə qorunması həm də bioloji müxtəlifliyin azalmasının qarşısını alır.

Qədim türk inanclarına görə həyatın yeganə mənbəyi təbiətdir. Cəmiyyət həyatı təmin etmək üçün daim təbiətin qeyri-məhdud reproduktiv potensialına arxalanır. İnsanlara ən çox kömək edən element meşə və meşəni təşkil edən ağaclardır. Onlar meyvə verir, sığınacaq və yanacaq kimi istifadə olunur və ov heyvanları orada yaşayır. Bu kimi bir çox səbəbə görə təbiət insan həyatında çox əhəmiyyətli bir yerə sahibdir. Qədim türklər özləri kimi təbiətin, ağacların da ruqları olduğu inanırlar. Bütün bu inanclar onu göstərir ki, qədim zamanlardan türk qövmlərində təbiətə sevgi olmuş və bu sevgi müasir dövrdə də bütün türksoylu xalqların yayıldığı ərazilərdə biomüxtəlifliyin qorunmasında son dərəcə uğurlu layihələrlə bütün dünyaya nümunə olacağı mütləqdir. Xüsusilə, fərqli ərazilərdə olan bitkilərin transformasiyası ilə maraqlı nəticələr əldə etmək mümkündür.

16. Sülh, Ədalət və Güclü Təsisatlar

Bu məqsəd davamlı inkişafın sosial ölçüsü ilə bağlıdır. Bu, hər cür zorakılığın azaldılması məqsədini ehtiva edir. O, inklüzivlik və ədalət kimi dəyərlərə əsaslanan cəmiyyətlərin qurulmasını təşviq edir.

17. Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq bütün digər məqsədləri tamamlayan bu məqsədin mövzusu davamlı inkişaf istiqamətində qlobal tərəfdaşlığı canlandırmaqdır. Maliyyə, texnologiya və ticarət kimi sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Beləliklə, son zamanlarda siyasi-iqtisadi cəhətdən dünya xəritəsində xüsusi yer tutmağa başlayan Türk qövmləri dayanıqlı inkişaf yolunda sürətlə addımlasalar da, eyni zamanda muxtariyyətdə olan türk toplumlarının durumu o qədər də ürəkaçan deyil. Xüsusilə, çinin tərkibində yaşayan uyğurlar sıxışdırılır. Tarixi araşdırdıqda məlum olduğu kimi, uyğurlar hər zaman istər elmdə, istərsə hərbdə fərqlənən türk qövmləri olmuşlar. Hazırda onlara qarşı aparılan etnik işgəncə əslində bütün türk dünyası və müstəqil Türk dövlətləri tərəfindən pis qarşılır. Nəzərə alsaq ki, dünyanın satış biznesinə görə lider dövləti olan Çinin Avropa ölkələrinə ən rahat çıxışı məhz türk torpaqlarından keçir, o zaman bu cəbhədə müəyyən yumşalma və müştərək əlaqələri təmin etmək mümkündür. Birlikdə inkişaf etməyi hədəfləmək sağlam təməlləri atılmış Turan adlı bir əzəmətli qalanın qarşısında duran vəzifədir ki, bu həm də Türk dövlətlərini dünyada hərbi qüdrətin simvoluna çevirir.

Beləliklə, son zamanlarda Türk dövlətlərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində ortaq türk valyutasının hazırlanması üzrə layihə, dövlət başçılarının davamlı olaraq qədim türk yurdu olan Qarabağda, Şuşada görüş keçirməsi, müştərək layihələrin həyata keçirilməsi və s. uğurlu müştərək dayanıqlı inkişafdan xəbər verir. Təbii ki, bu məsələdə hərbi güclə bərabər düzgün siyasi səriştə də mühüm rola malikdir. Məsələn, maraqlı məqam budur ki, görəsən, yaxın keçmişdə uyğur türklərinə qarşı

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

etnik zorakılıq törədən Çinin hazırda nisbətən mülayim siyasət yürütməsinin səbəbi nədir?! Getdikcə bütün dünyanı lərzəyə salmaq gücünə malik Turan ordusundan narahat olmasımı, yoxsa müstəqil Türk dövlətlərinin yürütdüyü ağıllı siyasətmi. Çin ticarətdə dünyaya liderlik edən ölkədir, onu Avropayla əlaqələndirə biləcək ən qısa və optimal yollar məhz Türk dövlətlərindən keçir. baxmayaraq ki, Odur ki, dünyanın bir sıra məsələlərinə görə hegemon dövlətlərindən biri olsa da, artıq türklərlə hesablaşması danılmaz bir faktdır.

Ədəbiyyat

1. Fərqanə Hüseynova. Müstəqillik dövründə Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Bakı, 2007, 302 səh.
2. BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ AZERBAIJAN • KAZAKİSTAN • KIRGIZİSTAN • ÖZBEKİSTAN • TÜRKMENİSTAN ULUSLARARASI TOPLANTI 05-06 EKİM 2011 – ANKARA. 272 s.
3. <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2023/07/TESAM-Strateji-Turk-Dunyasi-Sayisi.pdf>
4. <https://old.xalqqazeti.com/az/news/economy/17659>
5. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e16119_az.html
6. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436>

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
GENERALLY USED DIALECTS IN THE POETRY OF BAKHTIYAR VAGABZADE

ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ ДИАЛЕКТЫ В ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

BƏXTIYAR VƏHƏBZADƏ POEZİYASINDA ÜMUMİŞLƏK DIALEKT SÖZLƏRİ

Doç. Dr. Sevinj Aliyeva

Baku State University

Азәрбайҗан ядыби дили иля диалектлярин гаршылыгы ялагяси мясялясинин щяртяряфли, дольун, йцксяк елми тялябляря уйбун юйрянилмясиня кюмяк едян зянэин, мараглы дил фактлары тапмаг мцмкндцр. Цнсиййятин ясас васитяси олан дилин чохъящятлилийи данылмаз щягигятдир. Щям ядыби дил, щям дя диалектляр цмумхалг дилинин тяркиб щиссяляринин, дилчилик ядыбиййатында ядыби дил анлайышыны дцзэцн дярк етмяйин ящямиййяти буюцкдцр.

Ядыби дил цмумхалг дилинин ылаланмыш, мцяййян нормалара, мядяни тялябляря ьаваб верян щиссясидир. Халг дилинин ян йахшы ьящятляри ядыби дилдя ьамляшир. Азәрбайҗан ядыби дили халгымызын милли мядяниййятинин уурларыны якс етдирир. Милли дилин формалашмасында мцщцм рол ойнамаг ядыби дили хас олан яламятдир. Азәрбайҗан милли дилинин цмуманлашыгылыгы ядыби дилимизин кюмяйи иля тйин едилир. Она эоря дя ядыби дилин щямищя сафлашмасына, хялгиляшмясиня зярури ещтийаь дуйулур. Цмумхалг дилинин ядыби дил вя диалект адландырылан щиссяляринин бир-бири иля цзвц баьлылыгынын сябяби дя ядыби дилин цмуманлашыгыг кейфиййяти газанмаьа, сафлашмаьа, хялгиляшмяйя мейил етмясидир. Бу да ядыби дилля ишлянмя даиряси эениш олан диалект сюзляри иля ялагянин йаранмасынын башлыьа щяртиня чеврилир. Беля данышыг ващидляри, даща доьрусу, цмумишляк диалект сюзляри ядыби дилин лщят тяркибинин мязmunьа, формаьа зянэинлящдирян, инандырыгы гайнагларындан биридир. Азәрбайҗан диалект лексикасынын тяркибини диггятля излядикдя орадакы сюзлярин ейни мащиййятли олмадыгы айдынлашыр. Беля ки, бунларын бир гисминин бир неча диалектдя ишлянилдийи вя анлашылдыгы, истифадя едилмя даирясинин эениш олдуьу ццн цмумишляк диалект сюзляри кими сягиййяляндирилдийи мцяййяняшир. Цмумишляк диалект сюзляринин инкишафы ядыби дили доьру истигамятляндийиня эоря щямин сюзляр мцяййян мцддятдя сонра ядыби дил материаллары, йахуд ващидляри кими гябул едилир, Цмумишляк диалект сюзляри мцхтялиф дюврлярин бядии ядыбиййатында, мятбуатында чох ишлядилир. Щям дя ядыби дили алынма сюзлярля йох, цмумишляклик газанмыш диалект сюзляри иля зянэинлящдирмяк даща мягсядяуйбундур.

Бядии ясярин ясас «тикinti материалы» сюз олдуьу ццн мцхтялиф ядыби жанрларда гялямя алынмыш бядии ясярлярдя айры-айры сащяляр дяир цмумишляк диалект сюзляри иля растлашырыг. Цмумишляк диалект сюзляри иля бязянмиш бядии нцмуняляр чохдур. Халг шаири Б.Вашабзядянин дя поезийа нцмуняляриндя цмумишляк диалект сюзляри ишлянмищдир. Йери эялмищкян дейяк ки, щаггында данышдыьымыз диалект сюзляри цмумишляклик дяряьяляриня эоря фярглянирляр. Щям дя цмумишляк диалект сюзляри вя онларын ядыби дилля ялагяси мясялясини тякья бир шаирин, йазычынын ясярляри чярчивясиндя изащ етмяк мягсяди гарщийа гойулмамьщдур. Бурада эянь, орта вя йашлы нясиля мянсуб шаирлярин, ядиблярин – йазычыларн йарадыгылыг нцмуняляриня мцраьият

етмяк даща мягсядяуьбундур. Мясялян, Бу халгы талайан *бахты йейинляр*, Бу халгын адындан нитг дейирляр; Онлар *туланы* да язизляйирляр Инсана верилмир бир итин шаггы.. Ким ки, юз шаггыны зордан истямиш, Инсана верилмиш бир итин шаггы. ; Ким ки, юз шаггыны зордан истямиш – Гапыдан говулуб *шопалаг* йемиш. (Б.В. 1998).

Бир тьярфдя сел кими од ахыдан буруглар,

Бир тьярфдя чадырда донан кюрпя *ьоьуглар*.

Йаьан гары гасырья бурмалайыр бу эеья,

Собам йаныр отагда эурщаэурла, эюр неья.

Йатаьыма эирмишям, *уйумаг* истяйирям,

Йеримдя ширин-ширин.

Сян мяндяки бу эювщяри эюрмядин.

Ща чяк эюзя *ирасыьы*, сцрмяни (БВ).

Эялиб бирдян-биря дцщцр йадыма-

Ялянмиш яляйин бош *саьанаьы*,

Кющня радиоларын бош *таьалаьы* (МЙ).

Эялям щавададыр, тьяля ьыьырда,

Инди башга тутщатутум бюйццр (МЙ).

Мисралардакы *ьоьуглар*, *уйумаг*, *ирасыь*, *саьанаь*, *тоьанаь*, *сяля* цмумишляк диалект сюзляридир. Онлары ядыби диля говушдуран васитя бядии сянят нцмунляридир.

Бядии ясярлярдя ишлядилиан цмумишляк диалект сюзляри ядыби диля халг рущу ашылайыр, цмумхалг дилинин щямин йуксяк голунда бир ьанланма, образлылыг йарадырлар. Цмумишляк диалект сюзляри цмумхалг дилинин ядыби дили гидаландыран мщщм гайнаг олдуьу тядсигляйир. Дюьрудан да, цмумишляк диалект сюзляри ядыби дилдя ьанлылыг, образлылыг, саьлам мщщит йарадыр, онун халг рущуна, дцщцнъясиня суюкяндийини, цмумхалг дилиня йахынлащдыгъа даща да долъунлащдыьыны, эюзяллящдйини эюстярир:

Эюзляримдян щеч этмирсян узаьа.

Сяни мяндян сорушурлар, ай *гавьа!*

Бядии ясярлярдя йазычыларын цмумхалг дилиндян истифады етмя имканлары эенищдир. Бурада бир сябьастлик вардыр. Сярьбьастлик ися мащиййатъя тьябииликдир. Она эюря дя бцтцн дюврлярдя олдуьу кими, 1995-2000-ъи иллярдя йаранмыш бядии ябьбийятда вя мятбуат материалларында да цмумишляк, щямчинин мящдуд ишлянян диалект сюзляриня раст эялмяк мцмкцндцр. Бядии нцмуняляря мцраьият едяк:

Гора бищян айды дедин, Авгут айы,

Гардаш, сящвин вар, гулаг ас!

Эюйдян йеря од *ялянир халвар-халвар*

Бухартана исти олмаз! (ФС. АЪИ).

Гора Бакы, Губа диалектляриндя *гура*, Овуз диалектиндя *гора* формасында ишлянян сюздцр, даща дюьрусу цмумишляк диалект сюздцр. *Ялянир* ядыби диля кечмиш цмумишляк диалект сюздцр. Ядыби дилдя ялякдян кечирмяк, диалектлярдя ялянир мяъази

мянада туюкчлмяк мянасыны билдирир. **Халвар** Бақы, Лачын, Ордубад диалектляриня кечмиш чяки вашиди, 10 пуд мянасыны билдирир (АДЛ, ь.1, с.236). **Халвар иш** – 1. Азырбайъанын мцхтялиф йерляриндя абырлгда (ясаян 25 пуд абырлыбында) олан кюшня чяки юлчцсц 2 мящ. Бир х.тохум якильяк гядяр сащя"» (АИЛ, с.205).

Йасямян йериндя **гуръаланыб** башыны ашабы салды, ешитдийи ядыбдян кянар сюзлярин йели ону гарсымышды (ЯЯ с.26). Гуръаланмаг даншыгда ишлядилир. Газах диалектиндя гурдаланмаг, йериндягя тярпяняк, о йан- бу йана чеврилмяк мянасыны ифады едир. **Гарсымышды** фели дя цмумишляк диалект сюзцдцр, йандырмаг, пюртмяк мянасыны билдирир. Бақы, Шяки диалектляриндя ишлядилир. (АДЛ, 374 с.; АИЛ).

Эюрцндцйц кими, бязи цмумишляк диалект сюзляри ейни адлы диалектлярдя чохмяналылыглары иля дя диггяти ъялб едир. Ейни заманда бядии ясярлярдя растлащдыбымыз цмумишляк диалект сюзляринин хейли щиссясинин мцхтялиф диалектлярдя конкрет мяналары вардыр:

Фырранырсан бу дцнйанын кцнъцнды,

Дцнйа кими дяйирмисян, дяйирман.

Дабан алыб дири дяни **хынъанда**

Юлдцм-юлдцм дейирмисян, дяйирман.

Ачыг эюрдцк эен гапыны, баъаны,

Аьлар кюсюй аьа тутду эеъяни.

Тяк **чыбырын** йува ээзян уьуну

Умудуна дцйцрмцсян, дяйирман (АЛ).

Мисраларда **хынъанда** вя **ъыбыр** цмумишляк диалект сюзляридир.

Хынъанаг –Газах, Товуз, Зярдаб районларында язык-зык етмяк мянасыны билдирир.

Ъыбыр – йол демякдир.

Щяр йахшы-йаманын юз сирдашы вар,

Эюз йашы йахдырма уму-кцсцня.

Мяним гям **чилинем** чятин йапышар

Сянин топ тутмаьан дивар кюксцня.

Цзцн цзляр эюрцб, салыны йерсян, -

Дищдымли яллярин йуха **дцрмяйи**.

Мянлик **говъасында** динълик тапар

Умсуг севдасына эцл олан дяли.

Азырбайъанын мцхтялиф ъоьрафи бюлэяляриня мяхсус диалектлярин зянэин лъьят тяркиби вардыр. Диалект сюзляриндя истифады, йяни ядыби дилин хялгилийини, милли кейфийтялярини артырмаг мягсядиля онларын бядии ядыбийятда ишлядилмяси зярурилиийи мейдана чыхмышдыр. Буна эюря дя мцхтялиф жанрларда йазылан бядии ясярляри гядим вя мцасир тарихли диалект сюзлярини (цмумишляк, щямчинин мящдуд даирдя ишлянян) юзляриндя горуйуб сахлайан мютябир, инандырыгьы мянбьяляр сырасына дахил етмяк олар. Нцмуня вердийимиз мисраларда ишлядилмиш **чилине** Губа, Шамахи диалектляриндя ъалаг, гьям мяналарыны билдирир. Мясялян, бийил йцзятям ть:к чилийим гуруды (Шамахи), чилине вурмаь (Губа) —ъаламаь, ъалаь вурмаг.

У абаа ки чылынэ вурарадуь, унда эь дцшядц бящяр. Чилинэ ЫЫ мянада наьара чубуьу мянасыны ифадя едир (Загатала) – Набарыйа чилинэ кясир. (АДЛ,с.103).

Дирмай Нахчыван, Эянья, Шямкир, Товуз, Акстафа, Газах, Борчалы, Ёабрайыл, Оьуз диалектляриндя ичярисиня йаь, пендир вя с. йьылыб бцкцлмщш йуха, чюряк демькдир.

Шяки диалектиндя **дцрмьх** бцкцм, баьлама адыдыр. – Голтуьунда бу дцрмьх шейнян эьтди (АДЛ,с. 208).

Говьа - Газах, Шямкир, Эянья, Товуз, Аьдам, Шуша диалектляриндя мцщарибя, дава – далаш мянасыны ифадя едир.

Бир сящяр базара эедян иняйимизин алнындан юпду няням;

О эьндян бадйамызда кюпцклянди сцд (НК, с. 36)

Бакы, Шамахи, Шуша, Эянья, Газах, Шямкир, Товуз, Борчалы диалектляриндя сцд саьылан аьзы эен мис галана бадйа дейилир. Эюрцндцйц кими бадйа да цмумишляк диалект сюзцдцр.

Сящяр, эьнорта, ахшам...

Эььикмяди бан верди,

Сары **лцмяк** фяряйя щяйат верди, ган верди.

Бир дяфя дя щеч ону анмады хорузумуз (НК. ЩС,с.45).

Лцмяк цмумишляк диалект сюзцдцр. Лцмяклямяк фелинин кюкцдцр, лцмяклямяк//лцмлямяэ (Бакы, Шамахи) тойуг вя йа хорузун гуйруьуну йолмаг мянасыны иадя едир. Шамахи диалектиндя: бу тойуьу таньмаг цьцн лцмяклямяк лазымдыр; Бакы диалектиндя: Товуьлары бу эьн лцмялядим. (АДЛ,с.312). Адларыны чякдийимиз диалектлярдя вя гярб диалектляриндя лцмяк фяря гуйруьу йолунмуш фяряйя дейилир. Лцмяк цмумишляк диалект сюзц гуйруьу йолунмуш фели сифят бирляшмясини явяз едя билир. Бу ися дил ващидляриндя гянят принципиня уйьун истифады етмяк бахьмындан ящямийятлидир. Демьли, цмумишляк диалект сюзляри щям ядяби дили зянэинлящдирир, щям дя лексик нормалашманы формалашдырмаьа хидмят эюстярир. Щаггында даньщдыгларымыз мцхтялиф жанрларда йазьлан бядии ясярлярдя цмумишляк диалект сюзляриндя бящрялянмяйин хейирли вя мягсядйюнлц олдуьуну тьсдигляйир. Она эюря дя ядяби дилля диалектлярин гаршылыглы ялагьсиня буюцк ящямийят вермяйя зярури ещтийаь дуйулур. Ядяби дилля диалектлярин гаршылыглы ялагьсинин ясас эюстяриьиси бядии ясярлярдир. Шаир, насир вя драматуглар бядии ясярляриндя цмумишляк диалект сюзлярини ищлятмякля ядяби дилин мязmunьа, формаьа дольунлашмасында мцщцм рол ойнайырды. Ядяби дилля цмумишляк диалект сюзляринин эьтирилмяси мясяляси, йяни ядяби дилля диалектлярин гаршылыглы ялагьси щяхсийят вя дил проблеминин мцщцм тяркиб щиссясидир. Проблемин уьурлу щяллиндя бядии ядябийят материалларынын ролу буюцкдцр. Ядяби дилин лщят тяркибинин артымы диалектлярля бирбаша баьлыдыр.

Азярбайьан дилинин диалектоложу лщятиндя данбир (Газах) иш – аьры гатланмаьан бычаг; данга (Нахчыван) – сюзя бахмаьан, сюз гайтаран; дан, газ (Газах, Аьдам). Иш – отсуз, гуру йер, чюлдя чылпаг йер; дангаз (Масаллы, Салйан, Ордубад).с.-ловьа, дикбаш, сюзя гулаг асмаьан (Салйан); дангазрьь <елямяэ> (Салйан, Масаллы), ф. – дикбашлыг елямяк, дангыз (Амасийа), с. – кечял; дангыш (Гафан), с. – кечял; даньалах (Шуша) с. – кобуд, габа, тярбийясиз; даньыз (Варташен), иш. – от битмяйяй йер; дан даз (Газах), с. –даз, кечял; дан-дан <демах> (Ордубад), ф.-мейдан охумаг, мейдан суламаг; дан<элямях> (Газах, Шамхор), ф.- чьтин элямяк, тьяььцблц элямяк; дан, сыьы <чыхмаг> (Шуша), .-ццц бярк олмаг; дан, стмах (Газах), ф.-сюзцн эери эютцрмяк; дантори (Самахи), иш. –алагаранлыг

(с.171-172). Дил фактларындан эюрдцйцмцз кими адыны чякдийимиз лцъятдя дан сюзц вя да атмах (Газах) бирляшмяси иля баьлы щеч бир мялумат йохдур. Бурада йалныз дантори (Шамахы) – алагаранлыг лексеминдя дан сюзцня ишаря вардыр.

Азырбайъан диалектоложит лцъятиндя дя «дан» елементи барядя, даща доьрусу онун ясасында, йранмыш сюзляря даир мцййян ачыгламалар диггяти ъалб едир. Щямин диалектоложит лцъятдя дан: дан атмах (Газах) дцзэцн изаш едилир, лакин бурада да дан сюзц дольун изашыны тапмамышдыр. Щалбуки дан цмумишляк диалект сюзц айрылыгда мцстягил ишлянир. Мясялян, (Газах).

Дцнян **дана** эетмишдих: Дан йахшы кешди вя с...

Щайымыза ким ща веряр,

Ким бизя чюряк-чай веряр,

Хястя-хястяйя **най** веряр

Мян цдйям, арвад бешдя (ГЯ ЯЮО, с.5).

Най цмумишляк диалект сюзцдр, мязяли демякдир. Бу сюз Газах, Шямкир, Эянъя, Бярдя диалектляриндя ишлянир.

Феврал айындан биз ачыг

Даьарьыьын дибиндя

Гарьыдалы вар азаьыг (ГЯ, с.67).

Даьарьыь Газах, Товуз, Шямкир, Эядябйя диалектиндя фонетик вариантлар вардыр. Шяки диалектиндя «дагаз» фонетик сюз ики мяна билдирир. 1.-гойун вя йа кечи дярисиндян щазырланмыш торба, кися. – Епбейи догара долдуруф эетди (Шяки).

Дагар ЫЫ (Шяки) – аьы истиот, -Дагары хюрейя тюкцлляр; - Сиркийя дагар да тюкярих.

Дагар ЫЫЫ (Шяки) – гысабой. – Дагар биздяря щалчахбой адама дийярих.

Дагга 1. (Эянъя, Кцрдямир, Гах, Газах, Оьуз Шяки, Шямкир, Товуз) – 1.нефт, мазут вя су габы (Кцрдямир, Газах, Шямкир, Товуз) – Кимдя мазыт гоймаьа гагга вар? (Газах); Эет гаггамызы нюйцтнян долдур дя (Товуз); Даггада мал-гарайа су верирляр (Кцрдямир); 2.Буьда, арпа сахламаг ццн тахтадан, аьадан щазырланмыш габ, бочка (Эянъя, Гах, Шяки). – Буьданы даггайя тюк ки, саламат олсун (Эянъя); - Даггада нахарта буьда олар? (Шяки); Даггайя не олса гойулар (Гах); 3.тахылюлчян габ (Кцрдямир, Оьуз, Шяки).

Дагга ЫЫ (Минэячевир, Шяки) – гараэцл дярисиндян папаг.

Дагга ЫЫЫ (Бярдя, Щамамлы, Газах, Йевлах) – ловья, ядабаз.

Дагагча (Уьар) – емаллы, балаьа, дярин бошгаб (АДЛ,Ы ъ.,Анкара, с.117-118).

Гийас Яьаибин «Дюнцб» адлы шеириндя щямин цмумишляк диалект сюзц буьда, арпа, гарьыдалы сахламаг ццн тахтадан, аьадан щазырланмыш габ, бочка анлайышыны билдирир вя щямин цмумишляк диалект сюзц Эядябйя шивясиндя даьарьыг формасындадыр.

Бядии ясярлярин дилиндя диалектизмлярин ишлядилмяси иля баьлы Азырбайъан филолоэийасында сюйлянилян фикирляр мцхтялидир. Аньаг артыг сон заманлар бу мясяляйя даир иряли сцрцлян дилчилик мцщазиряляринин бир гядяр конкретляшдирилмяси, мцййян дяряьдя цмуми елми нятияьйя эялинмяси, ядяби дилля диалектлярин гаршылыглы ялагясиня ъидди диггят йетирилмяси, буюцк мараг эюстярилмяси мцщашидя едилир. Щазырда диалектляримизин, даща доьрусу, цмумишляк

диалект сюзляринин щям мятбуат сящифяляриндя, щям бядии ясярлярдяки сурятлярин нитгиндя, щям дя мцяллиф тящкийясиндя ишляня билмяси мягбул сайылыр. Анъаг щяр цч мювгедя диалектизмлярдян шарда эялди дейил, мцяййян юлчц дахилиндя, мягсядяуйьун шыкилдя истифадя олунмасы тювсийя едилир. Бядии цслуба – ядяби ясярлярин дилиня ишлянямя сащясинин эенишлдийи иля сечилиян, фярглянян, ясяян чох йердя анлашылан диалектизмляр эятирилмялидир.

Филологлар арасында бядии дилля диалектизмлярин гаршылыглы мцнасибятиня даир фикир бирлийи йохдур. Бу мясяля цаггында Мяммяд Арифин мювгейи, фикри даща дцзэцндцр: «Йазычы зярури щалларда юз персонажларынын дилиндя вя йа юзцнцн щадисяляри тясвириндя бу вя йа башга истилащ вя йа яйалят сюзляриндян истифадя едя биляр. Щеч бир йазчыяа буну гадаьан етмяк олмаз; бу щяртля ки, беля сюзлярин мянасы тцмля ичярисиндя тяхминян дя олса айдын олсун, ифадя едилян фикри абырлащдырмасын, дилин бядии гурулушуну позмасын». (с.263).

Азярбайьан милли ядяби дилинин щямищя диалектлярля гаршылыглы ялагядя инкишаф етмяси данылмаз щягигятдир. Милли ядяби дилин формалашдыьы дюврдя диалектлярдя олан ян ваьиб, характер сюзляр сечилиб ядяби дилля эятирилмяси иля нятиьялянмищдир.

ИХТИСАРЛАР:

БВ – Бяхтийар Ващабзадя. Шеирляри, Б., 1998.

МЙ – Муса Йагуб. Шеирляри.

ФС – Фикрят Садыг. «Августун тьящяням истиляри. «Азярбайьан» журн.№3, 2000.

ЯЩ БМБ – Язизя Ящмядова. Бир мящяббят бурульаны. «Азярбайьан» журн.№8, 2002.

АЛ – Аьа Лачынлы. Шеирляри. «Азярбайьан» журн.№8, 2000.

НК – Нцсрят Кясямянли. Щамысы севэидяндир. Бакы, Эяньлик, 1996.

ФМ – Фяхри Мцслцм. Шеирляри. Республка гяз., 9-16 ийул 2000-гьи ил.

ГЯ – Гийас Яьаиб. Яэяр юмцр юмцр олса. Бакы, Шур, 1999

ЯДЯБИЙЯТ :

1. Азярбайьан дилинин изащлы лцьяти, БЬЫЬ ть., Бакы, Чыраг, 2000.
2. Азярбайьан диалектоложы лцьяти. Ы ть., Анкара, 1999.
3. Азярбайьан диалектоложы лцьяти. Бакы, 1964.
4. Ариф М. Сечилмищ ясярляри. Ы ть., Бакы. Азярб. ССРЕА, 1967.

РЕЗЮМЕ

Несомненно, диалекты играют огромную роль в обобщении словарного состава литературного языка. Развитие азербайджанского национального литературного языка в тесной взаимосвязи с диалектами неоспоримый факт.

Для внесения ясности в данную проблему в настоящей статье при анализе общеупотребительных диалектных слов встречающихся в произведениях разных поэтов и писателей, опубликованных в 1995-2000 г.г., исследуется также ареал их употребления в азербайджанском литературном языке.

SUMMARY

Undoubtedly, dialects play an important role in enrichment of the vocabulary of the literary language. Mutual development of the Azerbaijanian national literary language and dialects is an incontestable fact.

While analysing current dialect words that are used in the works by the different writers and poets, published in the 1995-2000-th, the author of this article also examines the area of their use in the azerbaijani literary language to make things clear.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**INFORMATIVE-SEMANTIC TASKS OF PARTICLES IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S
WORKS**

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏDATLARIN İNFORMATİV-SEMANTİK
VƏZİFƏLƏRİ

Doç. Dr. Rahila Guliyeva

Baku State University

ÖZƏT

Bəxtiyar Vahabzadənin poetik təfəkkürünü zirvələrə qaldıran ilk növbədə onun talantı, istedadıdır. Görkəmli alim, akademik Azad Mirzəcanzadə yazırdı ki, təhsildən, tərbiyədən əvvəl insanda mənlilik, talant olarsa, oxumaq, tərbiyə nəticə olacaqdır. Bu müstəvidən yanaşsaq, mənlilik, istedad və zəhmət Bəxtiyar Vahabzadə zehmində elə vəhdət yaratmışdır ki, bunun nəticəsi olaraq şairin bədii yaradıcılığı daim fəlsəfi məzmun daşımış və onun əsərləri bütün bəşəriyyəti düşündürmüşdür. O, böyük fəlsəfi fikirlərin poetik ifadəsinə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Xalq şairi Rəsul Rza yazırdı: “Bəxtiyar Vahabzadə sözün əsl mənasında şairdir. Onun poetik fırçasının çəkdiyi lövhələr rəngarəng və maraqlıdır. Dili şirəli və koloritlidir. Vahabzadənin poeziyası – düşüncələr poeziyasıdır”.

Məlumdur ki, təfəkkür fikirlər, ideyalar mənbəyi, dil isə onların ifadə formasıdır. Eyni zamanda düşüncəni, fikri reallaşdıran, bəşəriyyətə çatdıran “səs”, “söz”, “cümlə” adlanan dil vahidləridir. Təfəkkürdən süzülən ideyalar dil vasitəsilə insanlara çatdırılır. Bədii yaradıcılıqda bu sistemin hər biri poetik tapıntıya çevrilir. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında ana dilimizin bütün yaruslarına məxsus dil elementləri – fonetik, leksik, qrammatik elementlər poetikliyi yüksək səviyyəyə qaldırır. Şairin əsərlərində bədiilik, ekspressivlik, obrazlılığın ifadə edilməsində digər qrammatik vasitələr kimi ədatların da böyük rolu vardır. Leksik vasitələr poetik tərənnüm üçün daha geniş material verir. Lakin leksik materiallar qrammatik vasitələrin köməyi olmadan fikri düzgün ifadə etməyə, bədiilik, obrazlılıq yaratmağa qadir deyil. B.Vahabzadə poeziyasında köməkçi nitq hissəsi ədatların geniş semantik-informativ funksiyaları vardır:

Dağları, daşları qocaldan zaman,

Bilmirəm, bəs niyə özü qocalmır?!

Ritorik sual cümləsi niyə? sual əvəzliyi ilə formalaşmış, lakin bəs ədatı ritorikanı qüvvətləndirir, eyni zamanda oxucunu daha dərinləndən düşünməyə sövq edir.

Yaşamaq-yanmaqdır, yanasan gərək,

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmasa, yaşamır demək,

Onun yaşamağı yanmağındadır.

Şeirdə işlənən yalnız ədatı dilçilik ədəbiyyatında *məhdudlaşdırıcı ədat* kimi təqdim edilir. Lakin B.Vahabzadə şeirində yalnız ədatı digər semantik funksiyalar da ifadə edir. Şeirdəki fikri sanki təsdiq edir, oxucunu deyilən fikrə inandırır.

B.Vahabzadənin əsərlərində işlənən ədatlar bir çox informativ-semantik funksiyalar daşıyır, oxucunu fəlsəfi düşüncələr aləminə yönəldir, dilimizin dərin məna qatlarına nüfuz edir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, dil, semantika, ədat, poetiklik, ekspressivlik

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzade's poetic thinking is primarily due to his talent. The eminent scientist and academician Azad Mirzajanzade wrote that if a person has self and talent before education and upbringing, then reading and upbringing will be the result. If we approach from this level, self, talent and hard work have created such a unity in the mind of Bakhtiyar Vahabzade that as a result of this, the poet's artistic creation has always had a philosophical content and his works have made all mankind think. He succeeded in creating a poetic expression of great philosophical ideas. The People's Poet Rasul Reza wrote: "Bakhtiyar Vahabzade is a poet in the truest sense of the word. The plates drawn by his poetic brush are colorful and interesting. The language is juicy and colorful. Vahabzade's poetry is the poetry of thoughts".

It is known that thinking is the source of thoughts and ideas, and language is their form of expression. At the same time, it is the language units called "sound", "word", "sentence" that realize thoughts and ideas and convey them to humanity. Ideas filtered through thinking are conveyed to people through language. In artistic creation, each of these systems becomes a poetic find. In Bakhtiyar Vahabzade's poetry, linguistic elements belonging to all levels of our mother tongue – phonetic, lexical, grammatical elements – raise poetics to a high level. Particles, like other grammatical means, have a great role in expressing artistry, expressiveness, imagery in the poet's works. Lexical means provide wider material for poetic chanting. However, lexical materials are not able to express the idea correctly, to create artistic and figurative without the help of grammatical means. In Bakhtiyar Vahabzade's poetry, the auxiliary part of speech, particles have wide semantic-informative functions:

The time that makes mountains and stones old,

I don't know, *but* why doesn't grow old?!

Rhetorical question sentence formed with a question pronoun *why?*, however, the particle "*but*" strengthens the rhetoric, and at the same time prompts the reader to think more deeply:

To live is to burn, you must burn,

The meaning of life is *only* in it.

If the candle doesn't burn, it means it's not alive,

Its living lies in its burning.

The particle "only" used in the poem is presented as a *restrictive particle* in linguistics literature. However, in B. Vahabzade's poem, the particle "only" also expresses other semantic functions. It seems to confirm the idea in the poem and convince the reader of the said idea.

The particles used in the works of B. Vahabzade carry many informative and semantic functions, direct the reader to the world of philosophical thoughts, and penetrate the deep meaning layers of our language.

Key words: Bakhtiyar Vahabzade, language, semantics, particle, poetics, expressiveness

GİRİŞ

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı bir ümmandır ki, bu ümmanın sirrini, dolğunluğunu, şəffaflığını onun dili açır. Şairin poeziyası məntiqi cəhətdən dərin, bədii baxımından emosional, ekspressiv, fəlsəfi baxımdan çox müdrikdir. Bütün bunları ölməz sənətkarın dili üzə çıxarır. Doğma ana dilinin bütün incəliklərinə, Azərbaycan dilçiliyinin bütün yaruslarına bələd olması B.Vahabzadə şeirlərinin ahəngdarlığını, bir melodiya kimi axıcılığını təmin etmişdir. Mərhum akademik Tofiq Hacıyev yazmışdı: “Dil də insan kimi fikirli, düşüncəli olur, buna görə də insanı fikirləşdirir, düşündürür: o da xalq kimi istedadla yaşayır, çünki xidmətində olduğu xalqın istedadı tarix boyu ona hopur. İnsan kollektivinin – xalqın düşüncəsi, istedadı mənəvi sərvət kimi onun dilində süxurlaşır, külçəyə dönür. Hər nəslin, hər dövrün ağılı dildə bir süxur kimi qalır. Hər dövrün ağılının, zehni fəaliyyətinin, bütövlükdə istedadının dildə süxurlaşmasında, bədii-zehni təfəkkürümüzün, mənəvi koloritimizin külçələşməsində, gələcəyimizə yadigar verilməsində böyük xidməti olan söz ustalarımızdan biri Bəxtiyar Vahabzadədir... Bəxtiyar işlətdiyi dili şeir vasitəsi olmaqdan qabaq, birinci ana dili kimi sevir” (Hacıyev, 1995: 78).

Məlumdur ki, təfəkkür – fikirlərin, ideyaların mənbəyi, dil isə onların ifadə formasıdır. Eyni zamanda ideyaları, fikirləri reallaşdıran, insanlara çatdıran, kommunikasiyaya xidmət edən “səs”, “söz”, “cümlə” adlanan dil vahidləridir. Bədii yaradıcılıqda bu sistemin hər biri poetik tapıntıya çevrilir, linqvistik elementlər kimi iştirak edir. Beləliklə, fonetik, leksik, qrammatik vahidlər poetikliyi, bədiiyi formalaşdırır. Səslər, sözlər, cümlələr məzmun və forma vəhdətini yaradır.

Xalq şairi Rəsul Rza yazırdı: “Bəxtiyar Vahabzadə sözün əsl mənasında şairdir. Onun poetik fırçasının çəkdiyi lövhələr rəngarəng və maraqlıdır. Dili şirəli və koloritlidir. Vahabzadənin poeziyası – düşüncələr poeziyasıdır” (Rza, 1995: 15).

B.Vahabzadə əsərlərinin dili, leksikası haqqında çox yazılıb, bir sıra tədqiqatlar aparılıb. Şairin dilinin qrammatikası, qrammatik quruluşu nisbətən az araşdırılıb. Şairin əsərlərinin qrammatik quruluşunun sərrastlığı onun qrammatik yönümdən tədqiq edilməsi üçün tədqiqatçıya stimül verir. Akademik T.Hacıyevin təbirincə desək, “Bəxtiyarın dilində obrazlılığından da, təşbhlərindən də, söz – ifadə yaradıcılığından da qabaq diqqəti çəkən baş əlamət onun sərrastlığı, qrammatik dəqiqliyidir. Əgər xalq dilinin təcrübəsi yol vermirsə, bədii məntiq tələb etmərsə, qafiyə xatirinə sözün təbii sırasını pozmur, təbiilik pozulursa, söz oynatmır, cinas qurmur. Şair heç yerdə bədiiyi normalılığa qarşı qoymur” (Hacıyev, 1995: 79). T.Hacıyev haqlı olaraq göstərir ki, dəqiqliyinə, təbiiliyinə görə Bəxtiyarın şeir dili mükəmməl nəsr dili ilə rəqabət apara bilər.

Uluğbəyin ulduzları alışdı,

Sənə məndən, mənə səndən danışdı...

Tarixlərin dolayından adlayan

Yollarımız bir-birinə qarışdı.

Bu, bədii-emosional mətnidir, eyni zamanda konkret informasiya verən cilalı, dürüst qrammatika ölçülü cümlələrdən ibarətdir. Müəllif qeyd edir ki, nəsr cümləsində üzvlər necə sıralanırsa, təyinlə təyin olunan hansı ardıcılıqla əlaqələnsə, bu poetik nitq nümunəsində də eynən elədir – poetexnik elementlər normal qrammatik təzahürə sığmışdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru S.Sadıqovanın da bu sahədə fikri maraqlıdır: “B.Vahabzadənin şeirlərində düşüncənin ifadə tərzini aydın, təsirli, emosionaldır. Bu təsir sözlər, ifadələr, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarət dil sisteminin bütün yaradıcı resurslarını özündə cəmləşdirir. Qrammatik formanın təsiri bir də təqdim edilən fikrin, mənanın fəlsəfi dərinlik enerjisindədir. Real hadisələrin, adi görüntülərin bəşəri düşüncə aspektindən mənə tutumundadır” (Sadıqova, 2015: 80).

ARAŞDIRMA

B.Vahabzadə əsərlərində Azərbaycan dilinin bütün normalarına – fonetik, leksik-semantik, qrammatik, üslubi normalarına zərgər dəqiqliyi ilə riayət etmişdir. Onun poeziyasında ana dilimizin bütün yaruslarına məxsus dil elementləri poetikliyi yüksək səviyyəyə qaldırır. Şairin əsərlərində bədiilik, ekspressivlik, obrazlılığın ifadə edilməsində digər qrammatik vasitələr kimi ədatlar da bir çox informativ-semantik funksiyalar yerinə yetirir. Məlumdur ki, leksik vasitələr poetik tərənnüm üçün daha geniş material verir. Lakin leksik materiallar qrammatik vasitələrin köməyi olmadan fikri düzgün ifadə etməyə, bədiilik, obrazlılıq yaratmağa, düzgün nitq formalaşdırmağa qadir deyil. Fikrin dəqiq ifadə edilməsi, kommunikasiyanın uğurlu alınması, nitqin estetik cəhətdən təsirli olması üçün dil materiallarının düzgün seçilməsi vacib amillərdən biridir. B.Vahabzadə əsərlərində hər bir söz, hər ifadə öz mənə yükünə və ifadə etdiyi əlavə semantikasına uyğun şəkildə seçilərək əsərlərin mənə tutumunu zənginləşdirmiş, bədiiliyini, ekspressivliyini artırmışdır. Belə dil vahidlərindən biri də şairin əsərlərində sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin mənasını qüvvətləndirən ədatlardır.

Dialektik inkişaf baxımından sözlərin bir keyfiyyətdən başqa bir keyfiyyətə keçməsi qanunauyğun haldır. Bu qanunauyğunluq həm də insan təfəkkürünün inkişafını göstərir. Əsas nitq hissələrinin müəyyən qanunauyğunluqla köməkçi nitq hissələrinə keçməsi təfəkkürdə və dildə yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaranmış bu anlayışların məntiqi zərurət nəticəsində “köməkçi sözlər” mənasında işlədilməsi bəzi sözləri qrammatik vasitələrə çevirmişdir. Belə yaranmış qrammatik vasitələrdən biri ədatlardır. Söz və cümlələrə müxtəlif münasibət və əlavə mənə çalarları verən “ədatlar heç bir müstəqil mənaya malik olmayıb, iştirak etdiyi cümləyə müəyyən mənə incəliyi gətirərək, müxtəlif semantik və qrammatik münasibətlərin ifadəçisi kimi özünü göstərir” (Abdullayev, 1958: 6).

Məşhur rus dilçisi V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, ədatların qrammatik fikrin izahında xidməti böyükdür. Ədatlar leksik mənaya malik deyillər, məntiqi və ekspressiv – stilistik funksiyaya malikdirlər. Ədatların semantik həcmi çox genişdir, bunlar sintaktik vəzifə daşımır, lakin sintaktik tələbatın tabeliyində olurlar (Виноградов, 1972: 520).

Ədatlar həm morfosemantik, həm də sintaktik cəhətdən köməkçi nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Ədatlar cümlədə ifadə edilən mənəni qüvvətləndirir, müxtəlif məqamlarda – əmr, arzu, təkid, sual və s. işlənərək həm də üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir, danışan şəxsin hiss-həyəcanını, müxtəlif situasiyalarda daxili emosiyalarını bildirmək məqamında işlənir. Ədat cümləyə elə mənə incəlikləri verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur. Ədat aid olduğu söz və ya cümləyə rəvnəq verir, müxtəlif mənə çalarları yaradır, cümləyə rəngarənglik gətirir, cümlənin bədiiliyini, emosionallığını, ekspressivliyini, obrazlılığını təmin edir. Ədatlarla işlənən cümlələr dinləyicinin, oxucunun diqqətini cəlb edir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə ədatlar çox ümumişlək dil vahidlərindən biridir və şairlər, yazıçılar əsərlərinin oxunaqlı, cəlbədicisi olması üçün ədatlardan geniş şəkildə istifadə edirlər.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir mülahizə irəli sürülür ki, ədatları cümlədən çıxardıqda cümlənin ümumi mənası pozulmur. Fikrimizcə, bu, yanlıştır. Ədatları cümlədən çıxardıqda cümlənin qrammatik mənasına xələl gəlməsə də, hissi təsiri itir, semantikasını zəifləyir. Bəzən cümlənin məzmununu ədatın informativ-semantik funksiyası ilə müəyyənləşir. Məsələn: *Bu da bəy. Heç bu hərəkəti gözləməzdim* – cümləsində da ədatı ixtisar ediləndə cümlənin qrammatik mənası dəyişir, semantik cəhətdən də fikir aydınlığı pozulur.

B.Vahabzadə əsərlərinin dilini zənginləşdirən dil vahidlərindən biri ədatlardır. Şairin əsərlərində işlənən ədatlar bir sıra maraqlı informativ-semantik funksiyalara malikdir.

Bir çay kənarında, cavan *bir* çinar

Dibinə xəfifcə *bir* kölgə saldı.

Abdulla, *bir* dayan, maşını əylə...

Danış, qardaş, bəlkə *bir* dərd üz vermiş?

Can qardaşım, *bir* dillənsənə.

Deyir: İndi *bir* hadisə düşdü yadıma

Cəbhədə *bir* ellimizdən dostum var idi.

Bir gün dostum dedi: *Bir* də bağçamızda mən,

Çiçəklərin arasından keçəcəyəmmi?

Vətənimin tünd çayından içəcəyəmmi?

Nümunələrdə işlənən *bir* ədatını ixtisar etsək, misralarda ifadə edilən bədiilik, emosionallıq itəcəkdir. *Bir* ədatı cümlələrdə ifadə edilən mənanı qüvvətləndirməklə yanaşı, əlavə informativ semantikalar da ifadə edir. Birinci, ikinci misradakı *bir* ədatı qeyri-müəyyənlik, bir qədər də nəzəri cəlb etmə semantikaları yaratmışsa, üçüncü misradakı *bir* ədatı əmr, təkid, təhrik və s. kimi semantikalar ifadə edir.

Ədatların spesifik xüsusiyyətlərindən biri onların yaratdığı mənalara omonimliyidir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bir ədatı qeyri-müəyyənlik, əmr, təkid, hətta məhdudlaşdırma semantikaları, informasiyaları ifadə edir. Məs.: *Biz hüdüür bir evdə yaşayırıq. Uzaqdan qarlı bir dağ görünürdü. Bir kəndli belə səsini çıxarmadı.*

Bir ədatı fransız, ingilis dillərində qeyri-müəyyənlik artikli kimi işlənir. Azərbaycan dilində isə geniş semantikaya malikdir.

B.Vahabzadənin əsərlərində daha çox məna çalarları ifadə edən *bir* ədatına rast gəlirik. Məs.:

Havadakı saflığa bax *bir*,

Döşlərə səpilən güllərə bax *bir*.

Nümunədəki *bir* ədatları təkid mənasından başqa, yönəlmə semantikasını da ifadə edir. Bəzən *bir* ədatı məhdudlaşdırma mənasını bildirir:

İstərəm *bir* ana, *bir* bala sözü

Lüğətdə sözlərin önündə gedə.

Həyat *bir* cıdır düzü, *bir* döyüş meydanıdır,

Hər kəsi öz cürəti, öz qüdrəti tanıdır.

Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qoruyan və daim vəsf edən B.Vahabzadə imkanlarına yaxından bələd olduğu dilin bütün leksik və qrammatik vahidlərindən yerli-yerində istifadə etdiyi üçündür ki, şeirləri sevilə-sevilə oxunur və şeirlərinə nəğmələr qoşulur.

B.Vahabzadə əsərlərində ədatlardan çox mütəhərrik şəkildə istifadə etmişdir. Ədatlar müəllifin dilini əlvanlaşdırmış, emosionallıq, ekspressivlik cəhətdən təmin etmişdir. Məs.:

Elə bilirəm ki, bu qoca dünya

Mənimçün yaranıb, ancaq mənimçün.

Dünya həmin dünya deyilmi?

Bəs nəçin mənimlə əylənmir yenə?!

Artıq köhnə dünya, bu qoca dünya

Özgə cür görünür, özgə cür mənə,

Dünyamı dəyişdi, mənmi dəyişdim?!

Bu şeir parçasında ancaq məhdudlaşdırıcı ədatı əlavə bir fərqləndirmə, istisna məzmunu da yaratmışdır. Sual ədatları bəs, -mi⁴ sual məzmununu qüvvətləndirməkdən başqa, diqqəti cəlb etmə, dünyanın onunla əylənmədiyinə təəssüf semantikaları yaratmışdır. Artıq qüvvətləndirici ədatı müəyyən bir hadisənin, işin bitib, tamamlanıb, başqasının başladığını qüvvətli şəkildə nəzərə çarpdırır:

Birinin dərdinə ortaq olmadan,

Yaşamaq, ay ana, yaşamaqmıdır?!

Həyat məgər ancaq yaşamaqmıdır?!

Nümunədə məgər sual ədatı, ancaq məhdudlaşdırıcı, qüvvətləndirici ədatı ilə yanaşı işlənilib, bədiiliyi, cümlənin hissi təsirini qüvvətləndirmişdir.

Ölüm belə qəm deyil bu həyatı duyana,

Mən bu ağ saçlarımla öyünürəm, ay ana!

Yüz-yüz ömür belə azdır, doğrusu,

Bir ömrü insana az sayanlara.

Nümunələrdəki belə ədatı cümlənin, sözün mənasını qüvvətləndirir, həm də oxucuya inandırıcılıq hissi aşılayır.

Prof. Q.Kazımov yazır: “Ümumxalq dilinin, ədəbi dilin qanunauyğunluqlarının, sənətkarın sözdən istifadə qüdrətinin, sözə estetik münasibətinin aşkara çıxarılması üçün əsas materialı bədii dil verir. Ona görə də sənətkar və söz, yazıçı və dil problemi filoloq və estətləri daim özünə çəkən mürəkkəb və çoxşaxəli bir problem olub, mövzu, fərdi üslub, ədəbi metod, yazıçının ictimai-siyasi mövqeyi və s. kimi mühüm məsələlərlə möhkəm bağlıdır” (Kazımov, 1997: 7).

Q.Kazımovun təbirincə desək, B.Vahabzadənin sözdən istifadə qüdrəti və sözə estetik münasibəti onun əsərlərinin dilində öz əksini tapmış və şairin bu məharəti əsərlərinin oxunaqlı olmasına zəmin yaratmışdır.

Çıxarmı qönçədən tək bircə kərə

Bülbülün nəfəsi gülə dəyməsə.

Sözün çəpərləri, daş hasarları,

Gözlər uzaqlara zillənsin barı.

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır.

Kaş iki olaydı ömrü insanın

Nola çalışaydıq ömrün birində,

Sonra dincələydik biz digərində.

Əqidənin ən təmiz, ən mənalı sözləri

Duyan ürəyi şerim,

Bütün diləklərimin

Ən saf diləyi şerim.

NƏTİCƏ

Nümunələrdən göründüyü kimi, ədatlar B.Vahabzadə poeziyasının şirinliyini, bədiiliyini, məna dərinliyini, rəngarəngliyini, fəlsəfi, psixoloji təsir gücünü yaradan dil vahidlərindən biridir. Əlbəttə, bir kiçik məqalədə ədatların bütün məna növlərinin informativ-semantik funksiyalarını izah etmək imkan xaricindədir. Vurğulamaq lazımdır ki, ədatların bir çox xüsusiyyətləri – omonimliyi, sinonimliyi, informativ-semantik funksiyaları xüsusi tədqiqat obyektidir və mükəmməl araşdırma tələb edən mövzudur.

B.Vahabzadənin əsərlərində işlənən ədatlar bir-birindən rəngarəng informativ-semantik funksiyalar yerinə yetirir, oxucunu fəlsəfi düşüncələr aləminə yönəldir, dilimizin dərin məna qatlarına nüfuz edir.

Prof. A.Həsənzadə "Bəxtiyar Vahabzadə şeirləri və Azərbaycan dilçiliyi" adlı məqaləsində yazır: "Bəxtiyar Vahabzadə sözün rəngi ilə bərabər, "ətrini çıxarıb, cövhərini" göstərən ustad sənətkardır. Onun şeirlərinin mümkün olduğu qədər təhlilə cəlb edilməsi Azərbaycan dilinin zərifliyini, gözəlliyini aşkara çıxardığı qədər, öyrənilən mövzunun dərinliyinə mənimsənilməsinə, dərsin daha maraqlı keçməsinə gətirib çıxarar" (Məmmədova, 2015: 65).

B.Vahabzadənin şeirlərini oxuyan hər bir şəxs Azərbaycan dilinin nəhayətsiz gözəlliklərini duyur, o dilin mənsub olduğu xalqın böyüklüyünü dərk edir.

QAYNAQLAR

Abdullayev, Ə.Z. (1958). Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU.

Hacıyev, T. (1995). Düşüncəli, istedadlı dil // Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bakı: Azərbaycan.

Həsənzadə, A. (2015). Bəxtiyar Vahabzadə şeirləri və Azərbaycan dilçiliyi // "Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BDU.

Kazımov, Q. (1997). Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.

Rza, R. (1995). Bəxtiyarlıq // Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bakı: Azərbaycan.

Sadıqova, S. (2015). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında dil vahidlərinin semantik informativ funksiyası // "Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BDU.

Виноградов, В.В. (1972). Русский язык. Москва: Высшая школа.

TASKS AND FUNCTIONS OF ADDRESSES

XİTABLARIN VƏZİFƏ VƏ FUNKSİYALARI

Prof. Dr. Zemfira Shahbazova

Baku State University

ÖZƏT

Cümlədaxili vahidlər sırasında özünəməxsus yeri olan xitabların sintaktik təbiəti, yəni xitabların cümlə və onun üzvləri, hissələri ilə məntiqi, qrammatik, məna əlaqəsi, yeri, ifadə vasitələri haqqında münasibət birmənalı deyildir. Əksər fikirləri müəyyən yaxınlığına görə qruplaşdıraraq, aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Birinci qrupa daxil olan dilçilər xitabın cümlə ilə əsasən qrammatik əlaqə saxladığını, məna bağlılığının isə zəif olduğunu və ya olmadığını göstərirlər. Bunlar xitabın cümlə bətninə düşmüş yad ünsür (Пешковский, 1938), əlavə üzv (Dəmirçizadə, 1947), yerinin sərbəst və cümlədə heç bir dəyişiklik gətirmək qabiliyyətinin olmadığını (Seyidov, 1958), qrammatik cəhətdən cümlə ilə əlaqəli olmadığını fikrini (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007) müdafiə edirlər.

İkinci qrupa daxil olan dilçilər isə əvvəlkilərdən fərqli mövqe nümayiş etdirirlər. Düzdür, bunların arasında da müxtəlif fikirlərə rast gəlinir, ancaq bu dilçilər xitabın cümlə ilə məntiqi məna bağlılığını əsas götürərək onların (xitabların) cümlə üzvünə ekvivalentliyini qəbul edirlər.

Bu qrupa daxil olan bəzi dilçilər xitabın cümlə ilə məntiqi, məna və qrammatik əlaqəsinin olduğunu qəbul edir (Cavadov, 1981), digərləri isə xitabın cümlə üzvləri ilə ekvivalentliyinin tam deyil, şərti olduğunu əsas gətirirlər (Həsənov, 1969). Dilçilik ədəbiyyatında bu fikirlərin ətrafında bir çox fərqli izahlara, araşdırmalara rast gəlmək mümkündür.

Biz xitablara başqa rükürsdən yanaşmağın tərəfdarıyıq. Bu yanaşmada koqnitivlik, kommunikativlik və funksional cəhətə üstünlük vermək fikrindəyik. Əsas nüvəsinin müraciət olduğunu nəzərə alsaq, bu nüvə daxilində münasibətin mövcudluğunu inkar etmək olmaz. Münasibətin çoxçeşidliyi leksik, morfoloji, sintaktik və parasodik adiliyi, yəni yalnız diqqəti cəlb etmə, sevgi, nifrət və onun müxtəlif çalarları – isehza, təhrik, əmr, sual, təhqir, təqdir və çox incə çalarlar özünü göstərə bilər. Münasibətin müraciət daxilindəki bu çalarları xitabın birinci dərəcəli vəzifəsidir:

Əziz analar, bacılar, qardaşlar! On dəqiqədən sonra ikinci platformadan 75 Nəli hərbi qatar yola düşəcəkdir (S.Qədirzadə – diqqəti cəlb etmə

Sevgilim, ləblərin yaquta bənzər (M.P.Vaqif) – sevgi

Qız, sən hələ burdasan? – sual

Cavan oğlan, təəssüf ki, sizdən pul ala bilməyəcəm. (C.Əmirov) – istehza

Xitabın vəzifə funksiyalarından biri də onun sonrakı cümləyə yön, istiqamət verməsidir. Burada parasodik vəzifənin rolu önə çıxır.

Özgəsinə qismət olan

Cahü-cəlalım, necəsən? (İ.İlyaslı)

Xitabların digər vəzifəsi özündə informasiya daşmasıdır.

Ey mənim hər şeyə gücü yetənim,

Ey mənim darda qaldığımda qulunu

sıxıntıdan qurtaranım,

Ey mənim qüdrətinə heyran olduğum

Rəbbim, bütün çətinlikləri asan eylə.

Xitabın bir çox vəzifələrindən biri də mətnin komponentləri arasında əlaqə yaratmaq və mətni formalaşdırmaqdır. Biz məqalədə xitabın digər vəzifə funksiyalarından daha geniş danışmağı düşünürük.

Açar sözlər: xitab, müraciət, münasibət, informasiya, koqnitiv, kommunikativ, parasodik

ABSTRACT

The syntactic nature of addresses, which have their own place among intra-sentence units, that is, the relation of addresses with the sentence and its members, parts, logical, grammatical, meaning connection, place, means of expression, is ambiguous. If we group most of the ideas according to certain proximity, we come across the following picture:

The linguists who belong to the first group show that the address is mainly grammatically connected with the sentence, and the semantic connection is weak or absent. These are the idea that the address is a foreign element in the sentence (Peshkovsky, 1938: 20), an additional member (Demirchizade, 1947), its place is free and has no ability to bring any changes in the sentence (Seyidov, 1958), the idea that it is not grammatically related to the sentence (Abdullayev, Seyidov, Hasanov, 2007) defend.

The linguists who belong to the second group show a different position from the previous ones. It is true that there are different opinions among them, but these linguists accept the equivalence of them (addresses) to the sentence member based on the logical meaning connection between the address and the sentence.

Some linguists who belong to this group accept that the address has a logical, semantic and grammatical connection with the sentence (Javadov, 1981), while others argue that the equivalence of the address with the members of the sentence is not complete, but conditional (Hasanov, 1969). In the literature of linguistics, it is possible to find many different explanations and researches around these ideas.

We are in favor of approaching speeches from another angle. In this approach, we intend to prioritize cognitive, communicative and functional aspects. If we consider that the main core is appeal, the existence of attitude within this core cannot be denied. The diversity of the attitude can manifest itself in lexical, morphological, syntactic and parasodic ordinariness, that is, only to attract attention, love, hate and its various shades – mockery, provocation, command, question, insult, appreciation and very subtle shades. These shades of attitude within the address are the primary task of the address:

Dear mothers, sisters, brothers, in ten minutes the train on the second platform will depart (S. Gadirzade) – to attract attention

Beloved, your lips are like ruby (M.P. Vagif) – love

Girl, are you still here? – question

Young man, unfortunately, I will not be able to get money from you (J. Amirov) – irony

One of the duties of the address is to give direction to the next sentence. The role of the parasodic task comes to the fore here.

The one who has a different fate

My dear, how are you? (I. Ilyasli)

Another task of speeches is to carry information.

O my almighty,

O my dear, save your servant when we are in trouble,

O Lord, whose power I admire, make all my difficulties easy.

One of the many tasks of the speech is to create connections between the components of the text and to shape the text. In the article, we intend to talk more broadly about other duties of the address.

Keywords: address, appeal, relationship, information, cognitive, communicative, parasodic

GİRİŞ

Cümlənin formalaşmasında predikativlik, modallıq, bitmə intonasiyası ilə yanaşı, cümlədaxili üzvlər də mühüm rol oynayır. Cümlədaxili üzvlər təkcə I və II dərəcəli üzvlərdən ibarət deyil. Daxili üzvlərin içərisində öz sintaktik təbiəti ilə maraqlı doğuranlardan biri də xitablardır. Diqqəti çəkən bu vahidin adlanması və müəyyən dərəcədə izahına biz ilk dəfə F.İ. Buslayevin “Rus dilinin tarixi qrammatikası” adlı kitabında rast gəlirik. Müəllif “обращение” terminindən istifadə etmiş, bu vahidlərin cümlə üzvlərindən həm forma, həm məzmunca fərqləndiyini, yalnız müraciət bildirdiyini, diqqəti cəlb etmək üçün istifadə edildiyini xüsusi qeyd etmişdir (Буслаев, 1975). Bu ifadələrin özlərinin formaca III şəxsə, mənaca isə II şəxsə aid olması da diqqətdən yayınmamışdır.

Müraciət, diqqət çəkmək xitabların əsas vəzifəsidir. Müraciət bu vahidlərin ilkin mərhələsində özəyində dursa da, prosesin sonrakı inkişaf mərhələsində bir çox funksiyaların meydana çıxdığının şahidi oluruq. Əvvəlcə söyləyənin obyektə müraciəti, sonra isə həmin obyektin subyektlə birləşməsi – transformasiya prosesinin gətirdiyinin şahidi oluruq. Özündə bir çox gizli məqam və münasibətləri daşıyan xitablara potensial sintaksisdə əsas cümlə üzvləri kimi baxılmaz, ancaq bəzən gizli məqamlara da nəzər salınır.

Dilin təfəkkürlə bağlılığı, koqnitivlik, kommunikativlik və funksional sintaksisin işığında xitablara nəzər saldıqda xitabın gizli kodları üzə çıxır və cümlə ilə onun üzvi bağlılığı, verdiyi informasiyanın yaratdığı mənanın nə qədər güclü olduğu bizim bu vahidlərə yenidən, müasir baxışla nəzər salmağımızı əsaslandırır. Xitabların xüsusi intonasiya, ritmlə müşayiət edilməsi müraciət edilənin daxili aləminin və müraciət olunana münasibətin daha dəqiq açılmasına imkan verir. Hətta bir xitab böyük mətnin gələ biləcəyi nəticəni yığcam verə bilər. Bu nəticədə biz həmin şəxs, əşya və ya hadisə haqqında məlumat ala bilərik. Bu fikirlər xitabı lazımsız məna və qrammatik cəhətdən sərbəst, dəyişiklik edə bilməyən vahidlər sırasından ayıraraq özünməxsusluğu ilə seçilənlər sırasına daxil etməyimizi tələb edir.

ARAŞDIRMA

Bütün bunlarla yanaşı, xitablar haqqında yazılan kitabları və araşdırmaları nəzərdən keçirərkən aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq:

I qrupa daxil olan dilçilər xitabın cümlə ilə, əsasən, qrammatik əlaqə saxlamadığını və məna bağlılığının olmadığını, ya da bu bağlılığın zəif şəkildə təzahür etdiyini göstərirlər. Bu dilçilərin bəziləri xitabı cümlə bətninə düşmüş yad ünsür (Пешковский, 1938), bəziləri cümlə üzvlərinə əlavə kimi (Dəmirçizadə, 1947), digərləri yerinin sərbəst, mənaya təsir etmək qabiliyyətindən məhrum olduğunu (Seyidov, 1958), başqaları isə cümlə ilə qrammatik əlaqəsi olmayan üzv (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007) kimi qiymətləndirmişlər. Bu qrupda xitabın cümlə ilə məntiqi, məna bağlılığını qəbul edən dilçilərin olduğunu da inkar etmək olmaz. Həmin müəlliflər xitabın cümlənin genişlənməsinə xidmət etdiyi və onu struktur cəhətdən deyil, məna cəhətdən mürəkkəbləşdirə bildiyi fikrini müdafiə edirlər (Cavadov, 1981).

II qrupa daxil olan dilçilər fərqli mövqə nümayiş etdirirlər. Burada da bəzən fərqli mövqeyin olduğunu görsək də, araşdırıcıların ümumi mövqeyi birdir, yəni xitablar cümlə ilə bağlıdır, cümləyə xidmət edə bilər. Bunların bir qismi xitabın cümlə və onun üzvləri ilə məntiqi məna cəhətdən bağlılığını qəbul edirlər. Bu haqda R.Seyfullayev yazırdı: “Xitablar məntiqi cəhətdən bütün cümləyə aiddir, onun rolunu kiçiltmək, bircə, doğru deyildir. Onlar məntiqi cəhətdən bütün cümləyə aid olduğu kimi, qrammatik cəhətdən də cümlənin hər hansı bir üzvü ilə ekvivalent olur” (Сейфуллаев, 1984: 128). Xitabların cümlə üzvü ilə ekvivalentliyini qəbul edən müəllifin, fikrimizcə, münasibətində olan yanlışlıqdan biri də bu vahidləri cümlənin III dərəcəli üzvləri sırasına daxil etməsidir. Azərbaycan dilçilərindən M.Həsənov xitab və cümlə üzvlərinin ekvivalentlik məsələsinə ehtiyatla yanaşır. Müəllif xitabların cümlə üzvləri ilə ekvivalentliyini şərti qəbul edərək bunları iki yerə ayırır: 1. cümlə üzvləri ilə ekvivalent olan xitablar; 2. Cümlə üzvləri ilə ekvivalent olmayan xitablar. Ekvivalentliyi olanlar üzvü əvəz edə bilməlidirlər, əgər bu hala əməl olunmursa, bu ekvivalentlik qəbul edilməməlidir (Həsənov, 1969). Bircə də, xitab cümlə üzvü ilə ekvivalent deyil.

Bu qrupa daxil olan tədqiqatçılardan Ə.Cavadovun fikirləri maraqlıdır. Müəllif xitabın cümlə və onun üzvləri ilə olan əlaqəsindən danışır və bu əlaqənin həm məna, həm də qrammatikliyi göstərərək “relyativ” əlaqə adlandırır (Cavadov, 1981). Biz müəllifin fikri ilə müəyyən dərəcədə razılaşırıq, ancaq bir qədər irəli gedərək bu əlaqənin daha geniş sahəni əhatə etdiyi fikrini irəli sürürük. Yəni xitablar təkcə işləndiyi cümlə ilə deyil, həm də təsir etdiyi mətn kəsiyi ilə əlaqələndirilməli, mətnin yaranmasında fəal çıxış edə bilər.

Bircə, xitab haqqında olan fikirləri ümumiləşdirmək, bu vahidlərə olan müxtəlif fikirlərə yenidən qayıtmaq, dövrün tələbi ilə yeni rəqəsdən yanaşmaq lazımdır.

Xalqın tarixi, mədəniyyəti, etnopsixologiyasını müasir dövrə daşıyan xitabların əsas nüvəsində müraciət olduğunu unutmadan ikinci bir xüsusiyyətini də önə çəkmək və işıqlandırmaq vacibdir. Bu, müraciətlə paralel münasibət bildirmək xüsusiyyətidir. Müraciət, diqqəti cəlb etmək xitabın əsas vəzifəsidir. Bu vəzifənin içərisində çoxçeşidli münasibət olması özünü güclü şəkildə nümayiş etdirir və münasibətin olması da mütləqdir. Biz bu mütləqlikdə xitab vasitəsilə paralel hökm sürən çoxçeşidli münasibət görür, dərk edirik, görünən, görünməyən, canlı, cansız obyektə öz fikrimizi də bildiririk.

Xitabların xüsusi intonasiyası, temp, pauza, vurğu, ritm, melodiyası vardır. Bu vasitələrin, paralel, birlikdə və ayrılıqda işlənməsi xitabın yeri, ifadəsi, genişliyi birbaşa mətn və aid olduğu obyektə əlaqəli olur. Bu xüsusiyyətlər xitabı cümləyə və mətnə bağlayır. Bədii xitablar isə xüsusi ritm və intonasiya ilə müşayiət olunur, mətnə ekspressivlik, emosionallıq gətirir. Bu zaman xitabların ifadə olunduğu morfoloji və sintaktik vasitələrin də rolu nəzərə alınmalıdır. Xitab söyləyəndə, qarşıdakının daxili aləmini açmaqda da kömək edir. Bədii dildə obrazların daxili aləminin və

onların xarakterinin fərdiləşərək göstərilməsində də xitabın böyük rolu vardır, bu zaman obraz səciyyələndirilir, sevgiyə layiq olan sevdilir, nifrətə layiq olan da göz önündə sərgilənir.

1. *Ah, cəllad, bimürvət! İndi qulaq as
Süleyman dünyası sənə də qalmaz.*

(S.Vurğun)

2. *Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sənə.*

(A.Ələsgər)

Münasibət müraciətin daxilində olsa da, müxtəlif vasitələrlə – leksik, morfoloji, sintaktik, parasodik vasitələrlə üzə çıxarılır. Bu münasibətlərin içərisində adi çağırışla paralel, sevgi, nifrət, istehza, təhqir, təhrik, əmr, yalvarış, sual və sair münasibətləri görmək mümkündür. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

a) Adi çağırış, diqqət cəlb etmək üçün işlədilən xitablar:

1. *Surxay, mən səni axtarırdım, yaxşı ki özün gəldin (S.Rəhman);* 2. *Əziz analar, bacılar, qardaşlar! On dəqiqədən sonra ikinci platformadan 75 Nöli hərbi qatar yola düşəcəkdir (S.Qədirzadə)*

b) Sevgi, məhəbbət münasibətini özündə əks etdirən xitablar:

1. *Sevgilim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanəndir.*

(M.Vaqif)

2. *Başına döndüyüm, ay qəşəng Pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.*

(A.Qurbani)

c) Nifrət ifadə etmək üçün işlədilən xitablar:

1. *Kəs səsinə, ifritə.*
2. *Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!
Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!*

(H.Cavid)

Bədii ədəbiyyatda işlədilən xitabların mənası bəzən intonasiya vasitəsilə dəyişdirilə bilər. Xitabın zahirən müsbət görünən mənası alt qatında, mətnin ümumi məzmunu və intonasiyanın sayəsində mənfi, neqativ çalara dəyişdirilir. Məsələn:

De, sənmişsənmi?

Aha, ovlanan şikar,

O dillər dastanı, nazənin nigar!

(S.Vurğun)

Bəzən isə neqativ xarakterli sözlə ifadə olunan xitab mətnlə uyuşaraq daha yumşaq, müsbət çalarda özünü ifadə edə bilər. Məsələn:

Nədi, a dəli! Niyə yatmırsan? A günüqara, niyə yatmırsan? Ay şeytan, sabah tez duracaqsan.
(İ.Şıxlı)

ç) Yalvarış münasibətini özündə əks etdirən xitablara da çox rast gəlinir:

1. *Ay Allah, ay camaat, hardasınız, qoymayın, balamı öldürdü.* (İ.Şıxlı)

Bu tipli cümlələrdə xitabların cümlədə həmcins işlənməsinə də rast gəlinir.

2. *Bəsdir, ay insafsız, yazıqda tutar qalmadı.* (İ.Şıxlı)

d) Bu münasibətin sual, təhrik ifadə ediyi cümlələrdə xitab digərlərindən fərqli intonasiyaya malik olur. Parasodik vasitələr daha qabarıq şəkildə özünü nümayiş etdirir, seçilmiş xitabın aktuallaşması öz əksini cümlə şəklində göstərə bilər.

1. *Güləsər?! Xeyir ola, bu vaxt? (İ.Şıxlı)*

2. *Qoca, bax lan?! Bu sənmişənmi? Salatın, ay qız, Salatın!!!*

e) Xitabın əzizləmə bildirdiyi nüanslar da özünü aydın hiss etdirir:

A xınalı kəklik, çox dağa-daşa çıxma, naqafıl ovçuya rast gələrsən. (İ.Şıxlı)

f) İstehza, təhqir bildirən xitablara da bədii dildə olduğu kimi, məişət üslubunda da rast gəlmək olur:

1. *Ə, toy toğlusu, nə atılıb-düşürsən, yoxsa bizi arvad hesab edirsən?* (İ.Şıxlı)

2. *Vaxtsız banlayan beçənin başını tez kəsərlər, bala, ağır otur, batman gəl.* (İ.Şıxlı)

Bu nümunədə işlənən “bala” sözü əslində müsbət mənə bildirsə də, verilən örnəkdə hədə, aşağılamaq mənası verir. Bu da xitabın əlavə olunduğu digər üzvlərlə birlikdə yaratdığı yeni semantik çalardır.

Cümlədə üzvlərin həmcinsliyi olduğu kimi, əlavəli olması da mümkündür. Bu, cümlənin genişlənməsinə, mənanın konkretləşməsinə səbəb olur. Xitablar da əlavəli işləyə bilər, izahedici, konkretləşdirici, eyni obyektə aid olması ilə bərabər, müxtəlif münasibətləri də ifadə edir.

Qayıt, gözüüm nuru, könüm atəşi,

Qayıt, sahmana sal bu dünyanı.

(Ə.Kərim)

Bu tip xitablarda bəzən emosionallıq, ekspressivliyi daha çox bildirmək üçün əlavələrdən – mənsubiyyət, əzizləmə, kiçiltmə mənası bildirən xüsusi əlamətlərdən də istifadə olunur. Müraciətin özünün də müxtəlif obyektə müraciəti olur. Bu da xitablar vasitəsilə təzahür edə bilər:

Şükriyyə, taleyim, şükür xudaya... (Ə.Cavad)

Aydınciyim, bu, mənəm. (C.Cabbarlı)

NƏTİCƏ

Xitabın müraciət bildirməsi onun əsas vəzifəsidir. Münasibət ifadə etməsi sonradan qazandığı funksiyalardan hesab edilməlidir. Beləliklə, xitabın bir çox funksiyaları var ki, bunlar qazanılmış cəhətlərdir.

Xitablar cümləyə əlavə məlumat gətirməsə də, ifadə etdiyi obyekt haqqında informasiya verə bilər. Bəzən bu informasiya mətnin verdiyi məlumatdan da güclü ola bilər. Məsələn:

1. *Ey ömrümün payızında rast gələnim, indi nə deyim sənə* (İ.İlyaslı)

2. *Ey mənim hər şeyə gücü yetənim,*

Ey mənim darda qaldığımda qulunu

sıxıntıdan qurtaranım,

Ey mənim qüdrətinə heyran olduğum

Rəbbim, bütün çətinlikləri asan eylə.

3. *Ay məni bəyənilib sevməyən gözəl, məndən yaxşısını sevdəyin bari.*

Xitabın funksiyalarından biri də özünün mətn və ya cümlə vasitəsilə izahını tələb etməsidir. Xitabın cümlədə özünün izahı tələb olunur, yəni xitabın sonrakı mətn vasitəsilə mənası aydınlaşdırılır, beləliklə, xitab mətnin girişi kimi çıxış edir, mətn bu girişin aydınlaşdırıcısı kimi özünü göstərir. Bu proses qeyri-məlumun sonrakı söylənilənlə məlumlaşdırılmasıdır.

Yaxşı, nə deyirsən, təbiət oğlu təbiət. Axı nə deyirsən? Yəni deyirsən cəmi məxluqat özbaşına yaranıb da? Bunları yaradan yoxdur da? Allah-zad yoxdur?

Xitabın maraqlı funksiyalarından biri də özündən sonrakı cümlənin semantikasının izahına, konkretləşdirilməsinə yön, istiqamət verməsidir.

Mənim səndən uzaqlarda

Yamandı halım, necəsən?

Özgəsinə qismət olanım,

Cəhü-cəlalım, necəsən?

Xitabdan sonra işlənən cümlənin hansı semantik mənaya malik ola bilməsi intonasiya, vurğu və s. vasitə ilə açılır. Burada istehza, kin, qəm, həsrətin olması xitab sayəsində daha aydın hiss olunur.

Xitabların funksiyalarından biri də mətn quruculuğunda, mətnin təşkilində mühüm rola malik olmasıdır. Akademik K.Abdullayev bu haqda yazır ki, xitablar bütövün anafirik və ya öngöndərimli və koranaforik və ya eşgöndərimli mətnin linqvistik qurucu vasitəsidir (Abdullayev, 2012: 310).

Cahandar ağa tüfəngini dizinin üstünə qoyub donmuşdu. Tüstü-duman içində ata baxdı. İndi mən nə edim, Qəmər? Axı sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayçım idin... Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı atsan, Qəmər. (İ.Şıxlı)

“Qəmər” xitabı mətnin müxtəlif yerlərində təkrar edilir, qəhrəmanın hisslərinin ifadəsi xitab vasitəsilə verilir və mikromətnin yaranması xitabın rolunu daha çox qabarıqlaşdırır, mətnyaradıcı vasitəyə çevirir.

Xitabın cümlədəki yeri, ifadəsi də maraqlıdır. Adətən, xitablar isim, isimləşə bilən bəzi nitq hissələri, sözlər, ifadələr və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Dildə xitabların cümlə formasında ifadəsinə də rast gəlinir. Cümlə xarakterli xitablar bəzən nida və feili sifətlə ifadə olunan formada özünü göstərə bilir. Bir çox hallarda isə bu köməkçi vasitələrsiz xitab kimi cümlə formalarına rast gəlmək olur. Məsələn:

1. *Mən səni heç sevmədim deyən gözəl, sən bilirsəmi sevgi nədir?*

2. *Mən sizi sevirəm, ey kimsəsizlərin köməkdarı Allahım.*

Xitabların cümlədəki yeri haqqında da maraqlı fikirlər vardır. Bu sərbəstliyin heç mənə daşmadığını söyləyənlərin fikrinə hörmətlə yanaşırıq. Bunu isə qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, xitabın cümlədəki yeri müəyyən semantik yük daşıyır, obyektlə münasibətdə hər birinin öz mövqeyi vardır:

1. *Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,*

Adətdir, dərərlər, yaz Bənövşəni.

2. *Ədə, ədə, ay yolnan gedən oğlan, qurban olum telli bacına, qələm qaşlı, incə belli bacına.*

3. *Pərişan halin oldum, sormadın hali-pərişanım,*

Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım,

Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!

Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!

(M.Füzuli)

Xitabın mətnin hansı hissəsində gəlməsi də adresat və adresant arasındakı fikrin çatdırılmasında əhəmiyyət daşıyır, fikrin qətiləşməsi, çatdırılması, konkretləşməsində xitabın yerləşməsi mühüm rola malikdir.

QAYNAQLAR

- Abdullayev, Ə.Z., Seyidov, Y.M., Həsənov, A.Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb.
- Abdullayev, K.M., Məmmədov, A.Y., Musayev, M.M. və b. (2012). Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim.
- Cavadov, Ə.M. (1981). Xitab / Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis. Bakı: Elm.
- Dəmirçizadə, Ə.M. (1947). Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azər nəşr.
- Həsənov, M.R. (1969). Müasir Azərbaycan dilində xitab. Bakı: NDA.
- Seyidov, Y.M. (1958). Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Bakı: ADU.
- Буслаев, Ф.И. (1875). Историческая грамматика русского языка. Москва: Салаевы.
- Пешковский, А.М. (1938). Русский синтаксис в научном освещении. Москва.
- Сейфуллаев, А.Р. (1984). Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке, Ташкент.

**MODERN APPROACHES TO STUDYING THE CONCEPT OF UNEMPLOYMENT IN
THE CONDITIONS OF A MARKET ECONOMY**

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İŞSİZLİK ANLAYIŞININ TƏDQİQ OLUNMASINA
MÜASİR YANAŞMALAR**

Sadagat Elman AHMEDOVA

Nakhchivan State University, Faculty of Economics and Management, Department of
International Trade and Management

ORCID: 0009-0007-9159-3356

ÖZET

Məşğulluqla işsizlik anlayışları həm bir-birinin əksi olan, həm də bir-birini tamamlayan, mahiyyətini açıqlayan əsas iqtisadi anlayışlardır. Bazar münasibətləri şəraitində işsizlik mümkündür. Çünki, bu münasibətlər zəminində insanların işlə təmin olunmasına qarant verilmir. İnsanlar öz bacarıqları və qabiliyyətləri əsasında müvafiq işləri tapa bilirlər.

İşsizliyin yaranmasının əsas səbəblərindən biri əmək bazarlarında tələblə təklif arasındakı tarazlığın pozulmasıdır. Əgər əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb iş qüvvəsinin sahibi tərəfindən olan təklifdən çoxdursa, onda iş qüvvəsinin qiyməti baha olacaq, əksinə, iş qüvvəsinin təklifi ona olan tələbdən çoxdursa, bu halda iş qüvvəsinin qiymətində ucuzluq və enmə hiss olunacaqdır. Tədqiqatlar sübut edir ki, işsizlik aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər və bu formalar hazırkı bazar iqtisadiyyatı gerçəkliyinə uyğun olmaqla bərabər, eyni zamanda bu iqtisadi sistemdə özünü qabarıq şəkildə göstərə bilər.

1) friksion işsizlik; 2) struktur işsizlik; 3) mövsümi, buna çox zaman tsiklik işsizlik də deyilir.

Friksion işsizlik formasının Azərbaycan dilində hərfi mənası “təsir nəticəsində hərəkətə gələn” deməkdir. Bəzən elə hallar olur ki, müvafiq işdə çalışan hər hansı bir işçi könüllü olaraq digər işə keçmək üçün çalışdığı iş yerindən çıxır. Çıxdığı vaxtdan yeni (növbəti) iş tapana qədər olan işsizlik müddəti friksion işsizlik adlanır.

İşsizliyin digər forması struktur işsizlikdir. Bu məfhumun xarakterik cəhətləri budur ki, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsal və digər sahələrə tətbiq edilməsi nəticəsində əl əməyi ilə görülən işlər aradan qalxır. Bunun da nəticəsində həmin texnikanı hərəkətə gətirməyi bacarmayanlar işsiz qalırlar (bu friksion işsizliyə nisbətən uzunmüddətli ola bilər).

Nəhayət, sonuncu işsizlik forması mövsümi (dövri) işsizlikdir. Digər işsizlik formalarından fərqlənməyən bu formanın başqa adı tsiklik işsizlik kimi də qəbul edilmişdir. İşsizliyin bu forması özünü yalnız iqtisadi böhranların mövcudluğu zamanı göstərə bilər.

Açar sözlər: işsizlik, əmək bazarı, friksion işsizlik, struktur işsizlik, dövri işsizlik və s.

ABSTRACT

The concepts of employment and unemployment are the main economic concepts that are opposite to each other and complement each other, clarifying their essence. Unemployment is possible

under market conditions. Because, on the basis of these relations, the employment of people is not guaranteed. People can find suitable jobs based on their skills and abilities.

One of the main causes of unemployment is the imbalance between demand and supply in labor markets. If the demand for labor force in the labor market is greater than the supply by the owner of labor power, then the price of labor power will be high, on the contrary, if the supply of labor power is greater than the demand for it, in this case, the price of labor power will be cheap and decrease. Research proves that unemployment can manifest itself in the following forms, and these forms are consistent with the reality of the current market economy, and at the same time, they can manifest themselves prominently in this economic system.

1) frictional unemployment; 2) structural unemployment; 3) seasonal, it is often called cyclical unemployment.

The literal meaning of the form of frictional unemployment in the Azerbaijani language is "moving as a result of impact". Sometimes there are cases where any employee working in the relevant job voluntarily quits the place of work to switch to another job. The period of unemployment from the time of leaving until finding a new (next) job is called frictional unemployment.

Another form of unemployment is structural unemployment. The characteristic features of this concept are that as a result of the application of the latest achievements of scientific and technical progress to production and other fields, the work done by manual labor disappears. As a result of this, those who are not able to move that technique remain unemployed (this friction can be long-term compared to unemployment).

Finally, the last form of unemployment is seasonal (cyclical) unemployment. Another name of this form, which does not differ from other forms of unemployment, is cyclical unemployment. This form of unemployment can manifest itself only in the presence of economic crises.

Keywords: unemployment, labor market, frictional unemployment, structural unemployment, cyclical unemployment, etc.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**THE ROLE OF CREATIVITY IN BAKHTIYAR VAHABZADE IN FORMING A SENSE
OF NATIONAL PATRIOTISM IN STUDENTS**

**ŞAGİRDŁƏRDƏ MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN FORMALAŞMASINDA
BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞININ ROLU**

AYNUR GAFARLI

Azerbaijan State Pedagogical University, Junior researcher of the Scientific Research Center,
doctor of Philosophy in Pedagogy,

XÜLASƏ

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istiqlal şairi kimi tanınır. Ədəbiyyata bu yöndən yanaşanda onun həm özü və şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığı tamamilə başqalarından fərqlənir. Mövzu baxımından da şairin yazıları rəngarəng və zəngindir. Ancaq ideyaca düz və bir xətlidir. Vətən və millət ideyasının bu xətdə şahdamar təşkil etməsi isə başlıca məqsəddir. Demək olar ki, B.Vahabzadə yaradıcılığının yetmiş-səksən faizi bu mövzulardadır. B.Vahabzadə Vətəni, millətini, ana dilini sevən, ona vurğun olan milli, hətta sözün əsl gerçək mənasında millətçi şairdir. Məncə, milli və millətçi olmaq heç də dünyəvilikdən uzaqlaşmaq, dünyaya qarşı çıxmaq deyil. Yalnız milli varlığını qorumaqla bəşəri dəyərlərə malik ola bilərsiniz. Bir sözlə, dünyəvilik milli olmaqdan keçir. Dünyəvilik milliliyin təməl daşları üzərində olanda daha yaxşı, gözəl və gerçək görünür. Ona görə də B.Vahabzadə yaradıcılığına nəzər yetirsək, onun həm yazdıqlarının, həm də özünün məhz bu cür göründüyünün şahidi oluruq. Beləliklə, buradan çıxan son nəticə də o olur ki, dahi şair nə qədər millidirsə, o qədər də dünyəvidir. B.Vahabzadə həm də şəxsiyyətdir. O, bir şəxsiyyət kimi də öz yaradıcılığını şəxsiyyətləndirən şairimizdir. Onun hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq bütün şeirlərində oradan bir şəxsiyyətin boylandığını görürük. Özü də elə-belə şəxsiyyət yox, məğrur və qürurlu, əyilməsi mümkün olmayan şəxsiyyət... Belə şəxsiyyəti olan xalq isə, əlbəttə, xoşbəxt xalqdır. Axı milləti irəli aparmaq, onun qamətini həmişə düz saxlamaq, dünya arenasında tanımaq, yüksək səviyyədə təmsil etmək həmişə B.Vahabzadə kimi şəxsiyyətlərin elə bil boyuna biçilmiş, bu şərəfli işin ağırlığı belə simaların çiyinləri üzərində durmuşdur. Bu cür simalar həm özləri, həm də yaradıcılıqları ilə mənsub olduqları milləti şərəfləndirir və ona şərəf gətirir. Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, dahi şair B.Vahabzadə bu cərgədə olanların birincilərinin birincisidir. Elə bu baxımdan da biz bu böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına müraciət etmişik. Əlbəttə, onun ümumtəhsil məktəblərinin “Ədəbiyyat” dərslərinə salınan şeirləri əsasında...

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, milli şair, vətəndaş, millət, şəhidlik, şəxsiyyət, yaradıcılıq.

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzade is known in the history of XX century Azerbaijani literature as a poet of independence. When approaching literature from this point of view, both himself and his personality, as well as his creativity, are completely different from others. The poet's writings are colorful and rich in terms of subject matter. But the idea is straightforward and is a linear. The main goal is to form the main idea of the homeland and the nation in this line. It can be said that

seventy to eighty percent of Vahabzadeh's work is on these topics. B.Vahabzadeh is a national poet, who loves his homeland, nation, mother tongue, and even a nationalist in the true sense of the word. In my opinion, to be national and nationalist is not to move away from secularism, to oppose the world. Because you can have human values by preserving your national identity. In short, secularism goes beyond being national. Secularism looks better, more beautiful and more real when it is on the cornerstones of nationality. Therefore, if we look at the work of B.Vahabzadeh, we witness both what he wrote and how he looked like. Thus, the end result is that the more national a genius poet is, the more secular he is. As mentioned above, B.Vahabzadeh is also a personality. He is a poet who personalizes his work as a person. Regardless of the subject on which it is written, we see that a personality emerges from it in all his poems. He is not such a person, but a proud and arrogant person who cannot be bent...A nation with such a personality is, of course, a happy nation. After all, to lead the nation forward, to always keep its shape straight, to promote it in the world arena, to represent it at a high level is always cut on the necks of such personalities as B.Vahabzadeh, the weight of this honorable work rests on the shoulders of such faces. Such personalities honor and bring honor to the nation to which they belong, both by themselves and by their creativity. We can say unequivocally that the great poet B.Vahabzadeh is the first of those in this line. From this point of view, we appealed to the works of this great Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh. Of course, on the basis of his poems included in the literature textbook secondary schools ...

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, national poet, citizen, nation, martyrdom, identity, creativity.

Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.F.Axundzadə, M.Cəlil, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.Vurğun və bu kimi digər simaları bəxş etmişdir. Bu simalar həm də dünya ədəbiyyatının bir hissəsi olan Şərq və eləcə də ümumtürk ədəbiyyatının böyük azman sənətkarlarıdır. Hərəsi bir dövrün başlanğıcı, onun hərəkətverici qüvvəsidir. Öz zamanının tarixi və o tarixi bütün gerçəkliyi ilə göstərən güzgüsüdür. Xalqımızın, Türk kimliyimizin göstəriciləri olan Nizamini, Füzulini, Mirzə Fətəlini, Mirzə Ələkbər Sabiri, Mirzə Cəlili oxuyan dünya oxucusu xalqımızın necə müdrik və uzaqgörən olduğunu şahidi olur. Təkcə böyük Nizaminin adı və yazdığı əsərlər belə deməkdə bizə əsas verir. Şübhəsiz, ayrı-ayrı dövrlərin özünəməxsus ədəbiyyatı olmuşdur. Onu yaradanlar da həmin özünəməxsusluğu görərək ona uyğun, ancaq Böyük İnsan və insanlıq amilinə söykənərək fəaliyyət göstərmiş, əsərlərində həmişə reallığa önəm vermişlər. Bir sözlə, insanı insanlığa sığmayan əməllərdən uzaq durmağa səsləmiş və haqqın yanında olmağı özlərinə mənəvi borc bilmişlər. Xəqani – Nizamidən üzübəri bu, həmişə belə olmuşdur. Əgər belə demək mümkünsə, ədəbiyyat hər bir an xalqın yol göstərənini olmuş, onun yoluna işıq salmışdır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi çox vaxt belə olmuşdur. Bu ədəbiyyatı yaradanlar özləri də, yaratdıları ədəbiyyat da milli olmaqla yanaşı, həm də dünyəvi olmuşdur. Bu istər ədəbiyyatın azad, sərbəst, istərsə də başının üstündə «demokl» qılıncı olduğu dövrlərində də bu cür görünmüşdür.

B.Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünün müstəqil olaraq ayrıca yeri olan şairdir. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istiqlal şairi kimi tanınır. Ədəbiyyata bu yöndən yanaşanda onun həm özü və şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığı tamamilə başqalarından fərqlənir. Mövzu baxımından da şairin yazıları rəngarəng və zəngindir. Ancaq ideyaca düz və bir xətlidir. Vətən və millət ideyasının bu xətdə şahdamar təşkil etməsi isə başlıca məqsəddir. Demək olar ki, B.Vahabzadə yaradıcılığının yetmiş-səksən faizi bu mövzulardadır. Buna baxmayaraq başqa mövzular da şairin yaradıcılığında azlıq təşkil etmir. Sənətkarlıq baxımından da bu şeirlər çox mükəmməl şəkildə özünü göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, B.Vahabzadə həm də şəxsiyyətdir. O, bir şəxsiyyət kimi də öz yaradıcılığını şəxsiyyətləndirən şairimizdir. Onun hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq

bütün şeirlərində oradan bir şəxsiyyətin boylandığını görürük. Özü də elə-belə şəxsiyyət yox, məğrur və qürurlu, əyilməsi mümkün olmayan şəxsiyyət... Belə şəxsiyyəti olan xalq isə, əlbəttə, xoşbəxt xalqdır. Axı milləti irəli aparmaq, onun qamətini həmişə düz saxlamaq, dünya arenasında tanımaq, yüksək səviyyədə təmsil etmək həmişə B.Vahabzadə kimi şəxsiyyətlərin elə bil boyuna biçilir, bu şərəfli işin ağırlığı belə simaların çiyinləri üzərində durur. Bu cür simalar həm özləri, həm də yaradıcılıqları ilə mənsub olduqları milləti şərəfləndirir və ona şərəf gətirir. Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, dahi şair B.Vahabzadə bu cərgədə olanların birincilərinin birincisidir.

Elə bu baxımdan da biz böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına müraciət etməklə fikrimizi əsaslandıracağıq. Əlbəttə, onun Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərinə salınan şeirləri əsasında...

Ümumtəhsil məktəblərinin 6, 7, 9, 11-ci siniflərinin «Ədəbiyyat» dərslərində şairin yaradıcılığı tədris olunur. 6-cı sinif üçün «Ədəbiyyat» fənni üzrə dərslərinin «Bədii əsərlərdə təsvir» bölməsində (4; 29-33) şairin «Qocalar» şeiri şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Əsərin birinci bəndində şair qocaları çox ustalıqla təsvir edərək deyir:

Çənə əl üstündə, əl çomaq üstə,

Qocalar əyləşir tin başlarında.

Sinə bayatılı, könül şikəstə,

Ömür varaqlanır yaddaşlarında (4; 31).

Gördüyümüz kimi, qocanı və qocalığı bu cür yüksək duyğu ilə təsvir etmək yalnız B.Vahabzadə duyumunun məhsulu ola bilər. Bu bir bəndi oxuyan oxucu sözün qüdrətini hiss edərək görür ki, ən mahir rəssam da öz boyası ilə belə bir tablo yarada bilməz. Bunu yalnız və yalnız B.Vahabzadə qələminin gücü yarada bilərdi. Şeir digər bəndlərində də biz onun sözünün gücünü ali məqamda hiss edirik. Necə ki, başqa bir bənddə deyildiyi kimi...

Yaşlılar köç edib, cavanlar işdə,

Tək-tənha oturmaq son əlacları.

Həyatın amansız yalqızlığında,

Tutur əllərindən əl ağacları (4; 31).

Ümumiyyətlə, şeir son misrasına qədər bu cür notları özündə əks etdirir. Qocaların əsl yaşam tərzini çılpalıqlığı ilə göstərir. Şeir bütünlükdə məzmununu izah etsək, daha maraqlı söz və yeni fikir səhnələri ilə tanış olarıq. Bu, şəxsiz, B.Vahabzadə sözünün gücünü nümayiş etdirir.

Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün «Ədəbiyyat» fənni üzrə dərslərinin «Vətən sevgisi, qəhrəmanlıq səhifələri» bölməsinə salınan (5; 68-70) «Vətəndaş» şeiri də maraqlı süjeti ilə yadda qalır. Əsər heca vəznində yazılmış və beş bənddən ibarətdir. Bütün bəndləri «Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz» misrası ilə başlayır. Bəndlərin hər bəndində isə ayrı-ayrı fikirlər özünə yer alır. Yəni doğum ölüm arası Vətəndaşın – İnsanın onu yaradana borcu sadalanır. Vətəndaş sözünün mənasının nədən ibarət olduğu deyilir. Birinci bənddə eyni bir Vətəndə doğulanların qardaş olmağından söhbət açılır. Qardaşın qardaşa necə münasibətdə olması ustalıqla izah olunur və onların bir-birinə arxa-dayaq, kömək olmasından danışılır. Həm də burada Vətən anaya bənzədilir və hər bir vətəndaşın onun bədənindən dünyaya gəlməsi deyilir. Bu bəndə vuran hər bir ürək bir anadan olan vətəndaşların ürəyidir. Çünki bu vətəndaşlar həm də eyni bir iqlimi olan yurdun övladlarıdır. Allah insanı yaratdığı kimi Vətən də vətəndaşı yaradır. Özünün suyu, havası ilə qidalandıraraq və işığı ilə işıqlandıraraq... Vətəndaş övlad da gərək Anasının xoşbəxtliyi üçün çalışsın... Şairə görə əsas olan budur. Şeir sonda bu bəndlə bitir:

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,

Vətən əbədidir, gedəriyik biz.

İnsan xoşbəxt olur öz Vətəninə.

Bilirik dünyaya biz niyə gəldik.

O bizi yaradan, biz ona bəndə,

Yaradan uğrunda ölməyə gəldik! (5; 69)

Bu bəndi ədəbi dildə möhür bənd də adlandırma bilərik. Ona görə ki, burada sanki bir sonluğun sonunda yeni bir başlanğıcın əsası qoyulur. Bu başlanğıc əbədi olan Vətəndir. O, şair üçün həmişə başlanğıcdır, son deyildir. Yaradan olduğuna görə yaratdıqları tərəfindən sevgi ilə əhatə olunmaq isə onun haqqıdır. Yaradan uğrunda ölənlər isə həmin haqqın qoruyucularıdır. B.Vahabzadənin «Vətəndaş» şeirinin qayəsi, mənə bu deyilənlərin məcmuəsidir. Bir də «Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz» misrasının yanında «Bəxtiyar Vahabzadə! Nə gözəl səslənir bu ad» misrası da möhtəşəm səslənərdi... Əlbəttə ki, biz bu fikri buraya əlavə etsəydik...

Orta ümumtəhsil məktəblərinin 9-11-ci siniflərində də B.Vahabzadə yaradıcılığına müraciət edilir. 9-cu sinif üçün «Ədəbiyyat» dərsliyinin «Müstəqillik illərində ədəbiyyat (1991-ci ildən günümüzdə)» bölməsində (6; 168-174) şairin «İstiqlal» şeiri şagirdlərin oxuması üçün nəzərdə tutulur. İstiqlal dadını dadan xalqların istiqlalın nə olduğunu bilməsi əsərdə bir ana xətt kimi verilir. Özünü və sözünü anlayandan bütün mübarizəsini həyat məşğuliyyətinə çevirən şair bu mövzuda olan əsərlərinin hər birində baş rolda çıxış edir. Öz azad sözü ilə istiqlal mübarizəsinin həmişə önündə gedir. Özündən əvvəlki istiqlal şairlərinin xələfi olmağı, özü də layiqli xələfi olmağı özünə şərəf bilir. Ancaq o hər zaman özü olmağı bacarır. Yəni öz sələfi böyük şair M.Ə.Sabir əgər «İstiqlalınız lağlağıdır» – deyirsə, B.Vahabzadə istiqlala başqa yöndə yanaşır, onu hər bir insanın – millətin halal haqqı hesab edir.

Sözsüz, biz bunu əsərdən seçilmiş ayrı-ayrı nümunələrlə izah etməyə çalışacağıq. Ayrı bir Azərbaycanlı şairin – B.Vahabzadənin özünə ustad saydığı S.Vurğundan isə onun istiqlala olan baxışları tamamilə fərqli görünür. S.Vurğun amerikalı qara zəncini yalnız Amerika üçün kölə bir formada, həm də elə-belə yalvarışlarla dolu bir formada göstərsə, B.Vahabzadə köləliyi qəbul etməyən Afrika zəncisini üsyankar və mübariz bir formada göstərir, onu doğma vətəni olan Azərbaycanla müqayisədə verir. Əsərdən seçilmiş ayrı-ayrı nümunələrlə biz bunu daha yaxşı izah edə bilərik:

Qullar silahlandı qəzəbdən, kindən,

Ayrı bildilər dumandan sisi.

Qovdu ağasını məmləkətindən,

Kölə Afrikanın kölə zəncisi (6; 168).

Göründüyü kimi, şair burada təkcə zəncinin yox, həm də onun yaşadığı torpağın – Vətənin də köləliyindən danışır. Öz haqqını, hüququnu başa düşən zənci öz azadlığına, yəni istiqlalına qovuşur. Həmin istiqlalın Azərbaycana da gəlişini şair çox emosional formada təqdim edir. Öncə o, Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən, onun nəticəsi kimi «Gülüstən» müqaviləsindən danışır. Bütün dünya xəritəsindən bu bütövlüyün silinməsindən, sonra Quzeydə şəhidlərin qanı bahasına əldə edilən istiqlaldan söhbət açır. Bununla da öz millətinin şərəfli bir yoldan keçdiyini deməklə istiqlalın asanlıqla əldə edilmədiyini dilə gətirir. İllər öncəsi yazmış olduğu «Gülüstən» poemasında ürək ağrısı ilə dediyi, gündəmə gətirdiyi arzularının bir hissəsinin artıq həyata keçdiyini deyir. Çünki bütöv arzuların yerinə yetirilməsi üçün «Vahid Azərbaycan» olmalıdır. Dünya xəritəsində o taylı bu taylı, yəni Güneyli-Quzeyli Azərbaycan bir verilməlidir. Şairi şeir belə sonluqla bitirir:

Salaq yadımıza bu gün cahanın,

Rəngləri dəyişən beş qitəsini.

Biz də görəcəyik Azərbaycanın,

Güneyli-Quzeyli xəritəsini (6; 171).

Düşünürəm ki, şairin bu arzusu tezliklə reallaşacaqdır. Bunun həyata keçməsi üçünə bugünkü məktəblinin gələcəkdə qarşısında çox məsuliyyətli işlər, vəzifələr durur. Bu baxımdan da şagirdləri bu yönə yönləndirməkdə böyük şairin «İstiqlal» şeirinin xüsusi rolunun olmasını qeyd etmək lazımdır.

Nəhayət, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına bir daha orta ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün «Ədəbiyyat» dərsləsinin «Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı» bölməsində yer ayrılışdır (7; 171-182). Onun həyatını əks etdirən yarım-mövzuda həyatı ilə bağlı müəyyən məlumatlarla birgə, yaradıcılığına da qısaca olaraq toxunulmuşdur. Müəyyən şeirlərindən nümunələr verilmiş və əsərlərinin mövzusu ilə tanışlıq xarakterli fikirlər söylənilmişdir. Onun Ana dili, Vətən, milli azadlıq, milli düşüncəni əks etdirən əsərlərinin az bir qismi haqqında qısaca məlumat verilmişdir. Sonra isə 80-ci illərin sonlarında, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda başlayan istiqlal savaşı mənəvi nəticəsi kimi baş verən 20 Yanvar şəhidlərinin xatirəsinə həsr olunmuş «Şəhidlər» poemasının müəyyən bir hissəsi şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Əsərdə şair şəhidlərin qəhrəmanlıq nümunələrini verməklə yanaşı, həm də özünün qaniçən, qansız düşməne nifrətini də deməkdən çəkinmir. Əsərdə şəhidlərin obrazı ilə şairin öz obrazı yanaşı dayanır. Sanki əsərdəki şair obrazı şəhidliklə qaziliyin ortaq obrazına çevrilir. Poemadan gətirilən bir nümunə ilə fikrimizi əsaslandıraraq:

Qatil gülləsinə qurban gedərkən,

Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.

Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,

Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər (7; 179).

Adama elə gəlir ki, bu parçada şair ən azı yüz il geriye dönür, böyük M.Ə.Rəsulzadənin “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” fikrinin həqiqətə çevrildiyinə işarə edir. Bu əsəri şairin digər zamanlarda yazdığı əsərlərlə yanaşı qoyanda onun nə qədər uzaqgörən olduğunu görə bilirik. İstər torpaqlarımızın iki yerə bölündüyünü əks etdirən «Gülüstan» əsərində, istər «Şəhid məzarları» şeirində, istərsə də digərlərində...

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Elə dediklərimizin üzərində dayanıb ona əsaslanaraq deyə bilirik ki, B.Vahabzadə Vətəni, millətini, ana dilini sevən, ona vurğun olan milli, hətta sözün əsl gerçək mənasında millətçi şairdir. Məncə, milli və millətçi olmaq heç də dünyəvilikdən uzaqlaşmaq, dünyaya qarşı çıxmaq deyil. Çünki milli varlığını qorumaqla bəşəri dəyərlərə malik ola bilərsiniz. Bir sözlə, dünyəvilik millilikdən keçir. Dünyəvilik milliliyin təməl daşları üzərində olanda daha yaxşı, gözəl və gerçək görünür. Ona görə də B.Vahabzadə yaradıcılığına nəzər yetirsək, onun həm yazdıqlarının, həm də özünün məhz bu cür göründüyünün şahidi oluruq. Beləliklə, buradan çıxan son nəticə də o olur ki, dahi şair nə qədər millidirsə, o qədər də dünyəvidir.

Bir tədqiqatçı kimi sözümlü dedikdən sonra yekun olaraq bu dahi şairin azad ruhuna öz şeirimlə sığal çəkmək istəyirəm. Necə ki, şair özü də belə demişdir:

Qatlayıb dizinin altına qoyar,

Alim Bəxtiyarı şair Bəxtiyar.

Təbii ki, ölçüyə gələ bilməyəcək bu alim şairi sözlə də ifadə etmək çox çətin olduğu üçün ruhuna öz şeirimlə sığal çəkməyə çalışmışdım:

Bir sönməz ilhamla yazıb yaratdın,
Sözün meydanında ixtiyar oldun.
Ömrünü əritdin millət yolunda,
Sən özün taleyə, bəxtə yar oldun.

Sözə maya tutdun doğrudan-düzdən,
İşlədi dərinə, olmadı üzdən,
Dikəldin çinartək soykökümüzdən,
Ruhun var olduqca özün var oldun.

«Birdir Azərbaycan – birdir can» yazdın,
Yurdumun şəninə çox dastan yazdın,
Ən qorxunc zamanda «Gülüstan» yazdın,
Ən cavan çağında saçı qar oldun.

Vətən ana oldu, sən ona bəndə,
Ucaldın vətənlə göylərə sən də.
Şəhid oğullara ağı deyəndə,
Sızlayan, inləyən kaman, tar oldun.

Haqqın, ədalətin səndin hakimi,
Sağaltdın, hər dərdin oldun həkimi.
Ad yazdın tarixə bir ustad kimi,
Həmişə dillərə belə car oldun.

Ürəyin bir vurdu obayla, ellə,
Zirvəyə ucaldın pillə və pillə,
Bu xalqa yadlardan dəyəndə güllə,
Dözmədin, talandın, tarimar oldun.

Bir bayraq, bir Vətən, bu idi andın,
Vidəni həmişə Allahın sandın,
«Şam əgər yanmırsa» dedin də yandın,
Yanıb qətrə-qətrə Bəxtiyar oldun. (1; 125)

Yekun olaraq demək istərdim ki, XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda baş verən milli azadlıq hərəkatının kökü ustad şairin 50-60-cı illərə aid “sandıq ədəbiyyatı”nın əsasında formalaşaraq özünün ən yüksək mərhələsini yaşadı. İstiqlalın şirinliyinin dadılması üçün neçə-neçə acılardan keçməyin diaqnozunu qoyan şair köləliyin özünü köləyə döndərənlərdən olmuşdur. Bu baxımdan B.Vahabzadə yaradıcılığı da onun özü kimi azadlıqsevərdir. Təkcə Azərbaycanın yox, bütün Türk dünyasının istiqlalsevər şairi olan B.Vahabzadənin yaradıcılığı millətimizin ömrü qədər həmişə əbədiyaşar, cavan və möhtəşəm olacaqdır. Bu möhtəşəmlik, bu cavanlıq onun poeziyasında sözün əsl mənasında özünü göstərir. Ədəbiyyət qazanmış bu insana və onun əbədi poeziyasına eşq olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Aynur Qafarlı. Dənizdir, günəşdir, nəğmədir, mənəm. «Elm və təhsil», Bakı, 2021, s.256.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. I cild, «Öndər nəşriyyat», Bakı, 2004, s.328.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. II cild, «Öndər nəşriyyat», Bakı, 2004, s.318.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Afət Süleymanova, Təranə Bağirova. «Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya», Bakı, 2017, s.240.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva, Sədaqət Məmmədova. «Şərq-Qərb», Bakı, 2016, s.208.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva, Soltan Əliyev, Nuriyyə Verdiyeva. «Şərq-Qərb», Bakı, 2016, s.224.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. İsa Həbibbəyli, Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva. «Bakı», Bakı, 2016, s.208.

THE BASIC PRINCIPLES OF MATHEMATICAL EDUCATION IN THE PRESCHOOL PERIOD

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ RIYAZI TƏLİMİN ƏSAS PRINSİPLƏRİ

Head teacher Abiyeva Gulnar Ağabala gızı

Azerbaijan State Pedagogical University Department of teaching technology of elementary course of mathematics

ABSTRACT

1. Azerbaijan Modernization of preschool education in the Republic One of the tasks of the program is training in advanced educational institutions The training applied to the process is the updating of technologies. New methods application requires solving the following didactic tasks in the training process:

1. Acquisition of the system of mathematical knowledge of preschool children;
2. Formation of children's outlook;
3. Acquiring cognitive and practical skills of children;
4. Formation of mental activities of children.

It is known that thinking activity is formed throughout a person's life. human is not born with logical thinking. Earning and developing them in life, acquires various theoretical and practical activities. The training process is mental related to the activity. Training to form mental activity of preschool children it is appropriate to include thought-provoking mathematical issues in the process. This kind problems for kindergarten-aged children to acquire mathematical knowledge at a reasonable speed serve. Problem solving in preschool groups is usually considered necessary it is evidence of the fulfillment of deeds. But in most cases encouraging children to think, developing their logical thinking there are not many situations. For the formation of mental activities of preschool children The use of thought-provoking mathematical problems in the learning process below based on the stated modern training principles.

2. The principle of personality-oriented training. Scientific studies show that the whole person he acquires about 70% of the information he has acquired during his life by the age of 6. In the preschool period, the child perceives the world as a researcher: he asks questions, To find answers to these questions, a variety of information within their scope he uses his sources and in these works he mainly relies on his own experience. Him independently understanding the surrounding world and acting according to their own interests. First of all, for the child to become active, his training process as a person it is important that it acts as a central object.

3. The principle of functional cognition. The teaching process should be organized in such a way that cognitive activity, Let natural learning be born, let the child taste the joy of the first discovery let him give, then let him create an atmosphere to acquire new knowledge.

4. The principle of developmental training. Prominent Russian psychologist, founder of modern psychology According to L.S. Vygotsky's theory, training should precede development, the child's

"opposite should be focused on the developmental zone. Developmental training is primarily about thinking and should form creativity. This principle is mainly used in preparatory school groups it is applied.

5. "Preventive" training principle. The rapid changes occurring in modern times training puts the issue of preparing children for life more acutely. This To solve the problem, educational institutions provide children with the right knowledge, skills and abilities In addition to giving habits, they have cognitive activity, the desire to learn everything and it should also form other similar qualities.

6. The principle of flexibility of the educational system. Flexibility of the training system is his ability to quickly adapt to real conditions. Public environment and curricula and programs, taking into account the changing needs of children content, organization of educational process, selection of technologies schematically should be renewed as The principle of cooperation.

7. In the system of "educator-child" mutual relations each of these subjects should participate in the training process as a counterpart. If if the child acts as an equal person with the educator in the learning process, it is his creates a new quality in his activity: the child's confidence increases, he can express his opinion he is not afraid, he realizes his potential with confidence.

8. Dialogic teaching principle. In the course of joint solution of issues, he and his group to be able to share the ideas and possibilities of others and to be responsible for it participation of each child in discussions and group work in order to benefit must be provided. Different points of view of children in the training process taking into account their opinions, dialogic training, diversity of opinion, the content of teaching enables further enrichment, resulting in a positive impact on the Extraction process shows. . From modern education educators, constantly working on oneself, conducting searches, To take a creative approach to one's work, to study the experience of leading countries of the world is required.

Principles - a starting point for management in various fields of activity it is move. The theory and practice of the training process, the purpose of modern training and issues, didactic conditioned by the objective regularities of development based on principles. One of the main didactic principles in preschool pedagogy - developmental is the principle of training. The essence of this principle is that under the influence of training not only knowledge is acquired, skills are formed, even understanding, feeling, attention, all cognitive - mental processes related to memory, speech, thought, volition and emotional processes processes, that is, the child's personality is fully developed. In the organization of training, the main focus is on the child with concrete objects or their descriptions from practical activity to operation with concepts, i.e. logical activity should focus on cognitive development. E.g., familiarity with sets during which the educator organizes the practical activities of children - children are a homogeneous object works with groups: changes places, overlaps, arranges side by side, beams and expresses actions in words. As a result, big and small are equally powerful obtains information about clusters. A practical that provides comparison later the action moves to the expression of actions in words, speech, and then two objects the process of comparison of the group to the mental plan, that is, to the comparison of quantities with numbers passes Acquisition of knowledge, mainly its quality perfection, the development of cognition ensures the development of the child. The principle of educational training - for the upbringing of the child in the learning process, his life. reflect the need to create favorable conditions for knowledge, self-relation does. Training and education are two forms of a single form of personality formation side. The educative effect of the training, firstly, is achieved through the objectivity of the cognitive material is done. Children do not only compare, contrast abstract objects, groups, they understand the result of human labor, friendly help. Second, Under the influence of education, the meaningful-volitional qualities of personality in children are brought up are: responsibility, neatness, discipline, accuracy, etc. Educational training is

characterized by the concrete mental and practical work of children, which in them creates a habit of independence, systematic work, knowledge and their active increases interest in its use.

Modern pedagogy carries the principle of humanization of the pedagogical process puts forward as a principle. Based on this principle, training and upbringing of the personality is a focused model. At this time, the most important thing in training is knowledge and skills not to give, but to acquire these knowledge and skills, to use them in life psychological safety, taking into account the child's interests and capabilities is the development of the satisfaction of the feeling. In other words, in training The

personality-oriented model is, first of all, the individual education of the child It is the creation of conditions for the formation of personality.

The principle of individual approach, taking into account the individual characteristics of the child, in the group for the organization of active learning activities for all children and for each child It involves the creation of conditions. Individual approach to the child, both collective and carried out in an individual work process. During the organization of the work, the tutor is intellectual in children changing nature of processes, level of knowledge and skills, independence and such as activity level, attitude to training, level of voluntary development, business acumen should refer to indicators.

During training, the educator should avoid the influence of negative factors on the child: weak Systematic questions to a very active child should seat the hearing and seeing child in front should give, should give easy material to a passive child, should show the way. Tutor is finished It should be noted that there are no uniform conditions for successful training. Each one To reveal the child's strength, ability, interest and in intellectual work it is important to live the joy of success.

Sometimes, some features of the acquisition of knowledge and skills a group of children is typical for, that is, it is characteristic of a certain group. For example, in the tors order counting, working independently, planning one's own activities, self-care, etc in this case, the tutor can organize the work with small subgroups. Such an approach in pedagogy called the differential approach. He does not deny individual work with individual children, on the contrary completes it.

The principle of scientificity and relevance of trainingreal in preschool children it involves the formation of scientific mathematical knowledge. Quantity, size, shape, space, etc Concepts of time are given in such a volume that is accessible to a child let it not distort the content. At this time, the individual and age characteristics of the child. memory, attention, understanding are taken into account. Acquisition of mathematical knowledge in the process, children get acquainted with independent mathematical terms. At this time, the tutor It should be remembered that difficult words and terms are gradually added to the child's vocabulary should be entered.

This principle of the studied material from easy to difficult, from known to unknown, closely ensures that it is given away according to the rules. As a result of this, the children knowledge gradually expands. Deeper, better by them is appropriated. The sequence of mastering complex program material it is necessary to divide it into a series of small tasks by planning.

The principle of awareness and activity of the teacher in the assimilation and application of knowledge and training at the level where each child's activity is best combined means organization. It is one of the most important indicators of knowledge that it is thoughtful and insightful. The teaching material is thought out assimilation implies the activation of the child's mental processes. Cognitive activity as independence, initiative, creativity in mental activity can be characterized. It is known that understanding from sensation and perception begins. In the teaching of mathematics, this is, first of all, their concrete experience and related to intellectual activities. Children observe, listen, review conducts, measures, examines. Now this stage of training is with the child's activity characterized. But we talk about cognitive activity only then we

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

can make children compare, match, draw results. The basic issue of learning the elements of mathematics - various issues overcoming difficulties in solving problems, developing the demand for active thinking.

The principle of systematicity and consistency is the logical order of the material suggests that it should be studied before. This The principle is especially important in mathematics, because here every new knowledge is old arises from knowledge. This principle draws up prospective and current plans of educators is realized by doing. So, the content of the program is small, specific issues is divided and all the material is presented as a continuation of each other. Innovation in training The presence of the element I is especially important, because it arouses interest in children. For example, Children are introduced to math problems gradually, so in each lesson Repetition of knowledge and imparting of new

knowledge is expected. In addition, knowledge in various activities in the work system, exercises strengthening as well should be considered. Children of preschool age The principle of visualization plays an important role in training. This is explained by the fact that the child his thinking is mostly figurative. Y. A. Comenius visionary called its application in training "the golden law of didactics".

That's more training Review of items, events and processes is qualitative Let it start with observation, actions with the things that surround us. Mathematical Conscious assimilation of elements of knowledge is certain only in children It is possible with the experience of sensory perception and with the activity of the child characterized. But we can talk about cognitive activity only then we can make children compare, match, draw conclusions.

The achievement of this is the description of the surrounding world and its understanding with technical means and is related to acceptance. The application of mindfulness in training is the first and second signal is of greater importance under the condition of the uniformity of the systems. Any visual the demonstration of the tool is accompanied by a word, in which the child's attention is the main thing (examination of a geometric figure).I.P. Pavlov said that a normal person uses the second signal system effectively until it is connected to the first fit properly. An investigation of the truth of the knowledge deceived by children it is necessary for them to be based on feeling and perception.

Implementation of the tasks and principles set by the training from the factors and conditions affecting the educational process, namely the environment depends to a significant extent. To understand the circumstances surrounding the child to what extent it is directed to their needs, interests and problems is closely related to the teaching process.

Key words: Education, training, school, mathematical games, entertaining assignments pupil

LITERATURE

1. Curriculum of preschool education (Project). Republic of Azerbaijan Institute of Education. Baku, 2017.
2. "State standard and program of preschool education". July 16, 2010. <http://www.edu.gov.az>
3. Hamidov S., Taghiyeva S. Kindergarten teachers' method of mathematics get ready Baku, 2004.
4. Metlina L "Mathematics in Kindergarten" Baku, 1985.
5. Rustamova G. Little mathematician. For children 4-5 years old. Baku, 2009
6. www.bagcam.az
7. www.edugames.az
8. www.testlerim.az

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**ECONOMIC METHODOLOGY, ECONOMIC PHILOSOPHY, AND THE ECONOMIC
LANDSCAPE**

İQTİSADI METODOLOGİYA, İQTİSADİYYATIN FƏLSƏFƏSİ VƏ İQTİSADI MƏNZƏRƏ

Ph.D., Flora ALASGAROVA

Baku Eurasian University "Business and Management" department, docent

ORCID: 0000-0002-5936-8323

XÜLASƏ

Bu məqalə iqtisadi metodologiyanın və iqtisadiyyat fəlsəfəsinin real dünya iqtisadi təcrübələrinə cavab olaraq necə inkişaf etdiyini araşdırır. Son iqtisadi və sosial böhranlar iqtisadçıların cavabları ilə birlikdə həm akademik dairələrdə, həm də daha geniş ictimai sferada fəlsəfi və metodoloji müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələr getdikcə daha çox heterodoks fəlsəfi və metodoloji perspektivləri özündə cəmləşdirir və onlar həm xüsusi ədəbiyyat daxilində, həm də ondan kənarında genişlənir. Müzakirədə plüralizmlə bağlı məsələlər, ortodoks və heterodoks yanaşmalar arasındakı fərq xüsusilə vurğulanmışdır. Daha sonra müzakirə iqtisadi metodologiya və fəlsəfənin təkamülü ilə iqtisadi fikir tarixi arasında paralel aparılır.

Açar sözlər: iqtisadi metodologiya, ortodoks yanaşmalar, heterodoks fəlsəfəsi, plüralizm

ABSTRACT

This article explores the evolution of economic methodology and the philosophy of economics in light of real-world economic events. Recent economic and social crises, along with the reactions of economists, have triggered philosophical and methodological debates within both academic circles and the broader public. These debates are increasingly inclusive of diverse philosophical and methodological viewpoints, extending both within and beyond specialized literatures. The discussion places particular emphasis on issues of pluralism and the distinction between orthodox and heterodox approaches. It also draws a parallel between the development of economic methodology and philosophy and the history of economic thought.

Keywords: economic methodology, orthodox approaches, heterodox philosophy, pluralism

TITLE CONTENT IN THE ROOTS OF OZAN ART TRADITION

OZAN SƏNƏT ƏNƏNƏSİNİN KÖKLƏRİNDƏ AD-TİTUL MƏZMUNU

İlhama Gasabova

Doctor of philosophy in philology, associate professor ANAS Institute of Folklore

ORCID: 0009-0002-7419-9182

XÜLASƏ

Ozan ad-titulunun məzmunu, informativ anlamı ilə bağlı söylənən bilgi daha çox dastan informasiyasında yer almaqdadır. Burada əsasən adın mahiyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Tarixi prosesdə sənət təsəvvüründə oturuşmuş incəliklər hətta fel anlamında "ozmaq", "yozmaq"dan gələnələr, "oyun" və s. kimi düşüncələr müxtəlif səpkilərdə izahatlara eləcə də geniş tədqiqata yol açmışdır. Oğuzların Dədə, Ata adı ilə kutsallıq səviyyəsində uca tutduğu Dədə Qorqud və qopuz yəni ozan sənəti bütövlükdə toplumun mənəvi dünyasını, əxlaq, dəyər təsəvvürlərini eləcə də yaşayış fəlsəfəsinin mənzərəsini ortaya qoyur.

Oğuzların dədəsi, "Kitabi-Dədə Qorqud", ozanlıq və ozan sənəti timsalında sərgilənən bu təsəvvürlər özlüyündə türk mənəvi mədəniyyəti müstəvisində dastan bilgisinə, epik ənənədə söyləyici, ifaçı və yaradıcı müstəvisində olanlara bağlanmaqla həm də onun spesifikasını müəyyənləşdirir.

Oğuz kultunun, eləcə də ozan söyləyiciliyinin, epik ifaçı təsəvvürü qazaxlar, qırğızlar, bağqırdlar, türkmanlar, özbəklər, qaraqalpaqlar, qaqauzlar və s. toplumlar səviyyəsində eyni qaynağı və təsəvvürləri əhatələyir.

Qamın, ozanın, baxşının, akının, aşığın sənət və sənətkar funksiyası, söyləyicilik və mərasim icraçılığı və s. müstəvisində sərgilədiyi mənzərə təfəsilatı ilə ilkin təsəvvürdən gələnələrin sonrakı mərhələsində özünü göstərən üzvlənmələrə bağlanır.

Şaman, ozan, baxşı, aşiq, manas, akın və s. adların işləklik mənzərəsinin mahiyyətində ictimai-siyasi, tarixi-mədəni, toplumların təsəvvür və düşüncə genişlənmələrindən gələn məsələlər də özünə yer almışdır.

El sənətkarı ozan yəni aşiq simasında olanlarla sufi eləcə də dərviş missiyasında müşahidə olunan prosesin tarixi axarına sənət ənənəsinin funksiyası bağlanır.

Əhməd Yasəvi, Balasaqunlu Yusif, Yunis Əmrə, Qaracaoğlan, Dadaloğlu Aşiq Ələsgər şeirinin ortaya qoyduğu mükəmməllik ənənəsi ozandan aşığa keçid mərhələsində ondan bəhrələnmələrlə, qarşılıqlı təsirlərlə əvəzsiz əsrarəngizliyə və özünəməxsusluğa bağlanır.

Açar sözlər: Ozan, oğuz, ad-titul, dədə, dastan

ABSTRACT

The information about the content and informative meaning of Ozan's title is mostly included in the epic information. Here, the essence of the name is more prominent. In the historical process, the intricacies embedded in the imagination of art even come from the verbs "ozmaq", "yozmaq

", "(oyun)play" and so on. such thoughts have given way to various explanations as well as extensive research.

The art of Dada Gorgud and gopuz, i.e. minstrels, which the Oghuz hold high under the name of Dada, Ata, reveals the spiritual world of the society as a whole, the concepts of morals and values, as well as the picture of the philosophy of life.

The Dada of the Oghuz, "Kitabi-Dada Gorgud", these ideas, which are exhibited in the form of the art of "ozanliq" and "ozan", define its specifics by connecting to the knowledge of the epic at the level of Turkish spiritual culture, and those at the level of narrator, performer and creator in the epic tradition.

The Oghuz culture, as well as the ozan, the epic performer's imagination is shared by Kazakhs, Kyrgyz, Baggyrds, Turkmen, Uzbeks, Karakalpaks, Gagauz, etc. covers the same source and ideas at the level of communities.

The artistic function of gam, ozan, ashik, elocution and ceremonial performance, etc. the level of the landscape exhibited by the details of the landscape exhibited at the level of elocution and performance of the ceremony are connected to the memberships that manifest themselves in the later stages of those that come from the initial imagination.

In the essence of the functional picture of the names shaman, ozan, bakhshi, ashik, manas, and akin, the social-political, historical-cultural, issues arising from the expansion of imagination and thought of societies have also taken place.

The function of the art tradition is connected to the historical course of the process observed in the Sufi and Dervish mission with those in the form of the artisan minstrels or ashiks.

Ahmet Yasevi, Balasagunlu Yusif, Yunis Emre, Karacaođlan, Dadaloglu Ashiq Alasgar's poetry reveals the tradition of excellence in the stage of transition from the poet to the poet, and it is connected to the irreplaceable mysteriousness and uniqueness with its benefits and mutual effects.

Key words: Ozan, oguz, name-title, Dada, epic

FIRST GRADE IS A NEW STAGE OF LIFE

Nilufar Kahramanli

Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

In order to develop motivation in a child, it is necessary to develop his interests, instill a love of reading, encourage the desire to think independently and draw conclusions, and teach him to search for answers to questions. Let him try himself in different types of creativity - it helps to unlock potential, develop imagination and fantasy, and helps to develop self-confidence and the ability to express himself. Encourage his expression of independence and organization. Talk about the need for knowledge in everyday life, gradually bring him to the idea that the realization of his dreams will depend on himself, on the ability to be persistent, diligent and purposeful. Teach your child to set goals and choose ways to achieve them.

It is important to remember that while a child needs consistency, rules and supervision, he needs more of a living space where he can learn to manage his own life.

A first grader is still a child, his behavior depends on many factors. Teachers, psychologists and, first of all, parents should investigate the causes of the child's difficulties and help him overcome them.

Even an outwardly calm and self-confident child may have difficulty adjusting to an unusual school environment. How can you help your child embrace change during this important life stage? How to properly motivate him and help him adapt to school life? The article contains the psychologist's recommendations for parents of first-graders.

Key words: school maladjustment, motivation, adaptation, self-regulation process, communication habits.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
DEVELOPMENT OF ASSESSMENT RUBRICS FOR ENGLISH-SPEAKING SKILLS

Farida Huseynova

Headteacher of the Department of General Pedagogy of ADPU, Doctor of Philosophy in
Pedagogy

ORCID ID: 0000-0002-0250-3467

ABSTRACT

This article aims to determine the criteria for evaluating students' English-speaking ability at the higher education level. Spoken language appears to be the most difficult of the four language skills for testers to assess.

To evaluate spoken language, we need to either watch the "live" oral performance or record it in some way so that it can be reviewed later. The research primarily focuses on answering questions related to oral fluency assessment, different levels and types of fluency, task appropriateness, scoring methods, and current fluency testing trends.

For the research, an experiment was conducted among 24 students (18 girls, and 4 boys), and it was found that the range of spoken language, different types of tasks, and evaluation criteria are important areas in the evaluation of speech. During the research, various evaluation tools were used to collect data. Unfortunately, there was no appropriate assessment form in the program to gauge the participants' progress in speaking. As a result, this study was conducted to create a speaking rubric for the assessment. The experiment's findings prove that the evaluation system useful in the correct formation of nit ability is poorly created. Students do not know what areas to pay attention to during the speech. Therefore, the important conditions for creating a voice speech test were explained. The criteria *fluency and coherence, lexical resources and range, grammatical range and accuracy, pronunciation, interaction, listening and responding, summarizing and talk accomplishment, and presentation skills* should be taken into account during evaluating speaking skills. In assessing communication skills, the requirements are to spend the right amount of time and energy and to choose activities that elicit specific behaviors.

Keywords: evaluating speaking, criteria, rubrics, fluency, accuracy, interaction, communication

Introduction

Speaking is one of the most essential and natural language skills we will ever have. Speaking is the most important skill in daily interactions, and our speech patterns convey our identities and worldviews (Hatipoğlu, 2017b). Speaking and listening are almost always closely related from a pragmatic perspective on language performance. Speaking is a productive skill that can be observed empirically and directly; however, the validity and reliability of an oral production test are inevitably compromised by the accuracy and efficacy of a test-taker's listening ability. The interaction between speaking and listening makes it difficult for the creator of an oral production test to isolate the factor that accounts for aural intake as much as possible.

Additionally, speaking abilities are "frequently regarded as the most crucial component of English language teaching. However, the challenges in assessing oral abilities frequently lead teachers to

use subpar oral assessments or even not test speaking abilities at all". Testing experts claim that the following distinguishing features of speaking are the reason for the assessment's difficulty in teaching English. Speaking is one of the most challenging skills to acquire in any case. Experts argue that a successful oral communication skill is based on appropriate evaluation standards. Moreover, speech consists of more than just a sequence of sounds based on more meaningful units. Here can be included imitative skills by using pronunciation, responsive skills demonstrating good vocabulary knowledge, use grammar skills with the listed as essential components. Speech is a collaborative or interactive co-construction and negotiation of meaning through emphasizing other factors with fluency, and appropriateness of expression. Five different speaking styles can be assessed in the classroom. Each will be defined in this post along with some examples. The following are the five types: *Imitative, Intensive, Responsive, Interactive, Extensive*

Imitative

At one end of a continuum of types of speaking performance is the ability to simply parrot back and imitate a word or phrase or possibly a sentence. It is evident what the student is attempting to do when they imitate. This is a purely phonetic level of oral production, several prosodic, lexical, and grammatical properties of language may be included in the criterion performance. Test takers are assessed if they can imitate a word while pronouncing it. However, conveying the meaning is not the purpose. The role of listening here is short-term storage. At this point, the student is merely making an effort to repeat what has been said to them while adhering to the teacher's defined pronunciation guidelines.

Phone-pass Test

Phone-pass is a well-known test that employs imitative production tasks. It is a commercially available speaking test used extensively across numerous nations. Repetition of sentences is a major component of the test's multiple speaking tasks.

Several scientists (Townshend et al., 1998; Bernstein et al, 2000; Cascallar & Bernstein, 2000) state that, the phone pass test has been the subject of research that has remarkably confirmed the construct validity of its repetition tasks for test-takers discourse and overall oral production ability in addition to their phonological ability.

The results of the phone pass may indicate that read-aloud and repetition procedures will be used more frequently in the future to evaluate oral production. With full control over the test-taker's output, speech recognition technology scoring becomes feasible and realistic.

Intensive Speaking

A second form of speaking that is often used in an evaluation setting is the production of brief oral language segments intended to show proficiency in a restricted range of grammatical, phrasal, lexical, or phonological relationships. At the intensive level, test-takers are asked to generate brief discourse segments, no more than one sentence, that showcase their language proficiency at a given level.

Direct response Tasks

The test taker is asked to produce a specific sentence structure or grammatical form. While it is obvious that these tasks are mechanical and not communicative, they do necessitate minimal meaning processing to generate the proper grammar output.

Picture-Cued Tasks

A picture-cued stimulus that asks test-takers to describe it is one of the more widely used methods to elicit oral language performance at both the extensive and intensive levels. Images can be basic,

intended to evoke a word or phrase; slightly more elaborate and "busy"; or comprised of a sequence that narrates an event or story.

Responsive Speaking

To help English language instructors assess their students' ability to engage in discussion with one or more interlocutors, responsive assessment tasks include interaction and test comprehension but at the somewhat limited level of very short conversations, standard greetings and small talk, simple requests, and the like. More creativity on the part of the students is required.

Question and Answer

In an oral interview, the question and answer may comprise a single question or two from the interviewer, or it may comprise the entirety of the battery of questions and prompts. One person, known as the interlocutor, must question the student during this type of evaluation. Depending on the questions, students' answers may consist of a single sentence or may include more details.

Giving Instructions and Directions

In this kind of evaluation, students pose questions to the instructor. In a sense, the student takes charge of the discussion. Students taking this kind of assessment must be able to provide instructions in a specific scenario. Students should be immediately interested in topics that are relevant to them.

Paraphrasing

For this type of evaluation, students are required to listen to a paragraph that comprises four to six sentences. After students have finished reading a paragraph, teachers ask them to summarize what they just heard in one or two sentences.

Interactive Speaking

Interactive speaking assessments are crucial because they enable teachers to assess their students' ability to produce fluid, detailed, and in-depth discussions with one or more interlocutors. Interactive speaking is very similar to responsive speaking, with the exception that an interactive speaking session is much more involved, may involve multiple interlocutors, and is typically found in the English-speaking world.

Interview

When the term "oral production assessment" is used, an oral interview immediately springs to mind. In this scenario, a test administrator and a test-taker meet face-to-face and go through a series of questions and instructions. Through interviews, students can apply their knowledge in real-world scenarios and have meaningful conversations with one another.

Role Play

One common educational practice in communicative language teaching classes is role-playing. It allows students to be fairly creative with the limitations imposed by the guidelines in their language output. Examinees have some windows of opportunity to use discourse that might be challenging to elicit otherwise thanks to role play. Students can practice their English language

skills while having fun through role-playing. Additionally, it gives students practice in scenarios that are similar to actual ones.

Extensive Speaking

Extended speaking tasks are extremely significant; students are left on their own to produce clear and understandable speech. There is usually some sort of audience present; there is no dialogue between the presenter and audience members. Only the person presenting speaks during this time. Extensive speaking tasks involve complex, relatively lengthy stretches of discourse. They are frequently variations on monologues, usually with minimal verbal interaction.

Oral Presentations

In academic and professional settings, it is not unusual to be asked to give an oral presentation of a report, a paper, a marketing strategy, a sales concept, the design of a new product, or a methodology. Students can apply what they have learned in English class through oral presentations, which consolidate all of their knowledge into a single, compelling presentation (O'Malley, J. M., Pierce, L. V. 2014).

Picture Cued Storytelling

One of the most popular methods for eliciting oral production using visual aids like pictures, charts, diagrams, and photographs is picture-cued storytelling. The goal of picture-cued storytelling is to demonstrate to students how chronology is applied in discourse. Also, it is used to illustrate situations.

Retelling Story

In this kind of task, students are asked to recount a narrative or current event that they have read or heard (Fulcher, G., 2014). In this type of comprehensive speaking evaluation, pupils recount an experience they have heard. The story can be rewritten from its original draft. Although intensive tasks have already been investigated with this elicitation tool, at this point a picture or collection of pictures is considered a stimulus for a longer narrative or description. You could include instructions like "tell the picture that these pictures describe" in the directions if we are trying to elicit particular discourse or grammatical features. Using the past tense of the verb".

Conclusion

Hence, this research aims to investigate the teacher's techniques in assessing English speaking skills. The main challenge is by the teachers to assess English speaking skills by making rubrics. Based on the results of data analysis, it was found that the teachers used three basic types of speaking assessment, Intensive, Responsive, and Extensive speaking.

In the Intensive speaking assessment, the techniques used by teachers were direct response task, read-aloud task, and sentence/dialogue completion task. In the Responsive speaking assessment, the techniques used by teachers were questions and answers. In the Extensive speaking assessment, the technique used by teachers was oral presentations. The most dominant technique used by the teachers was the read-aloud task.

References

1. Bachman, L. F. Modern language testing at the turn of the century: Assuring that what we count counts. *Language Testing*, 17(1), 2000, 1-42.
2. Bradshaw, D. Assessing speaking: Then and now. In D. Gonzalez-Alvarez & E. RammaMartinez (Eds.), *Languages and the internationalization of higher education 2020*, pp. 212-228. Cambridge Scholars Publishing.
3. Fulcher, G. *Testing second language speaking*. Routledge.2014 pp.12-38

4. Hatipođlu, ., & Eretin, G. Trkiye’de yabancı dilde lme ve deęerlendirme eęitiminin dn ve bugn (The past and present of Foreign Language Testing and Evaluation Education in Turkey). In S. Akcan & Y. Bayyurt (Eds), 3. Ulusal Yabancı Dil Eęitimi Kurultayı Bildiri Kitabı 2016, pp. 72-89. Boęazii niversitesi Press.
5. Maryana, M. (2019). Teachers Classroom Assessment Techniques in English as Foreign Language (EFL) Speaking Class. E-Repository Libraries. IAIN Bengkulu 2019. Pp 19-67
6. O’Malley, J. M., Pierce, L. V. Authentic Assessment for English Language Learner: Practical Approaches for Teachers. White Plains, NY: Addison Wesley. 1996, pp. 22-79.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**İLTİSAQI LANGUAGES IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES GENERAL
CHARACTERISTICS**

**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İLTİSAQI DİLLƏRİN ÜMUMİ
XARAKTERİSTİKASI**

f.ü.f.d Imanov Güləhməd Nağı oğlu

Baku State University, Faculty of Oriental Studies, Turkish language department

XÜLASƏ

Dillər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bölmək məsələsi ilə ilk dəfə görkəmli filoloq Fridrix Slegel məşğul olmuşdur. O özünün “О языке и тудрости индейцев» adlı əsərində bütün dilləri 3 tipə bölmüşdür. A.Şlegel köklü və iltisacı dillərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş və ondan əvvəl qardaşının flektiv dillərə aid irəli sürdüyü fikirləri daha da təkmilləşdirmişdir. Müəyyən vaxtdan sonra görkəmli alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt dillərin təsnifinə dair irəli sürülmüş 3 tipi qəbul edərək 4-cü tipi əlavə etmişdir. A.A. Reformatski bütün bu bölgüləri nəzərdən keçirərək inamla göstərmişdir ki, elm dillərin morfoloji təsnifinə dair çoxlu cəhdlərə baxmayaraq bu sahədə hələ tam müvəffəqiyyətli nəticələr əldə edə bilməmişdir. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, bütün bölgülərə nisbətən dilləri 4 tipə bölmək fikri daha üstündür və çox yayılmışdır. Alimlər dilləri 4 tipə bölərkən bunların hər birinin özünəməxsus olduğunu göstərmişlər.

Amorf dillər. Qrammatik formaları (morfoloji əlamətə) malik olmayan dillərə amorf yaxud kök, monosillobik (təkhecalı) dillər də deyilir. Amorf dillərdə şəkilçi morfemlər demək olar ki, olmur burada əsasən kök morfemlər mövcuddur. Bu dillərdə əsas qrammatik vasitələr söz sırası və intonasiyadır. A.Şileyxerin dediyi kimi amorf dillər mənada əsaslanan dillərdir. Amorf dillərdən danışarkən aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- 1) Sözlər cümlə daxilində dəyişmir
- 2) Sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçiləri azlıq təşkil edir
- 3) Sözlərin sırası və vurğusu həlledici rol oynamır.

Bu əlamət Azərbaycan dilində də özünü göstərir. Məsələn : “Atam bu gün Moskvaya getdi” cümləsində sözlərin hər birini “getdi” felinin əvvəlində işlətməklə cümlənin mənasını tamamilə dəyişir.

Bu gün Moskvaya atam getdi

Moskvaya atam bu gün getdi

Atam bu gün Moskvaya getdi

Birinci cümlədə Moskvaya başqa adamın yox ancaq atamın getməsi bildirilir. İkinci cümlədə aamın Moskvaya başqa vaxt deyil bu gün getməsi bildirilir. Üçüncü cümlədə atamın şəhərə deyil Moskvaya getməsi bildirilir. Görüldüyü kimi bu cümlələrdə morfoloji əlamətdən daha çox sözlərin yer dəyişməsi cümlənin mənasına xidmət edir.

- 4) Sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzən əsas söz (kök) öz həqiqi mənasını itirərək köməkçi söz vəzifəsini ifadə edir
- 5) Bəzən mətndən asılı olaraq eyni bir söz həm əşya, həm əlamət, həm də hərəkət bildirir.

Deməli, əşya, hərəkət, hadisə və s. Bildirən sözlər bir-birindən zahiri əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Elə buna görə də dilçilər bu dillərdə ntq hissələrinin olmadığını söyləyirlər.

Müasir dövrdə amorf dillərin bütün xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğun gələn dil yoxdur. Bu xüsusiyyətlərin hamısını eyni bir dildə tapmaq mümkün deyildir. Bunların bu və ya digər şəkildə ayrı-ayrı dillərdə xüsusilə Cənub-Şərqi Asiyada mövcud olan qədim (klassik) Çin dilində, tai dilində, müəyyən dərəcədə Hind – Çindəki Vyetnam dilində, Qərbi Afrikada istifadə olunan bəzi dillərdə müşahidə etmək olur. Məsələn, Çin dilində amorf dillərin bir xüsusiyyətləri vardır. Çin dilində “xao” sözü ifadə və cümlədəki yerinə və digər xüsusiyyətlərinə görə bir sıra mənalar ifadə edir. Məsələn:

1. “Xao jin” dedikdə “yaxşı adam”
2. “Siyu xao” dedikdə “yaxşılıq etmək”
3. “dzuo xao” dedikdə “ qədim dostluq”
4. “Xao darçix” isə “çox əziz” mənasını ifadə edir. Bu sözlər eyni zamanda digər mənaların da ifadə olunmasında iştirak edir.

Aqqlütinativ dillər amorf dillərdən öz morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Bu dillərdə həm forma yaradan, həm də söz düzəldən ünsirlər vardır. Aqqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə olunur:

1. Başqa dillərə nisbətən Aqqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox möhkəm bağlı olmur. Buna görə də söz öz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür..

Aqqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri dilinə mənsub sözlərdə bunu nəzərdən keçirmək olar: Məsələn “yazlıqların qurultayı”, “aparılmış”, “zərərsizləşdirmək” sözlərində kök asanlıqla müəyyənləşdirilir və buna qoşulan şəkilçilərin hər birinin funksiyası konkret şəkildə aşkar edilir:

- 1) yazmaq (kök) – ı (isim düzəldən şəkilçi) – çı (isim düzəldən şəkilçi)-lar (cəm şəkilisi) –ın (yiyəlik hal şəkilçisi)
- 2) apar (kök) –ıl (mövcud növ şəkilçisi) –mış (nəqlə keçmiş zaman şəkilçisi)
- 3) zərər (kök) –siz(sifət düzəldən şəkilçi) –ləş (fel düzəldən şəkilçi) –dir (təsirli fel yaradan şəkilçi) –mək (məsdər şəkilçisi)

Göründüyü kimi, sanki kök və şəkilçilər süni olaraq bir-birinə yapışdırılmışdır. Onları asanlıqla bir-birindən ayırmaq olur.

2. Aqqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər bütün sözlərdə də həmin şəkilçi ilə ifadə edilir. Lakin başqa dillərdə məsələ belə deyildir. Bunu Azərbaycan dilində (Aqqlütinativ dil) və rus dilində (flektiv dil) cəmlik anlayışını ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilərə nəzər yetirdikdə aydın görmək olur:

Azərbaycan dilində	Rus dilində
Kitab – lar	kniqi
Kitab – lar – da	kniqax
Traktor –lar	traktori
Tələbə – lər	studentov
Dəniz – lər	morya və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində cəmlik anlayışı hər yerdə eyni şəkilçilərlə, yəni – lar və – lər, rus dilində isə müxtəlif şəkilçilərlə ifadə edilmişdir.

3. Aqqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir. Lakin flektiv dillərdə o cümlədən rus dilində bir şəkilçi bəzən eyni zamanda iki vəzifəni yerinə yetirir.

Azərbaycan dilində	Rus dilində
Məktəblər	şkolı
Lövhlər	doski və s.

Bu misallarda Azərbaycan dilindəki sözlərdə “lər” vasitəsi ilə ancaq cəmlilik anlayışı ifadə olunur. Lakin rus sözlərində “ı” və “i” vasitəsi ilə eyni zamanda həm adlıq hal, həm də cəmlilik ifadə edir.

Flektiv dillər də şəkilçilidir. Bu cəhətə görə amorf dillərdən fərqlənir. Lakin flektiv dillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəkilçili olan aqqlütinativ dillərdən də seçilir. Morfoloji bölgüyə görə rus, alman, ingilis, latın, hind, ərəb, yəhdi və s. Flektiv dillərə aiddir. Flektiv dillərin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

- 1) Şəkilçilər bir-birilə və köklə möhkəm bağlı olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.
- 2) Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir. Bunu aqqlütinativ dillərlə müqayisədə aydın görmək olur. Məsələn: rus dilində “dost”, alman dilində “qırdaş” sözlərini götürək və bunların tək və cəm formalarına fikir verək

Flektiv dillərdə

Rus dilində   Azərbaycan dilində

Druq ————— tək ————— dost

Druzya ————— cəm ————— dostlar

İngilis dilində   Azərbaycan dilində

Man ————— tək ————— adam

Men ————— cəm ————— adamlar

Buradan görüldüyü kimi, rus dilindəki “dostlar” , ingilis dilindəki "adamlar" sözləri daxili fleksiya əsasında dəyişib yeni qrammatik forma əmələ gətirir.

3) Bir sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi bir neçə qrammatik funksiyaya malik olur. Məsələn: rus dilində bəzi sifətdə şəkilçilər eyni zamanda hal, kəmiyyət və cins kateqoriyalarını da bildirir.

4) Bir şəkilçi bəzən bir neçə qrammatik kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir. Məsələn, rus dilində – Ka şəkilçisi kiçiltmə – əzizləmə (ivanuşka, ruçka, malçışka və s.) , qadın cinsi (sosedka, sanitarka, aktivistka cə s.) və ümumi əlamət (veçerka, poqonka və s.) mənalarını bildirir.

Bu xüsusiyyətlərin sayını artırmaq da mümkündür. Buraya sözlərdə sıfır dərəcəlişəkilçilərin olması, söz əsaslarının müstəqil işlənmə bilməməsi və s. daxildir. Flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür : 1. Sintetik-flektiv dillər 2. Analitik-flektiv dillər. Sintetik-flektiv dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni söz özü yaradır. Bu cür dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir. Buraya qədim yazılı hind-Avropa dillərinə mənsub olunan sanskrit, yunan, latın, qədim slavyan dilləri, habelə müasir rus dili daxildir. Analitik-flektiv dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni müstəqil söz yox, köməkçi sözlər və söz cərgəsi yaradır. Bu cür dillərdə ya tamamilə hal kateqoriyası özünü göstərmir , ya da onun müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Buraya müasir Hind-Avropa dillərindən fransız, italyan və

İngilis dilləri, slavyan dillərindən isə bolqar dili daxildir.

Dil üzərində elmi çalışmalar 19-cu əsrdə sürətlənmişdir.³⁷ Dillərin törəməsini tətqiq edən alimlər tərəfindən dillər üzərində yaxınlıq, oxşarlıq olduğuna nəzər yetirilməyə başlandı. Bu vaxt əsas mənbələri tətqiq etmək və yaxınlıq nisbətlerini tapmağa çalışdılar. İlk əvvəl 2000-dən çox dilin quruluşu və qrammatikaları tətqiq edildi. İndiyə qədər əldə edilən məlumatlara görə dillər 3 bölgüyə ayrılır:

1) Bir hecalı dillər -Bu dillərdə bütün sözlər bir hecalıdır. Söz içində dəyişiklik baş vermir. Çin, Yapon, Tibet dili.....

2) Flektiv dillər (Bükümlü dillər) Bu dillərdə sözlər müxtəlif şəkillərdə olur. Leksik və qrammatik təsərif bu şəkildə dəyişmələri vasitəsilə baş verir. Ərəb və bütün Hind-Avropa dilləri.

3) Aqqlütinativ dillər (bitişken dillər) -Bu dillərdə sözün kökü dəyişmir. Leksik və qrammatik şəkilçilər var.

Türk dili bu 3 bölgüdə hansına aiddir? Dilimizin bugünkü görünüşünə baxdıqda köklərin dəyişməz olduğu, yeni sözdüzəltmə və sözün formasının dəyişdirilməsi son şəkilçilər vasitəsilə yarandığı görünür. Bunu nəzərə alanlar, türk dilinin iltisəqi (bitişken) olduğunu irəli sürürlər. Son tətqiqat və axtarışlar türk dilində az da olsa, ön şəkilçilərin olduğunu, birləşmə və qaynaşmada bəzi şəkilçilərin dəyişdiyini ortaya çıxarmışlar. Bu izləri görənlər dilçi alimlər türk dilini flektiv(bükümlü) dillərdən hesab etmişlər.

Şəkilçi sözün sonuna artırılır(sondan eklemelidir).³⁸ Kök dəyişmir. Leksik və qrammatik şəkilçilər sözlərin sonuna artırılır. Bu xüsusiyyət özünü belə göstərir: Kök+leksik şəkilçi+qrammatik şəkilçi

Göz+lük+çü+lük+ten

Köy+lü+ler+im+iz+den+miş

Sınıf+ın çalış+kan+lar+ı+n+dan+dı+k

Gör+üş+tür+ül+e+me+miş+ler.

Bu nəticəyə gəlinir ki, qrammatik tətqiqatlarda dilin quruluşu əsasdır. Hər millət buna əsalanaraq dilini araşdırır. Flektiv dillərdə yeni sözdüzəltmə və sözün formasının dəyişdirilməsi başdan, ortadan, sondan şəkilçilər vasitəsi ilə olur. Ərəblər hər sözün dəyişməsini bir qəliblə müəyyənləşdirmişlər.

Yer üzərindəki dillər ümumi olaraq 2 cəhətdən sinifləndirilir:

1.Şəklinə görə (biçim açısından)

2.Mənbə və qohumluq əlaqələri baxımından (kaynak ve akrabalik iliskileri açısından)

Şəkil baxımından dillər. Dillər mənbələrinə görə bir-birilərinə yaxınlığının tətqiqində şəkil (biçimbilimsel) xüsusiyyətləri böyük yer tutur. Yer üzərindəki dillər bu baxımdan 4 qrupa ayrılır:

³⁹

1. Yalınlayan dillər

Bu dillərdə sözlər ümumi olaraq tək hecalı olur. Bu səbəblə "yalınlayan dillər"ə "təkhecalı dillər"

³⁷ Tahir Nejat Gencan "Dilbilgisi" 2001 "Ayrıç yayınları"

³⁹ Mehmet Hengirmen "Türkçe Temel Dilbilgisi" Ankara. 2006

də deyilir. Çin, Vyetnam, Himalay və Afrika dilləri yalınlayan dillərlə qarşılaşdırılır. Bu dillərdə sözlər, söz daxilində dəyişikliyə məruz qalmazlar. Cümlə daxilində məna, sözlər üzərindəki vurğu və ton dəyişikliyi ilə müəyyənləşir.məs: Çin dilində bir sözə fərqli çəkildə edilən vurğularla 10-15 müxtəlif məna əldə olunur. Bu həmin dillərdə vurğunun nə qədər vacib olduğunu göstərir.

2. Bağlantılı dillər

Bu dillərdə leksik və qrammatik şəkilçilərin əlavəsi zamanı köklər dəyişir. Dəyişməyən sözün kökünə bir çox şəkilçilər gətirilərək yeni mənalar əldə edilir. Bu səbəblə bu dillərə "bitişken" dillər də deyilir. Türk dili bu dillər üçün tipik nümunədir. Türk dilində köklərə şəkilçilər sözlər gətirilərək minlərlə yeni sözlər yaradıla bilər. Bu xüsusiyyətləri səbəbiylə türk dili geniş və yeni söz yaratma gücünə malik olan bir dildir.

yaşamak:	yaşa-m, yaşa-n-tı	
bilmek:	bil-im, bil-gi, bil-giç, bil-inç, bil-gin, bil-im-sel	
anlamak:	anla-m, anla-t-ım, anla-y-ış, anla-m-sız, anla-ş-ma	
yazmak:	yaz-ar, yaz-dır-mak, yaz-gı, yaz-ı-cı, yazı-cı-lık	
göz:	göz-cü, göz-cü-lük, göz-le-m, göz-le-m-ci, göz-le-m-ci-lik,	göz-lük,
göz-lük-çü		

3. Qaynaşdıran (Kaynaştırma)dillər

Bu dillər bağlantılı dillərə oxşayır. Köklərin sonuna şəkilçilər gəlir. Ümumiyyətlə xəbər cümlədəki digər üzvləri özünə birləşdirir. Bu dillərə Amerikanın yerli dilləri, eskimoca və gürcü dildir.

4. Flektiv (Bükümlü) dillər

Bu dillərdə qrammatik şəkilçinin əlavəsi və həmçinin, yeni bir sözün düzəldilməsi zamanı kök dəyişikliyə məruz qalar. Bu dillər aralarında "kök bükümlü" və "gövde bükümlü" olmaqla ikiye ayrılır. Ərəb dili kök bükümlü dildir.

Dillər arasında oxşarlıq və fərqliliyin müəyyənləşdirilməsində , ortaya çıxan sinifləndirmə çox vacibdir. Ümumi fikirlə hərəkət etdikdə, dillərin sinifləndirilməsində "sözün quruluşu və meydana çıxması, əsas sözlərə görə cümlə quruluşunun tipi, səs vurğusuna görə məna dəyişikliyi baş verən bir dil olub-olmadığı, bir dövlət dili olub-olmadığı,yazılı dil mərhələsinə keçib-keçmədiyi, BMT-də beynəlxalq rəsmi dil olub -olmadığı, dilin ya da dillərin danışıldığı ölkənin əhalisinin sayı, din dili olub -olmadığı,dildəki səs quruluşu" kimi ölçülərin nəzərə alındığını görürük. Bunların arasında, söz quruluşu və meydana gəlməsi ilə bağlı ölçü, türk dilinin quruluşunun müəyyənləşdirilməsində vacib olduğu qədər, türk dilinin ana dil olaraq öyrədilməsi mərhələsində də diqqətəlayiqdir.

Türk dilinin bütün quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alındığı zaman iltisaf dil olduğu qənaətinə gəlinir. Dünya üzərində bugün danışılan iltisaf dillər, quruluşlarına görə fərqli keyfiyyətlərə sahibdir. "Umumi olaraq dillərdə üç növ şəkilçi var. Ön şəkilçi(ön ek), daxili şəkilçi(iç ek), son şəkilçi(son ek).

Ön şəkilçi kökün, sözün başına gətirilən şəkilçidir. Daxili şəkilçi söz və kökün içində gətirilən şəkilçidir. Son şəkilçi isə kökün, sözün sonuna gətirilən şəkilçidir.Türk dilində yalnız son şəkilçi var. Türk dilində ən böyük yük şəkilçilərin üzərindədir. Türk dilində işlədilən son şəkilçilər, leksik(yapım) və qrammatik(çəkim) şəkilçilərdir. İstər leksik, istərsə də qrammatik şəkilçilər öz aralarında bir sıra əmələ gətirər. Sıra dəyişdiyi vaxt ya məna dəyişər, ya da artıq dil xarici bir şəkil əmələ gəlir. Türk dilindəki söz sırasını yaratma və tabe etmə baxımından nəzarət edən iltisafilik quruluşundakı raiyazilik, ana dili tədrisi çərçivəsində, xüsusilə söz qazanma zamanında

koqnitivlik yaradır. Bu cəhətdən nəzərdən keçirdikdə, qrammatika çərçivəsində həyata keçirilən söz analizi də ana dil olaraq türk dilinin tədrisi çərçivəsində funksiyonal bir rol qazanmışdır. Ana dilinin tədrisində əsas hərəkət nöqtələri koqnitivlikdir.

İltisacı dil və türk dili. Dünya dilləri ilk dəfə quruluş baxımından tək hecalı, iltisacı və flektiv olaraq sinifləndirən şəxs Alman Schleicherdir. O, təbiət və fəlsəfəyə fikirlərini, dildəki sözlərin quruluşuna tətbiq etmişdir. Dillərin yaranması zamanı, hamısı eyni quruluşlu olmuşdur. Sonra sürətlə irəlilədikcə, aralarında müxtəlifliklər meydana çıxmışdır. Bütün dillər ilk əvvəl təkhecalı olmuşdur, Çin dili kimi dillər bu nöqtədə ilişib, digərləri inkişaf etmişdir. İltisacilik mərhələsində isə türk dili kimi dillər ilişib qalmış, latın, sanskrit, ərəb kimi dillər inkişafa davam etmiş, flektiv mərhələyə çatmışdır. Buna əsalanaraq, sintez(flektiv) mərhələsin bir dilin tarixi inkişaf dövründə çata biləcəyi son mərhələdir. Bu ondan sonra gələn bir çox dilçi tərəfindən tənqid olunmuşdur, xüsusilə iltisacı dili əsas götürdükdə, türk dilini öyrənmək, söz yaratmaq asanlığı qrammatik şəkilçinin əlavəsi, yeni söz yaratmaq kimi müsbət keyfiyyətli olduğu düşünülür. Söz quruluşunda kök və şəkilçi ayırd edilməməsi, söz inkişafında ən mükəmməl göstərici olaraq müəyyən edilmişdir.

Digər tərəfdən, türk dilindəki iltisacı dil sistemi keçmişdən günümüzə qədər tarazlı və sağlam bir yol keçmişdir. Sabit bir kökdən törəyən sözlər, kök+yapım eki+çekim eki sxemi ilə meydana gəlmişdir. Bir başqa sözlə, türk dilində mənanı üzərində daşıyan kök, əvvəlcə leksik şəkilçi olaraq, kök mənası ilə bağlı yeni sözlər yaradır. Arxasınca qrammatik şəkilçi qəbul edərək, əmələ gələn bu yeni anlayış, dil sistemi içərisində bir yumuşaq qazanar.

Türk dili söz formasını nəzərdən keçirdikdə riyazi bir quruluşla qarşılaşmaq mümkündür. Bu xüsusiyyət, birbaşa türk dilinin iltisacı bir dil olması ilə əlaqədardır. Türk dilinin söz quruluşundakı riyaziliyi, söz kökünün hər vəziyyətdə sabit qalması ilə, söz kökünə artırılan leksik və qrammatik şəkilçilər kökdən rahatlıqla ayırd edilə bilməsi ilə və köklə birləşmiş olsalar da, funksiyalarının asanlıqla fərqlənməsi ilə əlaqəlidir. Həmçinin, kök/shəkilçi əlaqəsində, şəkilçi növlərinin öz aralarında leksik/qrammatik şəkilçi şəkilində qrammatik iyerarxiyası riyazi səviyyədə inkişaf etmişdir. Nəticə olaraq, "Türk dilinin tipik olaraq üst səviyyədə iltisacılığı qəbul edilir" Türk dilində iki əsas funksiya var:

1. türetmə
2. bağımlılaşdırma

Türetmə - söz kök və gövdələrindən yeni bir söz düzəldilməsi xüsusiyyətidir.

Bağımlılaşdırma - cümlə daxilində və cümlələr arasında əlaqələr qurmaq xüsusiyyətidir.

İltisacı dilin quruluşu, həm sözlərin düzəldilməsində, həm də başa düşülməsində beynin söz təşkilindəki bölgüləri paralel baş verir. Türk dilində şəkilçi və kök ayırd etmə xüsusiyyəti, beyində başa düşmə işini asanlaşdırır. Digər tərəfdən, türk dilinin oxunduğu kimi yazılan bir dil olmağı, oxuma zamanı gözün gördüyü morfoloji quruluşla qulaqların eşitdiyi fonoloji quruluş eyni ands beyində bir-birilə üst-üstə düşür. İltisacı dil olan türk dilinə bu xüsusiyyəti qazandıran iki növ şəkilçi var. Bunlar leksik və qrammatik şəkilçilərdir. Leksik şəkilçilər söz köklərindən gövdələr, dolayısı ilə yeni sözlər şəkilçilərdir. Leksik şəkilçilər bu vəzifələri, türk dilində söz ailəsinin təşəkkülündə birinci dərəcəli əsas ünsürdür. Bu vəziyyət, leksik şəkilçilər əlavə olunduqları sözlərdə bir məna dəyişikliyinə səbəb olmasından qaynaqlanır. Leksik şəkilçilər əlavə olunduqları kök və gövdələrin mənalarda dəyişiklik edər. Leksik şəkilçi ilə meydana gətirilən bir söz gövdəsi, törədiyi kök və ya gövdə ilə uzaq yaxın bir əlaqəsi ilə bərabər ondan ayrı və yeni bir məna daşıyır⁴⁰. Leksik şəkilçilər ilə meydana gətirilən sözlərin eyni anlayış sahəsinə daxil olmağı

⁴⁰ Muharrem Ergin "Türk dil Bilgisi" 1980

və söz ailəsi olaraq adlandırılmasının səbəbi budur. Beyin danışıq zamanında kökləri və şəkilçiləri ayrı-ayrı düşünür. Sözü təşəkkülü kök və şəkilçinin əlaqəsi vasitəsilə baş verir. Bilindiyi kimi, dillərdəki çox işlənən sözlər mənşə olaraq, isim və fel köklərindən meydana gəlir. Leksik şəkilçi, bir-biriləri ilə mənşə baxımından ayrı və ortaq söz kökləri arasında əlaqə quraraq yeni sözlər düzəldir. Bu proses 4 ayrı formada baş verir.

1. Leksik şəkilçilər, isim kökünə gələrək bu isimləri fəlləşdirir.
2. Leksik şəkilçilər, fel kökünə gələrək bu feli isimləşdirir.
3. Leksik şəkilçilər, ad mənşəli sözlərin sonuna gələrək yeni bir ad düzəldir.
4. Leksik şəkilçilər, fel mənşəli bir sözə gələrək yeni fəllər düzəldir.

Bu halda, türk dilində isim ya da fel mənşəli sözlərin əmələ gətirdiyi söz ailələri leksik şəkilçilər tərəfindən müəyyən olunur. Leksik şəkilçi dolayısı ilə olaraq, birinci vəzifələri, eyni anlayış sahəsinə daxil olan söz ailələrini meydana gətirməkdir. Bu halda, beyin başa düşmə prosesində, fərqli köklərdən (isim və fel kökləri) leksik şəkilçi ilə düzəldilmiş və aralarında mənə laqələri olan sözlər üzərində iş görürlər. İsim və fel köklərini türk dilində leksik şəkilçi ilə eyni anlayış sahəsinə daxil edilə bilməsi, sözü başa düşülməsi baxımından son dərəcədə vacibdir.

Türk dili morfoloji meyilli bir dildir. Morfoloji meyilli kimi ifadə edilən bu xüsusiyyət, şəkil xüsusiyyətləri və dil öyrətmənin kəşifmə nöqtəsini ifadə edir. Fin dili də türk dili kimi iltisacı dildir. Fin dilində uşağın söz xəzinəsinin inkişafı üçün belə bir araşdırma aparılmışdır. "Morfoloji bilik vacibdir. Uşaqlar, morfoloji birləşmələr vasitəsi ilə sözləri analiz edib, qavrama qabiliyyətləri ilə birlikdə güclü bir söz xəzinəsi əldə edə bilərlər. Bu prosesdə, dilin iltisacı dil olmasının xüsusi payı var. Kök-şəkilçi əlaqəsini bilən şagirdlər, eyni söz ailəsindəki sözləri rahatlıqla öyrənə bilərlər. Eyni zamanda, morfoloji bilik, yeni qarşılaşdıqları bir sözü mənəli hissələrə parçalanmasına və mənənin təəvvür edilməsinə yardım edir. Fin dili və türk dili iltisacı dil xüsusiyyəti baxımından quruluşca oxşarlıqları var. Hətta bu oxşarlıq, xarici dil ki i türk dili öyrənən finlilərə də köməklik edir. Türk dilində, sözü əmələ gətirən ünsürlər, söz üzərində açıq bir şəkildə müşahidə oluna bilər. Xüsusilə söz kökündən yeni bir söz düzəldən şəkilçinin mənə əmələ gətirməkdəki vəzifəsi son dərəcə məlumdur. Xüsusilə iltisacı dillərdəki bu xüsusiyyət, cümlə içərisində çox tez-tez rastladığımız sözlərin mənəlandırılması prosesində, oxuyucunu mənəyə doğru istiqamətləndirir. Leksik şəkilçilər bu prosesdə vacib vəzifə yerinə yetirər. Bu vəziyyət türk və fin dili kimi iltisacı quruluşu malik morfoloji meyilli dillər üçündür. Dolayısı ilə, türk dili ana dil olaraq öyrədilməsi prosesində, düzəldilmiş sözlər üzərində aparılan kök/şəkilçi analizlərinin, şagirdlərin sözü mənəsini qavrama bacarıqlarını genişləndirməsinə kömək edə bilər. Kökün mənəsini bilən bir şagird, bu kökdən düzələn sözlərin mənəsini kökün mənəsinin köməyi ilə təəvvür edir. söz ailəsi eyni kökdən düzələn müxtəlif sözləri, bunların meydana gətirdikləri ailəni əhatə etmək üçün işlədilən termdir. məs, türk dilində, al- fel kökündən aldır- aldırıl- aldırıl- alın- kimi fəllərlə yanaşı, eyni kökdən alıcı, alım, alıntı kimi sözləri, yaxud yol- ad kökündən yolla- yollat- yollan- fəlləri və yollu- yolsuz- yolsuzluk- kimi sözlər əmələ gəlir. Türk dili kimi iltisacı dillərdə belə düzəltmə sözlərin sayı olduqca çoxdur və artmaqdadır.

Türk dili, dünya dilləri arasında quruluşu baxımından sonuna şəkilçi artırılan dillər qrupunda, qohumluq baxımından Ural-Altay dil qrupunun Altay dilləri ailəsində yerləşir. Ural-Altay dilləri, digər dil ailələri kimi sağlam bir ailə əmələ gətirməzlər. Bu qrupdakı dillər arasında yaxınlıq, qohumluqdan daha çox quruluşuna görə oxşarlıq formasında meydana çıxan sinifləndirmənin dil ailəsi yerinə dil qrupu olaraq adlandırılması fikri mənimsənilir. Ural qrupu dilləri məsələsindəki dərin tədqiqatlar, bu qrupdakı dillərin qohumluğunu kəskinləşdirir. Bəzi alimlər Altay dil ailəsinə girən dillərin nəsil qohumluğundan daha çox mədəniyyət cəhətdən qohumluğunu söyləyir, digər bir qrup alimlər tədqiqatlara əsaslanaraq, bu dillər arasındakı nəsil

qohumluğunu sübut etmişdir. Son illərdə Altayistik özü-özlüyündə bir tətqiqat sahəsi hesab edilir. Ural-Altay dilləri teorisi haqqındakı tətqiqatlar genişləndikcə bu mövzuda daha ətrafı və dəqiq məlumatlar əldə olunur.

Altay dil ailəsinin ortaq xüsusiyyətləri:

1. Bu qrupdakı dillərin hamısı quruluş baxımından sonuna şəkilçi artırılan dildir.
2. Ön şəkilçilər (artikllar) yoxdur.
3. Leksik və qrammatik şəkilçilər sözlərin sonuna şəkilçi artırıldığı zaman köklərdə dəyişiklik baş vermir.
4. Söz sırasından köməkçi ünsürlər əvvəl, əsas ünsürlər sonra gəlir. Sifətlər isimlərdən əvvəl gəlir. yeşil ördek, anlayışlı öğrenci

Say bildirən sözlərdən sonra cəm şəkilçisi işlədilməz. beş kardeş, üç kafadar, bin konut. Cümlələr, cümləni təşkil edən ünsürlərin əlaqəsinə görə yaranan fikrin ağıla gəlmə sırasına görə deyil, tamamlanmış bir fikrin qaydalı şəkildə iyerarxiyası əsasında qurulur.

5. Bu dillərdə qrammatik cinsiyyət yoxdur.
6. Sual şəkilçisi var.
7. Ortaq şəkilçilər var. Türk dili ilə moğol dili arasında bu ortaqlıq daha çox bilinir.
8. Altay dilləri səs xüsusiyyətlərinə görə qarşılaşdırıldığı zaman bir sıra ortaq xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bunların ən əsası ahəng qanunudur. Sözü əvvəlində l, n, r samitlərinin olmaması digər bir cəhətdir.

Xülasə, türk dili nəsil cəhətdən Ural-Altay dil ailəsinin Altay qoluna mənubdur. Quruluşuna görə iltisəqi (eklemeli)dil qrupundadır. Türk dilində qalınlıq -incəlik, dodaqlanan-dodaqlanmayan uyğunluğu var. Samitlər arasında kar-cingiltilik uyğunluğu var.

Açar sözlər: Morfoloji quruluşu, qrammatik xüsusiyyətləri, kökləri və şəkilçilər, iltisəqi dillər.

Ədəbiyyat

Tahir Nejat Gencan "Dilbilgisi" 2001 "Ayaç yayınları"

Mehmet Hengirmen "Türkçe Temel Dilbilgisi" Ankara. 2006

Muharrem Ergin "Türk dil Bilgisi" 1980

РЕЗЮМЕ

На основании морфологической структуры различных языков ученые классифицируют языки по различным подразделениям.

Агглютинативные языки отличаются от других языковых групп своими грамматическими свойствами. Агглютинативные языки прошли своеобразный путь развития на протяжении которого определенным путем формировались корни и суффиксы. В данной статье автор подвергает эту тему систематическому анализу и представляет свои заключения.

Слова ключи: Морфологической структуры, агглютинативные языки, корни и суффиксы, грамматические свойства.

SUMMARY

There are different classifications of languages based on their morphological structure.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

The agglutinative languages differ from other language groups based on their specific grammatical features. The agglutinative languages have gone through an evolutionary process whereby roots and suffixes have had a particular formative history. This is the very topic that the author has made an effort to thoroughly analyze and present in this article.

Key words: Morphological structure, grammatical features, roots and suffixes, agglutinative languages.

**PROCESSING OF WORDS TRANSFERRED FROM TURKIYE TURKISH TO
AZERBAIJANI TURKISH IN PRESS SAMPLES**

*TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇƏN SÖZLƏRİN MƏTBUATDA
İŞLƏNMƏSİ*

Fil.f.d., dos. Aynurə Hüseynova

Azərbaycan Dillər Universiteti

ORCID: 0000-0001-9172-5389

ABSTRACT

After gaining its independence in 1991, Azerbaijan strengthened its relations with Türkiye. Along with the factor of the Turkish nationality, coming from the same lineage, the language factor, which made them understand each other better, played a big role in strengthening these relations. The biggest factor that guides the language of the people is the press. Starting from the 1990s, words in the Turkish language of Türkiye began to be used more in the press. Of course, the biggest reason for this was Türkiye's freedom of movement, on the other hand, it was the role of Turkish television channels, mostly Turkish TV series, broadcast in Azerbaijan.

Borrowings from Turkish Turkish enter the language in 3 ways: "Language adopts foreign words without changing them (except for formatives and endings), or changes them and accepts them according to itself, or the words are translated. In the Azerbaijani press, the Turkish words of Türkiye are used to strengthen the effect of returning to the national roots, and sometimes the emotional effect. Many words, in fact, are not borrowed, because such words can be found in the press of the Azerbaijan Democratic Republic and the period before that.

The purpose of the article is to identify the words and phrases in Turkish Turkish used in the Azerbaijani press and to show them with concrete examples, to explain the meaning of these words, their origin, and their correspondence with dialect words in the Azerbaijani language. Examples in the research are to examine Azerbaijani newspapers, television programs and websites. The research will focus on more written scientific studies on the subject. The article will use comparative-analytical and historical analysis methods.

Key words: Azerbaijan, language, turkish, Türkiye, word, press.

РЕЗЮМЕ

После обретения независимости в 1991 году Азербайджан укрепил отношения с Турцией. В укреплении этих отношений, наряду с фактором турецкой национальности, происходящего из одной семьи, большую роль сыграл языковой фактор, который позволял им лучше понимать друг друга. Самым большим фактором, определяющим язык народа, является пресса. Начиная с 1990-х годов в прессе стали больше использоваться слова на турецком языке Турции. Конечно, главной причиной этого были возможности свободного

передвижения Турции, с другой стороны, роль турецких телеканалов, в основном турецких сериалов, транслируемых в Азербайджане. Даже многие исследователи выступают за развитие турецкого языка как общего языка в тюркском мире.

Займования из турецкого языка поступают в язык тремя путями: «Язык усваивает иностранные слова, не изменяя их (кроме прилагательных и окончаний), или приспособливает их под себя, или переводит слова. В азербайджанской прессе турецкие слова из Турции используются для усиления эффекта возвращения к национальным корням, иногда эмоционального эффекта. Многие слова, по сути, не заимствованы, потому что такие слова можно встретить в прессе Азербайджанской Демократической Республики уже 100 лет. Основная цель статьи - выявить слова и фразы на турецком языке, используемые в азербайджанской прессе, и показать их на конкретных примерах, объяснить значения этих слов, их происхождение и их соответствие диалектным словам азербайджанского языка. Примеры в исследовании будут рассмотрены на примере азербайджанских газет, телевизионных программ и веб-сайтов. В исследовании будут задействованы многие научные исследования, связанные с темой исследования. В статье будет использован метод сравнительно-аналитического анализа.

Ключевые слова: Азербайджан, язык, турецкий, Турция, слово, пресса.

GİRİŞ

Müxtəlif dövrlərdə baş verən siyasi, mədəni və iqtisadi inkişaflarla paralel olaraq Azərbaycan dili ərəb, fars, rus və Türkiyə türkcəsindən sözlər götürüb.

Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Türkiyə ilə artan ədəbi-mədəni əlaqələr dilə də öz təsirini göstərdi. Bu əlaqələrin genişlənməsində Azərbaycanın əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri cəmiyyətlə birlikdə dilin də türkləşmə meylinin artması oldu. Bu prosesdə də ən mühüm amil televiziya dili oldu. Azərbaycan tele-məkanında efirə verilən Türkiyə türkcəsindəki kino, veriliş və cizgi filmləri bir-birinə yaxın olan dilin öyrədilməsində ən mühüm vasitə oldu. Türkiyə türkcəsindən sözlərin Azərbaycan dilinə keçmə səbəbi və mətbuatda türkcə işlənən sözlərin araşdırılması araşdırmanın əsas məqsədlərindən biridir. Bu barədə Erdal Karaman, Qulu Məhərrəmli, Təhminə Yaqubova və başqalarının araşdırmaları var. İlk dəfə bu araşdırmada Türkiyə türkcəsindən keçən sözlər 1993-cü ildən 2024-cü ilə qədər olan mətbuat nümunələri üzərindən araşdırılacaqdır.

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMƏ SƏBƏBİ

VII əsrdə İslamın Azərbaycana gəlişi ilə həyat tərzində baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, Azərbaycan türkcəsinə ərəb sözləri də daxil olmağa başladı. VIII əsrdə islam Azərbaycanda hakim dinə çevrildi. Bölgəyə məskunlaşan ərəb müsəlmanlarının zamanla xalqla bütünləşdiyi görünür. Bu birləşmənin ən mühüm əlamətləri sözügedən dövrdə ərəbcədən Azərbaycan türkcəsinə sözlərin keçməsi ilə yanaşı, bölgədə məskunlaşan müsəlman ərəblərin zamanla Azərbaycan türkcəsində danışmağa başlamalarıdır. Azərbaycan türkləri İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu dini, xüsusilə yeni nəsillərə intensiv olaraq şəxsi adlarını dəyişdirmələri diqqət çəkir. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələrə aid sözlərin ərəb dilindən götürüldüyü görünür. Bu sözlərdən bəziləri –dərs, güc, həzz, qismət, forma, məna, qərar, əmr, əzab, qarağac, sakitlik, inkişaf, məqsəd, dəlil, əbədi, kitab, forma, element, qalib, səhifə, əbədi, məqbul, əzab, bəla, forma, dünya kimi misallar verə bilərik.

Tarixi proseslərlə əlaqədar olaraq Azərbaycan türkcəsi müxtəlif dövrlərdə baş verən siyasi, mədəni və iqtisadi inkişaflara paralel olaraq ərəb, fars, rus və Türkiyə türkcələrindən sözlər götürmüşdür.

Azərbaycan türkcəsi XIII əsrdə meydana çıxmağa başlayır. Dil xüsusiyyətləri baxımından Anadolu türkcəsindən fərqli görünən elementlər əslində hər iki türk dilində eynidir. Şərqdə Çaqatay türkcəsi, XV əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədər davam edən imperiya sərhədləri daxilində dövlətin əzəməti ilə paralel olaraq inkişaf edən Osmanlı türkcəsi kimi türkcənin iki güclü qolu olduğu halda, Azərbaycan türkcəsinin inkişafında müxtəlif amillərin rolu olmuşdur. Bu amillərdən ən mühümü ən qədim dövrdən bu günə qədər yaşayış məntəqəsi kimi üstünlük verilən Təbriz, Şiraz, İsfahan, Bağdad və Tehran kimi şəhərlərin mədəniyyət mərkəzi kimi meydana çıxmasıdır. Bundan əlavə, İraq və Şərqi Anadoluda danışılan dil Osmanlı ərazisinə birləşdirilənə qədər Azərbaycan ləhcəsinin xüsusiyyətlərini daşımışdır. Bu bölgələr Osmanlı torpaqlarına qatıldıqdan sonra ləhcə və Azərbaycan dialekt xüsusiyyətlərini davam etdirərkən, siyasi mərkəzin maddi və mənəvi təsiri ilə ziyalılar Osmanlı türkcəsindən istifadə edirdilər (Karaman, 2007: 179). Hətta “Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat” jurnallarının çap olunması buna misaldır. Bundan əlavə, istər Osmanlı, istərsə də Azərbaycan ərazisində əhalinin əksəriyyətini oğuzlar təşkil etsə də, İranda bir çox başqa türk ünsürləri də mövcud idi, monqolların əhalisi Anadoludan daha çox idi, yerli mədəni elementlər, təbii və sosial şərait ondan fərqli idi. Bir-biri ilə İran dili və sivilizasiyasının Azəri sahəsində güclü təsiri və Səfəvi dövründən başlayaraq Osmanlı İmperiyasında sünniliyə qarşı İran tərəfindən şiəliyin dövlət məzhəbinə çevrilməsi kimi hallar hər iki türk dilinin ayrı-ayrı ədəbiyyatlar yaratmaq və müstəqil inkişaf kursuna daxil olmaq imkanı yaratdı. XIX əsrdə Azərbaycan türkcəsi güneydə fars dilinin təsiri altında qalıb bu dildən yeni sözlər götürdüyü halda, şimalda rus dilinin təsiri müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, rus dilindən Azərbaycan türkcəsinə ilk alınmalarda daha çox elmi anlayışlar ifadə olunurdu. Bu da elmi-texniki tərəqqinin rus təsiri ilə Azərbaycanda inkişaf etməsi ilə bağlı idi.

SSR yarandıqdan sonra Rusiya və Azərbaycan münasibətləri ilə paralel olaraq dilə yeni sözlər də daxil olub. Bu müddətdə Azərbaycanla Türkiyə arasında əlaqələr kəsilir. Dəmir pərdə iki ölkə arasında keçilməz sədd yaradır. Hətta mühacirətdə olan yazarlar – M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhhəmədzadə, N.Şeyxzamanlı, Ə.Ağaoğlu və başqaları mətbuatda Azərbaycan dilində yox Türkiyə türkcəsində çıxış edirdilər. Beləliklə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin qarşısı alınır. Sovet İttifaqının dağıldıqdan sonra türk dövlətləri növbə ilə müstəqillik əldə etdilər. Türk dövlətləri arasında eyni kökə sahib olduğundan aralarında əlaqələr intensiv şəkildə başlayır. Türkiyə Azərbaycanı dünya arenasında ən yaxın dövlətlərdən biridir. İki ölkə arasında iqtisadi, mədəni, siyasi və təhsil sahəsində fəaliyyətlər günü-gündən artmaqda davam edir. Buna ən böyük səbəb hər iki dövlətin dilinin oğuz qrupuna aid olması, yaxın coğrafiyada yerləşməsidir. Bu yaxın münasibət “bir millət, iki dövlət” məşhur ana tezisini ortaya çıxardı. Yuxarıda qeyd olunan münasibətlərin gedişatına paralel olaraq dildə qarşılıqlı təsir prosesi başlayır.

1990-cı illərdə Türkiyə televiziya kanallarının Azərbaycanda maraqla izləmək və xüsusilə gənc nəsilin türk seriallarına olan marağı Türkiyə türkcəsindəki bir çox sözlərin qısa müddətdə Azərbaycan türkcəsinə keçməsinə asanlaşdırır. Bundan əlavə, Türkiyədə bəzi televiziya kanallarının sevilməsi və ailə, xüsusilə də uşaqlar tərəfindən ısrarla üstünlük təşkil etməsi bəzi sözlərin Azərbaycan türkcəsinə keçidini sürətləndirib.

AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA İŞLƏNƏN TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏKİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ YERİ

Milli dilin formalaşmasında mətbuatın yeri əvəzsizdir. Müstəqillik illərində milli kimlik, milli özünəqayıdış hissinin güclənməsi türkcəyə meyliliyi də artırdı və milli mətbuatımızda Türkiyə kanallarından işlənən söz və ifadələr özünə yer aldı. Həmin sözlərdən bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

Cadde – prospekt

Süleyman Dəmirəl bildirmişdi ki, bu **caddə** olaraq Azərbaycan **caddəsi** adlandırılmır. (“Azərbaycan” qəzeti, 14 May 1997).

Başkent– paytaxt

Mən çox sevinc hissi keçirirəm ki, bu gün Türkiyənin **başkəndində** bizim üçün çox əziz olan Ankara şəhərində Azərbaycan caddəsi də yarandı. (*“Azərbaycan” qəzeti, 14 May 1997*).

Türlü – növ

İstiqlal uprunda savaşan nəslin idealist sıraları sıxlaşmış və bu sıralardakı mübariz ruhlar hər **türlü** maneələrdən keçərək çelikleşmişlər. (*Muhalefet Qəzeti, No: 40, 28 Mayıs 1997*).

Çelikleş – polad

İstiqlal uprunda savaşan nəslin idealist sıraları sıxlaşmış və bu sıralardakı mübariz ruhlar hər türlü maneələrdən keçərək **çelikleşmişlər**. (*“Müxalifət” qəzeti, 28 May 1997*).

Mücadilə – mübarizə

Milli Məclisin sədri Murtuz ələskərov və rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti may 28-də istiqlal **mücadiləsi** tarixində özünəməxsus yer tutan dövrünün görkəmli istimai- siyasi xadim Məmmədəmin Rəsulzadənin qəbrini ziyarət etdi (*“Azərbaycan” qəzeti, 1 İyun 1997*).

Rəğmən – baxmayaraq

Amma buna **rəğmən** mən onsuz da öz mövqeyimdə qaldım (*“Şərq” qəzeti, 17 Dekabr 2003*).

Əvvəllər Azərbaycan mətbuatında işlənən “hadisə” sözü indi “olay”la əvəz olunmuşdur. Hətta 1995-ci ildən “Olaylar” adlı qəzet də çap olunmuşdur. “Bulvarda dəhşətli olay baş verdi”, “Dünya futbolundakı anormal olay Azərbaycanda baş verdi”, “Dünyada nadir görünən olay baş verdi” xəbər başlıqlarında gedən “olay” sözü daha aktivlik qazanmışdır. “Olay” sözündən başqa “özəl” sözü də daha çox mətbuatda işlənir. “Təkcə qadınlara özəl gün”, “Özəl olmaq istəyirsinizsə bizə güvənin” kimi ifadələr türkləşmə meyillərinin təsiridir.

Bəzi xitablar yeni türk mənşəli sözlərlə əvəz olunmuşdur. Sovet dövründə “yoldaş” deyə müraciət daha işlək idi. Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə bu söz “əfəndim” sözü ilə əvəz olunmuşdur. “Əfəndi” sözü hələ 2002-ci ildə mətbuata artıq daxil olmuşdur: “Bu mesaj verilmişdir, əfəndim” (*“Yeni Müsavat” qəzeti, 23 yanvar 2002*). Yazının müəllifi bu sintaktik konstruksiyanı türk dilinin qrammatikasına uyğun olaraq vermişdir. Cümlədəki mesaj sözü Avropa mənşəli olub Türkiyə türkcəsinə xas, Azərbaycan dilində “xəbər göndərmək, informasiya vermək” kimi feillər və feili birləşmələr mesaj sözünün qarşılığı ola bilərdi.

Azərbaycan reklamlarında və sosial çarxlarda ən çox işlədilən “Həyat paylaşıqca gözəldir!”, “Altını çizərək söyləyirəm” kimi ifadələr işləklik qazanıb. Türkiyə televiziya kanallarını və burada yayımlanan proqramları, filmləri davamlı seyr etmək imkanı nitqin eşidilmə intensivliyini artırır. Lakin eşidilən hər dil vahidinin azərbaycancaya keçə bilməsi ehtimalı eyni səviyyədə deyil. Bəzi vahidlər dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla, böyük rəğbətlə qəbul edildiyi halda, digərlərinə etinasız münasibət göstərilə bilər. Lakin hər bir halda informasiya yayımının, öyrənmənin əsas şərtləri - kommunikasiya və onu gerçəkləşdirən şərtlər kimi onların intensivliyi türkcədən söz və ifadələrin alınmasında müstəsna rol oynayır (Mahmudova, 2015).

“Yüz minlərlə insan küçələrə çıxaraq, etiraz aksiyaları düzənləyir” (*“Ekspress” qəzeti, 25 oktyabr 2001*) cümləsində etimon dildən sözlənən dil feillərin keçmə prosesi o qədər çətin ki, bu feil dilin lüğət tərkibinə daxil olub, həmin dilin sintaktik konstruksiyalarına uyğunlaşana qədər, başqa sözlə desək, cümlədə predikativlik səciyyəsi daşıyana qədər uzun bir zamana ehtiyac duyulur (Yaqubova, 2008: 53). Əksər hallarda isə etimon dildən feillər sözlənən dilə keçdikdə fonetik, qrafik baxımdan mənimsənilir, lakin sintaktik mənimsəmə baş tutmadığı üçün mexaniki olaraq dildən çıxır. “Düzənlənmək” feili qəzet dilimizə 10 ildən çoxdur daxil olsa da, “təşkil olunmaq” sözünü hələ sıradan çıxarda bilməyib.

“Ə.Tahirov bu təhdidlərin qarşısında durum gətirə bilməyərək..” (“Ekspress” qəzeti, 25 oktyabr 1996) cümləsində müəllifin qeyri-peşəkarlığı özünü göstərsə də, müəllif üslubi məqamlarını, sözlərini leksik-semantik improvizasiyasını anlamadığı görünür. “Durum” sözü hazırda mətbuat dilimizdə qalmaqdadır. Əslində burada “durum” sözünün əvəzinə “təzyiq” ləksininin işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

İndiki mətbuatda bəzən “təhdid” əvəzinə “təzyiq” işlənir. “Böyük bazarlarda bloklama təhdidləri ilə şirkətləri əksər hallarda razı sala bilir dövlətlər” (“525-ci qəzet”, 9 avqust 2024) cümləsində sintaktik norma pozulması aşkar olunsa da “təhdid” sözü ərəb mənşəli leksik alınma kimi türk dilinin faktorudur. Deməli, türklər özləri bu sözü ərəb dilindən alaraq işlədirlər və bu leksik vahidi türkcədə dilin yaruslarında işlədilir. Dilimizdə bu sözün ekvivalenti ərəb mənşəli “təzyiq” ləksimidir. Hər iki leksik vahid keçdikləri dil üçün xarakterikdir.

“Bolşeviklər orada aktyorla sığaq münasibətlər qurmağa da çalışıblar” (“525-ci qəzet”, 12 İyun 2024) “cümləsində işlənən “sığaq” sözünə hələ 2002-ci il mətbuatında rast gəlinirdi. Belə ki, “Paytaxtımızda onu sığaq qarşılıqlar” (“Yeni Musavat” qəzeti, 23 yanvar 2002) cümləsində “sığaq” sözü Türkiyə türkcəsinin dil faktıdır. Azərbaycan dilinə “ılıq, hərarətli” kimi “sığaq” sözündən daha effektiv üslubi məqamlara malik, daha çox polisemantik səciyyə daşıyan leksik vahidlər olduğu halda, müəllif bu sözə müraciət etmişdir.

Bəzi Türkiyə türkcəsindən keçən sözlərdə hətta Azərbaycanın müxtəlif regionlarında işlənən dialekt sözlərə də rastlanır. Məsələn: “Suç aləti nə olub, qətli necə yox edib, illərlə gizlənmə bilib” (“525-ci qəzet”, 9 Mart 2022). “Suç” sözü Azərbaycanın Qax, Qax, Zaqatala, Cəbrayıl, Füzuli, Gədəbəy bölgələrində “günah”, “qəbahət” kimi eyni mənada işlənir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri bütün türk dünyası üçün örnəyə çevrildiyi bir vaxtda mətbuatın üzərinə düşənlər də bu aktuallığın yeni təsdiqidir. Azərbaycan və Türkiyə mediasının arasındakı dostluq əlaqələrini və qarşılıqlı anlayışı inkişaf etdirməkdə oynadığı mühüm rolunu nəzərə alaraq hər iki ölkə arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumunun imzalanması və “Birgə Media Platforması”nın yaradılmasını məqbul hesab etmişdir. İki qardaş ölkə arasında imzalanan media əməkdaşlığı media münasibətlərini daha da gücləndirdi, Türkiyə üzərindən dünyaya çıxışı sürətləndirdi. Sırr deyil ki, Türkiyə həm media baxımından, həm də regional informasiya maraqları baxımından əhəmiyyətli bazalara sahibdir. Digər mühüm məsələ də türk dünyasının media əlaqələrinin qurulmasında Azərbaycan mediasının olduqca əhəmiyyətli mövqeyi var və bu Türkiyə üçün də önəmlidir.

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə edən türk dövlətləri müxtəlif elmi konfranslarda ortaq dil müzakirələri ön plana çıxdı. Bu proses zamanı müxtəlif fikirlər irəli sürülüb. Ortaq türk dili kimi Türkiyə türkcəsinin qəbulunu daha məqsədəuyğun hesab edən araşdırmaçılar çoxdur. Bu fikirlərdən biri də türkdilli dövlətlər arasında mədəni, iqtisadi və sosial əlaqələri artırmaq və bununla da ünsiyyət üçün lazımı mühiti təmin etmək idi. Bu inkişaflarla Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə hər sahədə onlarla söz keçməyə başladı. Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi bir-birinə çox yaxın olduğu üçün bir çox sözlərin Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə keçidi asanlaşdı. Müstəqillik dövründə iki ölkə arasında əlaqələrin sürətləndiyi halda, texnologiyanın dünyanı kiçik bir kəndə çevirdiyi bu gün Azərbaycan və Türkiyə daha da yaxınlaşdı. Xüsusilə də, 44 günlük Vətən müharibəsində dünya miqyasında Türkiyənin Azərbaycanı yaxından dəstəkləməsi də dil, kimlik birliyinin nəticəsi idi.

Vaxtilə İsmayıl bəy Qaspiralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasından qaynaqlanan “Füyuzat” jurnalında Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideologiyası indi XX əsrdə öz bəhrəsini verdi. İki ölkənin təhsil və təlim sahəsində əməkdaşlıq

etməsi, buradakı türk məktəblərinin fəaliyyəti, bir çox azərbaycanlı tələbələrin ali təhsil almaq üçün Türkiyəyə üstünlük verməsi, türkiyəli tələbələrin ali təhsillərini Azərbaycanda davam etdirmələri, türk iş adamlarının Azərbaycandakı fəaliyyəti, türk televiziyasında göstərilən serialların maraqla izlənilməklə yanaşı, türk liqasında keçirilən futbol oyunlarından tutmuş yeni çıxan kliplərə kimi mədəni-ictimai tədbirlərin Azərbaycanda da diqqət çəkməsi keçidi daha da sürətləndirdi. Bu proseslər onu göstərir ki, vahid dil birliyi gələcəkdə əməkdaşlığı daha da sürətləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT

"Onlar bir-birini çeynəməyə başlayıb, günahkar axrarisindədir..."
<https://moderator.az/az/ekskluziv/557253/onlar-bir-birini-ceynemeye-baslayib-gunahkar-axrarisindədir/> 3 Oktyabr 2022,

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

Bulvarda dəhşətli olay baş verdi. <https://axar.az/news/hadise/178184.html>, 06 Yanvar 2017.

Dünya futbolundakı anormal olay Azərbaycanda baş verdi. <https://qol.az/news/32869-dunya-futbolundakı-anormal-olay-azerbaycanda-bas-verdi>, 2 Aprel 2012.

Dünya kimsəyə qalmaz əfəndim... <https://kulis.az/xeber/yazarlar/dunya-kimseye-qalmaz-efendim-43878>, 24 sentyabr 2022

Əfəndiyev, Elçin. (2022, Sentyabr 24) *Dünya kimsəyə qalmaz əfəndim...*
<https://kulis.az/xeber/yazarlar/dunya-kimseye-qalmaz-efendim-43878>,

Karaman, Erdal (2007). Bağimsizlik Sonrasında, Türkiye Türkçesinden Azerî Türkçesine geçen kelimeler. *Journal of Academic Studies*, 9/33, s.178-191.

Mahmudova, Təranə. (2015, İyul 19). Anadolu türkcəsindən keçən söz və ifadələr: dil dilə tən gərək? *525-ci qəzet*.

Nadir Yalçın. "Əfəndim, məni xatırladınız mı?" "Ədəbiyyat" gazetesi, 10 İyul 2023

Rafael Hüseyinov. Dünya kimə qalacaq? "525-ci qəzet", 22 yanvar 2024.

Rəğbətəoğlu, Mənsur. (2023, Oktyabr 18). *Zəngəzürdə durum dəyişir – Eyni anda üç istiqamətdən həmlə*. <https://teleqraf.com/news/siyaset/394428.html>

Rəsulov, Əsgər. (2007). *Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili*. Nurlan.

Teymurlu, Z. (2022). Azərbaycan Dili və Türkiyə Türkcəsi Dialektlərində Yad Dilin İzləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 383-390.

Təkcə qadınlara özəl gün – Polemika. "Kaspi" gəzəti, 7 mart 2016

Türk Dil Kurumu (1993), *Derleme Sözlüğü*, I Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkan, Turan. (2021, Dekabr 26). Cəhalətin yaratdığı fəlakət - Türkan Turan yazır. "525-ci qəzet".

Yaqubova, Təhminə. (2008). Müasir Azərbaycan mətbuatında dil və üslub xüsusiyyətləri. *AMEA Xəbərlər Humanitar elmlər seriyası*, № 4, 51-69.

Zəngəzürdə durum dəyişir – Eyni anda üç istiqamətdən həmlə.
<https://teleqraf.com/news/siyaset/394428.html> , 18 Oktyabr 2023

THE ROLE OF MENTOR SERVICE IN THE IMPLEMENTATION OF INNOVATION

İNNOVASIYANIN TƏTBİQİNDƏ MENTOR XİDMƏTİNİN ROLU

Associate Professor Gulshan Fakhreddin gizi Novruzova

ASPU, Head of Applied Research Department of SRC

0000-0002-1765-0996

ABSTRACT

Since the implemented reforms are continuous, it is necessary to implement projects in higher education institutions. Such applied innovations give impetus to development. Over the past 3 years, the staff of the Scientific Research Center for the faculties of Azerbaijan State Pedagogical University (History and Geography, Philology, Preschool Education, Primary Education, Chemistry and Biology, Art and Physical Education) researches are carried out for the teaching staff. Initially, the current situation is studied in terms of the topic of the project "Mentor training at ADPU as an important factor in the application of modern training technologies: scientific-methodological foundations and implementation". The prepared survey materials are directed to the activities of teachers. The result is determined based on the analysis of the responses of the professors-teachers of the departments of the departments to the 13-question questionnaire. Let's take a look at the survey questions:

1. Your position
2. Your pedagogical experience
3. The subject you teach
4. What trainings have you attended regarding the application of modern training technologies?
5. What training methods do you use in your activity? What do you see the importance of this?
6. What learning resources do you use during the lesson?
7. Do you involve your students in research during training? Give an example.
8. How do you determine the interests and needs of your students regarding education?
9. How do you define and apply the principle of fairness in the evaluation of learners during training?
10. What methods do you use in evaluating students' daily lessons?
11. How do you determine the use of appropriate methods in evaluating students' daily lessons?
12. Do you want to receive individual or group (online or face-to-face) support for improving teacher competencies?
13. Professor-teaching staff What would you suggest for professional development?

Based on the answers to the research survey, taking into account the wishes and suggestions of the professors and teaching staff, it is necessary to apply the mentor service for faculties or departments in solving the identified problems.

Keywords: higher education, mentor service, assessment, skills, innovation, research

XÜLASƏ

Həyata keçirilən islahatlar davamlı olduğu üçün ali təhsil ocaqlarında layihələrin tətbiqi zəruri olur. Belə tətbiq olunan innovasiyalar isə inkişafın olmasına təkan verir. Son 3 il ərzində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fakültələri (Tarix və coğrafiya, Filologiya, Məktəbəqədər təhsil, İbtidai təhsil, Kimya və biologiya, İncəsənət və fiziki tərbiyə) üzrə Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən professor-müəllim heyəti üçün tədqiqatlar həyata keçirilir. İlk olaraq mövcud vəziyyət "ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi-metodoloji əsasları və həyata keçirilməsi" layihəsinin mövzusu baxımından öyrənilir. Tərtib olunan sorğu materialları müəllimlərin fəaliyyətinə yönləndirilir. Nəticə fakültələr üzrə kafedraların professor-müəllim heyətinin 13 sualdan ibarət keçirilmiş sorğunun cavablandırılmasının təhlillərinə əsasən müəyyən olunur. Sorğunun **suallarına nəzər salaq:**

1. Vəzifəniz
2. Pedaqoji stajınız
3. Tədris etdiyiniz fənn
4. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişiniz?
5. Fəaliyyətinizdə hansı təlim metodlarından istifadə edirsiniz? Bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz?
6. Dərs zamanı təlim hansı resurslarından istifadə edirsiniz?
7. Tələbələrinizi təlim zamanı tədqiqata cəlb edirsiniz? Nümunə göstərin.
8. Tələbələrinizin təhsillə bağlı maraq və ehtiyaclarını necə müəyyən edirsiniz?
9. Təlim zamanı təhsilənlərin qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipini necə təyin və tətbiq edirsiniz?
10. Təhsilənlərin gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edirsiniz?
11. Təhsilənlərin gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində müvafiq üsullardan istifadəni necə müəyyənləşdirirsiniz?
12. Siz müəllim kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz?
13. Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün nə təklif edərdiniz?

Araşdırma keçirilən sorğunun cavabları əsasında professor-müəllim heyətinin arzu və təklifləri də nəzərə alınaraq aşkarlanan problem məsələlərin həllində fakültə və ya kafedralar üzrə mentor xidmətinin tətbiqi zəruriliyi yaranmış olur.

Açar sözlər: ali təhsil, mentor xidməti, qiymətləndirmə, bacarıq, innovasiya, tədqiqat

Həyata keçirilən islahatlar davamlı olduğu üçün ali təhsil ocaqlarında layihələrin tətbiqi zəruri olur. Belə tətbiq olunan innovasiyalar isə inkişafın olmasına təkan verir. Son 3 il ərzində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fakültələri (Tarix və coğrafiya, Filologiya, Məktəbəqədər təhsil, İbtidai təhsil, Kimya və biologiya, İncəsənət və fiziki tərbiyə) üzrə Elmi-

Tədqiqat Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən professor-müəllim heyəti üçün tədqiqatlar həyata keçirilir. İlk olaraq mövcud vəziyyət "ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi-metodoloji əsasları və həyata keçirilməsi" layihəsinin mövzusu baxımından öyrənilir. Tərtib olunan sorğu materialları müəllimlərin fəaliyyətinə yönləndirilir. Nəticə fakültələr üzrə kafedraların professor-müəllim heyətinin 13 sualdan ibarət keçirilmiş sorğunun cavablandırılmasının təhlillərinə əsasən müəyyən olunur. Sorğunun **suallarına nəzər salaq:**

13. Vəzifəniz

14. Pedaqoji stajınız

15. Tədris etdiyiniz fənn

16. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişsiniz?

17. Fəaliyyətinizdə hansı təlim metodlarından istifadə edirsiniz? Bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz?

18. Dərs zamanı təlim hansı resurslarından istifadə edirsiniz?

19. Tələbələrinizi təlim zamanı tədqiqata cəlb edirsiniz? Nümunə göstərin.

20. Tələbələrinizin təhsillə bağlı maraqları və ehtiyaclarını necə müəyyən edirsiniz?

21. Təlim zamanı təhsilalanların qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipini necə təyin və tətbiq edirsiniz?

22. Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edirsiniz?

23. Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində müvafiq üsullardan istifadəni necə müəyyənləşdirirsiniz?

24. Siz müəllim kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz?

13. Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün nə təklif edərdiniz?

Araşdırma keçirilən sorğunun cavabları əsasında professor-müəllim heyətinin arzu və təklifləri də nəzərə alınaraq aşkarlanan problem məsələlərin həllində fakültə və ya kafedralar üzrə mentor xidmətinin tətbiqi zəruriliyi yaranmış olur.

Nümunə olaraq qeyd edək ki, 18 mart 2023-cü il tarixində ADPU-nun İbtidai təhsil fakültəsinin İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının müəllim heyəti ilə sorğu keçirilmişdir. İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasında 26 nəfər professor-müəllim heyəti arasında professorların sayı-2, dosentlərin sayı-8, baş müəllimlərin sayı 9, müəllimlərin sayı 7-dir.

Sorğuda 17 nəfər müəllim iştirak etmişdir (65,4%). Sorğu 13 sualdan ibarət tərtib olunmuşdu. Professor-müəllim heyəti arasında keçirilmiş sorğuların cavablandırılmasının təhlillərinə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, müasir təlim texnologiyalarının təhsildə tətbiqi və qiymətləndirmənin məlumatlılığı yetərlilik baxımından qismən mövcuddur. Buna əsasən elmi-metodiki cəhətdən dəqiqləşmələrin aparılmasına ehtiyac duyulur. Nümunə olaraq qeyd etsək, və tədqiqat yönümlülük praktikliliyin olmasının sübutudur.

"Təhsilalanların dərslərinin qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipini necə təyin və tətbiq edirsiniz?" sualını 17 nəfər (100 %) cavablandırmışdır: "Pedaqoji diaqnostika, təhsilin qiymətləndirilməsi və monitorinqi istiqamətində aparıram", "Qiymətləndirmə meyarları əsasında", "Məncə bu, dərslərin ən çətin mərhələsidir. Qiymətləndirmə zamanı özümlə bərabər şagirdlərin özünüqiymətləndirməsinə də tez-tez müraciət edirəm", "*Daha fəal, mövzu ilə bağlı rast gəldikləri müxtəlif problemləri təhlil və sintez etməyi bacaran, dəyərləndirən tələbələr obyektiv*

qiymətləndirilir”, “Ümumi pedaqoji təcrübəm və ədalətlik hissim əsasında”, “Dərslərdə qiymətləndirmə prosesində tələbələrin də mövqeyini nəzərə alıram”, ifadələrində bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipinin göstəricisinin məhz qiymətləndirmə standartlarında dəqiqliyi ilə əks olunması göstərilmişdir. Məhz Blum taksonomiyasına görə bacarıqların standartlar əsasında qiymətləndirilməsi obyektivliliyi, ədalətliliyi əks etdirir.

Bu da o deməkdir ki, 13 yanvar 2009-cu ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının ümumitəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası məhz müasir tələbləri ödəyərək obyektivliliyi, ədalətliliyi əks etdirir.

18 mart 2023-cü il tarixində ADPU-nun İbtidai təhsil fakültəsinin Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi texnologiyası kafedrasında sorğu keçirilmişdir. Kafedrada çalışan 16 nəfər müəllim heyətinin professorların sayı-1, dosentlərin sayı- 7, baş müəllimlərin sayı-4, müəllimlərin sayı 2-dir.

Sorğuda isə 12 nəfər müəllim iştirak etmişdir. Sorğu 13 sualdan ibarət tərtib olunmuşdur. Sorğunun suallarının bəzilərinin az sayda cavablandırılması, məsələn “Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edirsiniz?” sualına 9 nəfər (75%), “ Siz peşəkar kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz?” sualına 8 nəfər (66%) heç bir cavab verməmişdir. Bu isə onu göstərir ki, müəllimlərin sistemli şəkildə yeni təlim texnologiyalarının mövzulara tətbiqinin reallaşdırılmasına dair təlimlərin keçirilməsinə, müasir qiymətləndirmə üsullarının öyrənilməsinə və qabaqcıl pedaqoji təcrübədən istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmələrinə ehtiyacları vardır.

30 may 2023-cü il tarixində Biologiya və onun tədrisi texnologiyası, Ümumi kimya və kimyanın tədrisi texnologiyası kafedralarının professor-müəllim heyəti ilə sorğu keçirilmişdir. ADPU-nun Kimya və biologiya fakültəsində 110 nəfər professor və müəllim heyəti fəaliyyət göstərir. Biologiya və onun tədrisi texnologiyası (BTT) kafedrasında 39 nəfər, Ümumi kimya və kimyanın tədrisi texnologiyası (KTT) kafedrasında 20 nəfər çalışır. BTT kafedrasında professorların sayı - 3, dosentlərin sayı - 18, baş müəllimlərin sayı - 11, müəllimlərin sayı 7 nəfərdir. ÜKK kafedrasında dosentlərin sayı - 7, baş müəllimlərin sayı - 3, müəllimlərin sayı 10 nəfərdir.

Ümumilikdə hər iki kafedrada 59 nəfər professor-müəllim heyəti çalışır. Sorğuda 38 nəfər iştirak etmişdir (64,4%). Sorğu 13 sualdan ibarət tərtib olunmuşdur. Nümunə olaraq suallardan biri aşağıdakı kimi cavablandırılmışdır:

“Təhsilalanların dərslərinin qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipini necə təyin və tətbiq edirsiniz?” sualını 38 nəfər (100%) cavablandırmışdır: Dərsin əvvəlində qiymətləndirmə metodlarını qeyd edərək bərabər hüquqluluq prinsipinə riayət etməklə; Kiçik qrupların qiymətləndirilməsindən, özünü qiymətləndirmədən istifadə edirəm; Meyarların tətbiqi ilə; Fərdi, qrup, özünü qiymətləndirmə ilə, əks əlaqə və refleksiya ilə; Ədalətlik prinsipinə hər zaman riayət edirəm, dərs əsnasında verdiyi cavaba uyğun; Təhsilalanların qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipinə riayət edirəm ki, təhsilalanlarda təhsilə qarşı maraq oyansın və təhsilin zəruriliyinin vacibliyini anlasınlar. Təhsili olmayan millətin gələcəyi də olmaz- anlayışını təhsilalanlarda aşılایırıq; Dərsin əvvəlində qiymətləndirmə meyarlarını qeyd etməklə, ədalətlik prinsipinə riayət etməklə; Tələbələrin vaxtdan düzgün istifadə etməsinə, əməkdaşlıqlarına, tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsinə uyğun qiymətləndirirəm; İlk dərslərdə tələbələri tanımaq üçün onların potensialını yoxlamaq məqsədilə diaqnostik qiymətləndirmə aparıram. Daha sonra meyarlar üzərində qiymətləndirirəm”

Nəticədə 13 sualdan ibarət tərtib edilmiş sorğunun cavablandırılması əsasında məlum olmuşdur ki, sorğunun 4-cü “Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişiniz?” sualına 34 nəfər (89 %), 5-ci sualına “Fəaliyyətinizdə hansı təlim metodlarından

istifadə edirsiniz? Bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz?” 38 nəfər (100 %) interaktiv təlim metodunun mövzunun mənimsənilməsində fəallığın təmin edilməsinə səbəb olduğunu, nəzəri və praktik bacarıqların formalaşdırılmasının əhəmiyyətini qeyd etmişdir. 7-ci “Hansı mövzularda elmi-metodiki araşdırmalar aparmısınız? Nümunə göstərin” sualına 36 nəfər 95%, 10-cu “Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edirsiniz?” sualına 33 nəfər (87%), 11-ci “Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində müvafiq üsullardan istifadəni necə müəyyənlədirirsiniz?” sualına 33 nəfər (87%), 12-ci “Siz müəllimin peşəkar kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz?” sualına 35 nəfər (92%), digər suallar 100% olmaqla cavablandırılmışdır. Ali məktəb üzrə kurikulum konseptual sənədinin qiymətləndirmə standartları təyin edilmədiyindən, sorğuda bu sualla bağlı faiz göstəricisinin aşağı olması, iştirakçıların qeyri-müəyyən cavablar verməsi ilə qarşılaşdıq. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, pedaqoji heyət qiymətləndirmə meyarlarının tətbiqində çətinlik çəkir.

Verilən təklifləri qeyd edirik:

1. Keçirilən sorğunun cavabları əsasında professor-müəllim heyətinin arzu və təkliflərinin nəzərə alınması məqsədəuyğun olardı.
2. Təcrübə mübadiləsi təmin olunması məqsədilə dünyanın qabaqcıl universitetlərinin müəllimləri ilə görüşlərin təşkil edilməsi rəqabətədavamlı təhsil mühiti yaranmış olardı.
3. Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyaları, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsi faydalı olardı.
4. Sorğu əsasında bəlli oldu ki, ali məktəb üzrə qiymətləndirmə standartları olmadığından bir çox müəllimlər çətinliklərlə qarşılaşır. Bu sahə üzrə təlim və seminarların keçirilməsinə zərurət vardır. Mövzu üzrə əhatə olunan təkliflər nəzərə alınır və icrası mentorlar tərəfindən həyata keçirilir.

Nəticə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi- Tədqiqat Mərkəzinin Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin əməkdaşları tərəfindən “ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi- metodoloji əsasları və həyata keçirilməsi” mövzusunda layihəsi üzrə İbtidai təhsil fakültəsinin İbtidai təhsilin pedaqogikası və Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi texnologiyası kafedralarının professor-müəllim heyəti arasında keçirilmiş sorğuların təhlilləri əsasında tərtib olunmuşdur. Nəticəyə əsaslanaraq mentor tərəfindən fakültənin professor-müəllim heyətinə təlim keçirilmiş və müdavimlər tərəfindən tətbiq nümunələri nümayiş etdirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ümumtəhsil məktəblərində I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. 2006
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr, 2013
4. Mentorlar üçün metodik vəsait, 2015.
5. Barbara L. Wolfe. Mentor Training Curriculum, ISSA, 2004.
6. <http://evolkov.net/questions/Zagashev.I.Question.skill.html>

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**BUSINESS PROCESS MANAGEMENT AS A CRUCIAL TOOL IN ORGANIZATION'S
DEVELOPMENT**

Eldar Zeynalli

Doctorant of Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of
Azerbaijan

ORCHID: 0009-0007-0076-179X

ABSTRACT

Business Process Management (BPM) has emerged as a crucial tool for the development and sustainability of modern organizations. This paper explores the significance of BPM in driving organizational growth by enhancing operational efficiency, improving customer satisfaction, and fostering innovation. By adopting BPM, organizations can systematically manage and optimize their business processes, leading to increased agility, reduced costs, and improved overall performance.

The study delves into various BPM methodologies, tools, and best practices that have proven effective in different organizational contexts. Through a comprehensive review of literature and analysis of case studies, the research demonstrates how successful BPM implementations have resulted in significant improvements in process efficiency, resource utilization, and strategic alignment. Examples include the adoption of process modeling techniques, automation, and continuous process improvement frameworks, which have collectively contributed to the streamlining of operations and the elimination of redundancies.

Moreover, the paper highlights the role of BPM in facilitating better decision-making and enhancing organizational responsiveness to market changes. The integration of BPM with advanced technologies such as Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) is also discussed, showcasing how these innovations further amplify the benefits of BPM by enabling predictive analytics and real-time process monitoring.

The findings suggest that a well-implemented BPM strategy not only supports the achievement of immediate operational goals but also plays a vital role in securing long-term competitive advantage. Organizations that invest in BPM are better positioned to adapt to evolving business environments, meet customer expectations, and drive sustained growth.

In conclusion, this research underscores the necessity of BPM as a fundamental component of organizational development, advocating for its broader adoption and strategic integration across various sectors.

Keywords: Business Process Management, BPM, organizational development, operational efficiency, customer satisfaction, innovation, process optimization, competitive advantage, long-term growth.

INTRODUCTION

In today's rapidly evolving business landscape, organizations face constant pressure to enhance their operational efficiency, innovate continuously, and respond swiftly to market dynamics. To thrive in such an environment, companies must adopt management approaches that not only streamline their operations but also position them for sustained growth. Business Process Management (BPM) has emerged as a crucial tool in this context, offering a systematic approach

to managing and optimizing business processes. BPM is not merely a set of tools or methodologies; it represents a holistic management philosophy that aligns an organization's processes with its strategic goals.

The importance of BPM in organizational development cannot be overstated. By focusing on process efficiency, BPM enables organizations to reduce operational costs, eliminate redundancies, and improve resource utilization. Furthermore, the ability of BPM to integrate with advanced technologies such as Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) has expanded its potential, allowing for predictive analytics and real-time process monitoring. These capabilities are essential for organizations seeking to maintain a competitive edge in an increasingly complex and volatile market environment.

This paper explores the pivotal role of BPM in driving organizational growth. Through an extensive review of literature and the analysis of real-world case studies, this research aims to demonstrate how successful BPM implementations have led to significant improvements in process efficiency, customer satisfaction, and innovation. Additionally, the study will examine the strategic advantages of integrating BPM with AI and ML, and how this integration can further enhance organizational responsiveness to market changes. Ultimately, this research advocates for the broader adoption and strategic integration of BPM as a fundamental component of organizational development.

RESEARCH AND FINDINGS

The integration of Business Process Management (BPM) with advanced technologies like Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) represents a significant evolution in how organizations can optimize their processes and drive growth. This section delves into the impact of these integrations and the utilization of Business Process Model and Notation (BPMN) as a critical tool in managing business processes.

BPM and AI/ML Integration

The integration of Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) into Business Process Management (BPM) represents a paradigm shift in how organizations can optimize their operations, make data-driven decisions, and maintain agility in a rapidly changing business environment. This fusion of technologies has transformed BPM from a static, rule-based system into a dynamic, intelligent framework capable of continuous learning and adaptation.

One of the most significant contributions of AI and ML to BPM is in the area of process optimization. Traditional BPM systems rely on predefined rules and workflows, which can be rigid and slow to adapt to changing conditions. However, AI and ML algorithms can analyze vast amounts of process data in real-time, identifying patterns and anomalies that may not be evident through manual analysis. These insights enable organizations to detect inefficiencies, such as bottlenecks or resource wastage, and implement corrective actions promptly. The ability to predict potential issues before they arise—such as forecasting demand surges or equipment failures—allows companies to mitigate risks and maintain operational continuity. For instance, in the supply chain sector, AI-driven BPM systems can predict disruptions due to factors like weather conditions, geopolitical events, or market fluctuations. By analyzing historical data and current trends, these systems can suggest alternative routes, adjust inventory levels, or reallocate resources to minimize the impact of these disruptions. This predictive capability not only enhances process efficiency but also significantly reduces operational costs.

AI and ML also play a critical role in enhancing strategic decision-making within BPM frameworks. These technologies can process complex datasets, incorporating variables from

multiple sources to provide comprehensive insights into business operations. For example, an AI-enhanced BPM system might integrate data from customer interactions, financial performance, and market conditions to recommend strategic initiatives, such as entering a new market or launching a new product line.

McKinsey & Company's research emphasizes the transformative potential of AI in BPM by estimating that automation could take over tasks that occupy 30% of the time of about 60% of occupations. This statistic highlights the extensive impact AI can have on workforce productivity. By automating routine, time-consuming tasks, AI frees up human resources to focus on higher-value activities that require creativity, critical thinking, and strategic insight—areas where human intelligence still outperforms machines. This shift not only boosts productivity but also fosters innovation by allowing employees to dedicate more time to developing new ideas and solutions. Moreover, AI-driven BPM systems facilitate more efficient resource allocation. For example, in a customer service environment, an AI-enhanced system can automatically route inquiries to the most appropriate agent based on factors such as the nature of the query, the agent's expertise, and current workload. This ensures that customer issues are resolved quickly and effectively, improving overall customer satisfaction and loyalty.

Another significant advantage of integrating AI and ML with BPM is the capability for real-time process monitoring and continuous improvement. Traditional BPM systems often rely on periodic reviews and updates, which can lead to delays in addressing process inefficiencies or adapting to new challenges. In contrast, AI-driven BPM systems are constantly learning and evolving, using real-time data to refine processes on an ongoing basis. For instance, in the manufacturing industry, AI-enhanced BPM systems can monitor production lines in real-time, identifying variations in machine performance or product quality. When deviations are detected, the system can immediately alert operators or automatically adjust machine settings to correct the issue. This not only prevents defects and reduces waste but also ensures that production processes are consistently optimized for maximum efficiency.

Additionally, the continuous learning aspect of AI and ML means that BPM systems become more accurate and effective over time. As these systems accumulate more data, they can refine their algorithms to better predict outcomes and suggest optimizations. This leads to a virtuous cycle of continuous improvement, where processes are perpetually fine-tuned to meet evolving business needs and market conditions.

Looking forward, the integration of AI and ML into BPM is expected to drive even greater advancements in process automation, predictive analytics, and decision-making. As these technologies continue to evolve, we can anticipate more sophisticated BPM systems that can autonomously manage complex business processes, adapt to unforeseen changes, and continuously optimize operations without human intervention. According to Fortune Business Insights, the BPM market is expected to grow significantly, from \$10.64 billion in 2020 to \$26.18 billion by 2028, with a compound annual growth rate (CAGR) of 12%. This growth is largely attributed to the increasing adoption of AI and ML in BPM solutions, as organizations recognize the value of these technologies in enhancing process efficiency, reducing costs, and driving innovation.

The integration of AI and ML into BPM is not just an enhancement but a fundamental transformation of how businesses manage their processes. By leveraging these advanced technologies, organizations can achieve greater agility, responsiveness, and strategic alignment, positioning themselves for sustained success in an increasingly competitive and unpredictable market landscape.

BPMN as a Tool for Process Management

Business Process Model and Notation (BPMN) stands as one of the most powerful tools in the arsenal of modern organizations seeking to optimize and streamline their processes. BPMN provides a standardized graphical notation that is both intuitive and versatile, enabling businesses to document, analyze, and refine their operations with precision and clarity. By offering a universally understood visual language, BPMN transcends the barriers of departmental silos, allowing stakeholders from various functions to collaboratively engage in process management. This collaborative approach not only drives operational efficiency but also cultivates a culture of continuous improvement, where processes are regularly assessed and enhanced to meet evolving business needs.

The visual representation of workflows through BPMN is one of its most significant advantages. Unlike textual descriptions or traditional flowcharts, BPMN's rich notation system can capture complex process details, including tasks, events, gateways, and data flows, in a way that is easily interpretable by all stakeholders. This comprehensive visualization ensures that everyone, from process owners to front-line employees, has a clear understanding of how their actions contribute to the overall business objectives. The clarity provided by BPMN facilitates more effective communication, reduces the likelihood of misunderstandings, and aligns all departments towards common goals. Furthermore, BPMN fosters a sense of ownership and accountability among stakeholders. When individuals can see how their specific tasks fit into the broader organizational processes, they are more likely to take initiative in identifying potential improvements or addressing inefficiencies. This proactive engagement is crucial in driving continuous improvement, as it empowers employees to contribute to the optimization of the processes they are directly involved in.

BPMN's role extends beyond mere documentation; it is a critical enabler of advanced technologies such as Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML). By providing a structured and detailed framework, BPMN allows AI and ML systems to interpret and interact with business processes effectively. Forrester Research highlights that organizations leveraging BPMN in conjunction with AI and ML are better equipped to streamline complex processes, reduce redundancies, and improve strategic alignment across the enterprise. For example, in a typical customer service scenario, BPMN can be used to map out the entire process, from the initial customer inquiry to the resolution of the issue. Each step of the process can be annotated with data points that AI systems can analyze to predict customer behavior, optimize resource allocation, or identify patterns that could indicate underlying issues. By integrating AI into BPMN-modeled processes, businesses can automate routine tasks such as answering frequently asked questions, thereby freeing up human agents to focus on more complex and high-value interactions. This integration not only enhances the efficiency of service delivery but also improves the overall customer experience by ensuring that inquiries are handled swiftly and accurately.

The effectiveness of BPMN in process management is well-documented across various industries. In the financial sector, for instance, BPMN has been used to streamline complex loan approval processes, where multiple departments and systems are involved. By mapping out the entire process and identifying areas for automation, banks have been able to reduce processing times, minimize errors, and enhance customer satisfaction. In the healthcare industry, BPMN has played a critical role in improving patient care by optimizing processes such as appointment scheduling, patient intake, and treatment planning. By providing a clear visual representation of these processes, healthcare providers have been able to identify bottlenecks, reduce patient wait times, and ensure that resources are allocated more effectively.

These examples illustrate how BPMN, when combined with AI, ML, and automation, can transform business processes, leading to significant improvements in efficiency, customer satisfaction, and strategic alignment. As organizations continue to navigate the challenges of the digital age, the adoption of BPMN as a core process management tool will be essential in driving sustainable growth and maintaining a competitive edge.

Case Studies and Statistical Evidence

The successful integration of AI and ML into BPM systems, coupled with the use of BPMN, has been documented in various industries. In financial services, for example, AI-enhanced BPM has enabled firms to process transactions faster while maintaining compliance with regulatory requirements. According to McKinsey, firms that have adopted AI in their BPM processes have seen a reduction in processing times by up to 90%, along with a 50% reduction in operational costs.

In manufacturing, BPMN has been instrumental in managing production workflows, where AI is used to predict equipment failures and optimize maintenance schedules. This predictive maintenance has led to a 20% increase in equipment uptime, contributing to overall productivity gains.

These examples underscore the transformative impact of BPM when integrated with AI and ML, supported by the robust framework provided by BPMN. As businesses continue to face complex challenges, the strategic adoption of these technologies will be crucial in maintaining a competitive edge.

CONCLUSION

This study has highlighted the transformative potential of Business Process Management (BPM) as a pivotal tool for organizational development, particularly in an era where adaptability and efficiency are paramount. Through the integration of Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML), BPM has evolved beyond traditional process management, becoming a dynamic and intelligent system that not only optimizes operations but also anticipates future challenges. The ability of AI and ML to analyze vast amounts of data in real-time, predict outcomes, and automate routine tasks has significantly enhanced the strategic decision-making capabilities of organizations, allowing them to remain competitive in an increasingly volatile market.

Business Process Model and Notation (BPMN) has further solidified its role as an indispensable framework in this transformation. By providing a standardized and visual language for process management, BPMN enables clear communication, fosters collaboration across departments, and facilitates the seamless integration of AI and ML into business processes. The case studies discussed in this paper demonstrate how organizations across various sectors have leveraged BPMN to streamline operations, reduce inefficiencies, and improve customer satisfaction, all while maintaining strategic alignment and operational agility.

The empirical evidence presented underscores the crucial role of BPM, AI, ML, and BPMN in driving not just short-term efficiency gains but also long-term competitive advantage. Companies that have embraced these tools are better equipped to respond to rapid changes in the business environment, meet evolving customer expectations, and achieve sustained growth. As digital transformation continues to reshape industries, the adoption of these advanced BPM strategies will be essential for organizations seeking to maintain their relevance and thrive in the future.

In conclusion, this research advocates for the widespread adoption and strategic integration of BPM, AI, ML, and BPMN across industries. By investing in these technologies and methodologies, organizations can build a resilient, future-proof foundation that supports continuous improvement, innovation, and sustained competitive advantage in an ever-changing global marketplace.

REFERENCES

Forrester Research. *Tackle the most common BPM challenges*. https://www.forrester.com/blogs/11-02-08-tackle_the_most_common_bpm_challenges/?utm_source=Blog+SYDLE&utm_medium=organic&utm_content=what-does-BPMS-mean&utm_campaign=Blog+SYDLE

Forrester Research. *Using BPMN to Enable Process Management and Automation*. <https://www.forrester.com/report/Using+BPMN+To+Enable+Process+Management+And+Automation/-/E-RES117447>

Fortune Business Insights. *Business Process Management (BPM) Market Size, Share & Industry Analysis, By Component (Solutions, Services), By Deployment Type (On-Premise, Cloud), By Enterprise Size (Large Enterprises, Small & Medium Enterprises), By Functionality (Accounting & Finance, Sales & Marketing, Human Resource Management (HRM), Operations & Support, Supply Chain Management (SCM), and End User (Banking, Financial Services & Insurance (BFSI), IT & Telecom, Healthcare, Manufacturing, Retail & Consumer Goods), Regional Forecast, 2021-2028*. <https://www.fortunebusinessinsights.com/business-process-management-bpm-market-102639>

McKinsey & Company. *Harnessing automation for a future that works*. <https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/featured%20insights/Digital%20Disruption/Harnessing%20automation%20for%20a%20future%20that%20works/MGI-A-future-that-works-Executive-summary.ashx>

McKinsey & Company. *AI and automation will reshape work as we know it*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/ai-and-automation-will-reshape-work-as-we-know-it>

McKinsey & Company. *The state of AI in 2020*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-analytics/our-insights/global-survey-the-state-of-ai-in-2020>

**THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION STATES IN THE PROCESS OF
NORMALIZATION OF AZERBAIJAN-ARMENIAN RELATIONS**

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN NORMALLAŞMASI PROSESİNDƏ
AVROPA İTTİFAQI DÖVLƏTLƏRİNİN ROLU

AYGÜN ƏLİYEVƏ MEHMAN QIZI

Bakı Slavyan Universiteti, Siyasi elmlər, Bakı, Azərbaycan

ORCHID:0000-0002-3351-4425

ÖZƏT

44 günlük Vətən müharibəsi öncəsi Avropa cəbhəsində vəziyyəti öz xeyrinə həll edə bilən Azərbaycan Respublikası II Qarabağ müharibəsinin gedişində və müharibədən sonra da Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirməyə müvəffəq oldu. Belə ki, ermənipərəst Fransanın Ermənistana heç bir fayda verməyən dəstəyi fonunda Almaniyanın neytral və çox da müdaxiləçi mövqe nümayiş etdirməməsi, bundan başqa, Böyük Britaniyanın Britiş Petroleum şirkətinin regional prezidenti Qeri Counzun Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinə ünvanladığı məktubda Azərbaycanın apardığı mübarizəyə dəstək göstərməsi dolaylı da olsa keçmiş Aİ ölkəsinin mövqeyini bizə nümayiş etdirirdi.

Ərazi bütövlüyünün bərpasına xidmət edən aktiv hərbi əməliyyatlar dövründə Prezident İlham Əliyev təkbaşına bütün informasiya sahəsinə yeni məzmun verdi. Xaricdən gəlmiş qərəzli jurnalistlərə Azərbaycanın müharibə istəmədiyini, dövlətimizin ədalətlə və beynəlxalq hüququ nəzərə almaqla ərazi bütövlüyünü təmin etməsini və beləliklə, faktiki olaraq, BMT və Aİ-yə yardım göstərdiyini sübut etdi. Belə ki, əgər Ermənistan işğal etdiyi torpaqları tərk edərsə, Azərbaycanın dərhal hərbi əməliyyatları dayandıracağını və Ermənistanla əməkdaşlıq perspektivlərini müzakirə edə biləcəyini jurnalistlərin diqqətinə çatdırdı.

Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərləri arasında imzalanan 2020-ci il 10 noyabr sənədi və 2021-ci il yanvarın 11-də Moskvada imzalanan sənəd Rusiya və Türkiyənin Qərbin iştirakı olmadan Cənubi Qafqazda istənilən problemi təminatla həll etmək iqtidarında olduğunu nümayiş etdirdi. Əldə olunan razılıqların şərtləri Azərbaycanın Cənubi Qafqazla yanaşı, daha geniş miqyasda regional əməkdaşlıq, enerji və nəqliyyat təhlükəsizliyi, strateji kommunikasiya sahələrində aparıcı rol oynamaq statusuna yüksəldiyini göstərirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa İttifaqı, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya

ABSTRACT

Azerbaijan won a brilliant victory in 44 days and defeated Armenia, ending the occupation. Thus, against the background of the support of France to Armenia of no avail, the fact that Germany did not show a neutral and very interventionist position, in addition to that, the regional president of the British Petroleum Company of Great Britain, in a letter addressed to the Prime Minister of the Republic of Azerbaijan, showed support for the struggle of Azerbaijan, indirectly presented us with the position of the former European Union country. The document signed between the leaders of Azerbaijan, Russia and Armenia on November 10, 2020 and the document signed in Moscow on January 11, 2021 proved that Russia and Turkey are capable to solve any problem with assurance in the South Caucasus without the participation of the West.

Keywords: Azerbaijan, European Union, France, Germany, Great Britain

GİRİŞ

Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və çevik ittifaqlar strategiyasının həyata keçirilməsini təmin edən Azərbaycan Respublikasının çoxvektorlu xarici siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyini daha da möhkəmləndirməsinə, Cənubi Qafqazın aparıcı ölkəsinə çevrilməsinə, həmçinin dövlət müstəqilliyini təmin etmək və gücləndirmək üçün mövcud resursların düzgün şəkildə istiqamətləndirilməsinə və yeni potensialın artırılmasına imkan verdi. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müasir şəraitdə milli maraqlar nəzərə alınmaqla, yeni məzmunla tamamlanan bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kursunu uğurla və ardıcıl şəkildə davam etdirir.

Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında qeyd etdiyi kimi, “İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri də bölgə üçün yeni reallıqlar yaratmışdır. Bölgədə yeni əməkdaşlıq imkanları yaranmışdır. Uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün çox önəmli şərtlər yaradılmışdır və eyni zamanda, ölkəmizdə də yeni dövrə qədəm qoymaq üçün yeni imkanlar yaranıb” [5]. Bu sözlər Tarixi Zəfərə gedən yolda Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən diplomatiyasının hərtərəfli uğurundan xəbər verirdi.

Əldə edilən razılaşmalara görə, regionda kommunikasiya xətlərinin açılmasına və müxtəlif beynəlxalq layihələr çərçivəsində region dövlətlərinin iştirakına ciddi önəm verilirdi. Bu baxımdan da Zəngəzur dəhlizinin yaradılması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Artıq qlobal güclərin heç biri əvvəlki kimi regionda fəaliyyət göstərə bilməzdi, çünki Azərbaycan 44 gün ərzində Cənubi Qafqazda geosiyasi dinamikanı, qüvvələr nisbətini və ümumi mənzərəni tamam dəyişmişdi.

Digər bir məsələ Azərbaycanın son illərdə sürətli iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyması, müstəqil siyasətini daha da təkmilləşdirməsi ilə Vətən müharibəsində əldə etdiyi parlaq qələbə nəticəsində regionda geosiyasi balans yeniləməsi ilə bağlı idi. Nəticədə, bir tərəfdən, dünyanın böyük geosiyasi gücləri bölgədəki siyasətlərini yenidən nəzərdən keçirməli, digər tərəfdən, Azərbaycanı bu regionun əsas geosiyasi faktoru kimi nəzərə almağa məcbur oldular.

ARAŞDIRMA VƏ DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

Dünyanın ən güclü ölkələri sırasında yer alan, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvündən biri olan Böyük Britaniya 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində siyasi dəstəyi ilə Azərbaycanın yanında olduğunu göstərdi. Bunun ən bariz nümunəsi kimi Böyük Britaniya BMT Təhlükəsizlik Şurasında keçirilən səsvermədə müstəsna hüququndan istifadə edərək Azərbaycan əleyhinə bəyanata veto qoydu. Müharibənin sonlarına yaxın münaqişə ilə bağlı hazırlanmış bu bəyanat qeyri-obyektiv, qərəzli hesab edilirdi. Təbii ki, bəyanatın layihəsi erməni lobbisinin söylərinin nəticəsi idi. Sənəddə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasından, prosesə üçüncü ölkələrin hər hansı formada müdaxiləsinin yolverilməzliyindən bəhs olunurdu. Ermənistanı dəstəkləməyə yönəlmiş bəyanatın qəbul olunmasına rəsmi Londonun prinsipial mövqeyi mane oldu. Böyük Britaniyanın BMT TŞ-dəki daimi nümayəndəsi Barbara Vudvord sənədin qeyri-obyektiv olduğunu, Azərbaycanın öz ərazisində sülhə məcburetmə əməliyyatları apardığını və ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə çalışdığını bəyan edərək veto hüququndan istifadə edərək sənədin qəbuluna mane oldu. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə İtaliya da Azərbaycanla həmrəylik nümayiş etdirirdi. Bu ölkənin mediasında yalnız obyektiv materiallar dərc olunurdu, beləliklə də Ermənistanın dezinformasiya siyasəti iflasa uğrayırdı [1].

Digər bir tərəfdən Avropa Parlamenti hər zamanki ənənəsinə sadıq qalaraq müxtəlif lobbi qruplarının maraqlarına xidmət edərək və ölkəmizə qarşı ədalətsiz mövqe nümayiş etdirərək dəfələrlə Azərbaycana qarşı qərəzli və birtərəfli mövqe sərgiləmişdir. Belə ki, Avropa Parlamenti 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı da anti-Azərbaycan mövqedən çıxış edərək, qərəzli qətnamələr qəbul etmişdi. Hətta Cənub Qaz Dəhlizinə - Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edən əsas layihələrdən birinə də qarşı çıxan Avropa Parlamenti yenə Azərbaycanı əsassız yerə hədəf alan bəndlərin olduğu qətnaməni qəbul etməkdən çəkinməmişdi. Avropa Parlamentinin bundan əvvəl imza atdığı sənədlərdə də Azərbaycana qarşı əsassız iddialarla yanaşı, artıq heç bir siyasi-hüquqi əsası olmayan “Madrid prinsipləri”nə istinadlar var idi. Postmünaqişə dövründə normallaşma ilə bağlı Brüssel formatına uyğun olaraq keçirilən görüşlərdə Ermənistan Azərbaycanın suverenliyini tanıdığını bəyan etdiyi halda, uğursuz “Madrid prinsipləri”nin xatırlanması təbii ki, qəbul edilməz idi. 30 il ərzində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasını susqunluqla qarşılayan Avropa Parlamenti bu gün Ermənistanın ərazi bütövlüyünün müdafiəçisi qismində çıxış etməsi təbii ki, absurd idi. Prezident İlham Əliyevin hər zaman bəyan etdiyi kimi, Avropa Parlamentinin Ermənistan parlamenti ilə müqayisədə Azərbaycana qarşı daha çox aqressiv olduğunu Prezident İlham Əliyev hər zaman çıxışlarında da bəyan edirdi.

2023-cü il sentyabrın 19-da reallaşan lokal xarakterli antiterror tədbirlərindən sonra Fransa rəsmilərinin radikal ermənipərəst bəyanatları, Ermənistanın silahlandırılmasına dair istəklərin intensivləşməsi, eyni zamanda Aİ Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin Bakını ittiham edən açıqlaması təbii ki, Azərbaycanın haqlı narazılığına səbəb oldu. Radikal və qərəzli dörtlüklə bir masada əyləşməyə ehtiyac qalmadığını bəyan edən Azərbaycan Fransa və Almaniyanın Cənubi Qafqazdakı vəziyyətə dair müzakirələrə müdaxilə etməsini ümumiyyətlə, qəbul etmədi. Azərbaycan haqlı olaraq İspaniyanın Qranada şəhərində 2023-cü il oktyabrın 5-nə planlaşdırılan beşərəfli görüşdən də imtina etdi. Çünki Bakının Türkiyənin bu görüşdə iştirakı ilə bağlı təklifi olduqca konstruktiv təklif idi. Fransa radikal ermənipərəst mövqeyi ilə danışıqlar masasında yer alırsa, bu müzakirələrə qatılmaq Türkiyənin də haqqı idi. Azərbaycana təklif olunan Ermənistan-Azərbaycan-Fransa-Almaniya-Avropa İttifaqı, yəni beşli format isə anti-Azərbaycan platformasından başqa bir şey deyildi. Aİ-nin o dövrdə qərəzli mövqe nümayiş etdirməsi rəsmi Bakının öz suveren hüquqlarını təmin etməsinə qarşı çıxanlara cavabı bundan sonra da layiqincə verilməli idi [2].

Fransanın iştirak etdiyi istənilən platforma Azərbaycanın maraqlarına uyğun deyil. Rəsmi Bakı hər zaman bəyan edib ki, biz danışıqlar naminə danışıqlar aparmaq niyyətində deyilik. Qranada görüşündən imtina “Sülh danışıqları” adı altında öz siyasi məqsədləri naminə spekulasiyanın qarşısını aldı. Prezident İlham Əliyevin də bəyan etdiyi kimi, “Ermənistan və onun arxasında duran riyakar ölkələr yaxşı bilməlidirlər ki, bizə qarşı heç bir çirkin plan həyata keçməyəcək” [4].

2023-cü ilin sentyabrın 23-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağa həsr olunmuş iclasında Azərbaycanın əleyhinə heç bir sənədin qəbul olunmaması Ermənistanın növbəti məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Döyüş meydanında ağır məğlubiyyətə düçar olan Ermənistanın diplomatiya sahəsində də artıq manevr imkanı yoxdur. İclasda bir neçə ölkə, xüsusən də Fransa və Almaniyanın əsassız ittihamları da heç nəyi dəyişmədi. Əksinə, dünya bir daha “xristian klubu”nun riyakarlığını gördü. Bu müzakirələr zamanı bir daha Azərbaycanın haqlı mövqeyi diqqətə çatdırıldı. Rəsmi Bakının həyata keçirdiyi antiterror tədbirlərinin əsl mahiyyəti açıqlandı. Məqsəd yalnız terrorçuları zərərsizləşdirmək idi ki, bu da Azərbaycanın suveren hüququdur. Azərbaycanın öz ərazilərində reallaşdırdığı lokal xarakterli antiterror tədbirləri BMT nizamnaməsinə uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir və məqsəd ölkəmizin suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək olmuşdur [3].

NƏTİCƏ

Məhz güclü ordumuz Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. 2023-cü ildə isə 24 saata dövlətimizin suverenliyi tam bərpa olundu. Prezident İlham Əliyev Qarabağı işğaldan azad etməklə ədaləti və beynəlxalq hüququ tam bərpa etdi. Beləliklə, Azərbaycan postsovet məkanında öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam bərpa etmiş yeganə ölkə kimi tarixə düşdü. Prezident İlham Əliyev regionda və dünyada yeni reallıq yaratdı və bu reallıqla indi bütün dünya hesablaşmaqdadır.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyev dövlətin və xalqın gələcəyi ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürən, vaxtında və düzgün qərarlar qəbul edərək tarixi bir missiyanı yerinə yetirməyi bacaran siyasi xadimdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin qurduğu müstəqil dövlətimiz Prezident İlham Əliyevin liderliyi ilə inkişaf və zəfər yolunu inamla davam etdirməkdədir.

Əsas reallıqlardan isə biri odur ki, bu gün Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqaz regionunda, o cümlədən Azərbaycan-Ermənistan qarşılıqlı münasibətlərində gündəliyi formalaşdıran tərəfdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Adıgözəlov, K. Avropa İttifaqı – Azərbaycan münasibətləri: Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsləri yeni perspektivlər açır // Xalq qəzeti. – 2021, 9 iyun. – s. 3-4.
2. Azərbaycan Qranada görüşündən imtina etdi // <https://metbuat.az/news/1482002/azerbaycan-qranada-seherinde-planlasdirilan-besterefli-gorus.html>
3. Mirzəyev, T. 2023-cü ilin icmalı: Zəfərdən zəfərə doğru Azərbaycan // <https://adpu.edu.az/index.php/az/xəbərlər/1323-2023-cü-ilin-icmalı-zəfərdən-zəfərə-doğru-azerbaycan>
4. Nurullayeva, K. Bakının Türkiyənin bu görüşdə iştirakı ilə bağlı təklifi olduqca konstruktiv təklif idi // <https://xalq.az/bakinin-turkiye-nin-bu-gorusu-d%C9%99-istiraki-il%C9%99-bagli-t%C9%99-klifi-olduqca-konstruktiv-t%C9%99-klif-idi-deputat/>
5. Yeni Azərbaycan Partiyasının VII qurultayında İlham Əliyevin giriş nitqi // <https://president.az/az/articles/view/50805>

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**THE ROLE OF COMMON IDIOMS IN TURKISH AND KAZAKHS IN LANGUAGE
TEACHING**

TÜRKÇE VE KAZAKÇA ORTAK DEYİMLERİN DİL ÖĞRETİMİNDEKİ ROLÜ

Shynar AUYELBEKOVA

PhD., assos.prof. SDU University. Center for Multidisciplinary Education. Kaskelen/Kazakhstan

ÖZET

Makalede akraba diller arasındaki tarihi ve kültürel bağlar bağlamında ortak Türkçe-Kazakça kelime hazinesinden yararlanarak, Türk-Kazak dillerinin öğretilmesinde anlamca yakın deyimler sözlüğü oluşturmayı ve bu alanda yeni teknolojilerin kullanılması araştırılır. Türkçe ve Kazakça deyim öğretiminde öğrenme teorisi, yeni teknoloji kullanımı, içerik belirleme ve mevcut öğretim stratejileri tartışılmıştır. Araştırmanın sonucu olarak, dil öğretimi alanında, (Türkçe öğretim) yapılan çalışmaların verileri analiz edildi ve öneriler sunuldu. Türk ve Kazak dillerinde 300 civarında ortak deyimler tespit edildi. Dil öğreniminde, Türkçe-Kazakça, Kazakça-Türkçe öğretiminde iki dildeki ortak deyimlerin öğretilmesi yararlı olabileceği sonucuna varılmıştır. Araştırma çalışmasının bulguları ve sonuçları, hem dil öğrenenler hem de öğretmenler için pratik öğretim materyalleri sunarak dil öğretimi alanının gelişimine katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Deyim öğretimi, Türkçe, Kazakça, öğretim teknolojileri, deyimler sözlüğü

ABSTRACT

The article examines the use of shared Turkish-Kazakh vocabulary within the historical and cultural ties between the two languages. It investigates the creation of a dictionary of idioms with similar meanings for teaching Turkish and Kazakh, and the integration of new technologies in this process. The study discusses learning theories, the application of new technologies, content selection, and contemporary teaching strategies for Turkish and Kazakh idioms. By analyzing data from language teaching studies, particularly in Turkish, the research offers recommendations. The study identifies and includes approximately 300 common idioms in Turkish and Kazakh in the appendix. It concludes that teaching these shared idioms can aid in language learning for both Turkish-Kazakh and Kazakh-Turkish contexts. The research findings provide valuable teaching materials for both language learners and educators, thus contributing to the advancement of language teaching.

Keywords: Idioms teaching, Turkish, Kazakh, technologies teaching, dictionary of idioms

Giriş

Deyimleri, öğrendiğimiz dilde daha akıcı ve anlatmak istediğimiz şeyi kısa ve net bir şekilde ifade etmek için kullanırız. Deyimlerde kültür kodları saklıdır. Bilimsel araştırmalar, dil öğrenenler için deyimlerin önemli olduğunu göstermiştir. (Boers, F., Eyckmans, J., & Stengers, H., 2007). Türkçe öğretiminde kelime hazinesi ediniminde deyimlerin zengin ifade gücü, kültürlerin özelliklerini taşıma sıfatından yararlanacağız. Tarafımızdan hazırlanacak Türkçe-Kazakça, Kazakça - Türkçe ortak deyimler sözlüğü, iki dilli dil öğretiminde teknoloji kullanımı alanında web tabanlı web

siteleri oluşturmak için içerik olarak hazırlanacak ve dil öğretimi alanında dil öğrenenlere ve dil öğretenlere pratik materyal olarak sunulacak.

1. Kazakça ve Türkçe'deki anlamca yakın ve ortak eş anlamlı deyimleri tespit etmek. Türkçe – Kazakça, aynı şekilde Kazakça-Türkçe iki dilli ortak deyimler sözlüğünü oluşturmaktır.
2. Türkçe-Kazakça deyimleri öğretmek için teknolojiye dayalı öğretim yaklaşımları geliştirmek. Türkçe-Kazakça öğretiminde kullanılmak üzere web tabanlı, bilgisayar destekli web site için içerik oluşturmak. Araştırmamız aşağıdaki sorulara cevap arayacaktır:

Türkçe-Kazakçada eş anlamlı veya yakın anlamlı ortak deyimler hangileridir?

Teknolojiyi kullanarak edinilen dilde kelime hazinesini, özellikle deyimleri etkili bir şekilde nasıl öğretebiliriz? Bu öğretim yöntemlerinin dil yeterliliğine nasıl etkisi vardır?

Araştırmamızın sonucunda dil öğrenme metodolojisi alanında bu yaklaşımların ne kadar etkili olduğu değerlendirilecek. Teknolojik deyim öğretiminin dil yeterliliğini ve kültürel anlayışı önemli ölçüde geliştirebileceğini gösteren sonuçlar bağlamında (Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. 2014). Multimedya kaynakları, etkileşimli alıştırmalar ve mobil uygulamalar, deyim öğrenmesini daha ilgi çekici ve etkili hale getirebilir. (Mayer, R. E. 2001).

Yöntem

Bu çalışmada nicel ve nitel verileri birleştiren karma yöntem kullanılmıştır.

Veri toplama:

Veriler dil biliminin deyimler konusunu inceleyen kaynakları tarama yoluyla toplanmıştır. Dil öğretiminde teknolojileri kullanma sınıf çalışması gözlemleri yoluyla toplanarak, Türk dili öğrenen üniversite öğrencilerinin notları üzerinden ön ve son testler, öğrenci geri bildirimleri ve gözlemler aracılığıyla bunların etkililiği değerlendirildi. Türk dili öğretiminde teknolojik araçların yanı sıra ortak Türkçe-Kazakça 300 civarında Türkçe ve Kazakça deyimleri kapsayan deyimler sözlüğü yapılmıştır.

Sözlük, Türkçe ve Kazak edebi dilinde kullanılan deyimlerin onları oluşturan birinci kelimesinin alfabetik sırasıyla dizilmiştir. Deyimler üç bölüme sınıflandırıldı. Birinci olarak, Türkçe deyimlerin anlamca ortak veya anlam sınırı yakın Kazakçadaki eş anlamlı deyimlerimiz deyimler iki dildeki deyimler sözlüğünü tarama yoluyla tespit edildi. İkinci olarak, deyimleri oluşturan kelimelerin aynı olsa da, farklı anlama gelebilecek deyimler toplandı. Üçüncü olarak, deyimleri oluşturan kelimeler farklı olup, anlamca yakın olan deyimler ayrı sınıflandırıldı. Kazakça deyimlerin Türkçe açıklaması verildi, Türkçe deyimlerin Kazakça, Kazakça deyimlerin Türkçe kelime aktarması yazıldı. Sözlük üç bölümden oluşur:

I. Türkçe - Kazakça eşanlamlı, deyimleri oluşturan kelimeler aynı deyimler.

Örneğin: Adımını denk atmak (Akyalçın, 2012) =Аяғын аңдап басты (Kenesbayev, 2007)

Tablo 1

№	Türkçe	Kazakça
1	Adımını denk atmak (Bir olay veya kişi karşısında ölçülü davranmak).[N. A.s.47]	Аяғын аңдап басты. (Dikkatli, tedbirli davranmak). [Ы. К.6.97]
2	Ağzını sulandırmak (Karşıdakinin özenmesine, onu çok istemesine neden olmak). [N.A.s.50]	Аузынан суы ақты. (Hayran oldu, özendi) [Ы. К.6.84]
3	Ağzı yanmak (Bir şey yüzünden büyük zarar görmek.) [N.A. s.55]	Аузы күйді (Büyük zarar gördü, şanssızlığa uğradı) [Ы.К. 6.81]
4	Baş/başını alamamak (İçinde bulunduğu uğraştırıcı durumdan yakasını kurtaramamak. [N.A. s.130]	«Бас алмады» (Başını kaldırmadan çalışmak, uğraşmak) [Ы.К. 6.118]
5	Başı göge ermek / değmek (Çok sevinip böbürlenmek.) [N.A. s.132]	«Төбесі көкке жетті / төбесі көкке екі- ақ елі жетпеді» (Çok sevinmek, mutlu olmak) [Ы.К. 6. 687]
6	Göz açıp kapayana / kapayınca kadar / değin (Ansızın, çok az bir zaman diliminde.) [N.A. s.292]	Көзді ашып жұмғанша (Лезде, аз ғана уақыт ішінде) [Ы.К. 6.327]

II. Türkçe-Kazakça deyimler anlam bakımından yakın, deyimleri oluşturan kelimeleri farklı olan deyimler.

Örneğin: Ağzından ateş saçmak ≈ Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады.

№	Türkçe deyim ve Türkçe açıklaması	Kazakça deyim ve Türkçe açıklaması
1	Ağzından ateş saçmak (Bir durum, kişi hakkında tehditkar konuşmak. Çok öfkelenmiş durumda konuşmak.) [N.A. s.57]	Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады (Çok öfkelenmiş durumda konuşmak, küfür etmek) [Ы.К. 6.83]
2	Bir bardak suda fırtına çıkarmak / koparmak (Aslında küçük olan bir sorun veya anlaşmazlık bir durumda konuyu büyük bir olay durumuna getirmek, ortalığı karıştırmak.) [N.A. s.152]	Түймедейді түйедей қылды (Küçük olan bir sorun veya anlaşmazlık bir durumunda konuyu büyük bir olay durumuna getirmek) [Ы.К. 6.703]
3	Kulpunu bulmak (Bir şeyin çözümünü ya da kilit, yasal noktasını bulmak. Fırsatını yakalamak) [N.A. s.384]	Көзін тапты (İşin çözümünü, püf noktasını bulmak)[Ы.К. 6. 337].
4	Ok yaydan çıkmak / fırlamak (Bir işte artık dönülmeyecek bir aşamada olduğunu anlatmak için söylenir) [N.A. s.415]	Болары болып, бояуы сіңген (Bir işte artık dönülmeyecek bir aşamada olduğunu anlatmak için söylenir) [Ы.К. 6. 158].
5	Aynı tas aynı hamam (Hiç bir değişikliğin olmadığını, kişinin veya düzenin eskisi gibi devam ettiğini anlatmak için söylenir) [N.A. s.119]	Баяғы жартас сол жартас (Hiç bir değişikliğin olmadığını, kişinin veya düzenin eskisi gibi devam ettiğini anlatmak için söylenir) [Ы.К. 6. 155]

III. Türkçe-Kazakça deyimleri oluşturan kelimeler aynı, fakat anlamları farklı kelimeler.

Örneğin: Açtı ağzını yumdu gözünü ≠ Аузын ашып, көзін жұмды.

Türkçe-Kazakça deyimleri oluşturan kelimeler aynı, fakat anlamları farklı deyimler

Tablo 2.

№	Türkçe deyim	Kazakça deyim ve Türkçe açıklaması
1	Açtı ağzını yumdu gözünü (Öfkeli bir biçimde, ağzına gelen şeyi söylemek) [N.A. S.46]	Аузын ашып, көзін жұмды. (Şaşırarak, hayran kalmak) [Ы.К. 856]
2	Ağzından burnundan gelmek (Bir şeyi yaptığına, söylediğine pişman olmak.) [N.A. s.58]	Аузы-мұрнынан келді (İyice doldu) [Ы.К. 6.83]
3	Ağzıyla kuş tutmak (Yapabilmesi çok güç bir işi yapmak, büyük emekler harcamak. Olağan üstü bir işi başarmak.) [N.A. s.63]	Аузымен құс тістеген» (1. Çevik, hızlı. 2. Yerinde konuşan, anlamlı konuşan) [Ы.К. 6.82]
4	Baş yarıp, göz çıkarmak (Bir işi eksik, kusurlu yapmak.) [N.A. s.131]	Бас жарып, көз шығарып барады (Kimseyi dinlemedi, kendi bildiğini yaptı. Yaramazlık yaptı, ikna olmadı) [Ы.К. 6.120]
5	Bel bağlamak Kendisine yardımcı olacağını inanıp bir kimseye ya da bir şeye aşırı bir beklentiye güvenmek) [N.A. s.140]	Бел байлады (буды) / белді бекем байлады (Ciddi bir şekilde bir işi ele almak, risk almak) [Ы.К. 6.140]

Tartışma

Dil öğretiminde öğrenilen dildeki kelime hazinesinin edinilmesi, özellikle deyimlerin öğrenilmesi önemlidir. Sözcükler dil geçmişinin kültürel kodlarını barındırır. Batı dillerinde "idiom", Rusçada "fraziologizm", Kazakçada "Turaqtı Tirkes" olarak bilinen deyimler, hemen hemen bütün dillerde mevcuttur. Deyimlerin dil biliminde teorik kuramını 1944 yılında rus bilim adamı V.V. Vinogradov çalışmasıyla yapıldı. (Vinogradov, 1977). Sonradan diğer Türk dillerinde de deyimlerle ilgili bilimsel çalışmalar yapıldı. Kazak bilim adamı S. K. Kenesbayev 1944 yılında doktora tezi olarak araştırmaya başlayan deyimler konusu Kazakçadaki deyimleri geniş çapta ele alan bilimsel çalışma oldu. "Kazak Tilinin Fraziyalogiyalaq Sözdigi. 1977, 712b" (Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü) sözlüğünde Kazakçadaki 10 bin deyime açıklama yapıldı. (Kenesbayev,1977) Kazakça- Rusça deyimler sözlükleri yapıldı. (Kojahmetova, 1988); Balakaev, 1989). Bolganbayulı, 1997).

Uzun yıllır Türkçe öğretimi tecrübemde tarihsel, medeni ve akraba diller olarak kelime hazinesinde çok benzerlik gösteren Kazakça ve Türkçe, iki dilli eğitiminde bu ortak tarafları dil öğretimin kolaylaştırma yönünde kullanırsak, yararlı olacağı tecrübesini edindim. Türkçe ve Kazakça iki dilli eğitimde dil öğrenmeyi kolaylaştırabilecek birçok deyime sahiptir. Araştırma sürecinde ortak veya anlamca yakın Türkçe-Kazakça çok sayıda deyimlerin olmasına rağmen, dil öğretiminde Türkçe-Kazakça deyimlerinin öğretilmesi için bu alana özel olarak hazırlanmış kaynak ve metodoloji kitapları henüz yapılmadığı tespit edilmiştir. Türkçe ve Kazakça anlamca yakın veya ortak deyimler sözlüğü henüz bulunmuyor ve her iki dil için de sözlük mevcut değildir. Yapılmış Türkçe-Kazakça ortak deyimler sözlüklerinde sadece iki dilde kelimeler düz aktarma yoluyla çevirilmiştir. Rısbayeva A., Nazarova A., Qusayınova A., Türikşe-Qazaqşa, Qazaqşa-Türikşe sözdik (Рысбаева Ә., Назарова А., Құсайынова Ә. Түрікше-қазақша, Қазақша-Түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік. 2-басылым, Алматы, 2014) çalışmasında Kazakçadaki 667 deyim deyimleri oluşturan kelimelerin düz aktarma yoluyla Türkçe karşılığı verilmiştir. (Rısbayeva, 2014).

“Fraziologizm birliđi, anlam bađlamında onu oluřturan bileřenlerinin sayısına bađlı kalmaksızın, bir bütün kavram olarak birleřir ve böylece anlamca uygun dildeki kelime birliđine yaklařır. Fraziologiya birlikleri yalnızca nesnelere, olguları ve kavramları adlandırmakla kalmayıp, aynı zamanda onların duygu yüklü, renklere bürünmüş görüntülerinin sıfatlarını ifade ettikleri için, içerikleri ve anlamsal kapsamaları bakımından sıradan sözcük birimlerinden farklılık gösterirler. Bununla birlikte, dildeki kelime birliđi olarak, anlam bakımından veya zıt anlam bakımından, ses (aynı seslerden oluşumu) fakat farklı anlam ifade etmesi veya aynı anda birkaç anlamı ifade etmesi bakımından kendine has sistem oluřturur” (Kaydar, 1998) Kazak dilinin bilim olarak gelişmesinde temel bilimsel çalışmalar yapan ordinarius profesör Abduali Kaydar’ın deyimlere veren bu açıklamasından ařađıdaki gibi sonuç çıkartılır.

1. Kaynak dildeki deyimleri öğrenilen dildeki deyimlere o deyimleri oluřturan kelimeleri düz aktarma yoluyla tercüme etmek dođru bir yöntem olmayabilir. Sebebi deyimleri oluřturan kelimelerin anlamları o deyimler ifade edecek anlamlardan farklı olabilir.
2. Kaynak dildeki deyimün bünyesindeki kelimeler ikinci dilde bulunmayabilir.
3. Kaynak dildeki deyimlerdeki kelimeler aynı seslerden oluşsa da, farklı anlamlara gelebilir.

Sonuçlar

Türkçe ile Kazakça arasında 300 civarında ortak deyim bulundu. Ön ve son testlerde deyimlerin anlaşılması ve kullanılması önemli ölçüde iyileřti. Öğrencilerin geri bildirimleri, daha fazla katılımı ve daha fazla motivasyonu vurguladı.

Sınırlamalar

Arařtırmanın örnekleme büyüklüğü kısıtlıydı ve sonuçları dođrulamak için daha büyük bir grupla daha fazla arařtırma yapmak gerekiyordu. Çözüm Ortak Türkçe-Kazakça deyimlerin öğretilmesinde yeni teknolojilerin kullanılmasının iki dilli eğitimi geliřtirmede faydalı olduđu gösterilmiřtir. Bu çalışma, eğitimcilere teknoloji tabanlı stratejiler uygulamak için bir temel sađlar ve bu alanda daha fazla arařtırma yapılması gerektiđini vurgular.

Öneriler: Ortak Türkçe-Kazakça deyimlerin öğretilmesinde yeni teknolojilerin kullanılmasının iki dilli eğitimi geliřtirmede faydalı olduđu gösterilmiřtir. Bu çalışma, eğitimcilere teknoloji tabanlı stratejiler uygulamak için bir temel sađlar ve bu alanda daha fazla arařtırma yapılması gerektiđini vurgular.

Кайнаққа

1. Boers, F., Eyckmans, J., & Stengers, H. (2007). Presenting figurative idioms with a touch of etymology: More than mere mnemonics?. *Language Teaching Research*, 11(1), 43-62.
2. Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. (2014). Technologies for foreign language learning: A review of technology types and their effectiveness. *Computer Assisted Language Learning*, 27(1), 70-105.
3. Mayer, R. E. (2001). *Multimedia learning*. Cambridge University Press.
4. Necmi Akyalçın. *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikler Deyimlerimiz*. Eğitim kitap basımevi, Ankara, 2012.
5. Kenesbayev İsmet. *Frazeologiyalıq sözdik*. Almatı, Arıs. 2007. (Фразеологиялық сөздік).
6. Vinogradov. *Ob osnovnih tipah frazeologičeskikh edinits v russkom yazıke*. -M, 1977. (Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Избранные труды. лексикология и лексикография).

7. Kenesbayev. S. K. “Kazak Tilinin Fraziyalogiyalaq Sözdigi. 1977,712b. (Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі).
8. Kojahmetova H. , Jaysakova R.E.; Kojakmetova Ş. O. Kazaksko-Russkii Frazelogicheskii Slovarç Alma-Ata, 1988, 222)7 (Казахско-русский фразеологический словарь).
9. Balakaeyev M. B, Korilenko M., M. Russko-Kazahskii frazeologicheskii slovar’ 1989, Alma-Ata. 228.(Русско-казахский фразеологический словарь.1989. 228с.
10. Bolganbayulı A., Qaliulu G. Qazirgi qazaq tilinin leksikologiası men frazeologiyası. Almatı, Sanat, 1997.-2557 (Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы).
11. Rısbayeva A., Nazarova A., Qusayınova A. Tүrikşe-Kazakşa, Kazakça-Tүrikşe Frazelogiyalıq Sözdik. (Түрікше-қазақша, Қазақша-Түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік. 2-басылым), 2014.
12. Kaidar. A., Qazaq tilinin özehti meseleleri.(Қазақ тілінің өзекті мәселелері, 1998, 208-20966).

**SOLUTION OF THE DIRAC EQUATION FOR A CHARGED LEPTON (ANTILEPTON)
IN A CONSTANT MAGNETIC FIELD**

SABIT, BIRCINS MAQNIT SAHƏSINDƏ YÜKLÜ LEPTON (ANTILEPTON) ÜÇÜN DIRAK
TƏNLIYININ HƏLLİ

СФИКСИРОВАННОЕ РЕШЕНИЕ УРАВНЕНИЯ ДИРАКА ДЛЯ ЗАРЯЖЕННОГО
ЛЕПТОНА (АНТИЛЕПТОНА) В ПОСТЯЯННОМ МАГНИТНОМ ПОЛЕ

Akbarova Nurida Yashar

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir elementar zərrəciklər fizikasının mühüm problemlərindən biri yüksək enerjili elementar zərrəciklərin qarşılıqlı təsirinin güclü xarici sahələrdə tədqiq olunmasıdır. Böyük Adron Kollayderində həyata keçirilən ALICE eksperimentində ağır ionların qeyri-mərkəzi toqquşmaları zamanı $10^{18} Qs$ tərtibli və hətta daha güclü maqnit sahələrinin yaranma bilməsinin istisna olunmaması yüksək enerjili elementar zərrəciklərin qarşılıqlı təsirinin ifratgüclü xarici maqnit sahələrində tədqiq olunması üçün ümidverici perspektivlər açır. Bu cür mühitlərə olduqca güclü xarici sahələrə astrofiziki obyektlərdə rast gəlinir. Neytron ulduzlarının maqnitoferasında olduqca güclü maqnit sahələri mövcuddur. Belə ki, həmin obyektlərdə mövcud olan güclü maqnit sahələrinin intensivliklərinin qiyməti Şvinger sahə intensivliyi tərtibində və hətta ondan böyük ola bilər: $H \geq H_0 = m_e^2 c^3 / e\eta = 4,41 \times 10^{13} Qs$. $H \sim 10^{15} Qs$ intensivlikli maqnit sahələrinə maqnetarlar adlanan anomal rentgen pulsarlarında və yumşaq qamma şüaların təkrarlayıcılarında rast gəlinir. İfratyeni ulduzların partlayışı zamanı isə $H \sim 10^{15} Qs - 10^{17} Qs$ tərtibli maqnit sahələri yaranır. Nisbətən kiçik intensivlikli maqnit sahələri ($H \sim 10^9 Qs$) ağ cırdan ulduzlarda müşahidə olunur. Yerdə laboratoriya şəraitində alınan maqnit sahələrinin intensivlikləri $H \sim 10^7 - 10^8 Qs$ tərtibinə yaxındır. Nisbətən zəif maqnit sahələri ($H \sim 10^4 Qs$) sürətləndiricilərdə (məsələn, Böyük Adron Kollayderinin ATLAS qurğusunda və müasir maqnit rezonans tomoqraf aparatlarında) tətbiq olunur. Güclü elektrik sahələrinə bir sıra kristallarda (o cümlədən monokristallarda) rast gəlinir. Məsələn, germanium kristalı $E \leq 10^{14} V/m$ intensivlikli güclü daxili elektrik sahəsinə malikdir. Germanium kristalına daxil olan zərrəciklə bağlı hesablama sistemindəki müşahidəçiyə nəzərən bu kristaldaxili elektrik sahəsi özünü güclü effektiv maqnit sahəsi kimi büruzə verir.

Açar sözlər: Neytron ulduzları, ifratyeni, yüklü lepton, Dirak tənliyi, polyarlaşma.

РЕЗЮМЕ

Одной из важных проблем современной физики элементарных частиц является исследование взаимодействия высокоэнергетических элементарных частиц в сильных внешних магнитных полях. Эксперимент ALICE, проведенный на Большом адронном

коллайдере, позволяет исследовать взаимодействие тяжелых ионов в немагнитных центральных столкновениях $10^{18} Qs$ и даже возможность образования более сильных магнитных полей. Это открывает перспективы для изучения взаимодействия высокоэнергетических элементарных частиц в сильных внешних магнитных полях. Такие условия часто встречаются в астрофизических объектах с сильными магнитными полями, таких как нейтронные звезды. Магнитные поля, наблюдаемые в магнитарах и повторяющихся мягких гамма-всплесках, могут быть на порядок выше интенсивности поля Шредингера $H \geq H_0 = m_e^2 c^3 / e\eta = 4,41 \times 10^{13} Qs$. $H \sim 10^{15} Qs$ Интенсивные магнитные поля наблюдаются в аномальных рентгеновских пульсарах и повторяющихся мягких гамма-всплесках, называемых магнитарами. $H \sim 10^{15} Qs - 10^{17} Qs$ также магнитные поля образуются при взрывах сверхновых звезд. Относительно слабые магнитные поля

($H \sim 10^9 Qs$) наблюдаются в белых карликах. Интенсивность магнитных полей, полученных в лабораторных условиях на Земле, близка к порядку $H \sim 10^7 \div 10^8 Qs$. Магнитные поля $H \sim 10^4 Qs$ порядка применяются в ускорителях (например, в ATLAS Большого адронного коллайдера и современных аппаратах магнитного резонанса томографа). Также сильные электрические поля $E \leq 10^{14} V/m$ встречаются в некоторых кристаллах, например, в монокристаллах германия, где внутреннее электрическое поле может рассматриваться как эффективное магнитное поле.

Ключевые слова: Нейтронные звёзды, сверхновых, заряженный лептон, уравнение Дирака, поляризация.

ABSTRACT

One of the important problems of modern particle physics is the study of the interactions of high-energy elementary particles in strong external magnetic fields. The ALICE experiment, conducted at the Large Hadron Collider, allows the investigation of heavy ion interactions in non-magnetic central collisions and even the possibility of creating stronger magnetic fields $10^{18} Qs$. This opens up prospects for studying the interactions of high-energy elementary particles in strong external magnetic fields. Such conditions are often found in astrophysical objects with strong magnetic fields, such as neutron stars. The magnetic fields observed in magnetars and repeating soft gamma-ray bursts can be an order of magnitude higher than the Schwinger field intensity $H \geq H_0 = m_e^2 c^3 / e\eta = 4,41 \times 10^{13} Qs$. $H \sim 10^{15} Qs$ Intense magnetic fields are observed in anomalous X-ray pulsars and repeating soft gamma-ray bursts, called magnetars. $H \sim 10^{15} Qs - 10^{17} Qs$ Magnetic fields also form during supernova explosions. Relatively weak ($H \sim 10^9 Qs$) magnetic fields are observed in white dwarfs. The intensity of magnetic fields produced under laboratory conditions on Earth is close to the order of magnitude $H \sim 10^7 \div 10^8 Qs$ Magnetic fields of this order are used in accelerators (for example, in the ATLAS of the Large Hadron Collider and modern magnetic resonance imaging machines). Strong electric fields $H \sim 10^4 Qs$ are also found in some crystals, for example, in germanium single crystals, where the internal electric field can be considered as an effective magnetic field.

Keywords: Neutron stars, supernova, Charged lepton, Dirac equation, Polarization

Xarici elektromaqnit sahəsinin A^μ 4-ölçülü potensialının kalibrləşməsinin

$$A^\mu = (0, 0, xH, 0), \quad (1)$$

şəklində seçildiyi və maqnit sahəsinin $\vec{H}$ intensivlik vektorunun z - oxu boyunca yönəldiyi halda Hamilton formasında yazılmış Dirak tənliyi

$$i\eta \frac{\partial \psi}{\partial t} = [\alpha_1 p_x + \alpha_2 (p_y + eHx) + \alpha_3 p_z + \rho_3 m_l] \psi \quad (2)$$

şəklində olur [5,6]. Burada p_x, p_y, p_z – yüklü leptonun (antileptonun) impulsunun komponentləri, m_l – yüklü leptonun (antileptonun) kütləsi, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ – məlum γ^0, γ^i Dirak matrislərindən [4] düzəldilmiş $\alpha^i = \gamma^0 \gamma^i$ matrislərinin ayrı-ayrı komponentləri və $\beta \equiv \rho_3 = \gamma^0$.

Standart təsvirdə Dirak matrisləri aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\gamma^0 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, \quad (3)$$

$$\gamma^i = \begin{pmatrix} 0 & \sigma_i \\ -\sigma_i & 0 \end{pmatrix}, \quad (4)$$

$$\gamma^5 = \gamma_5 = -i\gamma^0 \gamma^1 \gamma^2 \gamma^3 = -\begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}. \quad (5)$$

Burada σ_i aşağıdakı kimi təyin edilən Pauli matrisləridir [4]:

$$\sigma_1 = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad (6)$$

$$\sigma_2 = \begin{pmatrix} 0 & -i \\ i & 0 \end{pmatrix}, \quad (7)$$

$$\sigma_3 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}. \quad (8)$$

Sabit, bircins maqnit sahəsində yüklü lepton (antilepton) üçün Dirak tənliyinin həlli Dekart koordinatlarında aşağıdakı dalğa funksiyası ilə verilir [3,6]:

$$\psi(t, \mathbf{p}) = \frac{(eH)^{1/4}}{\sqrt{L_y L_z}} \exp(-i\varepsilon Et + i\varepsilon p_y y + i\varepsilon p_z z) \begin{pmatrix} C_1 u_{n-1}(\eta) \\ iC_2 u_n(\eta) \\ C_3 u_{n-1}(\eta) \\ iC_4 u_n(\eta) \end{pmatrix} \quad (9)$$

Burada $\varepsilon = \pm 1$ – enerjinin işarəsi, L_y , L_z isə, uyğun olaraq, y - və z - oxları boyunca yönəlmiş normallaşdırıcı uzunluqlardır. Yüklü lepton üçün $\varepsilon = +1$ götürülür və bu, müsbət tezlikli həllə uyğun gəlir. Yüklü antilepton üçün isə $\varepsilon = -1$ götürülür və bu, mənfi tezlikli həllə uyğun gəlir. Yüklü leptonun (antileptonun) (9) ifadəsi ilə verilən dalğa funksiyasına daxil olan

$$\eta = (eH)^{1/2} \left[x + \varepsilon \frac{p_y}{eH} \right], \quad (10)$$

kəmiyyəti ölçüsüz parametrdir. Sabit, bircins maqnit sahəsində yüklü leptonun (antileptonun) dalğa funksiyası n, p_y, p_z, ζ kvant ədədləri ilə təyin olunur. $n = 0, 1, 2, \dots$ – baş kvant ədədi olub, eninə impulsun $p_{\perp}$ qiymətini və eyni zamanda $n \gg 1$ olan halda kvaziklassik orbitin radiusunu müəyyən edir

$$p_{\perp} = (2eHn)^{1/2}, \quad (11)$$

$$R = \frac{p_{\perp}}{eH} = \left(\frac{2n}{eH} \right)^{1/2}. \quad (12)$$

p_y kvant ədədi yüklü leptonun (antileptonun) orbitinin mərkəzinin koordinatını müəyyən edir:

$$x_0 = -\frac{p_y}{eH}. \quad (13)$$

İmpulsun maqnit sahəsi istiqaməti boyunca proyeksiyası p_z kvant ədədi ilə müəyyən edilir. ζ – spin kvant ədədi olub, yüklü leptonun (antileptonun) spininin onun ümumiləşmiş impulsu boyunca və ya ümumiləşmiş impulsa perpendikulyar olan maqnit sahəsi boyunca proyeksiyasını müəyyən edir və $\zeta = \pm 1$ qiymətlərini alır. (9) ifadəsindəki C_i əmsalları sabit spin əmsallarıdır və bu əmsallar yüklü leptonun və ya antileptonun spininin eninə və ya uzununa polyarlaşma hallarından asılı olaraq müxtəlif olur.

Yüklü leptonun (antileptonun) spininin eninə polyarlaşması halı polyarlaşma tenzorunun maqnit sahəsi boyunca yönəlmiş komponenti olan μ_3 spin operatoru [6] ilə təsvir olunur:

$$\mu_3 = \Sigma_3 + i\gamma^0 \gamma^5 \left(\hat{\Sigma} \times \hat{P} \right)_z = \frac{E}{m_l} \gamma^0 (\Sigma_3 + \gamma^5 p_z). \quad (14)$$

Burada $\hat{P} = -i\hat{\nabla} + e\hat{A}$ – kinetik impuls operatoru və m_l – yüklü leptonun (antileptonun) kütləsidir.

Bu halda yüklü leptonun (antileptonun) ψ dalğa funksiyası μ_3 spin operatorunun məxsusi funksiyasıdır:

$$\mu_3\psi = \frac{E_{\perp}}{m_l}\zeta\psi. \quad (15)$$

Burada

$$E_{\perp} = \sqrt{E^2 - p_z^2}. \quad (16)$$

$p_z = 0$ olduqda μ_3 operatoru eninə polyarlaşmanı dəqiq təsvir edir. $p_z \neq 0$ olduqda isə sahə boyunca (və ya onun əksinə) olan polyarlaşmadan danışmaq daha dəqiq olar [6]. Yüklü leptonun (antileptonun) spininin eninə polyarlaşması halında $\zeta = +1$ qiyməti spinin maqnit sahəsi istiqaməti boyunca yönəlməsinə, $\zeta = -1$ qiyməti isə spinin maqnit sahəsinin əksi istiqamətində yönəlməsinə uyğun gəlir. Eninə polyarlaşma halında yüklü leptonun (antileptonun) spin əmsalları [6] aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\begin{pmatrix} C_1 \\ C_2 \\ C_3 \\ C_4 \end{pmatrix} = \frac{1}{2\sqrt{2}} \begin{pmatrix} B_3(A_4 + A_3) \\ B_4(A_4 - A_3) \\ B_3(A_3 - A_4) \\ B_4(A_3 + A_4) \end{pmatrix} \quad (17)$$

Burada

$$A_3 = \sqrt{1 + \varepsilon \frac{p_z}{E}}, \quad (18)$$

$$A_4 = \varepsilon\zeta \sqrt{1 - \varepsilon \frac{p_z}{E}}, \quad (19)$$

$$B_3 = \sqrt{1 + \zeta \frac{m_l}{E_{\perp}}}, \quad (20)$$

$$B_4 = \zeta \sqrt{1 - \zeta \frac{m_l}{E_{\perp}}}. \quad (21)$$

Yüklü leptonun (antileptonun) uzununa polyarlaşma halı ümumiləşmiş spirallıq operatoru [6]

$$\hat{\Sigma} \hat{P} = \gamma^5 (m_l \gamma^0 - E) \quad (22)$$

ilə təsvir olunur və aşağıdakı tənliyi ödəyir:

$$(\vec{\Sigma} \cdot \vec{P})\psi = \zeta p \psi. \quad (23)$$

Burada $\vec{\Sigma}$ – yüklü leptonun (antileptonun) spin operatoru, $\vec{P}$ – yüklü leptonun (antileptonun) ümumiləşmiş impuls operatoru və $p = (E^2 - m_l^2)^{1/2}$. Yüklü leptonun (antileptonun) spininin uzununa polyarlaşması halında $\zeta = +1$ qiyməti spinin ümumiləşmiş impuls boyunca yönəlməsinə uyğun gəlir və bu cür zərrəcik «sağ» polyarlaşmış zərrəcik adlanır. Uzununa polyarlaşma halında $\zeta = -1$ qiyməti spinin ümumiləşmiş impulsun əksi istiqamətində yönəlməsinə uyğun gəlir və bu cür zərrəcik «sol» polyarlaşmış zərrəcik adlanır. Uzununa polyarlaşma halında yüklü leptonun (antileptonun) spin əmsalları [6] aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\begin{pmatrix} C_1 \\ C_2 \\ C_3 \\ C_4 \end{pmatrix} = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} A_1 B_1 \\ A_1 B_2 \\ A_2 B_1 \\ A_2 B_2 \end{pmatrix}. \quad (24)$$

Burada A_1, A_2, B_1, B_2 aşağıdakı düsturlarla verilən əmsallardır:

$$A_1 = \sqrt{1 + \varepsilon \frac{m_l}{E}} \quad (25)$$

$$A_2 = \varepsilon \zeta \sqrt{1 - \varepsilon \frac{m_l}{E}} \quad (26)$$

$$B_1 = \sqrt{1 + \zeta \frac{P_z}{\sqrt{E^2 - m_l^2}}} \quad (27)$$

$$B_2 = \zeta \sqrt{1 - \zeta \frac{P_z}{\sqrt{E^2 - m_l^2}}}. \quad (28)$$

Spin əmsalları aşağıdakı normallaşma şərtini ödəyir:

$$\sum_{i=1}^4 |C_i|^2 = 1 \quad (29)$$

Sabit, bircins maqnit sahəsində yüklü leptonun (antileptonun) (9) ifadəsi ilə verilən dalğa funksiyasına daxil olan $u_n(\eta)$ funksiyaları Ermit funksiyaları adlanır və

$$u_n(\eta) = (2^n n! \pi^{1/2})^{-1/2} e^{-\eta^2/2} H_n(\eta) \quad (30)$$

düsturu ilə təyin edilir. Burada $H_n(\eta)$ Ermit polinomları olub

$$H_n(\eta) = (-1)^n e^{\eta^2} \frac{d^n e^{-\eta^2}}{d\eta^n} \quad (31)$$

ifadəsi ilə verilir.

Sabit, bircins maqnit sahəsində yüklü leptonun (antileptonun) enerjisi [6] üçün

$$E = E_{n,p_z} = \sqrt{m_l^2 + 2eHn + p_z^2} \quad (32)$$

düsturu doğrudur.

Neytrino ossilyasiyalarına [1, 2] dair son eksperimentlərin nəticələri [7] neytrionun (antineytrionun) sıfırdan fərqli çox kiçik kütləyə malik olmasını sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, neytrinoların kütləyə malik olmasını sübut edən neytrino ossilyasiyalarının kəşfinə görə Takaaki Kajitaya və Artur Mak Donald 2015-ci ildə fizika üzrə Nobel mükafatı verilmişdir [8]. Lakin neytrionun (antineytrionun) kütləsi onun səciyyəvi enerjisi, yüklü leptonların enerjiləri və kütlələri, o cümlədən, reaksiyalarda ötürülən enerji ilə müqayisədə çox-çox kiçik olduğuna görə biz bu məqalədə Kainatda yalnız «sol» neytrinoların və «sağ» antineytrinoların mövcud olduğu kütləsiz neytrino (antineytrino) modelinə baxırıq.

Neytrino aşağıdakı dalğa funksiyası ilə təsvir olunur:

$$\psi_\nu(x) = \frac{1}{\sqrt{2\omega V}} u(k) e^{-ikx} \quad (33)$$

Burada $u(k)$ – neytrionun bispinor amplitududur və onun üçün

$$\frac{1 + \gamma^5}{2} u(k) = u(k) \quad (34)$$

münasibəti doğrudur. (33) ifadəsində k – neytrionun 4-ölçülü impulsu, ω – neytrionun enerjisi, $V = L_x L_y L_z$ – normallaşdırıcı həcm, L_x, L_y, L_z isə, uyğun olaraq,

x -, y - və z - oxları boyunca yönəlmiş normallaşdırıcı uzunluqlardır. (34) münasibətini ödəyən neytrino «sol» neytrino adlanır.

Antineytrino

$$\psi_{\bar{\nu}}(x) = \frac{1}{\sqrt{2\omega V}} v(k) e^{ikx} \quad (35)$$

dalğa funksiyası ilə təsvir olunur. Burada ω , k və $v(k)$, uyğun olaraq, antineytrionun enerjisi, 4-ölçülü impulsu və bispinor amplitududur.

Bu məqalə sabit və bircins maqnit sahəsində yüklənmiş lepton (və ya antilepton) üçün Diraktənliyinin həllini təqdim edir. Məndə maqnit sahəsinin istiqamətindən asılı olaraq leptonun spin və istiqamətinin necə təyin olunacağı ətraflı araşdırılır. Bundan əlavə, leptonun (və ya

antileptonun) spininin uzunluğu və eninə palyarlaşması vəziyyəti müzakirə olunur. Dirak tənliyinin həlli vasitəsilə sabit maqnit sahəsində yüklü leptonun (antileptonun) davranışının necə tədqiq edilməsi və bu hissəciklərin spin və polyarizasiyası necə təyin ediləcəyi ətraflı izah edilir. Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, son təcrübələr neytrinoların (antineytrinoların) çox kiçik, lakin sıfırdan fərqli kütləyə malik olduğunu təsdiqləyib.

Ədəbiyyat

1. Биленький С. М. Смешивание и осцилляции нейтрино // Физика элементарных частиц и атомного ядра, 1987, т.18, вып.3, с.449-502.
2. Вольфенштейн Л., Бейер Ю. У. Нейтринные осцилляции и солнечные нейтрино // Успехи физических наук, 1990, т.160, вып. 10, с.155-171.
3. Каминкер А. Д., Яковлев Д. Г. К описанию релятивистского электрона в квантующем магнитном поле. Поперечные кинетические коэффициенты электронного газа // Теоретическая и математическая физика, 1981, т.49, №2, с. 248-260.
4. Окунь Л. Б. Лептоны и кварки. М: Наука, 1990, 346 с.
5. Соколов А. А., Тернов И. М., Жуковский В. Ч., Борисов А. В. Квантовая электродинамика. М.: Изд-во Московского университета, 1983, 312 с.
6. Соколов А. А., Тернов И. М. Релятивистский электрон. М: Наука, 1983, 304с.
7. Abdurashitov J. N. et al. (SAGE Collaboration). Measurement of the solar neutrino capture rate with gallium metal // Physical Review C, 1999, v.60, p.055801.
8. Ahmad Q. R. et al. (SNO Collaboration). **Measurement of the rate of $\nu_e + d \rightarrow p + p + e^-$ interactions produced by ^8B solar neutrinos at the Sudbury Neutrino Observatory** // Physical Review D, 2001, v.87, No7, p.071301.

A VALUE-BASED APPROACH TO EXPRESSIVE READING LESSONS

Prof. Dr. Nabat Jafarova

Azerbaijan State Pedagogical University

ABSTRACT

Defining the most appropriate ways to implement the value approach in expressive reading lessons is relevant to the needs of primary school teachers. For the successful implementation of value-based storytelling lessons in primary education classes, it is necessary to know the methodological foundations of reading literary and artistic works and prepare a system of appropriate tasks for students.

At this stage, it is necessary to select appropriate active teaching methods taking into account the age characteristics of children. This approach implies the goal of studying new methods not only for developing reading skills, but also for working with them.

The correct selection of literary and artistic works and the organization of their expressive reading play an important role in studying the material and moral values preserved by the Azerbaijani people throughout history. Therefore, in expressive reading lessons, it is necessary to create conditions for students to actively participate in the use of various, interesting teaching methods (games, creativity, debates, discussions, etc.) and expand their knowledge.

It should be taken into account that if literary works are not selected in accordance with the interests and needs of students, it will be difficult for them to successfully develop and acquire value in expressive reading lessons.

Therefore, it is important to prioritize innovative approaches in organizing the educational process to implement the new content specified in the curriculum. Identifying aspects that will help primary school students become literate and cultured members of society also creates the basis for the formation of values.

Formation of expressive reading skills of literary works in primary school students allows for the analysis of meanings in the work and understanding of deep meanings. This approach to expressive reading lessons plays an important role in the implementation of ideas in the work and the values conveyed by the author.

Keywords: curriculum, literary and artistic works, values, innovative teaching, expressive reading.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
IMPROVING THE REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

AZERBAYCAN'DA GİRİŞİMCİLİĞİN DÜZENLENMESİNİN İYİLEŞTİRİLMESİ

Umud Fazıl oğlu Hasanov

Gence Devlet Üniversitesi, doktora öğrencisi

ORCID: 0000-5678-2234-1126

ÖZET

Ülkede girişimcilik ve iş ortamının iyileştirilmesi, girişimcilik faaliyetlerinin düzenlenmesi sisteminin geliştirilmesi ve etkin koordinasyonun uygulanması, küçük ve orta ölçekli girişimciliğin rolünün ve rekabet edebilirliğinin artırılması hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 28 Aralık 2017 tarihli Kararnamesi ile kurumlar, Küçük ve Orta İşletmelerin Geliştirilmesi Ajansı kuruldu.

Küçük ve Orta İşletmelerin Geliştirilmesi Ajansı bilgilendirme, danışmanlık, eğitimler, hukuki yardım, diğer devlet kurumları ile koordinasyon, girişimcilerin pazara erişiminin iyileştirilmesi ve mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelere ve kendi işini kurmak isteyenlere hizmetler alanında destek sağlar.

Azerbaycan'da da yenilik politikalarının ilerlemesini sağlayan çeşitli devlet girişimleri ve normatif-hukuki temel bulunmaktadır. Bu düzenlemeler arasında "Patent Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti yasası ülkede buluşların oluşturulması, hukuki korunması ve kullanımı ile ilgili oluşan mal ve gayri mal ilişkilerini, "Fikri Mülkiyet Haklarının Korunması ve Korsanlığa Karşı Mücadele Hakkında" yasa fikri mülkiyet haklarının korunmasının sağlanması, fikri mülkiyet hakları sahiplerinin çıkarlarının korunması ve bu alandaki ihlallerin önlenmesi ile ilgili ilişkileri, "Bilim Hakkında" ve "Eğitim Hakkında" yasalar ise Azerbaycan'da bilimsel faaliyetin organizasyonu, yönetimi ve gelişimi alanlarında devlet politikasının temel ilkelerini belirler.

Çeşitli devlet programları çerçevesinde gençlerin istihdamının sağlanması, gençlerin girişimcilik faaliyetlerine teşvik edilmesi, iş inkübatörlerinin oluşturulması ile ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının belirlediği ilgili görevlerin icrası amacıyla Ekonomi Bakanlığı tarafından "Ekonomi Bakanlığı tarafından gençlerin istihdamının sağlanması, girişimcilik faaliyeti ile meşgul olmaya teşvik edilmesi, iş inkübatörlerinin oluşturulması ile ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen ilgili görevlerin icrası amacıyla Azerbaycan gençlerinin girişimcilik faaliyetlerine katılımına destek" projesi 2013 yılında hayata geçirilmeye başlandı. Proje çerçevesinde iş ve yatırım ortamının iyileştirilmesi amacıyla gençler için iş inkübatörlerinin oluşturulması öngörülmektedir.

Anahtar kelimeler: girişimciliğin düzenlenmesi, iş, devlet politikası, yenilik, ekonomik reformlar

ABSTRACT

To improve the entrepreneurship and business environment in the country, to develop the system of regulating entrepreneurial activities, and to implement effective coordination, as well as to increase the role and competitiveness of small and medium-sized enterprises, the Agency for the Development of Small and Medium Enterprises was established by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 28, 2017.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

The Agency for the Development of Small and Medium Enterprises provides support in areas such as information, consultations, training, legal assistance, coordination with other state institutions, improving entrepreneurs' access to the market, and services to micro, small, and medium-sized enterprises and those wishing to start their own business.

In Azerbaijan, there are also various state initiatives and a normative-legal framework that ensure the progress of innovation policies. Among these regulations, the "Patent Law" of the Republic of Azerbaijan governs property and non-property relations arising from the creation, legal protection, and use of inventions in the country, the "Law on Ensuring Intellectual Property Rights and Combating Piracy" governs relations arising from ensuring the protection of intellectual property rights, protecting the interests of intellectual property rights holders, and preventing violations in this area, and the "Law on Science" and the "Law on Education" determine the basic principles of state policy in the organization, management, and development of scientific activities in Azerbaijan.

Within the framework of various state programs, to ensure youth employment, encourage young people to engage in entrepreneurial activities, and create business incubators, the project "Supporting the Participation of Azerbaijani Youth in Entrepreneurial Activities" was implemented in 2013 by the Ministry of Economy to fulfill the relevant tasks set by the President of the Republic of Azerbaijan. Within the framework of the project, it is envisaged to create business incubators for youth to improve the business and investment environment.

Keywords: regulation of entrepreneurship, business, state policy, innovation, economic reforms

GİRİŞ

Ölkədə sahibkarlıq və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəli əlaqələndirmənin tətbiqi, kiçik və orta sahibkarlığın rolunun və rəqabət qabiliyyətinin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə müəssisələri, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi yaradıldı.

KOS-ların müasir tələblərə uyğun formalaşdırılması, KOS-ların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və institusional dəstək mexanizmlərinin yaradılması, sahibkarlığın hüquqi bazasının gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilməkdədir.

Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi məlumatlandırma, məsləhətləşmələr, təlimlər, hüquqi yardım, digər dövlət qurumları ilə əlaqələndirmə, sahibkarların bazara çıxışının yaxşılaşdırılması və mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə və öz fəaliyyətinə başlamaq istəyənlərə xidmətlər sahəsində dəstək verir.

Öz biznesini qurmaq və mövcud biznes fəaliyyətini genişləndirmək istəyən sahibkarlar Agentliyin müxtəlif şəhər və rayonlarında fəaliyyət göstərən Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinə (KOBİA) müraciət edə bilərlər. KOBİA mikro, kiçik və orta sahibkarlara məlumat, məsləhət, təlim, digər dövlət qurumları ilə koordinasiya, hüquqi yardım, vəkillik və biznesin yaradılması və inkişafı üçün təkmilləşdirilmiş bazara çıxış sahələrində dəstək, xidmətlər və xidmətlər göstərir.

ARAŞTIRMA VƏ BULGULAR

KOB Dostu KOBİA-nın mikro, kiçik və orta biznes üçün mühüm dəstək mexanizmlərindən biridir. "KOB-lərin dostu" fəaliyyət göstərən inzibati ərazidə kiçik və orta sahibkarlarla birbaşa əlaqə qurur, onların inkişaf təşəbbüslərini, potensial imkanlarını müəyyən edir, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına və mövcud müəssisələrin inkişafına çoxsaylı dəstək verir.

Müəssisələrin, sahibkarların qanuni mənafeələrinin qorunması böhrandan sonrakı dövrdə mühüm stimullaşdırma mexanizmidir. KOM-ların Dostu həmçinin sorğular və digər vasitələrlə KOM-ların ehtiyaclarını öyrənir və dövlət və özəl təşkilatlar tərəfindən onlara göstərilən xidmətlərə nəzarət edir.

Biznesin yaradılması və inkişafı, yeni məhsul və xidmətlərin istehsalı baxımından bazar araşdırmasının aparılması vacibdir. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası kimi qeyri-müəyyənlik dövründə biznes bazarı araşdırması aparmaq xüsusilə vacibdir. Belə ki, pandemiyanın yaratdığı çətinliklər və iqtisadi məhdudiyətlər şəraitində bazar araşdırması yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması üçün mövcud bazar vəziyyətini təhlil edərək sahibkarı mümkün risklərdən və əlavə xərclərdən sığortalayır.

KOM-lar üçün istehsal, əmək, logistika, uyğunluğun qiymətləndirilməsi, sertifikatlaşdırma, lisenziyalaşdırma və icazələr, marketinq, reklam və digər sahələrdə xərcləri azaltmaq, habelə yeni məhsul və ya xidmətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması məqsədilə daxili bazar araşdırmaları aparılır. Bu dəstək Agentliyin yardımı ilə mikro, kiçik və orta sahibkarlara verilir (Braunerhjelm, P.,2010:78).

Dəstək KOBİA tərəfindən təşkil edilir və ödənilir. Mikro sahibkarın müraciəti əsasında aparılan hər bir daxili bazar tədqiqatının dəyərinin 80%-ni, kiçik sahibkarın müraciəti əsasında aparılan hər bir daxili bazar tədqiqatının dəyərinin 50%-ni dövlət ödəyir. Orta sahibkarlıq subyektlərinin sahiblərinə təlimlər və seminarlar keçirilir, tədris prosesi zamanı müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə mütəmadi olaraq informasiya dəstəyi göstərilir. Hər bir daxili bazar araşdırması üçün ödənilən dəstəyin məbləği 20 min manatdan çox ola bilməz.

Bu günədək sahibkarların müraciətləri əsasında daxili bazarla bağlı 12 araşdırma aparılıb, nəticələri sahibkarlıq subyektlərinə təqdim edilib. Hazırda konsaltinq şirkətləri sahibkarların müraciətləri və KOBİA-nın sifarişləri əsasında 4 daxili marketinq araşdırması aparılır. Sahibkarların müraciətləri əsasında aparılan bazar araşdırmaları ilə yanaşı, KOBİA-nın təşəbbüsü ilə daxili bazar araşdırmaları da həyata keçirilir. Bu günə kimi optik şüşələr, boyalar, portativ soyuducu anbarlar, tekstil fabrikləri, məişət tullantıları üçün konteynerlər, reklam daşıyıcıları, avtomobil xidmətləri və məhsulları, şəxsi və korporativ geyimlər, minik və yük avtomobillərində yağ dəyişikliyi sahələrində 9 daxili bazar araşdırması aparılıb.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, mikro sahibkarın gəlir və mənfəətinin 75%-i vergiyə cəlb edilmir. Eyni zamanda, bu kateqoriyadan olan sahibkarlar əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar. Mikro və kiçik bizneslə məşğul olan startaplar "Startap" sertifikatını aldıqları tarixdən 3 il müddətinə gəlir vergisindən azaddırlar. Kiçik sahibkar illik amortizasiya normasını 1,5 əmsalına vurmaqla əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyasını tətbiq edə bilər. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, KOM klasterləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən KOS klaster şirkətləri 7 il müddətinə mənfəət vergisindən, torpaq vergisindən və əmlak vergisindən, habelə idxal olunan avadanlıqlara görə ƏDV-dən azaddırlar.

Startap müvafiq meyarlara cavab verən innovativ təşəbbüs əsasında həyata keçirilən və Startap Sertifikatı verilən biznes fəaliyyətidir. KOBİA buraxılış sertifikatının verilməsi üçün səlahiyyətli orqan kimi müəyyən edilmişdir.

Kiçik və orta biznes klasteri - müəyyən coğrafi ərazidə əlaqəli və bir-birini tamamlayan fəaliyyət sahələrini yerləşdirməklə ümumi infrastrukturun, texnologiyaların, vahid əmək bazarının və eyni və ya oxşar sənayedə yaranan xidmətlərin paylaşılması yolu ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulması, birgə fəaliyyət KOM klaster şirkətləri ilə onun iştirakçıları arasında əməkdaşlıq modelidir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində "KOB klaster şirkətləri" və "KOB klasterinin iştirakçıları" üçün bir sıra vergi güzəştləri müəyyən edilmişdir. KOBİA KOM klaster

şirkətlərinə və KOB klaster iştirakçalarına sertifikatların verilməsi üzrə səlahiyyətli orqan kimi təyin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində “KOB klaster şirkətləri” və “KOB klasterinin iştirakçıları” üçün bir sıra vergi güzəştləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, KOS klasterinə daxil olan şirkət 7 il müddətinə gəlir vergisi, torpaq vergisi və əmlak vergisi, maşın, texnoloji avadanlıq və konstruksiyaların idxalına görə ƏDV-dən azaddır. KOS klasterinin iştirakçısı 7 il ərzində əldə etdiyi mənfəətin əsaslı xərclərin ödənilməsinə sərf olunan hissəsi gəlir vergisindən azaddır. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi “Klaster şirkəti” sertifikatlarının verilməsi üzrə səlahiyyətli orqan təyin edilib.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlar dövlətin güzəştli kreditlərindən müxtəlif sahələrdə biznes qurmaq və inkişaf etdirmək üçün istifadə edə bilərlər. Sahibkarlar güzəştli şərtlərlə İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri və İnkişafı Agentliyi ilə əməkdaşlıq edən kredit təşkilatlarına müraciət etməlidirlər (Doğan, S., 2010).

Ölkəmizdə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və təşviqi və investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə 2016-cı ildən İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən sahibkarlara investisiya təşviqi sənədi verilir. Investisiya təşviqi sənədi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və “Gömrük tarifləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş güzəştlərin alınmasına əsas verən sənəddir. Investisiyalar Həvəsləndirici sənəd almış sahibkarlar 7 il müddətinə mənfəət və gəlir vergilərinin, əmlak və torpaq vergilərinin, habelə ƏDV-nin və idxal rüsumlarının 50 faizini ödəməkdən azad edirlər (Hine, D., Kapeleris, J., 2006).

KOS innovasiyaların təşviqi prosesinə fəal şəkildə töhfə verir. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə yaradıcılığın təşviqi istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdür. Belə ki, bu istiqamətdə Mingəçevir şəhərində və Pirallahı ərazisində Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılıb. Bundan əlavə, yüksək texnologiyaların inkişafı və yeni məhsulların hazırlanması, emalı və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 2016-cı ildə “AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” sərəncam imzalanıb.

Bundan başqa, 23 sentyabr 2016-cı il tarixində fəaliyyətə başlayan “ABAD” layihəsi də biznesin inkişafında mühüm rol oynayır. Onun əsas məqsədləri KOM-ların böyüməsini, eləcə də regionların və kənd təsərrüfatının inkişafını dəstəkləmək, məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək və rəqabətqabiliyyətli təsərrüfatların yaradılmasıdır (Kanellos, N., S., 2013).

Azərbaycanda da innovasiya siyasətinin irəliləyişini təmin edən bir sıra dövlət təşəbbüsləri və normativ-hüquqi baza mövcuddur. Belə ki, bu aktlar arasında “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ölkədə ixtiraların yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı yaranan əmlak və qeyri-əmlak münasibətlərini, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” qanun əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, əqli mülkiyyət hüquqları sahiblərinin mənafeələrinin müdafiəsi və bu sahədə pozuntuların qarşısının alınması ilə bağlı yaranan münasibətləri, “Elm haqqında” və “Təhsil haqqında” qanunlar isə Azərbaycanda elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahələrində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir.

KOS subyektlərinin bilik və bacarıqlarının artırılması dövlətin onların inkişafını dəstəkləmək üçün tətbiq etdiyi əlavə strategiyalardan biridir. Belə ki, bu istiqamətdə yeni şirkətlərin və biznes inkubatorların dəstəklənməsi, KOS-ların təlim və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi və genişləndirilməsi, qabaqcıl metodların tətbiqi, model firmaların inkişafı istiqamətində addımlar atılır (Cuervo, A., Ribeiro, D., ve Roig, S., 2007:98).

Bilirik ki, sahibkarlıq sahəsinin yüksəlişinin əsasını biznes subyektlərinin informasiya təminatının genişləndirilməsi, sahibkarların hüquqi və sahibkarlıq biliklərinin artırılması, beynəlxalq aləmdə tətbiq olunan təcrübənin yeni iqtisadi şəraitdə mənimsənilməsi təşkil edir.

Bu mənada İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin strukturuna daxil olan Bakı Biznes Tədris Mərkəzi (BBTM) sahibkarlar üçün fərqli bir dəstək formasıdır, çünki o, onların fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək, təcrübə keçmək və inkişafını planlaşdırmaq və onlara nəzarət etmək ehtiyaclarını ödəyir. Bakı Biznes Mərkəzi KOS üçün konfrans və eksponatların, açılış və təqdimat mərasimlərinin, habelə işgüzar görüşlərin keçirilməsi məqsədi ilə yaradılıb.

Hazırda Azərbaycanda KOM-ların inkişafının artırılması məqsədi ilə biznes inkubatorların yaradılması istiqamətində addımlar atılır.

SONUÇ

Müxtəlif dövlət proqramları çərçivəsində gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi, gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə həvəsləndirilməsi, biznes inkubatorlarının yaradılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi müvafiq tapşırıqların icrası məqsədi ilə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən “İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa həvəsləndirilməsi, biznes inkubatorlarının yaradılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş müvafiq tapşırıqların icrası məqsədilə Azərbaycan gənclərinin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakına dəstək” layihəsi 2013-cü ildə həyata keçirilməyə başlandı. Layihə çərçivəsində biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə gənclər üçün biznes inkubatorların yaradılması nəzərdə tutulur.

Dövlət, həmçinin KOM-ların daha da böyüməsi üçün qadınları sahibkar olmağa həvəsləndirmək üçün müxtəlif addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsinin qadın sahibkarlığı ilə bağlı başlığı dövlətin bunu əsas prioritet kimi qəbul etdiyini və qadın sahibkarlığının inkişafının sürətləndirilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirir. Konkret olaraq, qadın sahibkarların assosiasiyalarının və peşəkar təşkilatların yaradılması, eləcə də təşviq və informasiya dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətində səylər göstərilir.

KAYNAKÇA

1. Braunerhjelm, P., (2010), “Entrepreneurship, Innovation and Economic Growth Past Experiences, Current Knowledge and Policy Implications”, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:484894/FULLTEXT01.pdf>.
2. Cuervo, A., Ribeiro, D., ve Roig, S., (2007), "Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective. Introduction".
3. Doğan, S., (2010), “Avrupa Birliğı'nin Girişimcilik Politikası-KOBİ Yaklaşımı ve Türkiye”, İstanbul Ticaret Odası Avrupa Birliğı Araştırmaları, <http://www.ito.org.tr/itoyayin/0022458.pdf>.
4. Hine, D., Kapeleris, J., (2006), Innovation and Entrepreneurship in Biotechnology, an International Perspective: Concepts, Theories and Cases, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
5. Kanellos, N., S., (2013), “Exploring the characteristics of Knowledge-Based Entrepreneurship in Greek High-Technology Sectors”, DRUID Academy at Comwell Rebild Bakker, Rebild/Aalborg.

RUFAT AHMADZADE'S ENTRY INTO GREAT LITERATURE

RÜFET AHMEDZADE'NİN BÜYÜK EDEBİYATA GELİŞİ

Aytaç Nazar kızı Hamidova

Nizami Gencevi adına Milli Azərbaycan Edebiyatı Müzesi, doktora öğrencisi

ORCID: 0009-0005-1419-9465

ÖZET

Rüfet Ahmedzade, Azərbaycan edebiyatının önemli simalarından biri olarak tanınır. Onun büyük edebiyata gelişi hayatı ve yaratıcılığı ile yakından ilişkilidir. Rüfet Ahmedzade, dönemin tanınmış aydınlarından biri olan Zülfüqar Ahmedzade'nin ailesinde dünyaya gelmişti. Böyle bir ailede büyümek, onun gelecekteki hayatına ve faaliyetlerine etki ederek yetenekli bir birey olarak yetişmesinde önemli olmuştur. Kültürel bir ortamda büyümesi, ona edebiyata olan ilgisini geliştirme imkanı vermiş ve hayatının çeşitli alanlarında tecrübe kazanmasına yardımcı olmuştur.

Rüfet Ahmedzade, 13-14 yaşlarında Balaken'de seyyar kinomekanik olarak çalıştığı zamanlarda bir köyden diğerine giderek kolhoz idaresinin yanındaki meydanda yanlarında getirdikleri film şeritlerini duvardan beyaz perdeye asarlardı. Köy halkı toplanarak heyecanla ve ilgiyle filmi izlerdi. İnsanların sevinçli olmasında payının olduğuna göre Rüfet Ahmedzade çok sevinirdi ve kendisine de böyle mucizeler yaratmanın nasip olmasını arzulardı. Zaman geçtikçe hem yeteneği hem de geçtiği zorlu yaşam yolu onu büyük edebiyata getirdi ve gördü ki, aslında her şair ve yazar da bir sinemacıdır.

Rüfet Ahmedzade'nin sahne eserleri, önce Azərbaycan Televizyonu'nda hafta sonları gösterilen skeçlerden ibaretti. Yakın dostu Hacıbaba Bağirov'un isteği üzerine onun için birkaç skeç yazdı. Bu skeçler daha sonra "Songulu'nun Serüvenleri" ("Sonqulunun sərgüzəştləri") dizisine dönüştü. Televizyon izleyicileri, Sonqulu'nun bir sonraki serüvenini izlemek için hafta sonlarını sabırsızlıkla beklerlerdi.

Sonraları dostu Emin Sabitoğlu'nun tavsiyesiyle yaratıcılığını biraz daha genişleterek Songulu için daha anlamlı bir oyun yazmaya karar verdiler. "Şirbala'nın Aşkı" ("Şirbalanın məhəbbəti"), "Gülüş Sanatoriyumu" ("Gülüş sanatoriyası") ve diğer oyunlar düşünülmüş ve yazılmıştır. Bu oyunlarda her zaman izdiham olurdu. Biletlerin hepsi satılır, artık bilet bulunmazdı.

Rüfet Ahmedzade, tabiatı itibarıyla çok sakin bir insan olmasına rağmen, yazıları onun yaratıcılığı ile karakteri arasında bir çelişki oluşturur. Bu, onun kişiliğindeki farklı yönlerin, hem sessiz hem de canlı, yaratıcı ve hevesli yönlerinin bir birleşimidir. Bu yüzden Rüfet Ahmedzade, Azərbaycan'ın edebiyat tarihinde kalıcı bir iz bırakmıştır.

Anahtar kelimeler: Rüfet Ahmedzade, edebiyat, sanatsal yaratıcılık, kültürel ortam, yaratıcılık.

ABSTRACT

Rufat Ahmadzade is recognized as one of the prominent figures in Azerbaijani literature. His entry into great literature is closely connected with his life and creativity. Born into the family of the notable intellectual of his time, Zulfugar Ahmadzade, growing up in such an environment

significantly influenced his future life and activities, helping him to develop as a talented individual. Growing up in a cultural atmosphere allowed him to nurture his interest in literature and gain experience in various fields of life.

At the age of 13-14, while working as a traveling cinematographer in Balaken, Rufat Ahmadzade would travel from village to village, projecting films on a white screen hung on the wall next to the kolkhoz administration. Villagers would gather excitedly and watch the films with great interest. Rufat Ahmadzade took great joy in being part of their happiness and wished to create such miracles himself. Over time, his talent and the challenging life path he traversed led him to great literature, where he realized that every poet and writer is essentially a cinematographer.

Rufat Ahmadzade's stage works initially consisted of skits shown on Azerbaijani Television on weekends. At the request of his close friend Hacibaba Baghirov, he wrote several skits, which later turned into the series "Sonqulu's Adventures." ("Sonqulunun sərgüzəştləri") Television viewers eagerly awaited the weekends to watch Sonqulu's next adventure.

Later, upon the advice of his friend Emin Sabitoghlu, he decided to expand his creativity further and write a more substantial play for Sonqulu. Works such as "Shirbala's Love," ("Şirbalanın məhəbbəti"), "Laughter Sanatorium," ("Gülüş sanatoriyası") and other plays were conceived and written. These plays always drew full houses, with all tickets sold out and no extra tickets available.

Despite being a very calm person by nature, his writings present a contrast between his creativity and character. This reflects the various facets of his personality, combining both a quiet and a lively, creative, and enthusiastic side. Consequently, Rufat Ahmadzade has left a lasting mark on the history of Azerbaijani literature.

Keywords: Rufat Ahmadzade, literature, artistic creativity, cultural environment, creativity.

Rüfət Əhmədzadə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu və yaradıcılığı ilə seçilən simalardan biridir. Onun böyük ədəbiyyata gəlişi gənc yaşlarından başlayıb. Ədəbiyyatla erkən yaşlarda maraqlanmağa başlayan R.Əhmədzadə tezliklə bu sahədə özünə yer tapmağı bacarıb. Onun ilk yazıları, şeirləri ədəbi mühitədə müsbət qarşılanıb və bu əsərlər tədricən onun adını geniş oxucu kütləsi arasında tanıdıb.

Böyük ədəbiyyata gəlişində R.Əhmədzadə ədəbi ənənələrdən ilhamlanaraq onlara yeniliklər qatmağı bacarıb. Onun əsərlərində klassik və müasir ədəbiyyatın elementlərinin ustalıqla birləşdirilməsi diqqətəlayiqdir. Bu isə onun ədəbiyyat dünyasında fərqli və orijinal yazar kimi qəbul olunmasına səbəb olub. Rüfət Əhmədzadənin əsərlərindəki dərin psixoloji təsvirlər, zərif dil və qəlb oxşayan ifadələr onun fərqli bir müəllif kimi qəbul edilməsini təmin etmişdir.

Rüfət Əhmədzadənin ədəbiyyata gəlişi həm də müasir gənc yazıçılar üçün bir ilham mənbəyi olmuşdur. Onun yaradıcılığı gənc ədəbi nəslin inkişafına töhfə vermiş və Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək istiqamətini müəyyənləşdirən nümunələr yaratmışdır. R.Əhmədzadənin əsərlərindəki ironik düşüncələr və humanist yanaşmalar oxuculara həm də həyat haqqında dərinlən düşünməyə imkan yaradır. Onun həm formaca, həm də məzmunca fərqli olan əsərləri hər zaman oxucuların diqqətini cəlb edib.

Rüfət Əhmədzadənin yeniyetməlik yaşlarında Balakəndə səyyar kinomexanik kimi çalışdığı dövr onun böyük ədəbiyyata gəlişində mühüm rol oynayan təcrübələrdən biri olub. Bu zamanlar kəndlər arasında gəzərək kolxoz idarəsinin yanındakı meydanda kino lentlərini ağ ekrana asmaqla məşğul olan R.Əhmədzadə sadəcə texniki bir iş görməklə qalmayıb, eyni zamanda, kənd camaatının sevincli və həyəcanlı baxışlarını izləyərək onların qəlbinə toxunmağı da bacarıb. Bu

təcrübələr onun içində dərin bir arzunun oyanmasına səbəb olub: bir gün özünün də belə möcüzələr yaratmaq istəyi (Hüseynov R: 2022).

R. Əhmədzaadənin bu dövrdəki fəaliyyəti ona insanların emosiyalarına necə təsir etməyi öyrədib, bu işə onun sonradan yazıçı və şair kimi böyük ədəbiyyata gəlişində əhəmiyyətli bir rol oynayıb. O, görürdü ki, bir film insanları necə birləşdirir, onları necə sevinclə doldurur. Bu təcrübə onun şair və yazıçı kimi yaradıcılığında da əks olunub: sözlərin gücü ilə oxucularını təsirləndirmək və onların duyğularını hərəkətə gətirmək.

Rüfət Əhmədzaadə zamanla anladı ki, hər şair və yazıçı bir növ kinoçu kimidir. Ədəbiyyat da eyni şəkildə insanları birləşdirir, onları düşündürür və sevindirir. Bu kinoçu obrazı R.Əhmədzaadənin içindəki yaradıcılıq enerjisini hərəkətə gətirib və ona öz hekayələrini, obrazlarını yaratmağa ilham verib

“Yazdığın hər bir şeirdə, pyesdə, hekayədə yeni həyat lövhəsinin ilk tamaşaçısı olursan. Vaxt keçəcək və o yaradılan lövhəni başqaları da oxuyaraq sənətkarın xayalən gördüklərini görəcəklər” (Hüseynov R: 2022).

Bu fikirdə sənətkarın yaradıcı prosesi və onun nəticəsinin necə qəbul edildiyi barədə dərin bir düşüncə ifadə olunur. Yazıçı və ya şair hər bir əsərində – şeir, pyes, hekayə və ya hər hansı bir bədii əsər olsun – yeni bir həyat lövhəsi yaradır. Bu lövhə sənətkarın daxili dünyasından, düşüncələrindən və hisslərindən doğan bir təsvir və ya səhnədir. Yazıçı bu əsəri ilk dəfə yazarkən, əslində, həmin lövhənin ilk tamaşaçısı olur. O, öz xəyal gücünün yaratdığı mənzərəni ilk dəfə özü görür və təcrübə edir.

Bu proses yazıçı və oxucu arasında qeyri-maddi, lakin dərin bir əlaqə yaradır. Yazıçının gördüyü, hiss etdiyi və yaratdığı şeylər oxucular tərəfindən qəbul edilir və onların düşüncə dünyasında yenidən canlanır.

Rüfət Əhmədzaadənin dostu Emin Sabitoğlunun məsləhəti ilə yaradıcılığını daha da genişləndirərək yazdığı “Şirbalanın məhəbbəti” və “Gülüş sanatoriyası” kimi tamaşalar yazıçının dramaturgiya sahəsində də bacarıqlı olduğunu göstərir. Hər iki əsər – eləcə də digər tamaşalar – düşünülərək ciddi yaradıcılıq prosesi nəticəsində meydana çıxıb və bu əsərlər Azərbaycan teatr sənətində əlamətdar hadisələrə çevrilib. Bu tamaşaların geniş tamaşaçı kütləsi tərəfindən qəbul edilməsi, onların həm məzmun, həm də səhnələşdirilmə baxımından uğurlu olması ilə əlaqədardır. R.Əhmədzaadənin yazdığı əsərlər cəmiyyətdə böyük maraq doğurub və onun yaradıcılığı xalq arasında sevilib. Tamaşaların anşlaqla keçməsi, biletlerin qısa müddətdə satılması, tamaşaçıların bu əsərlərə göstərdiyi böyük marağın bariz göstəricisidir.

Bu, tamaşaların məşhurluğunu və geniş auditoriyaya sahib olması, əlbəttə ki, tanınmış dramaturqları bir az da olsa narahat edirdi. Rüfət Əhmədzaadənin oğlu Zülfüqar Əhmədzaadə atası ilə bağlı müsahibələrində bu haqda qeyd edib ki: “Ola bilsin, atam həmin narahatlıqlara görə söyləyirdi ki: “Mən dramaturq deyiləm, amma yazdığım tamaşalara çox sayda insan baxır, gülür və bəyənir. Məncə ən əsası da elə budur” (Rüfətoğlu Z.2017).

Rüfət Əhmədzaadə üçün tamaşalarının insanlar tərəfindən sevilməsi və qəbul edilməsi onun yazıçı kimi peşəkar statusundan daha önəmli olmuşdur. O, sənətkarın uğurunu əsərlərinin kütləyə nə dərəcədə təsir etməsi ilə ölçməyə üstünlük verir. Bu, onun yaradıcılığında səmimiyyət və təvazökarlıq kimi keyfiyyətləri ön plana çıxarır və onun əsərlərinin niyə bu qədər geniş auditoriyaya sahib olduğunu anlamağa kömək edir.

1952-ci ildə nəşrə başlayan “Kirpi” jurnalı, Azərbaycan mətbuat tarixində mühüm bir yer tutur. Jurnalın ilk baş redaktoru Əvəz Sadiq gənc istedadların üzə çıxarılmasında və onların mətbuat sahəsində inkişafında böyük rol oynayıb. Bu istedadlardan biri də Rüfət Əhmədzaadə olub. Balakəndən Bakıya qayıdan və Pionerlər Evinə çalışan R.Əhmədzaadə ədəbi yaradıcılığına böyük maraq göstərərək öz şeirlərini və yazılarını müxtəlif redaksiyalara göndərirdi. Onun göndərdiyi

şeyirlərdən biri “Kırpi” jurnalının redaksiyasında Əvəz Sadiq tərəfindən bəyənilmiş və bu hadisə R.Əhmədşadənin həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur (Cəbrayılıoğlu E. 2023)

"Kırpi" jurnalı dövrünün ən nüfuzlu və oxunan satirik jurnallarından biri olmuşdur. R.Əhmədşadənin bu jurnaldakı rolu isə yalnız bir yazar olaraq deyil, həm də bir təhlilçi və tənqidçi kimi cəmiyyətdəki müxtəlif məsələləri incələyən və onları oxuculara çatdıran bir şəxsi işıqlandırmışdır. R.Əhmədşadənin jurnaldakı yazıları, onun həyatı, təcrübələri və düşüncələri ilə zənginləşmişdir.

R.Əhmədşadənin müəllifi olduğu kitablar onun yazı üslubunun müxtəlifliyini və çoxşaxəlilyini əks etdirir.

O, “Hələlik”, “Düzü-düz, ayrını- ayri”, “Məhəbbətlə gülüşlə”, “Keçmə belə kişidən”, “Karı könlündəki” və s. kitablarının müəllifidir. Onun “Hələlik” kitabında nəşr olunan “Səbr elə” şeirinə nəzər salağ:

“Çox da ki, təhsil almısan,

Meylini elmə salmısan,

Baxıb gör harda qalmısan?

Vaxtını vermişən yelə,

Mən, bala, keyf edim belə,

Sən də darıxma, səbr elə!” (Əhmədşadə R., 1991: s.115)

Bu şeir bir tərəfdən ironiya ilə doludur, digər tərəfdən isə həyatın özünə qarşı dərin bir təhlil və fəlsəfi düşüncə təklif edir. R.Əhmədşadənin bu şeiri oxucunu düşünməyə və öz həyatında itirdiyi və ya qazandığı dəyərləri yenidən gözdən keçirməyə dəvət edir.

R.Əhmədşadənin əsərləri onun dərin müşahidə qabiliyyəti və yazı bacarığını ortaya qoyur. O, sadə və adi insanları təsvir edərkən onların duyğularını, düşüncələrini və qarşılaşdıqları çətinlikləri incəliklə əks etdirir. Bu, onun yaradıcılığının əsas gücü olmuşdur. Yazdığı hər bir əsər oxucular arasında geniş rezonans yaratmış, onların həyatına, düşüncələrinə və dünyagörüşlərinə təsir etmişdir.

Nəticədə, Rüşət Əhmədşadə Azərbaycan ədəbiyyatının və satirasının parlaq simalarından biri olaraq yaddaşlarda qalmışdır. Onun əsərləri yalnız dövrünün problemlərini əks etdirməkdən əlavə, bu problemləri dərinlən düşünməyə, gülüş və ironiyalı həyatın bir hissəsi olaraq qəbul etməyə təşviq edir. R.Əhmədşadənin irsi Azərbaycan ədəbiyyatında uzun illər boyunca yaşayacaq və yeni nəsillərə örnək olacaq bir mirasdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Cəbrayılıoğlu Etibar. Göz yaşları içində gülüş. Bakıvaxtı.az 27 Aprel 2023 | 15:12
2. Əhmədşadə R. Hələlik. Şeyirlər. Bakı: Yazıçı, 1991, 192 s.
3. Hüseynov R. Rüşət Əhmədşadə. Axşam görüşləri, Azərbaycan radiosu, FM-105, 23 Oktyabr, 2022, saat 23.00.
4. Rüşətoğlu Z. “Atalar və övladlar” layihəsi, Müsahibə. 7 Oktyabr 2017, 17:21 <https://modern.az/reportaj/145399/atalar-ve-vladlar-rufet-ehmedzadenin-olu-atamin-en-cox-zehlesi-geden-uc-sey-var-di-foto/>

ABOUT GUY DE MAUPASSANT AND GUSTAVE FLAUBERT

Doç. Dr. Aynaz Rasulova

Baku Eurasian University

ABSTRACT

A boy named Guy was born on August 5, 1850, into a noble family in France, so along with the surname Maupassant, he received the aristocratic prefix "de" from his father.

Guy de Maupassant, who occupies a legendary place in French prose, had a carefree childhood. After Guy de Maupassant's mother divorced her scandalous husband, Guy de Maupassant and her other children moved to a seaside villa in northwestern France. Here, Guy de Maupassant learned to fish and sail with the help of local sailors. Since then, rowing has been remembered as one of Guy de Maupassant's favorite hobbies.

When Guy de Maupassant began studying at the seminary, he left his carefree life and could not stand it. The demands at school were strict and high. Maupassant could not get used to this situation and often did not come to class and violated discipline. For this reason, Guy de Maupassant was expelled from the seminary in his youth.

Guy's mother decided to take care of her son and asked him to enroll in a high school in Rwanda. During his studies, Maupassant showed an interest in art: he visited the theater and bought collections of poems by French poets. It was during this period that Guy de Maupassant became close to two symbols of the literary world - Louis Bouyer and Gustave Flaubert. Gustave Flaubert was a close friend of Guy de Maupassant's mother. Gustave Flaubert became the young man's teacher and often gave him advice.

Gustave Flaubert advised Maupassant to go to Paris and enroll in the law faculty of the university after graduating from the Rouen Lyceum. Guy de Maupassant followed Gustave Flaubert's advice.

The Franco-Prussian War, which began in 1870, destroyed Guy de Maupassant's dreams of higher education and a legal career. Guy de Maupassant, who went to the front, read books in his free time from battle and did not forget the advice of Gustave Flaubert.

Even after the end of the war, the situation in France was bad. The defeat in the Franco-Prussian War plunged the country into crisis. After the war, his mother lost most of her fortune and could not pay for her son's education. Therefore, Guy de Maupassant's dream of continuing his education and becoming a lawyer was cut short. Therefore, Gustave Flaubert's desire to see Maupassant become a lawyer was left behind.

And life prepared new surprises for Guy de Maupassant...

Flaubert gave Maupassant not only life advice. The skilled prose writer helped the future writer take his first steps in the field of literature. Flaubert criticized Maupassant's debut works. He advised him to write every day and insisted that a budding writer should not first go to the editorial office, think and write.

Also at the beginning of his writing career, Maupassant met Ivan Turgenev. The Russian writer helped him in his desire to become a short story writer. Guy de Maupassant considered Turgenev his second teacher of literature, putting him on a par with Flaubert.

Keywords: Guy de Maupassant, Gustave Flaubert, lawyer, war, future writer, theological school, Higher School of Rouen.

**VARVAIN GLUCOSIDE FROM THE STEM BARK OF CEIBA PENTANDRA
CONTROLS POSTHARVEST LOSSES IN DIOSCOREA ALATA TUBERS**

Owoicho J. Onuh

Department of Chemistry, Faculty of Science, Benue State University Makurdi Nigeria

John V. Anyam

Department of Chemistry, College of Physical Sciences, Joseph Sarwuan Tarka University PMB
2373, Makurdi Nigeria

Isaac G. Agbidye

Department of Chemistry, Faculty of Science, Benue State University Makurdi Nigeria

John O. Igoli

Department of Chemistry, College of Physical Sciences, Joseph Sarwuan Tarka University PMB
2373, Makurdi Nigeria

ABSTRACT

Ceiba pentandra is a plant renowned for its wound healing ability and antimicrobial characteristics. This work focused on isolating and characterizing antimicrobial compound from the stem bark of Ceiba pentandra. Plant extracts were prepared by macerating the ground stem bark in hexane, ethyl acetate, and methanol. The extracts were subjected to column chromatography on silica gel to isolate compound that could be used as antimicrobial agent against tuber rot in Dioscorea alata. The compound obtained was varvain-3-O-glucoside. The compound was identified using NMR and high-resolution mass spectrometry techniques, and its identity was verified by comparing data with information found in literature reports. Antimicrobial assays of the extract and isolated compound against bacterial and fungal isolates from Dioscorea alata tubers revealed that the compound are active against tuber rot bacteria and fungi with MICs between 50.0 and 12.5 $\mu\text{g/mL}$. The extract was less active, with MICs between 50.0 and 25.0 $\mu\text{g/mL}$. In conclusion, the relatively low MICs indicate the ability of this compound to inhibit the growth of pathogenic microorganisms commonly associated with postharvest losses of Dioscorea alata tubers.

Keywords: Ceiba pentandra, Dioscorea alata, Antimicrobial activity, Bacteria, Fungi, Spectroscopy

**COMPUTATIONAL STUDY OF BIOACTIVE CONSTITUENTS CINNAMOMUM
AROMATICUM WITH LXR AND HMG-COA TO TREAT THE ALCOHOLIC LIVER
DISEASE**

Shashi Ranjan

Department of Pharmacy, School of Health Science, Central University of South Bihar, Gaya,
India

Shashank Shekher Mishra

Department of Pharmacy, School of Pharmaceutical and Population Health Informatics, DIT
University, Dehradun, India

Gaurav Ranjan

Department of Pharmacy, School of Health Science, Central University of South Bihar, Gaya,
India

Shakti P Pattanayak

School of Medicine, Woods Building, Case Western Reserve University, 10900 Euclid Ave,
Cleveland, USA

Department of Pharmacy, School of Health Sciences, Central University of South Bihar, Gaya-
82423, India

ABSTRACT

Alcohol-induced liver disease (ALD) is a significant health concern globally, characterized by liver inflammation and oxidative stress. Cinnamomum aromaticum (cinnamon) is known for its bioactive compounds, including cinnamaldehyde, which possesses antioxidant and anti-inflammatory properties. This computational study investigates the potential of cinnamaldehyde to interact with Liver X Receptors (LXR alpha and beta) and 3-hydroxy-3-methylglutaryl-coenzyme A (HMG CoA) reductase, pivotal targets in ALD treatment.

Using molecular docking simulations, we explored the binding affinity and modes of interaction between cinnamaldehyde and LXR alpha, LXR beta, and HMG CoA reductase. The results reveal favorable binding energies and specific binding sites within the receptors, indicating potential therapeutic efficacy in modulating lipid metabolism and inflammation associated with ALD.

Furthermore, molecular dynamics simulations provided insights into the stability and dynamics of the cinnamaldehyde-receptor complexes, suggesting robust interactions that could translate into therapeutic benefits. This computational approach underscores the potential of cinnamaldehyde from Cinnamomum aromaticum as a promising candidate for further experimental validation and development of novel treatments for ALD, leveraging its dual antioxidant and anti-inflammatory properties through targeted receptor modulation.

Keywords: LXR- Receptor, HMG-CoA Receptor, Alcoholic Liver Disease (ALD)

Corresponding Author: Dr. Shakti P Pattanayak, School of Medicine, Case Western Reserve University, 10900 Euclid Ave, Cleveland, OH 44106, USA,

**DOES REMAIN HUNGARY A RISK TO EUROPEAN SECURITY? :
PRIME VIKTOR ORBÁN'S MISUSAGE OF THE POSITION OF CHAIR-COUNTRY
OF THE EUROPEAN UNION**

MACARİSTAN AVRUPA GÜVENLİĞİ İÇİN BİR RİSK OLMAYA DEVAM EDİYOR MU? –
BAŞBAKAN VIKTOR ORBÁN'IN BAŞKAN ÜLKE KONUMUNU KÖTÜYE KULLANMASI
AVRUPA BİRLİĞİ'NİN

Sándor FÖLDVÁRI

Debrecen University, Faculty of Humanities, Lecturer of Lithuanian & Senior Researcher,
Hungary

Debrecen Üniversitesi, Kıdemli Araştırmacı ve Litvanya Dili Hoca, Macaristan

ORCID: 0000-0002-7825-0531

ÖZET

(İngilizce Özet aşağıdadır – yine de daha ayrıntılı olarak.) Yazar, Macaristan Başbakanı Orbán'ın neden olduğu NATO ve Avrupa Birliği'nin güvenliği riski hakkındaki önceki yayınına devam ediyor. (“Macaristan, Rusya'nın Avrupa Birliği'ndeki Truva Atı Olarak Güvenlik İçin Bir Risktir”, Ankara International Congress On Scientific Research-X. Editör Prof. Dr. N. Demir, Yayın Tarihi: 13.07.2024, ISBN:978-625-8254-55-6 pp.1811-1837) Orada yazar, Rus gizli servis faaliyetlerinin Macaristan'da uzun süredir zaten güçlü olduğunu ve Macaristan Başbakanı Orbán'ın davranışının Avrupa Birliği ve NATO'nun güvenliği için büyük bir riske neden olduğunu, çünkü Orban'ın Rus saldırgan Putin ve Çin ile de iyi temas halinde olduğunu analiz etti. — Şimdi son olaylar, Başbakan Orbán'ın da AB ve NATO'nun düşmanı olduğunun kanıtı. Son zamanlarda Orbán, saldırgan ve aranan bir savaş suçlusunu olan Rusya Devlet Başkanı Putin'i ziyaret etti. Bu ziyareti, Macaristan'ın Avrupa Birliği Başkanlığı copunu aldığı sırada yaptı, böylece özel görüşünü AB'nin resmi görüşü olarak gösterdi. Üst düzey AB diplomatları, AB'nin başkan ülkesinin konumunun bu şekilde kötüye kullanılmasını protesto ettiler. Başbakan Orbán'ın son diplomatik faaliyeti ve Avrupa tepkileri bu makalede gözden geçiriliyor. Sonuç olarak, Macaristan'ın NATO ve Avrupa Birliği için hala büyük bir risk olduğu, hatta daha da arttığı kanıtlandı.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik, Macaristan, Rusya, Avrupa_Birliği, NATO, Çin.

ABSTRACT

The author continues his previous publication on the risk to the security of NATO and the European Union, caused by the Hungarian Prime Orbán. The latter cultivates relationships with Russian President Putin and Chinese President Xi Jinping, which is a big risk to the security of the European Union and NATO. Lately, just at the time when Hungary took the baton of the Chairing of the European Union, Orbán visited Putin, President of Russia, who is an aggressor and wanted war criminal, against whom the International Court of Justice in The Hague issued an arrest warrant. The highest-rank EU diplomats protested against the misuse of the position of the chair-country of the EU. Moreover, Orbán paid this visit just after he visited Kyiv, where he tried to convince President Zelensky to accept the Russian conquest and to give up as a surrender. It seems very logical that Orbán is an agent of Putin or at least his slave doll, as a Trojan horse in the EU.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

The prehistory of this situation maintains this since the Russian secret service activities have already been strong in Hungary for a long time, which the author analyzed at a previous conference and his previous long paper has already been published in the volume of Proceedings of that Congress by the IKSAD; too. (“Hungary is a Risk to the Security, as Russia’s Trojan Horse in the European Union”, Ankara International Congress On Scientific Research-X. Ed. N. Demir, Issued: 13.07.2024, ISBN:978-625-8254-55-6 pp.1811-1837. https://www.ankarakongresi.org/_files/ugd/d0a9b7_87574c6598824f89865ec1ba6596027c.pdf)

There the author evidenced that the behavior of Hungarian Prime Orbán, who keeps good contact with the Russian aggressor, Putin, also China, caused a great risk to the security of the European Union and NATO. Moreover, Ukraine turned off the tap of the pipe-line of oil transferred by the Russian Lukoil Company to Hungary, saying: we Ukrainians cannot provide that our aggressor Russia transfer its raw materials across our land, then benefit from it, getting money from (and across) Hungary, and for that Hungarian money then Russia purchases guns, with which it destroys our homeland. We cannot provide our enemies’ benefit after we tried to request solutions in diplomatic ways, but the diplomatic efforts remained in vain.

Now the late events evidenced that opinion, that Orbán is an enemy of the EU and NATO, too. The latest diplomatic activity of Orbán and European reactions are overlooked in the paper. In conclusion, it is proved that Hungary is still a great risk to the NATO and European Union, even getting more.

Keywords: Security, Hungary, Russia, European_Union, NATO, China.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**EVOLVING TOWARDS TOPICS ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS:
PARAMOUNT ROLE OF RESEARCH AND INNOVATION PROJECTS IN
EDUCATION**

Full-Professor PhD. Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu

University of Bucharest, Bucharest, Romania and The Bucharest University of Economic Studies,
Bucharest, Romania.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5876-0550>

Full-Professor PhD. Veronica Adriana A. V. Popescu

Professor (Retired) from Commercial Academy of Satu Mare, Satu Mare, Romania and The
Bucharest University of Economic Studies, Romania, Bucharest, Romania.

ABSTRACT

These days, the Sustainable Development Goals (SDGs) related efforts are focused on major Research and Innovation (R&I) Collaborative Projects, which are financed by the European Commission and which are focused, among other pivotal targets, towards the education field. What is more, the purposes of these brave and original R&I Collaborative Projects have in mind fostering long-term innovative education programs that have a global scope and that have the immense power to address educational and social inclusion in all the learning environments as well as in all the learning communities. Furthermore, to better understand how science, technology, and innovation efforts are thematically related to the SDGs implicates to offer a better and a more in-depth understanding of the Agenda 2030 in the worldwide education strategic framework by addressing pressing challenges that are characteristics not only to the European Union's country, but to all regions and countries alike. In this matter, the current research paper focuses, on the one hand, on highlighting the critical role of education for sustainability and sustainable development, having in mind the applicability of the R&I Collaborative Projects and, on the other hand, on displaying the policy instruments for sustainable development that are centered towards the effective implementation of science, technology, and innovation (STI). The results show the tremendous role played by prominent international organizations, such as the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), in creating, implementing, and revealing diverse policy priorities and support strategies for education.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDGs), Research and Innovation (R&I) Collaborative Projects, Education, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), UNESCO Global Observatory of Science, Technology and Innovation Policy Instruments (GO-SPIN) Platform, Science, Technology and Innovation (STI), Transformative Learning, Policy Instruments.

**QUALITY EDUCATION TO MEET THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS:
TREMENDOUS ROLE OF UNIVERSITIES, AS THE ENGINE OF
TRANSFORMATIONAL SUSTAINABILITY**

Full-Professor PhD. Habil. Cristina Raluca Gh. Popescu

¹University of Bucharest, Bucharest, Romania and The Bucharest University of Economic Studies,
Bucharest, Romania.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5876-0550>

Emeritus Full-Professor PhD. Gheorghe N. Popescu

The Bucharest University of Economic Studies, Bucharest, Romania.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8002-8967>

ABSTRACT

Nowadays, educational innovation is highly dependent on the correlations between the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) and the education technology. What is more, there is a critical accent placed on the global educational context encountered, in particular, in the case of the universities, given the fact that decentralization, diversity, environmental harmony, problem solving, resilience, sustainability, sustainable development, and value creation, ought to represent the major characteristics of today's society. Furthermore, based on the power of the Agenda 2030, the education system depends on several pivotal elements, such as: taking initiative (represented by the ontological view); engaging the public (represented by the cognitive view), and seeking and supporting the common good (represented by the ethical view). In this particular context, the current research paper focuses on an original approach that is twofold, namely: on the one hand, the study tackles the definitions, the importance, and the role of education for sustainable development, while having in mind the power of quality education as a major opportunity for people to be prepared for a wide variety of social and economic outcomes; and, on the other hand, the manuscript displays the crucial role of innovation – as a collective learning process, as envisioned by several major international documents published by the European Commission, the European University Association (EUA), the United Nations, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), and the United Nations Development Program (UNDP), among others.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDGs), Quality Education, Innovation, Creativity, Human Resources, European Commission, European University Association (EUA), United Nations, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), United Nations Development Program (UNDP).

R&D OF METAL-AIR BATTERIES FOR ENERGY STORAGE

Borislav Abrashev

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Valentin Terziev

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Iliyan Madzharov

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Miglena Slavova

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

ABSTRACT

Energy from renewable sources can be utilized more efficiently through innovative storage and secondary generation solutions. Moreover, the storage of renewable energy in secondary stationary batteries can solve the problems with the interruptions caused by the intermittent nature of wind and solar power production. Various types of metal-air batteries (such as Zn-air, Fe-air, Mg-air and other) offer advantages that make them a safer and more cost-effective alternative to commercially available in the market (lithium-ion and lead-acid batteries). These benefits include high power density, ecologically manufacturing processes, etc. The significance of these batteries is demonstrated by their market presence and ongoing technological advancements. This presentation is intended to illustrate the evolution of metal-air battery R&D technologies over the years.

Keywords: Renewable energy, Zn-air batteries

Acknowledgments

The authors kindly acknowledge the financial support of project No BG05M2OP001-1.002-0014 “Center of Competence HITMOBIL - Technologies and Systems for Generation, Storage and Consumption of Clean Energy”, funded by Operational Programme “Science and Education for Smart Growth” 2014–2020 and co-funded by the EU from European Regional Development Fund. The research is done with the assistance of the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National ROADMAP FOR RESEARCH INFRASTRUCTURE 2017–2023 approved by DCM No354/29.08.2017, “Energy Storage and Hydrogen Energetics” (ESHER).

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**GAS DIFFUSION ELECTRODES WITH IMPROVED CYCLE LIFE FOR SECONDARY
METAL-AIR BATTERY**

Borislav Abrashev

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Valentin Terziev

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Iliyan Madzharov

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

Miglena Slavova

Acad. Evgeni Budevski Institute of Electrochemistry and Energy Systems, Bulgarian Academy of Sciences, Acad. G. Bonchev Str., Bl. 10, Sofia 1113, Bulgaria.

ABSTRACT

The energy sector faces significant challenges related to environmental protection and the diversification of energy sources and supplies. These challenges, in turn, accelerate the transition to alternative energy solutions. Energy conversion and storage are closely tied to the increasing potential of renewable energy sources (RES). Innovative batteries, such as Zn-air, MH-Air and other are considered one of the most effective methods for storing energy generated from intermittent renewable sources. A major obstacle in the development of the rechargeable metal-air battery is creating a stable, reversible gas diffusion electrode. This study presents various approaches to overcoming this challenge.

Keywords: secondary battery, energy storage

Acknowledgments

The authors kindly acknowledge the financial support of project No BG05M2OP001-1.002-0014 “Center of Competence HITMOBIL - Technologies and Systems for Generation, Storage and Consumption of Clean Energy”, funded by Operational Programme “Science and Education for Smart Growth” 2014–2020 and co-funded by the EU from European Regional Development Fund. The research is done with the assistance of the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National ROADMAP FOR RESEARCH INFRASTRUCTURE 2017–2023 approved by DCM No354/29.08.2017, “Energy Storage and Hydrogen Energetics” (ESHER).

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
ARMENIA'S ECOCIDE POLICY IN KARABAKH AND EASTERN ZANGAZUR

QARABAĞDA VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA ERMƏNİSTANIN EKOSİD SİYASƏTİ

II məqalə: Ekoloji tarazlığın qorunması Azərbaycanın inkişaf strategiyasında
Article II: Maintaining ecological balance in Azerbaijan's development strategy

ERMENİSTAN'IN KARABAĞ VE
DOĞU ZANGAZUR'DA EKOSİD POLİTİKASI

Makale II: Azərbaycan'ın kalkınma stratejisində ekolojik dengenin korunması

Ayetkhan Ziyad (Iskanderov)

Azerbaijan State Pedagogical University, Research Center, scientific worker

ORCID ID: 0000-0002-0034-6736

Ph.D. Alvan Arif oglu Jafarov

Azerbaijan State Pedagogical University Senior researcher of the Scientific Research Center

<https://orcid.org/0000-0003-0952-9093>

ÖZET

Makalede, Azərbaycan'ın çevre politikasının bir parçası olarak ekolojik dengenin korunması ve Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgeleri örneğinde, Azərbaycan'ın ekolojik restorasyonu alanında cumhuriyetimizin sürdürülebilir kalkınması kavramı ele alınmıştır. Araştırma düzeyine taşınan Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerinin çevre politikası modelleri karşılıklı karşılaştırma esasına göre açıklanmış ve söz konusu devletin Birleşmiş Milletler tarafından sürdürülebilir bir kalkınma olarak kabul edilmesiyle Kalkınmayı nasıl karşıladığı konuları ele alınmıştır. Hedefler netleştirildi. Gerçekler, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarının temelinde sadece çevre katliamı değil, aynı zamanda şehir katliamı ve kültür katliamı politikalarının da yer aldığını kanıtıyor. Ermenistan'ın bir devlet olarak bu eylemleri, Uluslararası Ceza Kanunu'nun soykırım, etnik temizlik ve şiddet gibi maddelerinde açıkça görülmektedir. Ve bu konum sadece cumhuriyetimiz ve bölgemiz için değil, genel olarak insanlık için ciddi bir tehlike kaynağıdır.

Makale, Azerbaycan çevre politikası modelinin ana yönelimlerinin geniş bir açıklamasını sunmakta ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in her zaman odak noktasında olan ekolojiyi ilgilendiren sorun, "konu temelinde araştırma düzeyine taşınmaktadır." İlham Aliyev'in çevre politikası". Azerbaycan hükümeti tarafından uygulanan çevre politikasının temel amacının, şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak, bunun da başlı başına sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, başka bir deyişle mevcut ekolojik sistemlerin korunması ve korunması olduğu kaydedildi. ekonomik potansiyel, doğal kaynakların verimli kullanımı, ortaya çıkabilecek sorunların sağduyu ile çözülmesini ve aynı zamanda çevreye mümkün olduğunca az zararlı etkide

bulunulmasını gerektirmektedir.

Nihai sonuç, Azerbaycan hükümetinin her zaman öncelikli konu olarak doğanın korunmasına odaklandığıdır. Büyük liderin iktidarda olduğu yıllarda çevrenin korunmasına ilişkin birçok yasa ve karar çıkarılmış, "Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı" kurulmuştur. Azerbaycan'ın çevre politikasının bugün Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından başarıyla sürdürüldüğü gerçeği adım adım anlatılıyor, ekolojik dengenin korunmasının Azerbaycan'ın çevre politikasının ayrılmaz bir parçası olduğu gerçekleriyle, kararlılıkla kaydediliyor "Azerbaycan 2030: Sosyo-ekonomik kalkınma için Ulusal Öncelikler" ile ülkemizin mevcut sorunlarının çözümü için;

Ermenistan'ın çevre kısıyım politikasının yıkıcı doğasının, bu sorunun tek bir devlet düzeyinde değil, bir bütün olarak dünya düzeyinde düşünülmesini gerektirdiği de özellikle belirtiliyor. Çünkü doğa herhangi bir devletin değil, genel olarak insanlıktır. Kanaatimizce, çevre kısıyımının yıkıcı özellikleri dikkate alınarak, Uluslararası Ceza Kanunu'nun mevzuatında değişiklik yapılması, çevre kısıyımının bir başka uluslararası suç türü olarak tanınması; Bizce devletlerin gittikleri yoldan vazgeçirilmesi için laik bir koordinasyon konseyinin oluşturulması önemli olacaktır. Dünya ülkeleri bu "şömine" başında fikir alışverişinde bulunacak, Ermenistan gibi cumhuriyetleri buldukları yoldan döndürmek için çaba göstereceklerdir.

Makalede ayrıca bazı öneriler de yer alıyor:

1 - II Karabağ savaşı Azerbaycan tarihinde çok önemli değişikliklere işaret etti. Aynı zamanda en önemlisi DQMV statüsünün iptal edilmesi, o bölgedeki il ve ilçelere cumhuriyet kapsamında il ve ilçe statüsü verilmesi, yani iki yeni ekonomik ilçenin oluşturulması - Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgeleri. Bu, Ermenistan'ın artık bu toprakların bağımsız bir varlık olarak işleme veya Ermenistan'a katılması gibi iddiaları tartışamayacağı anlamına geliyor;

2 - Bu anlamda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin statüsünün iptal edilmesi ve bölgedeki il ve ilçelere cumhuriyete bağlı şehir ve ilçe statüsü verilmesi kanımızca yerinde olacaktır. Mesela Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan şehri veya Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Şarur bölgesi. Cumhuriyetimizi parçalamaya yönelik her türlü adıma karşı koruyacaktır;

3 - Azerbaycan'ın Rusya-İran savaşlarının kurbanı olarak ikiye bölündüğü ilk günlerde, bugün "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak bilinen ülkeye "Kuzey Azerbaycan" adı veriliyordu. Şu anda yaşadığımız bölgeye "Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti" adını vermenin sadece tarihimizin restorasyonu olmadığını, aynı zamanda bu ülkenin bir Kuzeyi bir de Güneyi varsa tüm dünyaya şu düşünceye yol açabileceğini düşünüyoruz. sonra bir noktada Batı ve Doğu da vardı.

Anahtar kelimeler: BM'nin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, ekolojik denge, sürdürülebilir kalkınma kavramı, Azerbaycan çevre politikası modeli, "İlham Aliyev'in çevre politikası".

ABSTRACT

In the article, the concept of sustainable development of our republic in the field of preservation of ecological balance as part of Azerbaijan's environmental policy and ecological restoration of Azerbaijan, on the example of Karabakh and Eastern Zangezur economic regions, is discussed. The environmental policy models of the Armenian and Azerbaijani governments, which have been brought to the research level, are explained on the basis of mutual comparison, and how the state in question meets the development accepted as sustainable development by the United Nations is

discussed. Goals have been clarified. The facts prove that the basis of Armenia's territorial claims against Azerbaijan is not only environmental massacre, but also urban massacre and cultural massacre policies. These actions of Armenia as a state are clearly seen in articles of the International Criminal Code such as genocide, ethnic cleansing and violence. And this position is a source of serious danger not only for our republic and our region, but for humanity in general.

The article provides a broad description of the main directions of the Azerbaijani environmental policy model, and the problem concerning ecology, which has always been in the focus of President Ilham Aliyev, is "moved to the level of research on a topical basis." Ilham Aliyev's environmental policy". It was noted that the main purpose of the environmental policy implemented by the Azerbaijani government is to meet the needs of current and future generations, which in itself is to ensure sustainable development, in other words, the protection and preservation of existing ecological systems. economic potential, efficient use of natural resources Its use requires solving the problems that may arise with common sense and at the same time having as little harmful impact on the environment as possible.

The final conclusion is that the Azerbaijani government has always focused on nature conservation as a priority issue. During the years when the great leader was in power, many laws and decisions regarding the protection of the environment were enacted and the "Ministry of Ecology and Natural Resources" was established. The fact that Azerbaijan's environmental policy is being successfully pursued today by President Ilham Aliyev is explained step by step, with the facts that preserving the ecological balance is an integral part of Azerbaijan's environmental policy, it is resolutely noted that the solution of our country's current problems is noted with "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-economic Development" for;

It is specifically stated that the destructive nature of Armenia's ecocide policy requires that this problem be considered not at the level of a single state, but at the level of the world as a whole. Because nature does not belong to any state, but to humanity in general. In our opinion, taking into account the destructive characteristics of ecocide, the legislation of the International Criminal Code should be amended, and ecocide should be recognized as another type of international crime; In our opinion, it will be important to establish a secular coordination council to dissuade states from following the path they follow. World countries will exchange ideas around this "fireplace" and make efforts to turn republics such as Armenia from their current path.

The article also includes some suggestions:

1 - II The Karabakh war pointed out very important changes in the history of Azerbaijan. At the same time, most importantly, the cancellation of the DQMV status, granting province and district status to the provinces and districts in that region within the scope of the republic, that is, the creation of two new economic districts - Karabakh and Eastern Zangezur economic regions. This means that Armenia can no longer discuss claims such as whether these lands should function as an independent entity or join Armenia;

2 - In this sense, in our opinion, it would be appropriate to cancel the status of the Nakhchivan Autonomous Republic and give the provinces and districts in the region the status of cities and districts affiliated with the republic. For example, Nakhchivan city of the Republic of Azerbaijan

or Sharur region of the Republic of Azerbaijan. It will protect our Republic against any steps aimed at disintegrating it;

3 - In the early days when Azerbaijan was divided into two as a victim of the Russia-Iran wars, the country known today as the "Republic of Azerbaijan" was called "Northern Azerbaijan". We think that naming the region where we currently live as "Republic of Northern Azerbaijan" is not only the restoration of our history, but also may lead the whole world to think that if this country has a North and a South. Then at some point there was the West and the East.

Key words: UN's Sustainable Development Goals, ecological balance, sustainable development concept, Azerbaijani environmental policy model, "Ilham Aliyev's environmental policy".

GİRİŞ:

Məqalədə “Ekoloji tarazlığın qorunması Azərbaycanın ekoloji siyasətinin tərkib hissəsi kimi” və “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının nümunəsində Azərbaycan ekologiyanın bərpası sahəsində respublikamızın davamlı inkişaf konsepsiyası” mövzuları tədqiqat müstəvisinə çıxarılmış, Ermənistan və Azərbaycan hökumətlərinin ekoloji siyasət modelləri qarşılıqlı müqayisə zəminində açıqlanmış, adı çəkilən dövlətlətin BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini necə qarşıladığı məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Faktlarla sübut olunur ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının nüvəsində yalnız ekosid yox, urbisid və kultursid siyasətləri də durur. Dövlət olaraq Ermənistanın bu əməlləri Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsinin soyqırım, etnik təmizləmə və zorakılıq kimi maddələrində özünü açıq-aşkar göstərir. Və bu mövqə nəinki respublikamız, yaxud region, ümumilikdə bəşəriyyət üçün ciddi təhlükədir.

Məqalədə ekoloji siyasətin Azərbaycan modelinin əsas istiqamətlərinə geniş açıqlama verilir, ekologiya qayğının prezident İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olduğu problemi “İlham Əliyevin ekoloji siyasəti” mövzusu zəminində tədqiqat müstəvisinə çıxarılır. Qeyd olunur ki, **Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi ekoloji siyasətdən başlıca məqsəd** indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsidir ki, bu da özlüyündə davamlı inkişafın təmin edilməsini, başqa sözlə, mövcud ekoloji sistemlərin və iqtisadi potensialın qorunmasını, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, fəaliyyət zamanı qarşıya çıxacaq problemlərin sağlam düşüncə ilə aradan qaldırılmasını və bu zaman ətraf mühitə mümkün qədər az ziyanlı təsir göstərilməsini tələb edir.

ARAŞDIRMA

Ekoloji tarazlığın qorunması

Azərbaycanın ekoloji siyasətinin tərkib hissəsi kimi

Vikipediyaçılar ekoloq alimlərin nəzəri mülahizələrinə əsaslanıb ekoloji tarazlığın sadəcə termin olduğunu və bu anlayışın ancaq insanlarla, heyvan və bitkilərlə onları əhatələyən mühit arasında olan tarazlığı təsvir etmək üçün işləndiyini yazırlar: “bütün canlı orqanizmlər üçün kifayət qədər qidanın mövcudluğu və onların sabitliyi ekoloji tarazlığın mövcudluğunu əks etdirir. Buna görə də bu tarazlıq ətraf mühitin yaşamasını, varlığını və sabitliyini təmin etdiyi üçün çox vacibdir. Ekoloji tarazlıq sayəsində bütün orqanizmlərin həyatda qalması baş verir” [8.].

Ekoloji tarazlığın pozulması isə atmosferin qaz tərkibinin və hidroloji vəziyyətin mütləq sürətdə dağılması və bütövlükdə biosferin çirklənməsi tərzində başa düşülür [6.].

Habil Hüseynov “Xalq cəbhəsi” qəzetində dərc olunmuş “Qarabağın ekoloji harayı” adlı məqaləsində ekoloji tarazlığın pozulmasını yaradan səbəbləri qeyd edir. Bu səbəblərə iqlim dəyişikliklərini, biomüxtəlifliyin məhvini; biosferin çirkliliyinin artmasını, litosferin parçalanmasını və canlıların məhvi kimi ekoloji problemləri nümunə gətirir: “Ekoloji halın dözülməz hala gəlməsi Ozon qatının məhvi və oksigen qazının çox-çox azalması zəncirvari olaraq digər fəsadlar törədəcək. Günəşin zərərli şüaları, hava çatışmazlığı, kəskin iqlim dəyişkənliyi, təbii fəlakətlərin artması və bunlardan doğan mənfurluqlar, insan ömrünün qısalması, səhhətlərin pozulması, doğuşların qeyri-normallığı, yaşama və işləmənin çətinləşməsi - yaxın 150-200 ilə gözlənilən bu hadisələr, həmçinin qiyamət əlamətlərini də xatırladır. İnsanların sayı artmaqla texnika və texniki tələbatlarda artmağa doğru gedir” [3. s.176].

Əslində Sakit Hüseynovun yazdığı kimi, 150-200 il gözləməyə elə də ehtiyac qalmamışdır. Bu gün bəşəriyyət tarazlığı pozulmuş ekologiya və çirklilik dərəcəsi qlobal problem həddinə çatmış su, torpaq və atmosfer havası ilə üz-üzədir. Bu hal mütəxəssislər tərəfindən XX və XXI əsrlərdə sənayenin sürətli inkişafı, insanın təbiətə amansızcasına müdaxiləsi, təbii ehtiyatlardan istifadənin yolverilməz həddə olması, təbii sərvətlərin insan tərəfindən heç bir sərhəd gözlənilmədən istifadəsi və bir sıra digər səbəblərlə izah olunur.

Ancaq Azərbaycan üçün bu ümumi olanlardan digər qeyri məlum səbəblər də var: ermənilərin 30 il işğal altında saxladıqları Azərbaycan torpaqlarına dağıdıcı ekosid problemləri yaşatması. Reallıq mövcud problemlərə digər dövlətlərlə müqayisədə Azərbaycan hökumətindən daha ciddi və ehtiyatlı yanaşma tələb edir.

Dünyanın indki gərgin dönəmində Ermənistanın Azərbaycanın təbiətinə və iqtisadiyyatına yönəltdiyi davamlı ekosid urbisid və kultursid siyasəti Fransa və İrandan savayı bütün dünya dövlətlərinin narahatlığına səbəb olmuşdur. I məqalədə bu mövzuda kifayət qədər bəhs edilmişdir. Bu yazıda isə Ermənistanın yalnız dağ-mədən sənayesinin Azərbaycan üçün yaratdığı fəsadlar tədqiqat müstəvisinə çıxarılır, bu müəssisələrin yalnız Azərbaycan deyil, region üçün necə bir təhlükə mənbəyi olduğu diqqətə çatdırılır.

Diqqət yetirək: BMT insanın sağlamlığına xidmət edən hər nəsnəsi insanın hüququ kimi tanıyır, Ermənistan isə, tələblərə baxmayaraq, dağ-mədən sənayesinin fəaliyyətini davam etdirməkdə israrlıdır. Sözügedən ölkənin bu mövqeyi əslində BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin əleyhinə mövqe sərgilədiyinin göstəricisidir.

Hansılardır bu müəssisələr?

Qaçarandakı Zəngəzur Mis-Molibden Kombinatı, Qafan Dağ-Mədən kombinatı, Əkərək Mis-Molibden kombinatı, Daşdəm qızıl mədəni, Loçi vilayətində fəaliyyət göstərən Axtala mədəni, Qafan manqan zavodu və s. Bu siyahıya həmin müəssisələrin tullantılarının saxlanıldığı anbarları da əlavə etsək, Ermənistanın dağ-mədən sənayesinin Azərbaycanın ekologiyasına vurduğu zərbinin ağırlığı, qismən də olsa, aydınlaşar. Bu müəssisələrin tullantıları həm Oxçuçay, həm də Araz çaylarına axıdılmaqla hər iki çayın suyu çirkləndirilir. Həmin çaylar isə Azərbaycanın ərazisindən keçir. Artıq təhlükə mənbəyi olan bu çayların suyundan isə Azərbaycan əhalisi yemək-içmək və əkin sahələrinin suvarılması məqsədilə istifadə edir. Adı çəkilən çayların çirkləndirilmiş suyundan mütəmadi istifadə isə sonda Azərbaycan insanının xəstəliklərə yoluxması, torpağın yetişdirdiyi məhsulların insan üçün təhlükə mənbəyinə çevrilməsi ilə nəticələnir.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Zəngəzur mis-molibden kombinatı ağır metal tərkibli, məsələn, mis, nikel, xrom, yaxud sink, alüminium, molibden, vanadium, qurğuşun və s. bu kimi məhsulların istehsalı ilə məşğul olur. Həmən məhsulların hazırlanması zamanı əmələ gələn tullantılar 270 milyon kvadrat metr sahəsi olan Artsevanik su anbarının hovuzunda toplanır. Qafandakı kombinata məxsus Gütqum anbarının hovuzu 4.6 milyon kvadrat metr sahəsini əhatə edir. Davazam tullantı anbarı isə 36.8 milyon kub metr tullantı toplamaq imkanındadır. Bütün bunların üzərinə ildə 10 min unsiya qızıl istehsal etmək gücündə olan Göyçə vilayətindəki Daşdəm Qızıl Mədəninin tullantılarını da əlavə edək. Belə bir həcmə malik su anbarlarının tullantıları axar çaylara axıdılsa, insanların və təbiətin hansı həcmdə təhlükələrlə üzləşdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Davazam tullantı anbarının tullantıları Araz çayına axıdılır. Zəngəzur mis-molibden kombinatının tullantılarının axıdıldığı artıq çirklənmiş Oxçuçay çayı da Araz çayına qovuşur. Həm də Oxçuçay çayının axın istiqaməti elədir ki, bu tullantılar yalnız Azərbaycanın deyil, Qafqazətrafı ərazinin bütün sakinləri üçün ciddi təhlükə mənbəyidir.

Daşdəm Qızıl Mədəninin çaylara axıdılan, əslində artıq çoxdan çirklənmiş olan sularında insanların sağlamlığı və təbiət üçün zərərli olan arsen və civə kimi ağır metalların yüksək qatılığı aşkar edilmişdir. Bu anbarın suyu Bərgüşad çayına axıdılır. Bərgüşad çayı isə Azərbaycanın ən iri çayı olan Araza qovuşur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Axtala mədəninin çirkab suları Tona çayının, Tona çayı isə öz növbəsində qovuşduğu Kür çayının sularını zəhərləyir.

Qafan Manqan zavodu dünyanın ən böyük manqan müəssisələrindəndir. Manqan məhsulları, məsələn, manqan filizi, yaxud manqan dioksidi və s. istehsal edən bu müəssisənin illik hasilat gücü 1,5 milyon ton civarındadır. Məhsul istehsalı zamanı zavoddan havaya və suya ağır metallar, toz və digər çirkləndirici maddələr buraxılır. Bu müəssisənin də tullantıları Bərgüşad çayına axıdılır. Bunu da qeyd edək ki, Bərgüşad Cənubi Qafqaz ərazisində əhalinin suyundan ən çox bəhrələndiyi çaydır.

Bu sənaye tullantılarının fəsadları yalnız su hövzələrinin canlı aləmini məhv etmir, insanlarda müxtəlif mədə-bağırsaq, dəri, nevroloji və tənəffüs yolları xəstəliklərinin, həmçinin xərçəng xəstəliyinin də əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Yekun olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, Ermənistanın dağ-mədən sənayesinin fəaliyyəti istər birbaşa olsun, istərsə dolayısı ilə, bütün hallarda Azərbaycanın suyundan əsasən içmək üçün istifadə olunan çayları çirkləndirir. Sonluq isə onunla nəticələnir ki, həmən çayların suyundan istifadə edən əhali zaman-zaman bir çox xroniki və onkoloji xəstəliklərlə üzləşməli olur [9.].

Göründüyü kimi, Ermənistanın illərdir Azərbaycana qarşı apardığı ərazi iddialarının nüvəsində təkə ekosid yox, urbisid və kultursid siyasəti də öncəlik kəsb edir. Respublikamıza qarşı aparılan bu “üçrəng” siyasətin nüvəsində Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsinin soyqırım, etnik təmizləmə və zorakılıq kimi maddələri özünü açıq-aşkar büruzə verir.

Bu Ermənistan hökumətinin mövqeyi, bəs Azərbaycan dövləti BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini necə qarşılayır? Ekoloji siyasətin Azərbaycan modelinin əsas istiqamətləri hansılardır?

Öncə qeyd edək ki, ana kitabımız olan konstitusiyada ətraf mühit ilə bağlı dörd maddə var: 14, 39, 78 və 112-ci maddələr. 14-cü maddədə təbii ehtiyatların hansı ölkəyə, 39-cu maddə də isə ölkə

vətəndaşının hansı hüquqlara malik olduğu göstərilir. Başqa sözlə, vətəndaşın öz ölkəsində sağlam mühitdə yaşamağa, ətraf mühit haqqında istənilən məlumatı əldə etmək hüququna malik olduğu bildirilir. 78-ci maddə ölkə vətəndaşının hər birinin boynuna öhdəlik qoyur: O, ətraf mühiti qorumağa borcludur. 112-ci maddədə isə fəvqəladə hallar tətbiq edilməsindən bəhs olunur [4. s.406].

“Normativ Hüquqi Aktlar toplusu”nda respublikamızda təbii ətraf mühitin müdafiəsi üçün 22 qanunun qüvvədə olduğu qeyd olunmuşdur [2]. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində isə sırf ekosidlə bağlı maddə olmasa da, Cinayət Məcəlləsi 16 maddəni (246-261-ci maddələri) cinayət tərkibli, İnzibati Xətalər Məcəlləsi isə 27 əməli inzibati xəta hesab edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, eləcə də Azərbaycan Respublikası Cinayət və İnzibati Xətalər məəcəllələrindən iqtibas etdiyimiz nümunələrdən aydın görünür ki, ekoloji təhlükəsizliyin saflığı naminə ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq və qorunmasını artırmaq, ölkə gəncliyinin sağlam böyüməsi üçün təbii sərvətlərdən məqsədyönlü istifadə, təbiətin çirklənməsinin qabağını almağa xidmət edən enerji mənbələrindən bəhrələnmək və enerji effektivliyinə tələbatların milli səviyyədə dəyərləndirilməsinin həlli yollarını aşkara çıxarmaq, beynəlxalq təşkilatlarla münasibətləri gücləndirmək kimi işlər Azərbaycan dövlətinin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

2018-ci ildə Sevil İmamverdi qızı Məmmədova “Siyasi institutlar və sistemlər” ixtisası üzrə “Müasir şəraitdə dövlətin ekoloji siyasəti: formalaşması və həyata keçirilməsi mexanizmləri (Azərbaycan Respublikası təmsalında) mövzusunda siyasi elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Dissertasiyada Ümummilli lider Heydər Əliyevin ekologiya sahəsindəki fəaliyyəti geniş işıqlandırılmışdır.

Ekologiyaya qayğı daim Ulu öndərin diqqət mərkəzində olduğu kimi, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin də daimi nəzarəti və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Prezident kitabxanasının saytında yerləşdirilən “**İlham Əliyevin ekoloji siyasəti** (*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi tədbirlərdə iştirakı və çıxışlarından götürülmüş ekologiyaya və ətraf mühitə dair iqtibaslar*)” adlandırılan materiallardan dövlət başçısının bu istiqamətdəki fəaliyyəti barədə mükəmməl bilgi əldə etmək mümkündür.

Sıralanmadan məlum olur ki, mündəricatda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi tədbirlərdə iştirakından və çıxışlarından ekologiyaya və ətraf mühitə dair iqtibaslar toplanmışdır. Siyahı iki bölümdə qruplaşdırılmışdır: a) dövlət tədbirləri və b) iqtibaslar. “Dövlət tədbirləri” adlandırılan bölümdə prezidentin ekologiyaya yetərliyi çatan 188, “İqtibaslar” adlandırılan bölümdə isə 172 tədbirdə iştirak etdiyini “görmək” olur. 591 səhifəlik bu material “Təmiz ekoloji mühit”in yaradılması yönündə rastlaşılan 13 əsas prioritet istiqaməti diktə edir.

Gəlinən başqa bir qənaət budur ki, Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycanda aparılan ekoloji siyasətdə başlıca məqsəd insanların ekoloji təmiz mühitdə yaşamasını təmin etməkdir. Bu məqsəddə isə ekosistemlərin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitə minimal zərərli təsir, onun ilkin vəziyyətinin bərpası və qorunmasından ibarətdir. Başqa sözlə, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün bu sadaladıqlarımızın olması zəruridir.

2006-cı ildən etibarən ölkədə ekologiyanın sağlamlaşdırılmasına xidmət edən müvafiq plan, strategiya və programların icrası, 2010-cu ilin respublikamızda “Ekologiya ili” elan edilməsi

Ermənistanın ekosid, urbisid və kultursid siyasətinin mümkün qədər tez bir zamanda aradan qaldırılması, Vətən torpağının, onun bulaq, çay və digər su tutarlarının, hektarlarla meşə örtüyü sahələrinin mümkün qədər tez bir zamanda yararlı hala gətirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi bu yönümdə dövlət başçısının səylərinin göstəricisidir.

Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi ekoloji siyasətdən başlıca məqsəd indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsidir ki, bu da özlüyündə davamlı inkişafın təmin edilməsini, başqa sözlə mövcud ekoloji sistemlərin və iqtisadi potensialın qorunmasını, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, fəaliyyət zamanı qarşılaşdığı ekoloji problemləri sağlam düşüncə ilə aradan qaldırmağı və bu zaman ətraf mühitə mənfi təsiri mümkün qədər azaltmağı tələb edir.

Ekologiyanın bərpası sahəsində Azərbaycanın davamlı inkişaf konsepsiyası (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının nümunəsində)

II Qarabağ müharibəsindən sonra respublika hökumətinin həyata keçirdiyi proqramlaşdırılmış tədbirlər silsiləsi ölkəmizdə erməni ekosidinin mümkün qədər tez bir zamanda aradan qaldırılmasına necə həssaslıqla diqqət yetirildiyinin göstəricisidir. PROQRAM, STRATEGİYA VƏ GÜNDƏLİK adlandırılan tədbirlər silsiləsinə nəzər saldıqda və həyata keçirilənlərin uğurlu nəticələrinə diqqət yetirdikdə ölkəmizdə ekoloji tarazlığın qorunmasının Azərbaycanın davamlı inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsinə çevrildiyi aydın müşahidə olunur.

Şəkil 2.2

20 noyabr 2020-ci il tarixi xalqımızın və həmçinin dövlətimizin də tarixində bir çox nəsnelərin kökündən dəyişilməsinə bünövrə qoymuş oldu. Ən əvvəl xalqımızın üzərindən 30 ildə yaşanan utanc götürüldü. 2020-ci ilin 20 noyabrından sonra respublikamızın iqtisadi xəritəsində köklü dəyişikliklər özünü göstərdi. Hansı ki, xalqımız bu günü rus imperiyasının ilhaqında olduğu 70 il

ərzində hər gün, hər saat gözləmişdi. Dövlət başçısı İlham Əliyev daha iki iqtisadi rayon yaradılması barədə müvafiq fərman imzalamaqla xalqımızı bu arzusuna da qovuşdurdu.

Fərman həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, respublikamızın ekologiyasına da yeni yanaşmaların istiqamətlərini müəyyənləşdirdi, 2030-cu ilə qədər ölkənin inkişafına dair Milli Prioritetlərdə ciddi dəyişikliklər tələbini meydana çıxartdı. Ölkənin iqtisadi rayonları sırasına yeni əlavə edilmiş daha 2 rayonun ekologiyasının bərpası problemi, bir növ, respublikamızın ekologiyasının bərpası demək idi. Bu zəncirvari bağlılıq Milli Prioritetlərə yeni baxış, yeni yanaşma tələb edirdi. Bütün bunlar yeni yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının iqtisadiyyatının, o cümlədən ekologiyasının bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına inteqrasiyası məsələsinin həlli tələbini meydana çıxartdı.

Tədqiqat müstəvisinə çıxardığımız iqtisadi rayonların ekologiyasının bərpası problemlərindən bəhs etməzdən əvvəl tarixə müraciət etməyimiz lazım gəlir.

2021-ci ilin 7 iyul tarixi ermənilərin iddiasında olduğu DQMV münaqişə ocağının bir daha alovlanmayacağına xalqımızda əminlik yaratdı, başqa sözlə, “Dağlıq Qarabağ” coğrafi anlayışının Azərbaycanın yaddaş tarixindən biryolluq silinməsinin göstəricisi oldu. DQMV-yə daxil olan şəhər və rayonlar Qarabağ iqtisadi rayonu adı altında yeni qurumda birləşdirildi. Ən əsası budur ki, “dağlıq Qarabağ”, “aran Qarabağ” anlayışları tarixin yaddaşında biryolluq gömüldü. Prezidentin 2021-ci il iyulun 7-də imzaladığı fərman ilə respublikamızda iqtisadi bölgü üzrə fəaliyyət göstərən daha 2 rayon formalaşdırıldı. Beləliklə, iqtisadi bölgü üzrə rayonların sayı 14-ə çatdırıldı.

Rus işğalı dövründənqalma mirasın tarixin səhnəsindən götürülməsi, idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi və tarixin yaddaşını özünə qaytaran qərarların verilməsi bölgənin inamlı inkişafında Böyük Qayıdış-ın sürətli həllinə yol açmış oldu.

Şəkil 2.2

Nəinki Azərbaycan, yaxud qeyri dövlətlərin tarixçi və politoloqları, ermənilərin özləri də qələmə

aldıqları əsərlərində təsdiq edirlər ki, Qarabağ da, eləcə Şərqi Zəngəzur da Azərbaycanın tarixi-coğrafi əraziləridir.

İqtisadi bölgü üzrə yeni yaradılan Qarabağ rayonuna ilk əvvəl Şuşa, Ağdam, Bərdə, Ağcabədi, Xocavənd, Xocalı, Tərtər, Füzuli rayonları (8 rayon) və Xankəndi şəhəri də olmaqla 9 inzibati vahid daxil edilmişdi. Ancaq 2023-cü il dekabrın 15-də Ağdərə rayonunun yaradılması ilə Qarabağ İqtisadi rayonunda rayonların sayı 10-a çatdırıldı və prezident fərmanı ilə “Ağdərə” adının siyahıya “Ağdam” istilahından sonra salınması tövsiyyə edildi.

Rayonlar üzrə yeni bölgü hansı zərurətdən irəli gəlmişdir? Prezident fərmanında bu məsələlərə qısa və aydın şəkildə açıqlama verilir. Fərmanda deyilir ki, işğaldan qurtulmuş ərazilərdə bərpa işləri, həmin rayonların inkişafı üçün vacib infrastrukturun yaradılması, eyni zamanda qaçqın və məcburi köçkünlərin ata-baba yurdlarına qayıdışı istiqamətində silsilə tədbirlər planı həyata keçirilir. Hamıya məlumdur ki, bu ərazilər zəngin iqtisadi imkana, təbii sərvətlərə və zəngin turizm imkanlarına malikdirlər. Qarşıda duran əsas vəzifə, təbii ki, vahid proqram əsasında aparılmalıdır. İşğaldan qurtulmuş rayonların iqtisadi bölgü üzrə bölüşdürülməsi məsələsinə yenidən baxılması zərurətini bu hal meydana çıxartmışdır.

Fərmanda 1861-ci ildə Zəngəzur qəzasının formalaşdırıldığı faktı da xatırladılır. Həmçinin bu da qeyd olunur ki, Zəngəzur qəzası təzə yaradılanda Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonları da qəzanın tərkibində olmuşdur. Bu tarixi faktlar adı çəkilən ərazilərin vahid bir iqtisadi rayonda birləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarmışdır.

Dövlət başçısı Qarabağ bölgəsinin 30 illik işğaldan sonra bərpasının və sürətli inkişafının həlli yollarını da Qarabağı bütövlükdə əhatə edən yeni qurumun yaradılmasında görür. İqtisadi bölgü üzrə Qarabağ rayonu yaradılmasına yenidən baxılması bu zərurətdən meydana gəlmişdir. Prezident sərəncamı ilə Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Ağcabədi və Bərdə rayonları, eləcə də, Xankəndi şəhəri Qarabağ iqtisadi rayonu ərazisinə daxil edilmişlər [10.].

“İqtisadi rayonun formalaşması və tərəqqisi üçün nələr vacib şərtidir?” sualına “Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası” monoqrafiyasında cavab tapmaq mümkündür.

AMEA Coğrafiya institutunun alimləri hər hansı iqtisadi rayonun tərəqqisi üçün ekoloji vəziyyəti və iqlim faktorunu əsas amil olaraq götürürlər. Təbii ki, bu atmosfer üçün ətraf mühitin çirklilik dərəcəsi də, rahat yaşayış mühitinin olması da, əhalinin sağlam mühitdə yaşaması da, sakinlərin orta ömür uzunluğu da başlıca şərtlərdəndir [1. s.469].

AMEA-nın Coğrafiya İnstitutu əməkdaşlarının hazırladıqları monoqrafiyada Qarabağ tarixi-coğrafi ərazisinin trayektoriyası açıqlanır. Bölgənin şimal sərhədinin Murovdağ suayrıcısından, düzən hissədə İncəsü çayının dərəsindən adladığı keçdiyi, Kür çayı boyunca Mil və Qarabağ düzlərini keçərək Araz çayı dərəsinə qovuşduğunu - yazır H.Ə.Paşayevlə M.C. İsmayılov, - ərazi cənubdan Araz çayı ilə əhatələnir, Qarabağın qərb sərhədi Qarabağ silsiləsindən, vulkanik yaylada isə Qızılboğaz, Böyük İşıqlı, Sərçəli və s. dağlarından keçir. Zəngəzurun ən uca dağı Qarıcıq dağıdır. Dağın hündürlüyü 3904 m-dir [1. s.13].

Zəngəzur tarixi-coğrafi ərazi olaraq qərbdən Zəngəzur, şərqdən Qarabağ və Qırxqız silsilələri, şimaldan Qarabağ vulkanik yaylası və Mixtökən silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. 135 kilometr cənuba istiqamət götürərək sərhəddə Araz çayına qovuşur. Sonra indiki Ermənistanın ərazisi, daha sonra isə Azərbaycanın coğrafi ərazisindən ayrı salınmış Naxçıvan Muxtar Respublikası gəlir.

Zəngəzur qəzasının qərb hissəsində Qafan, Gorus və Qarakilsə (Sisian) şəhərləri yerləşir (*Bu ərazi Ermənistanla veriləndən sonra ermənilər şəhərin adını dəyişib Sisian etmişlər*). Daha sonra Ermənistan SSR formalaşdırıldığı illərdə Ermənistan ərazisində qalmış Qafan, Gorus, Qarakilsə gəlir [1. s.13-14].

N.Ə.Paşayev və M.C.İsmayılovun “Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafi mövqeyi” adlı məqaləsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının ümumilikdə **şimaldan Kəlbəcər** və Daşkəsən, cənubdan Zəngilan, şərqdən Ağcabədi, **qərbdən isə Kəlbəcər** rayonları ilə əhatə olunduğu qeyd olunur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat müstəvisinə çıxardığımız Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsindən sonra dövlət başçısının 7 iyul 2021-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikası ərazisinin iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü haqqında” fərmanı ilə yaradılmışdır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun sərhədinin ümumi uzunluğu 762,3 kilometrdir. Bunun 342,2 kilometri indiki Ermənistanla, 91 kilometri İranla, qalan sərhədləri isə Azərbaycanın digər rayonları ilədir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun sərhədlərinin ümumi uzunluğu – 762, 3 km	
Ermənistanla sərhəd uzunluğu	İranla sərhəd uzunluğu
342,2 km	91 km

Cədvəl 2.2.

İndi də Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın digər rayonları ilə. eyni zamanda həmən rayonların Ermənistan və İranla sərhəd uzunluqlarına diqqət yetirək.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun həmsərhəd olduğu bölgələr

Şəhər və ya rayon	rayonun sərhədlərinin uzunluğu, km-lə	Azərbaycanın rayonları ilə sərhədlərin uzunluğu, km-lə	Ermənistanla, km-lə	İranla, km-lə
Cəbrayıl	164,2	116,4 km, o cümlədən Füzuli 25,7 Xocavənd 53,8 Zəngilan 37 km	-	47,8
Qubadlı	142	94,8 km, o cümlədən Laçın 16,9; Xocavənd 17,6; Cəbrayıl 26,8; Zəngilan 33,5 km	48	-
Laçın	276,2	163,7 km, o cümlədən Kəlbəcər 57,3; Qubadlı 17; Xocavənd 19,5; Şuşa 44,7; Xankəndi 25,7	109,4	-
Kəlbəcər	251,1	197,1 km, o cümlədən Daşkəsən 23; Laçın 57,3 ; Göygöy 14,6; Goranboy 20,9; Tərtər 49,3; Xankəndi 32,2 km	114,4	-
Zəngilan	157	43,7 km, o cümlədən Cəbrayıl 10,4; Qubadlı 33,5 km	70,4	43,2
Cəmi	762,3	555	342	91

[1. s.16].

Cədvəl 2.2.

Qarabağ iqtisadi rayonunun ümumi sərhəd uzunluğu 560,5 kilometrdir. Bunun 38,7 kilometri İranla, qalan hissəsi isə Azərbaycanın digər rayonları ilədir. İranla sərhəd xətti yalnız Füzuli rayonu ilədir (38,7 kilometr).

Qarabağ iqtisadi rayonunun ümumi göstəriciləri

Şəhər və rayon	rayonun sərhədlərinin uzunluğu, km	Azərbaycan rayonları ilə sərhədlərin uzunluğu, km	İranla km
Xankəndi şəhəri	23	Xocalı 23 km.	-
Ağcabədi	230,5	230.5 km, o cümlədən Zərdab 40; 1Beyləqan 60; Füzuli 14; Xocavənd 21,1; Ağdam 66,4; Bərdə 29 km	-
Ağdam	219	219 km, o cümlədən Bərdə 12,4; Ağcabədi 66,4; Xocavənd 43,5; Xankəndi 41; Kəlbəcər 6,0; Tərtər 49,7 km	-
Bərdə	150	150 km, o cümlədən Bərdə 12,4; Ağcabədi 29; Zərdab 8,5; Ağdaş 40; Yevlax 27,3; Tərtər 32,8; Ağdam 12,4 km	-
Xocalı	153,2	153,2 km o cümlədən Xocavənd 30,8; Ağdam 40,9; Kəlbəcər 26,2; Xankəndi 29,5; Laçın 25,7; Şuşa 29,5 km	-
Xocavənd	265,8	265,8 km, o cümlədən Ağdam 43,5; Ağcabədi 21,1; Xankəndi 30,8; Şuşa 8,8; Laçın 19,5; Qubadlı 17,6 km	-
Füzuli	179,2	139,6, o cümlədən Beyləqan 28,9; Ağcabədi 14; Xocavənd 72,3 km	38,7
Şuşa	83	83 km, o cümlədən Xocavənd 8,8; Xankəndi 29,5; Laçın 44,7 km	-
Tərtər	181	181 km , o cümlədən Goranboy 40,4; Yevlax 8,4; Bərdə 32,8; Ağdam 49,8; Kəlbəcər 49,3 km	-
Cəmi	1484,7	1422,1	38,7

[1. s.16].

Cədvəl 2.2

Ermənistanın ekovid siyasətinin Azərbaycanın ekologiyasına və təbii sərvətlərinə vurduğu ziyan üç qurum tərəfindən araşdırılmış, üç fərqli nəticə qeydə alınmışdır. BMT-nin hesablamalarına görə bu rəqəm 53.5 milyard ABŞ dolları, Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin hesablamalarında bu rəqəm 265 milyard, Azərbaycan Respublikası hərbi prokurorluğunun sərhədlərində isə ilkin hesablamaları bu ziyanın 819 milyard ABŞ dolları dəyərində olduğunu göstərmişdir.

Dəyən ziyanın hansı məbləğdə olmasının zənnimizcə elə bir önəmi yoxdur. Önəmli olan dünyamızın iqtisadi gərginlik içində boğulduğu bir zamanda bütövlükdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazisinin sıfırdan başlayaraq 30 il əvvəlki qiymətinə qaytarılmasının həlli problemidir ki, respublikamızda bu istiqamətdə sürətli iş getdiyi göz önündədir. Diqqətə çatdırmaq ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən

layihələr AMEA-nın İqtisadiyyat institutunun “Post-konflikt ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzi” tərəfindən öyrənilib işlənmişdir. Bu işdə başlıca məqsəd yaşayış infrastrukturundan əsər-əlamət qalmayan, ermənilərin xarabazarlığa çevirmiş olduqları əraziləri insan həyatı üçün yararlı vəziyyətə gətirmək, rayonların iqtisadiyyatını yüksəltməkdir. Reabilitasiyanın prinsiplərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə öncə ərazilərin konfliktə qədərki vəziyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılıb qiymətləndirilmiş, həmin ərazilərdə dövlətiidarətmə sisteminin və icma özünüidarətmənin spesifik cəhətləri dəqiqləşdirilmiş, yaşayış fondunun, enerji təminatının, qaz və su təchizatının yenidənqurulma istiqamətləri araşdırılmışdır. 30 il qaçqın ömrü yaşamış Qarabağ camaatının öz doğma ocaqlarına qayıdışı prinsipləri, fəaliyyəti yenidən bərpa ediləcək müəssisə və idarələr müəyyənləşdirilmiş, mülki idarətmə orqanlarının, nəqliyyatın, telekommunikasiya və sosial obyektlərin bərpası işi diqqətlə öyrənilib tədqiq edilmişdir.

Bu işlərlə paralel olaraq konfliktsonrası Beynəlxalq Maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq imkanları da müəyyənləşdirilmişdir.

Adı çəkilən iqtisadi rayonlara daxil olan şəhər və rayonlarda həmçinin reabilitasiya müddətində ortaya çıxması ehtimal olunan xarici və daxili risklərin idarə olunması qaydaları da müəyyənləşdirilmişdir.

Artıq neçə müddətdir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında Böyük Qayıdışın ab-havası özünü açıq-aşkar göstərməkdədir. Öz ata-baba ocaqlarına qayıdan vətəndaşlarımızın rahatlığının təmin edilməsi üçün innovativ texnologiyanın tətbiqi yönündə mühüm işlər görülməkdədir. “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” modeli addım-addım öz şəbəkəsini genişləndirməkdədir. Bu gün Qarabağda innovativ informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından bəhrələnilir, süni intellektdən və daha bir çox qabaqcıl müasir texnologiyalardan istifadə olunur. Respublikamızın həm coğrafi mövqeyi, tarixi abidələri, həm də İstisu və Minkənd kimi mineral bulaqlara sahib olması düşünməyə əsas verir ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ekoturizmin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edəndir, bu ünvanlar kurort mərkəzləri şəbəkəsi yaratmaq və onu genişləndirmək üçün uğurlu məkandır.

Bərpa prosesində müasir texnoloji proseslərin tətbiqi və standartlara cavab verən müasir infrastrukturun yaradılması tədqiqat obyekti götürdüyümüz rayonların inkişafının əsas strateji istiqamətlərindədir. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi bərpa prosesinə xidmət edən 5 əsas məqsəd növü müəyyənləşdirmiş və tətbiqi tövsiyyə edilmişdir: 1) Bərpa prosesinin keyfiyyətli və qənaətli şəkildə həyata keçirilməsi, 2) Müasir standartlara cavab verən inkişaf modelinin yaradılması, 3) İşğaldan azad edilmiş ərazilərin texnologiya baxımından yüksək inkişaf etmiş əraziyə çevrilməsi, 4) Qabaqcıl texnoloji şirkətlərin bərpa prosesinə cəlb edilməsi, 5) Azad edilmiş ərazilərin “Yaşıl Enerji” zonasına çevrilməsi” [7.].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması yönündə aparılan ilk və başlıca addımlardan biri nəqliyyat sektorunun bərpasıdır. İşğaldan azad edilmiş hər iki iqtisadi rayonda ilk addım respublikamız üçün 2030-cu ilə qədər müəyyənləşdirilən Milli Prioritetlər proqramının dördüncü mərhələsi olan “Böyük Qayıdış”dan başladı. Qarabağ iqtisadi rayonuna çəkilən ilk iki yol - Suqovuşan və Talış avtomobil yolu ilə Əhmədli–Füzuli–Şuşa yolu oldu. Böyük Qələbədən sonra daha geniş miqyasda tanınan Suqovuşan kəndi ilə Tərtərin rayon mərkəzini birləşdirən bu yolun ümumi uzunluğu isə 28.5 kilometrdir.

İkinci mərhələ Çaylı kəndi ilə Talış kəndi arasındakı 8 kilometrlik məsafədir. Talış kəndindən Naftalan şəhərinə qədər uzanan yol isə 22 kilometrdir. $21 \text{ km} + 7.5 \text{ km} + 8 \text{ km} + 22 \text{ km} = 58.5$ kilometr! Qarabağ iqtisadi rayonunda Böyük Qayıdışın ilkin mərhələsi 58.5 kilometrlik yolun çəkilişi oldu.

Qarabağ iqtisadi rayonunda aparılan bərpa işlərindən bəhs edilirsə, Füzuli hava limanı ilə Bərdə-Ağdam dəmir yolunun adını çəkməmək olmur. Beynəlxalq standartlara uyğun inşa edilən Füzuli hava limanı Qarabağda, eləcə də, Şuşada ekoturizmin inkişafına köklü təkan verəcəkdir.

Füzuli-Şuşa avtomobil yolu Topxana meşələrinin aşağı hissəsindən dolanıb keçməklə, Daşaltını və Şuşa şəhərini görməklə İsa bulağına keçir. Bu yol 44 günlük Zəfər döyüşümüzdə Azərbaycan əsgərini Şuşanı erməni işğalçılarından təmizləməyə aparan yoldur. Məhz bu məziyyətinə görə, dövlət başçısı İlham Əliyev bu yolu “Qələbə yolu” adlandırmışdır.

İqtisad elmləri doktoru, professor Vüsal Qasımlının yazdıqlarına istinad etsək, post-konflikt dövründə işğaldan azad olunmuş bölgələrdə avtomobil yolunun uzunluğu 760 kilometrə, dəmir yolunun uzunluğu 340 kilometrə, SES-lərin sayı isə 40-dan çox olacaq. Bu regionlarda həmçinin 3 aeroportun tikintisi Qız Qalası və Xudafərin körpüsündə generasiya gücləri, yarımstansiya və s. də quraşdırılması da plana daxildir.

V.Qasımlının “Beynəlxalq təcrübədə post-konflikt bərpa strategiyaları” adlı məqaləsində post-konflikt dövrünün əsas vəzifələri sırasında “a) sosial və iqtisadi infrastrukturun bərpası, b) keçmiş hərbiçilərin cəmiyyətə uyğunlaşması, c) həmçinin haqqında bəhs etdiyimiz ərazilərdə iqtisadi qurumların öz fəaliyyətini təzədən bərpa etməsi və d) bu vəzifələrin öz həllini tapması üçün maliyyə vəsaiti ayrılması kimi bəndlər yer almışdır [5. s.19].

Məqalədə həmçinin bərpa prosesində iqtisadi inkişaf strategiyalarının əsas məqsədlərində bəhs olunur. Azərbaycanı bölgənin ən güclü iqtisadi mərkəzinə çevirməyin hədəfləri haqqında fikir yürüdülmür: “Düzgün qurulan fiskal və monetar siyasətin kombinasiyası makroiqtisadi sabitliyi və inkluziv iqtisadi inkişafı təmin edəcək. Azərbaycan regionun ən güclü iqtisadi mərkəzi kimi mövqeyini daha da gücləndirəcək” [5. s.20].

Unudulmamalıdır ki, ekoturizm ekoloji cəhətdən dayanıqlı turizm növü olmaqdan əlavə, həm də gəzib Azərbaycanın füsunkar təbiətini görmək, maarifləndirmə, eləcə də regional sosial-iqtisadi inkişafa istiqamətlənən bir yoldur. Sözü gedən iqtisadi rayonlarda ekoturizmi inkişaf etdirməklə yerlərdə sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, ata-baba ocağına dönən indiki nəslə iş yerləri ilə təmin etmək mümkündür.

Qoyulan məsələləri Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu haqqında da demək olar. Məsələn, Murovdağ silsiləsindən keçib Kəlbəcər, İstisu və Laçın ərazilərini bir-biri ilə bağlayan Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafına ciddi təkan vermiş olacaq. Bu yol, eyni zamanda Horadizi, oradan isə Qubadlıyı və Laçını bir-biri ilə əlaqələndirmiş olacaq.

“Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu” monoqrafiyasında adı çəkilən bölgələrdə xalq təsərrüfatının aparıcı sahələrinin, o cümlədən ağır sənaye ilə paralel olaraq nəqliyyat-logistika və turizm, həmçinin “Yaşıl Enerji” istiqamətinin inkişafının gözləniləndiyi proqnozu da verilir. Nəqliyyat-logistika qovşağı istiqamətində Füzuli,

Cəbrayıl və Zəngilan, “Yaşıl Enerji” və turizm üzrə isə Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ixtisaslaşacağı diqqətə çatdırılır.

Ermənilərin ekosid siyasətinə beynəlxalq baxış

İşğal altında olan Azərbaycan ərazilərində Ermənistanın məqsədli və sistemli ekosid siyasətinin nəticələrinə dünya mətbuatı hansı münasibəti sərgiləyir? Diqqət yetirək:

İtaliyanın “Peseinrete” onlayn qəzeti və “Il Giornale” qəzetinin “Insideover” analitik portalı Oxçuçay çayının Azərbaycan üçün həqiqətən fəlakət mənbəyinə çevrildiyindən yazırlar.

“Peseinrete” onlayn qəzetində dərc olunan məqalə “Eko-terror: Ermənistan qəsdən Oxçuçay çayını çirkəndirir” sərlövhəsi altında dərc edilmişdir. Müəllifi Dominika Letizia-dır. Digər yazı isə “Oxçuçay, nifaq və zərərli tullantılar çayı” adlanır. Müəllifi Emanuele Pietrolon-dur. Məqalə İtaliyanın “Ilgiornale” qəzetinin “Insideover” analitik portalında yerləşdirilmişdir.

Məlumat üçün bildirək ki, Oxçuçay çayı başlanğıcını Ermənistan ərazisindən götürür, Sunik vilayətindən və Azərbaycanın Zəngilan rayonu ərazisindən keçib Araz çayına tökülür. Uzunluğu 83 km-dir.

Mövzuya aydınlıq gətirmək üçün müəllif Araz çayının Azərbaycan üçün ciddi əhəmiyyətə malik olduğunu da diqqətə çatdırır. Arazın Cənubi Qafqazın ən iri çaylarından olduğunu və məhz Araz çayı ilə bağlı olaraq bir sıra akvakultura layihələrinin bağlandığını yazır. Azərbaycan ərazisində böyük bir sahədə əkinçiliklə bağlı təsərrüfatların Arazın suyu ilə suvarıldığından, yol boyu şəhər və rayonların əhalisinin içmək üçün Arazın suyundan istifadə etdiyindən, çayın axını boyunca əhalinin Alabalıq təsərrüfatları yaradıb, bununla ərzaq təminatlarını ödədiklərindən bəhs edir.

Mövzuya yönəlmiş olaraq müəllif D.Letizia Almanyanın “Cronimed” şirkətinin Zəngəzur mis-mobilden zavodu ilə və “Kraarat kapan” adı ilə tanınan “Qafandağ mədən və emal zavodu”nun Azərbaycan üçün əsl fəlakət mənbəyinə çevrildiyini yazır.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 2021-ci ilin yekun hesabatına görə, həmin zavodların tullantılarının tərkibində mis, dəmir və nikelin miqdarı beynəlxalq standartlardan 7 dəfə artıqdır. Bu kimyəvi tullantıların təmizlik aparılmadan və filtrasiya edilmədən Oxçuçayın sularına axıdılması yerli azərbaycanlıların qida mənbəyi olan Alabalıqların ölümünə səbəb olur, - yazır məqalə müəllifi.

Oxçuçayın suyunun çirkənlənməsi yalnız Alabalıqların ölümü demək deyil. Zərərli maddələr axıdılmış Oxçuçayın suyundan və Oxçuçayın Arazla qarışmasından sonra bu sudan istifadə edən sakinlərdə böyrək, sümük və ürək xəstəlikləri meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Müəllif sonda bu ədalətsizliyə son qoymaq üçün dünya ictimaiyyətini birliyə çağırır: “Azərbaycan əraziləri işğaldan azad olmasına baxmayaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terroru davam edir. Beynəlxalq təşkilatlar, ayrı-ayrı ölkələr, ətraf mühitin qorunması üzrə ixtisaslaşmış QNT-lər də Oxçuçay çayı probleminə münasibət bildirməlidirlər. Çünki bu, yalnız Azərbaycanın deyil, bölgənin və bütün dünyanın ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi zərərdir”.

Emanuele Pietrolon-un məqaləsində başlıca yeri Almanyanın “Kronimet” şirkətinə məxsus iki zavodun fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərli tullantı və zibilin ətraf mühitə və istifadəçilərə hansı dərəcədə problem yaratdığı məsələləri tutur. Göstəricilərə diqqət yetirdikdə, acımaya

bilmirsən. Sən demə, çay hər gün 2100 kub metr zəhərli su nəql edirmiş.

Məqalədən məlum olur ki, Oxçuçay çayının suyunu zəhərli hala gətirən Qacaranda fəaliyyət göstərən mis və molibden, həmçinin Qafanda fəaliyyət göstərən mis emalı zavodlarının tullantılarıdır. Bu tullantılar emal olunub təmizlənmədiyi üçün Oxçuçayın suyu normadan xeyli artıq, məsələn nikellə normadan 7 dəfə artıq, dəmirlə 4 dəfə, mis ilə 2 dəfə, molibdenlə 2 dəfə, digər ağır materialların da suyu normadan xeyli artıq çirkləndirməsi nəticəsində Oxçuçay ətraf mühit üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir.

Müəllifin gəldiyi qənaət budur ki, “Bu gün 20 illik fasiləsiz zəhərli tullantılardan sonra Oxçuçay “ölü”, yəni flora və faunadan məhrum olmaq ərəfəsindədir. Çünki çirklənmənin davam etməsi əvvəllər burada yaşayan canlıların, demək olar ki, bütün növlərini tədricən öldürmüşdür”.

Müəllif Emanuele Pietrolon-un diqqət yönəltdiyi ikinci məsələ Azərbaycanın su mənbəyi az olan ölkələr sırasında olması problemdir: “Azərbaycanın su həssaslığı problemi mövcuddur. Ona görə ki, Azərbaycanın ərazisindən keçən çayların 67 faizinin mənbəyi başqa ölkələrdədir”.

Müəllif fikirlərini aşağıdakı tərzdə yekunlaşdırır: “Oxçuçay məsələsi ayrılıqda olan bir problem deyil, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və həyat o bölgədəki su yollarının vəziyyətindən asılıdır”.

Amerika və Pakistan mətbuatında da Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinə münasibət sərgiləyən məqalələr nəşr edilmişdir. Ancaq bu məqalələrdə sırf ekosisem məsələləri yer almadığından həmin məqalələrdən ətraflı bəhs etmək niyyətiində deyilik. Onu deməklə kifayətlənək ki, Pakistan mətbuatında, dəqiq desək, Pakistanın “Daily Times”, “National courier”, “Election Times” qəzetlərində Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan üçtərəfli əməkdaşlığı məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Qəzetlər Ermənistanın Azərbaycana qarşı dağıdıcı münasibətinin həm Ermənistanın özü, həm də Cənubi Qafqaz və bütövlükdə Avropa üçün potensial təhlükə olduğunu yazırlar. Ermənistan ərazisində işlək vəziyyətdə olan dünyanın ən təhlükəli Metsamor Atom Elektrik stansiyasının fəaliyyətini dərhal dayandırmaq barədə Amerikanın və Avropa Birliyi dövlətlərinin çağırışlarına Pakistanın da həmrəy olduğu, bu çağırışlara məhəl qoymamaqla Ermənistanın Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyinin protokollarını etinasızcasına pozduğu mülahizələri də qəzetlərdə yer almışdır.

Məqalələrdə bu da diqqətə çatdırılır ki, “Ermənistan işğal etdiyi ərazilərin demoqrafik, mədəni və fiziki xarakterini qeyri-qanuni olaraq dəyişir. Ermənistanın mədəni dəyərlərə və irsə qarşı terrorçu fəaliyyəti hər kəsə məlumdur. Dağlıq Qarabağ münasibəti başlayandan və Azərbaycan əraziləri işğal olunandan bəri ermənilər Azərbaycanın zəngin mədəni sərvətlərini talayıblar. Ermənistan məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanın irsini, mədəni, tarixi, müqəddəs yerləri, İslam abidələrini məhv edir”

Məqalələrdə Ermənistan hökumətinin Pakistanın bəzi təcrübəsiz qəzet müxbirlərini ələ almaq, belələri vasitəsilə Pakistan ictimaiyyətində Azərbaycan və Türkiyə haqqında yanlış rəy yaratmağa cəhd göstərdikləri faktları da yer almışdır.

Əslən israili olan ekspert Arye Qut “Ermənistanda antisemitizm: birbaşa və aşkar təhdid” sərlövhəli məqalə ilə Amerikanın “Yewish News Service” (JNS) saytında çıxış etmişdir. Məqalə Ermənistanda antisemitizm və millətçilik problemlərinə həsr olunmuşdur. Arye Qut Ermənistanda yəhudilərə qarşı münasibəti “mədəni zorakılıq” qismində qəbul edir və bu münasibətin tətbiqinin yolverilməz olduğunu diqqətə çatdırır. Nəşr olunan antisemit məzmunlu

kitabların, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə yol tapan bu ruhlu verlişlərin yəhudiləri aşağılamaq məqsədinə yönəldildiyini, Yerevanda ucaldılmış Holokost qurbanlarının memorial lövhəsinin ermənilər tərəfindən dəfələrlə murdarlandığını ağrı ilə qələmə almışdır.

İsraili ekspert Ermənistanda antisemit baxışların və fikirlərin erməni siyasətçilərinin və Ermənistan KİV nümayəndələrinin baxışlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyini yazır. 2004-cü ildə iqtidarpərəst radio verlişinin aparıcılarından və tanınan siyasi fiqurlardan birinin bir neçə ay dalbadal antisemit əhval-ruhiyyəli çıxışlar və yəhudilərə qarşı sensasiyalı təhqiramiz bəyanatlarla çıxışlar etdiyini qələmə almışdır.

Bəs mətbuatın yəhudilərə bu münasibətinin sonu necə nəticələnmişdir? Sonda Ermənistan hökuməti ictimai rəylə hesablaşmağa, həmin siyasətçini həbsə almağa məcbur olmuşdur. Anti-diffamasiya Liqasının 2014-cü ilin iyun ayında apardığı rəy sorğusu Ermənistanda antisemitizm səviyyəsinin 58 faiz olduğunu göstərmişdir. Bu isə o anlamı təsdiq edir ki, Ermənistan antisemit mövqeyinə görə postsovet məkanında və Şərqi Avropada birinci yerdə, Avropada isə üçüncü yerdədir.

**Son olaraq gəlinən qənaəti
tezis şəklində təqdim edirik:**

- Azərbaycan hökuməti təbiətin qorunması işini həmişə prioritet məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlamışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illər ərzində ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar çox sayda qanun və qərarlar qəbul edilmiş, “Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyi” yaradılmışdır. Ümummilli lider tərəfindən bünövrəsi qoyulan Azərbaycanın ekologiya siyasəti bu gün prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilir;
- Ekoloji tarazlığın qorunması Azərbaycanın ekoloji siyasətinin tərkib hissəsidir;
- Ermənistanın yaratdığı problemləri respublikamız “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”lə həll etmək iqtidarındadır;
- BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini Azərbaycan tanıyıb riayət etdiyi kimi, Ermənistan da BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini tanımağa, fəaliyyətini bu yöndə qurmağa borclu olduğu halda, beynəlxalq qanunlara etinasız yanaşır və çox təəssüf ki, bundan cəzasız qalır;
- Ukrayna, Rusiya, Vyetnam, Belarus və bir sıra başqa dövlətlərin cinayət məəcəlləsində ekosid cinayət növü kimi tanındığı halda, baxmayaraq respublikamız 30 ildən artıq erməni ekosidi ilə üz-üzə olub, təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində belə bir maddə yoxdur.

TƏKLİFLƏR:

1 - Ermənistanın ekosid siyasətinin dağıdıcılıq xarakteri göstərir ki, bu problem haqqında hər hansı bir dövlətin deyil, ümumilikdə dünyanın problemi səviyyəsində düşünülməlidir. O səbəbdən ki, təbiət hər hansı bir dövlətə məxsus deyil, ümumən bəşəriyyətə məxsusdur. Fikrimizcə, ekosidin dağıdıcılıq xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, Beynəlxalq Cinayət Məcəlləsinin əsasnaməsində dəyişiklik edilməsinə, ekosidin beynəlxalq cinayətlərin daha bir növü kimi tanınmasına ehtiyac duyulur;

2 - Fikrimizcə, ekosid siyasətinə qarşı mübarizə məqsədi ilə hər hansı dünyəvi koordinasiya şurasına yaradılması da önəmli ola bilər. Dünya dövlətləri bu “ocaq başında” fikir mübadiləsi

aparar, Ermənistan kimi respublikaları tutduqları yoldan çəkəndirmək üçün səyləri birləşdirmiş olurlar.

3 - II Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın tarixində olduqca mühüm dəyişikliklərə imza atdı. Bu sırada ən mühümü DQMV statusunun ləğvi, həmin ərazidəki şəhər və rayonlara respublika tabeliyində olan şəhər və rayon statusunun verilməsi, başqa sözlə, yeni iki iqtisadi rayonun – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasıdır. Bu o deməkdir ki, Ermənistan bundan sonra həmin ərazilərin müstəqil qurum kimi fəaliyyət göstərməsini, yaxud Ermənistana qatılması kimi iddiaları bir daha müzakirə obyektinə edə bilməz;

4 - Bu anlamda Naxçıvanın muxtar respublika statusunun da ləğvi, həmin ərazidəki şəhər və rayonlara da respublika tabeliyində olan şəhər və rayon statusunun verilməsi, fikrimizcə, məqsədə uyğun olardı. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhəri, yaxud Azərbaycan Respublikasının Şərur rayonu... Bu, adını müxalifət qoyub əslində dövlətçiliyimizə düşmən qüvvələrin nə vaxtsa respublikamızı parçalamaq kimi bir naqis niyyətindən qorunmuş olardı.

Qeyd edək ki, ölkəmiz müstəqillik əldə edəndən bəri bu məsələ dəfələrlə müzakirə mövzusu olmuşdur. Məsələn kimi Zaqafqaziya Sovet Federativ Respublikası ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin 13 oktyabrında imzalanmış və 1922-ci il sentyabrın 11-də qüvvəyə minmiş, həmçinin bitmə müddəti qeyri-müəyyən olan Qars müqaviləsi və Naxçıvanın Azərbaycandan xeyli aralı məsafədə olduğu göstərilir.

Bitmə müddətinin müəyyənəndirilməməsi, əslində problemin həllini çətinləşdirmir, əksinə problemin həllinə rahatlıq gətirir. Yəni, bu o deməkdir ki, referendum keçirməklə Qars müqaviləsinin şərtlərini istənilən zaman və istənilən mövqedən ləğv etmək mümkündür.

Həmçinin bunu da unutmayaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası statusunun ləğvi dünyamızın gələcək nəsillərini buna da diqqət yetirməyə sövq etmiş olacaq ki, 5502,75 km² ərazinin məxsus olduğu dövlətdən ayrı düşməsinə səbəb nədir? Və məhz BU DÜŞÜNCƏ ortada işğalçılıq olduğu istilahi barədə düşüncəni müstəviyə çıxarmış olacaq;

5 - Azərbaycan Rusiya-İran müharibələrinin qurbanı olaraq ikiye parçalandığı ilk vaxtlarda bu gün hamının “Azərbaycan Respublikası” kimi tanıdığı ölkə “Şimali Azərbaycan” adlandırılıb. Belə düşünürük ki, hazırda bizim yaşadığımız “Azərbaycan Respublikası” ərazisinin “Şimali Azərbaycan Respublikası” adlandırılması tariximizin bərpası olmaqdan əlavə, eyni zamanda dünyanı bu düşüncəyə də yönəlmiş olar ki, bu ölkənin Şimal və Cənub hissəsi varsa, deməli nə vaxtsa Qərbi və Şərqi də var imiş.

Açar sözlər: BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, ekoloji tarazlıq, davamlı inkişaf konsepsiyası, ekoloji siyasətin Azərbaycan modeli, “İlham Əliyevin ekoloji siyasəti”.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. AMEA akad.H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafiyası: Təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı. Bakı-“Optimist” MMC-2021, 534 səh, s.469.
2. Ekoloji qanunvericiliyi. Normativ hüquqi aktlar toplusu. Bakı-2007, 74 səh.

3. Hüseynov Sakit. Davamlı insan inkişafı və ekoloji təhlükəsizlik. Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Azərbaycan universiteti, 4-5 may 2011 ci il, s.176].
4. Nuriyev C., Əsgərov Ə., Əhmədov Z. Ekologiya hüququ. Dərslik 2003, s 406].
5. Qasımlı Vüsal. “Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu”. Bakı- “AzPrint” nəşriyyatı - 2022, 217səh, s.19].

İNTERNET RESURLARI

6. az.wikipedia.org/wiki/Ekoloji-tarazliq#cite_ref-1
7. Bağırov Elxan. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri. chrome extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://aircenter.az/uploads/files/orxan%20tehlil%20mart.pdf?fbclid=IwAR0vC980vM4fPLHRgrSz3g5S9O1oavvI-7uIkPNJjta.
8. ekolabel.org/az/bilgiler/ecolojik-denge-ne-anlama-gelir/
9. <https://report.az/ekologiya/azərbaycana-qarşı-genis-miqyasda-ekosid-toretmiş-ermənistan-düşmənçilik-siyasetini-hele-de-davam-etdirir/> 7 iyun 2023
10. Prezident.az <https://prezident.az>

Məqalə qələmə alınıb: yanvar 2024-cü il

SITUATION ON THE APPLICATION OF MODERN TEACHING METHODS IN HIGHER SCHOOL

ALİ MƏKTƏBDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ ÜZRƏ İŞİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Gülşən Kamal qızı Mehdizadə

Azərbaycan, Bakı şəhəri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Elmi Tədqiqat Mərkəzinin elmi işçisi

XÜLASƏ

Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir. “Məlum olduğu kimi islahatın əsas mahiyyətini təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və inteqrasiya kimi prinsiplər təşkil edir. Bu prinsiplər isə milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasının, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur”. Yeni təlim texnologiyalarında şagirdlərin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir. Yeni texnologiyaların təlimdə tətbiqi şagirdlərin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Bu metodlar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin kollegiya iclasınının materiallarında göstərilir: “Fasiləsiz təhsil kontekstində şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir”. Bu şagirdləri müəyyən qədər fəallaşdıran, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən ənənəvi təlim metodlarından bütövlükdə imtina etmək demək deyildir. Ənənəvi metodların müsbət cəhətlərindən istifadə edərək yeni yanaşmanın, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönümlü, şagirdə isti- qamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun araşdırmaların aparılması təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir.

Tədrisdə fəal təlimin tətbiqi, öyrənin qiymətləndirilməsi və öyrənənlərin bu istiqamətdə təklif və töfsiyələrini araşdırıb müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin “ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi- metodoloji əsasları və həyata keçirilməsi” mövzusunda layihə üzrə Məktəbəqədər təhsil fakültəsinin Ümumi psixiologiya kafedrasında keçirdiyi sorğunun qısa təhlilini diqqətə çatdırılmışdır.

Sorğu əsasında əldə edilmiş nəticə və təkliflər məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ədalətlik prinsipi, peşəkar kompetensiyalar, interaktiv təlim, ənənəvi metod, inteqrasiya

ABSTRACT

The active or interactive learning methods used in the educational system of the developed Western countries are increasingly being used in the educational institutions of our republic. These methods have a special place in the formation of the student's personality. It is impossible to form a student's personality without humanizing, humanitarianizing, and democratizing education. The principle of humanization of education serves social, human and cultural ideas. "As it is known, the main essence of the reform consists of principles such as humanization, humanitarianization, democratization, differentiation and integration of education. These principles set as a task the creation of a secular education system based on the national ground, human values, and the formation of the learner as an individual, making him an equal subject of the educational process. The intellectual and moral development of students is prioritized in new learning technologies. Application of new technologies in training enables students to express their ideas in a clear, logical sequence. These methods ensure the development of students' creative abilities and form a high communication culture in them. The materials of the board meeting of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan state: "In the context of continuous education, the principle of integration of the personality into the world experience of the preparation of a perfect person should be accepted as a necessary factor, and specific activities should be implemented in that direction." This does not mean to give up the traditional teaching methods, which activate the students to a certain extent and allow them to succeed in training. Using the positive aspects of traditional methods, working out the pedagogical and psychological bases of new approaches, new learning technologies, innovations, and conducting research in accordance with modern requirements of the scientific bases of the result-oriented, student-oriented training process is considered the most urgent problem facing the education system.

In order to apply active learning in teaching, evaluate training, study and determine students' proposals and recommendations in this direction, the topic "Training of mentors in ASPU as an important factor in the use of modern teaching technologies: scientific and methodological foundations and implementation" is considered by the Department of Applied Research of the Azerbaijan State Pedagogical University. A brief analysis of a survey conducted at the Department of General Psychology of the Faculty of Preschool Education was presented.

Результаты и предложения, полученные на основе опроса, отражены в статье.

Key words: principle of fairness, competencies, interactive training, traditional method, professional integration

GİRİŞ

Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir. "Məlum olduğu kimi islahatın əsas mahiyyətini təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və inteqrasiya kimi prinsiplər təşkil edir. Bu prinsiplər isə milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasının, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur". Yeni təlim texnologiyalarında tələbələrin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir. Yeni texnologiyaların təlimdə tətbiqi tələbələrin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Bu metodlar tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin kollegiya iclasınının materiallarında göstərilir: "Fasiləsiz təhsil kontekstində şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə

konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir“. Bu ləri müəyyən qədər fəallaşdıran, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən ənənəvi təlim metodlarından bütövlükdə imtina etmək demək deyildir. Ənənəvi metodların müsbət cəhətlərindən istifadə edərək yeni yanaşmanın, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönümlü, təhsilə istiqamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun araşdırmaların aparılması təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir.

Tədrisdə fəal təlimin tətbiqi, öyrənin qiymətləndirilməsi və öyrənənlərin bu istiqamətdə təklif və töfsiyələrini araşdırıb müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin “ADPU-da mentor hazırlığı müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində mühüm amil kimi: elmi- metodoloji əsasları və həyata keçirilməsi” mövzusunda layihə üzrə Məktəbəqədər təhsil fakültəsinin Ümumi psixologiya kafedrasında keçirdiyi sorğunun qısa təhlilini diqqətə çatdırmaq istədim:

15 mart 2024-cü il tarixində ADPU-nun Məktəbəqədər təhsil fakültəsində Ümumi psixologiya kafedrasında çalışan çalışan müəllimlərlə sorğu keçirilmişdir. Sorğuda 14 nəfər müəllim iştirak etmişdir.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqlə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişiniz sualına

13 nəfər(92%) Fəal və interaktiv təlim, Moodle LMS, ZOOM və TEAMS təlimlərində iştirak etdiklərini bildirmiş, 1 nəfər (8%)cavab yazmamışdır.

Fəaliyyətinizdə hansı təlim metodlarından istifadə edirsiniz? Bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz? sualına 14 nəfər (100%) cavab yazmış, “Karusel” üsulu, Qərarlar ağacı, Klassik dialoq, (Sokrat dialoqu), Söz assosiasiyaları, praktik metodlardan (praktik iş, laboratoriya işi), beyin həmləsi, Klaster, Venn diaqramı, BİBÖ, fasiləli oxu, İNSERT, cədvəllərlə iş, anlayışın çıxarılması, izahedici-illustrativ metod, reproduktiv metod, mustəqil iş metodu, müşahidə metodu qeyd edilmişdir. Bu metodların dərslərin daha, səmərəli keçməsinə, biliklərin daha yaxşı qavranmasına köməkçi olduğunu, dərslərin daha maraqlı olması, tələbələrin dərslərə cəlb edilməsində, qiymətləndirmədə sistemli şəkildə cavablandırmaq imkanı verdiyini, mövzunun mənimsəmə keyfiyyətini yüksəltdiyini, təhsilənlərin maraqlı olmasını, nəzəri biliklərlə yanaşı praktik bacarıqlarının, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirdiyini düşünülür.

Tədrisdə təlim texnologiyalarının tətbiqi zamanı hansı resurslardan istifadə edilir sualına 14 nəfər (100%) internet resurslarından, ağıllı lövhə olan otaqlardan, markerdən, kompüter və proyektordan istifadə edirəm cavabını vermişlər.

Hansı mövzularda elmi-metodiki araşdırmalar aparmısınız? Nümunə göstərin. sualına 14 nəfər (100%) Ümumi psixologiya, yaş psixologiyası, pedaqoji psixologiya ilə bağlı elmi-metodiki, ünsiyyət və

qarşılıqlı münasibətlər, təfəkkürün tənqidliliyinin artırılma yolları, müəllim şəxsiyyətinin psixologiyası, Qurani-Kərimdə psixoloji problemlərin həlli yolları, Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları, xarakter və bədən dili haqqında araşdırmalar aparılıb və xarakter və bədən dilinə aid kitab nəşr olunduğunu qeyd etmişlər.

Tələbələrinizin təhsillə bağlı maraqları və ehtiyaclarını necə müəyyən edirsiniz? sualına 14 nəfər(100%) cavablandırmış tələbələrin maraqları və ehtiyaclarını nəzərə alaraq sorğu və test keçirildiyi cavabını vermişlər.

Təhsilənlərin dərslərinin qiymətləndirilməsində ədalətlik prinsipini necə təyin və tətbiq edirsiniz? sualına 14 nəfər(100%) cavablandırmış, tələbələr özlərinin və qrup yoldaşlarının cavablarını təhlil edir. Sonra yekun qiymət elan edilir, dərslərin prosesində bilik və bacarığa görə ədalətlik prinsipi tətbiq edilir kimi cavabla münasibət bildirmişlər.

Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edirsiniz? 2 nəfər (16%) cavab yazmamış, 12 nəfər (84%) müasir qiymətləndirmə üsullarından, müşahidə, müsahibə, şifahi və frontal sorğu aparıram cavabını qeyd etmişlər.

Təhsilalanların gündəlik dərslərinin qiymətləndirilməsində müvafiq üsullardan istifadəni necə müəyyənləşdirirsiniz? sualına 14 nəfər (100%) tətbiq xarakterli tapşırıqlar əsasında qiymətləndirmə aparıram. Aşağı nəticə göstərən tələbə faktiki olaraq qalmır, anımdaca səhvlər aydınlaşdırılır, çünki məqsəd öyrətməkdir, sorğu, müsahibə, diskussiya, təqdimat əsasında, müşahidə, söhbət, sorğu-sual, tapşırıqlar, hər mövzuya uyğun misal və nümunə göstərməyi; tətqiqi suallar verilir. (nə üçün, necə və s.) Keçmiş mövzulara uyğun kollokviumlar aparılır cavabını qeyd etmişdir.

Siz müəllimin peşəkar kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz? 6 nəfər (48%) cavab yazmamış, 8nəfər(52%)yeniliklərlə tanışlıq, peşəkar kompetensiyaların hər zaman vacib olduğunu bildirmişdir.

Professor müəllim heyətinin peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün nə təklif edərdiniz? sualına müxtəlif cavablar vermişlər. 2 nəfər (16%) xüsusi təklifləri olmadıqlarını, 2 nəfər(16%) maaşların artırılmasını, 10 nəfər(68%) kafedralarda və dərslər auditoriyalarında sürətli internetin çalışması, (yeni kompüter, sürətli printer), auditoriyaların elektron lövhə, elektron jurnalla təchiz olunması, kitabxana, mütaliə, elmi araşdırma günlərinin verilməsini, öz üzərində işləmək üçün onlayn konfranslara, onlayn təlimlərə qoşulmaq, elmi araşdırmalar aparmaq üçün vaxt məhdudluğu mövcuddur. Hər gün işə gəlib imza edən professor-müəllimlərin vaxtları tıxaclara sərf olunur, iş mühitində də mövcud olan işgüzar səs-küy səbəbindən hər hansı elmi-tədqiqat aparmaq və ya özünü təkmilləşdirmə ilə bağlı qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq çətinlik törədir, nəzərə alınsa ki, dərslər olmayan günlərdə də imza çəkməyə əlavə fiziki enerji sərf olunur və bu enerji itkisinin zehni fəaliyyətə də neqativ təsiri olduğunu qeyd etmişlər və bu kimi məsələlərin nəzərə alınmasını arzu edirlər.

Aparılmış sorğudan aşağıdakı **nəticə**yə gəlinmişdir:

Yekun olaraq onu demək olar ki, sorğu sualları müəllimlər tərəfindən cavablandırılmış, lakin **Siz müəllimin peşəkar kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün fərdi və ya qruplarla onlayn və ya əyani) dəstək almaq istəyirsiniz?** 6 nəfər (48%) cavab yazmamış, nəfər (52 %) yeniliklərlə tanışlıq, peşəkar kompetensiyaların hər zaman vacib olduğunu bildirmişdir. Bu isə onu göstərir ki, müəllimlərin sistemli şəkildə yeni təlim texnologiyalarının mövzulara tətbiqinin reallaşdırılmasına dair təlimlərin keçirilməsinə, müasir qiymətləndirmə üsullarının öyrənilməsinə və qabaqcıl təcrübədən istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmələrinə ehtiyacları vardır.

Keçirilən sorğuya əsasən aşağıdakı **təkliflər** irəli sürülmüşdür:

1. Keçirilən sorğunun cavabları əsasında professor-müəllim heyətinin arzu və təkliflərinin nəzərə alınması məqsədə uyğun olardı.
2. Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müəllim təlim texnologiyalarının onlara çatdırılması üçün universitetdə müxtəlif təşviqəddici elmi-metodiki tədbirlərin keçirilməsi, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi faydalı olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Nəzərov.A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərslər vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**SPIRITUAL VALUES AND DEPENDENCE TO NATURE IN THE CREATION OF
KHANALI KERIMLI**

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ХАНАЛИ
КЕРИМЛИ

XANƏLİ KƏRİMLİ YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ TƏBİƏTƏ BAĞLILIQ

AYPARA BEHBUDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏZAKƏT İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

Bu məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan şair-publisist Xanəli Kərimlinin yaradıcılığının əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və təbiətin təsviri mühüm yer tutur. Bldiyimiz kimi, Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tərkib hissəsidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi, burda yaşayan şair və yazıçıların əsərlərinin tədqiqata cəlb olunması bu günümüz üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu ədəbi xəzinənin araşdırılması böyük ehtiyac duyulan və aktuallıq qazanan vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə daha sanballı, aktual tədqiqatlar aparmaq, Naxçıvanın zəngin ədəbi mədəniyyət xəzinəsini araşdırmaq, sistemləşdirmək, təhlil və nəşr etdirmək mühüm və vacib məsələlərdəndir.

Bu mənada, çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığa malik olan Xanəli Kərimlinin ədəbi-bədii irsində milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini araşdırıb, tədqiq edib dəyərləndirmək xüsusi elmi aktuallıq tələb edir. Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında milli adət-ənənələrin qorunub saxlanılması, vətəninə layiq, düşmənə qarşı mübarizədə igidlik göstərən gənclərin tərbiyə olunması məsələlərinə də geniş yer verilmişdir.

Şairin poeziyasında ailəyə hörmət, vətəni sevmək, qonaqpərvərlik, başqasına yardım göstərmək, müxtəlif dini inanclara hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Atalar sözləri, bayatılar, dastanlar, rəvayətlər və digər janrlarda milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı fikirlər poeziyanın ecazkar dili ilə diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər; şair, poeziya, təbiət, milli-mənəvi dəyərlər, folklor

Hər bir xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun tarixini, dilini, dinini, adət-ənənələrini, mentalitetini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını və incəsənətini əhatə edir. Mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdırmaqla yanaşı, onun inkişafına da kömək edir və bu dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində xalqın zəngin mədəni irsi yaranır. Milli-mənəvi dəyərlər haqqında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin gözəl kəlamı var: “Bizim hamımızın bir vətəni var-bu Azərbaycan dövlətidir. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini, dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır.”(4. s 213) Buna görə də Azərbaycan xalqının tarixini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsi olan folklor nümunələrinin materialları əsasında xalqların mənəvi irsinin öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu gün Naxçıvanın adını tarixə həkk etdirən naxçıvanlılar haqqında öyrənmək, onların geniş səpkili irsini tədqiq etmək qarşımızda duran əsas vəzifələrdəndir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən biri şair, publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xanəli Kərimlidir. Şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini tədqiqata cəlb etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı milli mənəvi sərvətimiz, milli mədəniyyətimiz, milli tariximizlə bağlı olduğu üçün onun araşdırılmasına xüsusi ehtiyac var.

Xanəli Kərimli bir şair kimi ədəbi prosesin tələblərini, istəklərini duyaraq öz sözünü deyə bilən sənətkarlardandır. Onun müxtəlif illərdə "Ay işığında"(1998), "Anamdan məktub"(2000), "Bu da bir nağıldı" (2004), "Mənə elə gəlir ki..." (2008), "Duyğularım, düşüncələrim", "Mənim könlüm bir ümmandır" (2011), "Payız duyğuları" (2013), "Ahlat taşı" (Türkiyə,2019) və s.kitabları işıq üzü görüb.

Bildiyimiz kimi, milli-mənəvi dəyərlərin ədəbiyyatda əksi baxımından poeziyanın xüsusi rolu var. Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus dəsti-xətti olan və 40 ilə yaxındır bədii yaradıcılıqla məşğul olan şair Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında mənəvi dəyərlərimizin ayrı-ayrı çalarları bütün rəngarəngliyi ilə özünü göstərir. Onun şeirlərində uşaqlıq dünyasının pak, məsum yaşantılarından tutmuş toy adətlərimizə qədər, ana laylasından ağsaqqal, ağbirçək öyüdnəsihətinə qədər, təbiət gözəlliklərindən ictimai prosesləri əks etdirən poetik nümunələrə qədər milli dəyərlərimizin təbliği qırmızı xətt kimi keçir.

Dünyanın əl içi boyda bir yerində, ulu Məmməd Araz torpağında dünyaya göz açan Xanəli Kərimlinin şeir-sənət dünyası kökü min illərin o üzündə dayanan qan yaddaşına söykənir. Onun şeirlərini oxuyanda adama elə gəlir ki, o şeirlər bir sənətkarın, şairin qələmindən yox, yazı-pozu bilməyən, fəqət fitrətən şeir deməyi, ilahi verginin pıçıltılarını poeziyaya, söz düzümünə çevirən ululardan ulu bir kişinin sinəsindən süzülüb gəlir. Xanəli Kərimlinin mayası sözlə yoğrulub, sözlə tutulub, nağıl, bayatı ilə cilalanıb. Onun poeziyasının hər sətirindən nənlərimizin bişirdiyi çörəyin ətri, ulu babalarımızın canları bahasına qoruduğu torpağın qoxusu hopub. Xanəli Kərimli iliyindən tutmuş sümüyünədək kənd ruhunda köklənib, torpaq bərəkətli şeirlər yazıb:

Mənə məlhəm olan, mənə can olan
Mənə ilik olan, mənə qan olan,
Səhlab çiçəyinin, kəklikotunun,
Baldırğan, ələyiz, bulaqotunun,
Cacığın, zirincin, çaşır, bolunun,
Quzuqulağının, yarpız kolunun
Gözün yolda qoyub, qəlbin qırmışam
Axı bu şəhərdə nə qazanmışam (8.24)

Bu misralarda çoxmuzun unuduğu, həmişə kövrək, xoş duyğularla xatırladığımız kəndin, havasını udub, üzərində ayaq açıb yeridiyimiz o torpağın qoxusu bizi vurur. Bu misralar bizi bir anlıq da olsa doğulub boya başa çatdığımız doğma yurd yerlərimizə, acılı-şirinli xatirələrlə dolu keçmişimizə qaytarır. Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında təbiət şeirləri xüsusilə seçilir. Şairi məftun edən təbiət görüntüləri öz tərəvətində şeirə gətirilir. "Vətənin könül oxşayan təbiəti, doğulub boya basa çatdığı Mahmudoba kəndnin gözəllikləri hər an Xanəli Kərimlinin gözünün qabağındadır. O, təbiətin özünə layiq söz donu biçir. Hissin təsiri ilə özü necə dəyişirsə, oxucusunu da elə cığır-cığır, qaya-qaya, kol -kol gəzdirir" (4.73) Etiraf edək ki, insan elə gözəl yerlərdən ayrıldığına təəssüf edir, sanki yenidən qanadlanıb qoyub gəldiyi təbiətin ağuşuna qayıtmaq istəyir. Bəlkə yalnız müqəddəsləkdə qırılan, yanan, məhv olan arzularına qovuşacağına inanır.

Ümumiyyətlə, təbiət daim şairin hissələrinin tərcümanı olur, içindəki yangı ilə dağa-daşa can verməyə çalışır. Yaradıcılığının əvvəlində olduğu kimi, 70 yaşında da onun poeziyasında təbiət yenə də əvvəlki kimi canlı və qüvvətlidir. Hətta fikirlərinin arxaik formada ifadəsi də onun gözəlliyinə və orjinallığına xələl gətirmir:

Hər addımbaşında çıxır qarşıma
Çoban çərvərisi, quzu küzləri.
Təzəcə qar getmiş torpaq üstündə
Görünür apaçıq kəklik izləri.(9. s.210)

Bu şeirlərin hər misrasında xalq təfəkküründən süzülən ifadə tərzii var. “Xalqı dərinədən tanımadan, onun soykökünə, folkloruna, etnoqrafiyasına dərinədən bələd olmadan bu cür ifadələr işlətmək olmaz. Bu mənada, şairin yaradıcılığında Mirzə Cəlilin dili ilə desək, “Anamın kitabı”ndan süzülüb gələn sözlər hakimdir.”(6.s.12)

Yaddan çıxmış, bir növ unudulmaqda olan ifadələr Xanəli Kərimlinin təbiət şeirlərində daha çox yada salınır. O, sərraf dəqiqliyi ilə seçdiyi həyat hadisələrindəki sərraflıq missiyasını təbiətə münasibətində də qoruyub saxlayır. Sözlərin zərgər biçimi, misraların poetik yükü heyrət doğracaq qədər dəqiq olduğu üçün insana sönsüz zövq bəxş edir. Paklığı, təmizliyi, torpağa bağlılığı, mərdliyi, dözümlü, əyilməzliyi öz şeirlərində ana xətt kimi götürən şair Şahbuz torpağının buz bulaqlarından, büllur çeşmələrindən su içib, ana təbiətin füsunkar gözəllikləri ilə üz-üzə, göz -gözə qalib. Həmişə halal zəhməti, qabarlı əlləri ilə dolanan kənd adamlarının ağır və zəhmətkeş həyat tərzii şairin ürəyində cığır-cığır şırımlar açıb. Onun Musa Yaquba həsr etdiyi “Şeir yazma bilmirəm” adlı şeirində bu hissələr daha qabarıq əks olunur:

Şeir yazma bilmirəm

Şəhərdə olanda mən.
Elə bil çatmır havam,
Boğuluram nədənsə
Heç özüm də bilmədən.
...Aldatmaqdır özünü
Şeir yazmaq şəhərdə.
Şəhərdə şeir yazan,
Özün hələ bir yana
Şeiri də salma dərdə ! (8.134)

Nədənsə kəntddə doğulan şair və yazıçılarımızın əksəriyyətinin yaradıcılığında həyatın çətinlikləri, zəhmətkeş insan əməyi daha qabarıq şəkildə əks olunur. Məhz bu səbəbdən kəndin heç kəsi əzizləməyən, ağır zəhmətlərlə yığılmış sərt təbiəti bölgələrdə doğulan yazarlarımızın qələmini daha sərt, daha üsyankar edir. Elə özünəməxsus yaradıcılıq üslubu olan şair Xanəli Kərimli də belə sənətkarlarımızdandır.

“Xanəli Kərimlinin bir çox şeirlərində elmi bilgilərlə, təbiət hadisələrinə, təbiət rəngarəngliyinə aid yüksək bədilliklə yazılmış misralara rast gəlmək olur. Heç şübhəsiz, bu misraların canlı, inandırıcı olması onun təbiətin vurğunu olmasından irəli gəlir” (1.s.231) O, eyni zamanda, həyatımıza, məişətimizə, insani münasibətimizə, təbiət hadisələrinə bir araşdırıcı kimi də baxır. Onun şeirlərində təbiət hadisələrinə, onun dəyişkənliyinə, bəzən fəlakətlər, bəzən də xoş günlər gətirməsinə diqqət çəkir:

Təbiət müqəddəs məhək daşdır
Bu müqəddəsliyə yol tapmalıyıq.
Hərdən də onunla baş-başa qalıb
Arınıb, durulub saflaşmalıyıq(7.s.65)

Digər bir şeirində də təbiətin gözəlliyi, rəngarəngliyi, insanda xoş əhval-ruhiyyə yaratması fikri bədii bir şəkildə öz ifadəsini tapır:

Çaylarda kövrəlib dindirən əgər
Bir giley dastanı bağlayacaqdır.
Mənsiz qəribsəyən məcnun söyüdlər
Əl vursam hönkürüb ağlayacaqdır.(8.s.320)

Burda şair sözlərlə, anlayışlarla təbiət lövhələrini ortaya qoyur və oxucusunun xəyalında həqiqətən də bu təsirin canlı surətini yarada bilir. “Burada şairin yaratdığı canlı assosiasyalar vasitəsilə istəyinə nail olur. Bizi təbiətin dəyişkən xarakterini və ülvüliyini, təkrarsız gözəlliklərini görməyə çağırır” (12.s.123)

Ümumiyyətlə, təbillik, səmimiyyət şairi oxucularına sevdiren əsas cəhətlərdəndir. Bu cəhət fəlsəfə elmləri doktoru, professor Camal Mustafayevin də diqqətindən yayınmamış “Xanəli Kərimli indi özünün oxucu auditoriyasına malik olan, geniş hörmət qazanan şairlərdəndir. Şeirində, həyatında səmimi, riyakarlığa yabançı, bir sifətli sənətkardır. Onu yaxından tanıyanlar halal təbiətli olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Ömür yolunu, əsərlərini oxuduqca bir daha şahid olursan ki, onun həyatı və yaradıcılığı biri-birini tamamlayır. Artıq dünya ədəbi tənqidində də belə bir fikir hakimdir ki, hansı yazıçı öz həyatını yazırsa, yaşadığı hissləri qələmə alırsa o, oxucuya daha çox yaxın olur.(10.s.123).

Xanəli Kərimlinin şeirlərinin, poemalarının mövzuları yad bir dünyanın həyatından deyil, yaşadığımız həyatdan, gördüyümüz mühtdən götrülüb. Buna görə də onun əsərlərinin hamısında şairin ürək döyüntüsü, həyatın bir parçasını görürük. Zəngin klassik ənənələrimizə söykənən, eyni zamanda, aktual sosial-ictimai mövzulara müraciət edən Xanəli Kərimli şeirləri elə bu səbəbdən geniş oxucu kütləsinin sevgisini qazanıb.

Şairin yaradıcılığı daha çox qəm üstündə köklənib. Amma bu qəm heç də insanı ümitsizliyə aparmır. Bu qəm insanı mübarizliyə, şücaətə, cəsarətə, inkişafa səsləyir. “Adamı yaltaqlığın, maddahlığın dərəcəsinə enməməyə, bəşəri mənlilik və sədaqət anlamına sadıq qalmağa, bu cür insani keyfiyyətlərin ucalığına qalxmağa səsləyir” (2.s.223)

Məramla yaşayıb bizim babalar,
Onunçün dünyanı tutmuş şöhrətim.
Bu gün bölünsə də beş yerə vətən
Məramsız yaşamaq olmaz, millətim!.. (7.s.213)

Milli dəyərlərin, əsrlərin süzgecindən keçib gələn qədim adət-ənənələrimizin, ləyaqət hissini qorunması və yaşadılması da şairin yaradıcılığının tərkib hissələrindən biridir. Utanmaq hissini qorumaqla insanlığını qoruyub insan aliliyini dərk etsin. Çünki utancaqlıq xalqımızın ləyaqət hissidir. Şair bu hissi oxucusuna bir ali dəyər kimi qoruyub yaşatmağı tövsiyə edir. Bu hissi ata-babalarımız, xanım-xatın nənələrimiz, ağbırçək analarımız, qız və gəlinlərimiz bizə ərnağan etmişlər. Şair bu ləyaqət hissini hər kəsin qəlbində var olmasını istəyir və bunu bədii dillə belə ifadə edir:

Utanmaq özü də bir ucalıqdır,

İndi çox az qalıb bu ucalıqlar.

Utanmaq hissindən məhrum olandan

Bütöv bir millətə qara qorxu var.(9.s.214)

Gördüyümüz kimi, şair ictimai ruhlu poeziya nümunələrində də çox ciddi məsələlərdən bəhs edir, bunları fəlsəfi mövqedən ziddiyyət və incəlikləri ilə işıqlandırır, mənəvi dəyərlərimizi qorumağa çağırır. “Şərəfi, namusu, mənliyi, ləyaqəti misralardan boylan Xanəli Kərimlinin şeirlərini oxuduqca oxumaq istəyirsən. Bu sanballı şeirlərin içində məsum insan taleyindən nigaran şairin məddahlığa, yaltaqlığa, cəhalətə boyun əyməyən qürurlu ilhamı var.” (3.s.125)

Şairin əksər şeirləri oxucunu düşündürür, onu sözə qiymət verməyə, sözün qədrini bilməyə, sözün müqəddəsliyini qorumağa çağırır. Elə olmasaydı ”Mən sözdən qorxuram, Tanrıdan qorxan kimi” yazmazdı. Onun “Anamdan məktub”, “Bu da bir nağıldı, “Ay işığında” kitablarında da bu mülahizəni təsdiq edən nümunələrə bol-bol rast gəlmək olur. Bəzi şeirlərində işə nə atalar sözləri, nə də xalq dilində işlənən hazır müdrik ifadələr var. Ancaq şeiri diqqətlə oxuduqda, onda atalar sözü çəkisində kəsərli, müdrik ifadələrin şahidi oluruq:

Yediyi çörəyə dönük çıxan kəs

Haqqa can atsa da haqqa yetişməz

***

Həddindən artıq da sadə olma sən

Sadələvh adıyla gözdən düşərsən.

***

O qədər ucaya yüksəlmə ki, sən

Yerə düşəndə də əzilməyəsən (7.s.12)

Maraqlı cəhətdir ki, Xanəli Kərimlinin özünün atalar sözü qədər dəyərli misraları onu müdrik şair kimi xalqa sevdilir. Onun deyimlərində pirani, ulu babalarımızın səsi, sözü var. Və bu səs elə belə adi deyil, əsrlərin süzgəcindən keçən sözdür.

Fikrimizcə, ədəbiyyatda əsas meyar və göstərici istedadıdır. Şair Xanəli Kərimlinin şeirləri bir daha sübut edir ki, istedadı olan yaradıcı insanın şeirləri bütü zaman kəsirlərində yalnız bahar tərəvəzli olur. Əminik ki, vətənə qırılmaz tellərlə bağlı olan Xanəli Kərimlinin ömrü və yaradıcılığı Azərbaycan xalqına bütün zamanlarda örnək olaraq qalacaq. Çünki Xanəli Kərimlinin şəxsiyyəti milli şüur və vətənpərvərliyin timsalı, yaradıcılığı isə böyük bir nəslin milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsi və cəmiyyətdə vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsində, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında əvəzsiz xəzinədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov A. Köhnə sözlə təzə fikir qovuşanda// Bax: X. Kərimli.Sözün Əlincə qalası- Bakı: Qanun.-2011.-318 s.
2. Bəşirov S. X. Kərimli. Şairin könül dünyası// Bakı: Qanun.- 2021.-392s
3. Behbudova A. Vətəndaşlıq lirikasının əsas yaradıcısı /AMEA Naxçıvan Bölməsi, ‘Axtarşlar’j, № 3, 2019
4. Behbudova A. Xanəli Kərimli. Bir ömrün işığı. 2016, Bakı, Qanun, 385 s
5. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli –mənəvi dəyərlər/ Bakı, 2016, 355s
6. Hacıyeva M. Biz də şeir də var, sənət də vardır// Ədəbi düşüncələr.- Bakı: 2003, 267s

7. Həbibbəyli İ. Xanəli Kərimli haqqında söz/ X. Kərimli. Şairə məktub// Bakı: 2007.- 294s
8. Kərimli X. Payız duyğuları// Bakı: 2013.-540 s.
9. Kərimli X. Bu da bir nağıldı..// Bakı: Nurlan.-2004.-143s
10. Xanəli K. Anamdan məktub / /Bakı: Adiloğlu.-2001.-174s.
11. Mustafayev C. Şair şeirindən tanınar // Xəzər-Xəbər .-2003.-N 141
12. Yusifli V. Xanəli Kərimlinin payız duyğuları - Bir ömrün işığı. 2016, Bakı, Qanun, 385 s

SUMMARY

In this article, the promotion of national and moral values and the description of nature, which are the basis of the creativity of poet-publicist Khanali Karimli, one of the well-known representatives of the Nakhchivan literary environment, occupy an important place. As we know, Nakhchivan literary environment is the main component of Azerbaijani literature. The study of the literary environment of Nakhchivan, the involvement of the works of poets and writers living here in the research is of great importance for today. The study of this literary treasure is one of the important issues that are greatly needed and gaining relevance. It is one of the most important and important issues to conduct more relevant and relevant researches in this field, to investigate, systematize, analyze and publish the rich literary cultural treasure of Nakhchivan

In this sense, investigating, researching and evaluating the promotion of national and moral values in the literary and artistic heritage of Khanali Karimli, who has a multifaceted and rich creativity, requires special scientific relevance. In Khanali Karimli's work, the preservation of national traditions, education of young people who are worthy of their homeland and show bravery in the fight against the enemy are given ample space.

The poet's poetry promotes qualities such as respect for the family, love for the country, hospitality, helping others, and respecting different religious beliefs. Proverbs, old sayings, epics, narratives and other genres of ideas about national and moral values are brought to attention with the wonderful language of poetry.

Keywords: poet, poetry, nature, national-spiritual values, folklore

РЕЗЮМЕ

В данной статье пропаганда национально-духовных ценностей и описание природы, лежащие в основе творчества поэта-публициста Ханали Керимли, одного из известных представителей литературной среды Нахчывана, занимают особое место. важное место. Как известно, литературная среда Нахчывана является главной составляющей азербайджанской литературы. Изучение литературной среды Нахчывана, привлечение к исследованиям произведений проживающих здесь поэтов и писателей имеет большое значение на сегодняшний день. Изучение этого литературного сокровища является одним из важных вопросов, остро необходимых и приобретающих актуальность. Проведение более актуальных и актуальных исследований в этой области, исследование, систематизация, анализ и публикация богатого литературно-культурного сокровища Нахчывана является одним из самых важных и важных вопросов.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

В этом смысле исследование, исследование и оценка пропаганды национально-нравственных ценностей в литературно-художественном наследии Ханали Керимли, обладающего многогранным и богатым творчеством, требует особой научной актуальности. В творчестве Ханали Керимли большое место отводится сохранению национальных традиций, воспитанию молодежи, достойной своей Родины и проявляющей отвагу в борьбе с врагом.

Поэзия поэта пропагандирует такие качества, как уважение к семье, любовь к стране, гостеприимство, помощь другим и уважение к различным религиозным убеждениям. Пословицы, старинные поговорки, былины, повести и другие жанры представлений о национальных и нравственных ценностях доводятся до сведения замечательным языком поэзии.

Ключевые слова: поэт, поэзия, природа, национально-духовные ценности, фольклор

**THE ROLE OF HOLDING MUTUAL AWARDS AND ANNIVERSARIES
IN THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY AND BROTHERLY RELATIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND TÜRKİYE**

**QARŞILIQLI TƏLTİFLƏRİN, YUBİLEYLƏRİN KEÇİRİLMƏSİNİN AZƏRBAYCAN - TÜRKİYE
KİYƏ DOSTLUQ, QARDAŞLIQ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNDƏ ROLU**

Ramile Dadashova

Doctor of political sciences, associate
professor, deputy director for scientific affairs of the Institute of Caucasian Studies of
Azerbaijan National Academy of Sciences

XÜLASƏ

Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin rolu ilk dəfədir ki, geniş həcmdə araşdırılır. Türkiyə tədqiqatçısı Zəkəriyyə Türkmən "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme" adlı məqaləsində bu mövzuya çox ötrə toxunur.

Prezident Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan insanları həmişə qiymətləndirmişdir və bu da iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki adına layiq görüldü. Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmazı da ictimai-siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan-Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrində fəaliyyətlərinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına layiq gördü. Türk dünyasının görkəmli oğlu, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacıya AMEA-nın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi. Heydər Əliyev 2000-ci ildə Bakıda İhsan Doğramacının 85 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsini Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım hesab etdiyini bildirdi:

"Bu günkü təntənəli mərasim də təkcə dostumuz, qardaşımız İhsan Doğramacının 85 illiyinə həsr olunmayıbdır. Bu mərasimin mənası genişdir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqların, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının böyük oğlu İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişafına, Türk dünyasının birliyinin daha da inkişafına xidmət edir. Bax, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Ona görə də mən çox məmnunam ki, biz dostumuz hörmətli İhsan Doğramacının yubileyini Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçiririk. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım atırıq".

Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində fəaliyyət göstərən, siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Eləcə də, Türkiyənin Prezidenti, universitetləri, vəqfləri Heydər Əliyevə mükafatlar, fəxri adlar vermişlər. Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyevi bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasında fəaliyyətinə görə "Atatürk

Beynəlxalq Sülh Mükafatı"na, Türkiyə Respublikasının Dövlət Nişanına layiq görmüşdür. Qarşılıqlı təltiflər, dəyərləndirmələr iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır. Heydər Əliyev Türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün Türk dünyasının olduğunu bildirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, təltiflər, beynəlxalq münasibətlər, Türk dünyası.

GİRİŞ

Azərbaycan - Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin, yubileylərin keçirilməsinin rolu ilk dəfədir ki, geniş həcmdə araşdırılır. Türkiyə tədqiqatçısı Zəkəriyyə Türkmən "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme" adlı məqaləsində bu mövzuya çox ötrə toxunaraq yazır ki, Prezident Heydər Əliyevə 1997-ci ildə Türkiyə Respublikası tərəfindən Dövlət Nişanı, 1999-cu ildə Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatının verilməsi ikitərəfli münasibətlərin dostluq və qardaşlıq çərçivəsində daha da inkişaf etdirilməsinə təsir etmişdir. Bundan əlavə, Türkiyənin müxtəlif media qurumları tərəfindən dəfələrlə İlin Dövlət Adamı, Siyasətçisi və Lideri seçilməsi, Türkiyənin bir çox universitetləri tərəfindən Fəxri Doktor adına layiq görülməsi Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafındakı xidmətlərinin ən mühüm göstəricisi kimi önə çıxaraq, onun türk dünyasında iz qoymuş müdrik dövlət xadimi olduğunun sübutu kimi tarixə düşmüşdür⁴¹.

Prezident Heydər Əliyev siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan insanları həmişə qiymətləndirmişdir və bu da iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı təltiflərin əhəmiyyəti

Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri akademiki adına layiq görüldü. Türk dünyasının görkəmli oğlu, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacıya akademiyanın fəxri akademiki diplomu təqdim edildi⁴². İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi 2000-ci ildə Bakıda keçirildi. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının yubileyinin Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçirilməsini Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım hesab edirdi: "Bugünkü təntənəli mərasim də təkcə dostumuz, qardaşımız İhsan Doğramacının 85 illiyinə həsr olunmayıbdır. Bu mərasimin mənası genişdir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqların, Azərbaycan xalqının, Türkiyə xalqının böyük oğlu İhsan Doğramacının 85 illik yubileyi eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişafına, türk dünyasının birliyinin daha da inkişafına xidmət edir. Bax, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Ona görə də mən çox məmnunam ki, biz dostumuz hörmətli İhsan Doğramacının yubileyini Azərbaycanda təntənəli şəkildə keçiririk. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi üçün yeni bir addım atırıq"⁴³. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin yaranmasında, inkişaf etməsində böyük xidmətlər göstərdiyini, Azərbaycandan nə qədər alimlərin, incəsənət xa-

⁴¹Türkmən Zəkəriyyə. Azərbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme. *Qəlbi vətənlə çırpınan insan. Heydər Əliyev (10 may 1923-cü il – 10 may 2023-cü il) 100 il*. Kollektiv monoqrafiya. Editör Sevinc Aliyeva, Elvin Talışinski. Bakı: "OPTİMİST" MMC. 2023, s.279.

⁴² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.461-462.

⁴³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.166.

dimlərinin - bəstəkarların, musiqiçilərin 1991-1992-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə İhsan Doğramacının himayəsi altında işlədiyini, Bilkənd Universitetində onunla bərabər çalışdıqlarını, onun hər bir kəsə qayğı, diqqət göstərdiyini nəzərə alaraq alimə “İstiqlal” ordeni də vermişdir. “İstiqlal” ordeninin təqdimi mərasimində İhsan Doğramacı Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirəndə Ümum-millî Lideri “öz millətimin təmsilçisi, prezidenti” adlandırmışdır.⁴⁴

İhsan Doğramacı da Heydər Əliyevə birincisində osmanlıca ərəb hərfləri ilə “Heydər Əliyev” yazılan, ikincisində isə müasir türkcə ilə “Heydər Əliyev əl-Müzəffər daima” yazılan Osmanlı Xanədanının Möhürünü hədiyyə etdi. Çünki vaxtilə Osmanlı padşahlarının daim müzəffər olması, zəfər qazanması arzulanıbdır.

Bilkənd Universitetinin rektoru İhsan Doğramacının oğlu Əli Doğramacı Bilkənd Universiteti adından Azərbaycanın istiqlalına, inkişafına həyat bəxş etdiyi üçün Heydər Əliyevə su qabı hədiyyə etdi: “Bu su qabı Sizin Azərbaycana gətirdiyiniz həyatın rəmzidir”⁴⁵.

2002-ci il iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev görkəmli heykəltəraş, Xalq rəssamı, Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının rektoru Ömər Eldarovun hazırladığı Türkiyə-Azərbaycan Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacının heykəlinin açılışı mərasimində iştirak etmək üçün Bilkənd Universitetində oldu. Dünya şöhrətli alim, professor İhsan Doğramacı onun heykəlinin hazırlanması və yaradıcısı olduğu universitetin qarşısındakı meydanda ucaldılması üçün göstərdiyi köməyə, diqqət və qayğıya görə Azərbaycan Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi, türk dünyasının böyük oğlu, əziz dostu Heydər Əliyevə dərin minnətdarlığını, təşəkkürünü bildirdi. Türkiyənin dövlət nazirləri Rəcəb Ünal və Şüayib Üşənməz öz çıxışlarında böyük alim İhsan Doğramacının Türkiyədə elmin, təhsilin inkişafındakı əvəzsiz xidmətlərindən danışdılar, Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsünün bütün türk dünyasında rəğbətlə qarşılandığını vurğuladılar⁴⁶. Heydər Əliyev İhsan Doğramacının Azərbaycan haqqında bilgilərinin, onun təkcə Azərbaycana yox, təkcə Azərbaycan xalqına yox, bütün türk dünyasına, bütün türkdilli xalqlara olan sevgisindən heyran olduğunu və ondan sonra İhsan Doğramacı ilə aralarında qeyri-adi dostluq yarandığını bildirdi: “İhsan Doğramacının çox böyük xüsusiyyətləri var. Məsələn, Azərbaycanda ləhcələr var – Bakı ləhcəsi, Naxçıvan ləhcəsi, Gəncə ləhcəsi, Qarabağ ləhcəsi, başqa yerin ləhcəsi... Bu ləhcələrin hamısını bilir... Bizim dilimiz birdir axı, türk dili, Azərbaycan dili eyni dildir. Yəqin ki, siz məni tam anlayırsınız. Elədimi? Azərbaycanda biz keçmişdə türk dilini çox sevdiyimizə görə, amma türklərlə bir təmasımız, yəni danışığımız olmadığımıza görə, insanlar hansısa bir türklə görüşəndə onunla bir neçə kəlmə türk dilində danışmaq istəyirlər... İhsan Doğramacını mən çox sevdim. Təkcə mən yox, Azərbaycana dəvət etdim, gəldi, bizim xalqımız, millətimiz onu sevdi. Təsədüfi deyildir ki, İhsan Doğramacının 80 illik yubileyini biz Azərbaycanın böyük bir teatrında – Opera və Balet Teatrı, 1911-ci ildə Bakıda Avropa üslubunda tikilmiş teatrdır – birlikdə, təntənəli şəkildə keçirdik. Mən onu “Şöhrət” ordeni ilə təltif etdim”⁴⁷.

Heydər Əliyev İhsan Doğramacını hər şeydən əvvəl elm adamı, təhsilin inkişafına təkan verən bir alim kimi qiymətləndirirdi: “Bəlkə də İhsan Doğramacı o qədər də siyasət adamı deyildir. Ancaq elm adamı kimi, insanlara təhsil vermək, məktəblər açmaq, universitet açmaq və xalqı inkişaf etdirmək – bu hər bir siyasətin əsas məqsədidir.”⁴⁸

⁴⁴ Yenə orada, s.160.

⁴⁵ Yenə orada, s.163.

⁴⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.109.

⁴⁷ Yenə orada, s.110.

⁴⁸ Yenə orada, s.113.

Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirdi və bunu çox dərinlən anlayan alim İhsan Doğramacı da bu nöqteyi-nəzərdən çox qiymətləndirdi: “Məni bir şey təəccübləndirir. Vaxtilə biz Azərbaycanda böyük şairimiz – o, bütün türk millətinin şairidir – Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyini keçirməyə hazırlaşırıdık. İhsan Doğramacı dedi ki, bunu Türkiyədə də etmək lazımdır. Dedim edək. Çünki bu bizim müştərək şairimizdir, özü də çox dəyərli şairimizdir. Azərbaycanda biz bunu etdik, ondan sonra İhsan Doğramacı bizi buraya dəvət etdi. Buraya gəldik. 9 ayın içərisində gözəl bir konsert salonu yaratdı. Mən ona baxdım, heyran oldum. ... Biz, Türkiyənin dəyərli insanları – 9-cu cümhur başqanı Süleyman Dəmirəl, bakanlar, başqaları ... Burada böyük yubiley keçirdik. Çox belə misallar demək olar”. “Mən Bilkənd Universiteti ilə tanış olanda bir də nəyi gördüm? Universitet yeni yaranmışdı, amma gördüm ki, Azərbaycandan burada nə qədər professorlar, alimlər, sənətçilər var... Bizim ali təhsilimiz çox yüksək olmuşdur, çox dəyərli professorlarımız, alimlərimiz var. Onların bir qismini İhsan Doğramacı buraya gətirdi.⁴⁹

Sonra Türkiyənin nüfuzlu ictimai təşkilatları və vəqfləri tərəfindən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə yüksək mükafatların təqdim edilməsi mərasimi keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, İhsan Doğramacı tərəfindən 1996-cı ildə “Türkiyə – Azərbaycan dostluq, əməkdaşlıq və həmrəylik Fondu” yaradılmışdır və onun tərkibində “Azərbaycan Evi” fəaliyyət göstərir. Azərbaycan – Türkiyə Dostluq və Əməkdaşlıq Fondunun sədri, professor İhsan Doğramacı 1994-cü ilin may ayında atəşkəs elan edilməsində söylərinə və sülhə xidmətlərinə görə Heydər Əliyevə fondun qızıl medalını təqdim etdi. Medalda bu sözlər yazılmışdı: “Beynəlxalq sülhün böyük ustadı, Azərbaycan prezidenti hörmətli Heydər Əliyevə İhsan Doğramacı Fondunun Beynəlxalq Qızıl Sülh medalı”⁵⁰.

İstanbul qrupu adından köhnə rektorlardan Möhtəşəm Giray Qazi Mustafa Kamal Atatürkün SSRİ dağılıqdən sonra müstəqillik əldə edəcək türk dövlətlərinə Türkiyənin kömək göstərməsi haqqında söylədiyi nitqdən bir parça yazılmış lövhəni və Mustafa Kamal Atatürkün kitabını Heydər Əliyevə hədiyyə etdi.

Türkiyə Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfinin sədri Vəli Sarıtopraq “Üstün xidmət və başarı mükafatı”nı təqdim edərəkən bildirdi ki, 1992-ci ildə İstanbuldakı bir çıxışınız bizim iş adamlarının çox rəğbətini qazanmışdır. Siz demişdiniz ki, bir birləşmə prosesi gedir. Bizim də millət qarşısında, türk millətləri qarşısında borcumuz bu birləşmə prosesini sürətləndirmək, mətbuat və ticarət vasitəsilə, hər vasitə ilə sürətləndirməkdir...türk millətlərini birləşdirmək, inkişaf etdirmək üçün bizdən sonra gələn nəsillər də çox böyük iş görməlidir... Türkiyə və Azərbaycan bir ağacın iki budağıdır, köklərimiz eynidir. “Biz iki dövlət, bir millət” deyərək, Türkiyə–Azərbaycan əlaqələrini inkişaf etdirib yüksəklərə qaldırdınız. İki ölkənin qovuşmasında Sizin böyük əməyiniz və dəstəyiniz var. Türk iş dünyası olaraq Sizə minnətdarıq. Türk iş adamlarına Azərbaycanda böyük imkanlar və şərait yaratdınız...”⁵¹

Ankara İşgüzar Qadınlar Cəmiyyəti latın əlifbasına keçidi dəyərləndirərək Heydər Əliyevi “İlin dövlət adamı” seçdi.⁵²

Türk Dünyası Yazıçılar və Sənətçilər Vəqfinin sədri Yəhya Akəngi Heydər Əliyevə vəqfin “Türk dünyasının 2001-ci il xüsusi mükafatı”nı təqdim edərəkən: “Sayın Cümhur başqanım! Əziz

⁴⁹ Yenə orada, s.111.

⁵⁰ Yenə orada, s.114.

⁵¹ Yenə orada, s.115.

⁵² Yenə orada, s.116.

dostlar və mərasim iştirakçıları! Mən “Sayın Cümhur Başqanım” deyərək xitab etməkdən bəxtiyarlıq duyuram. Sizin hər zaman ifadə etdiyiniz kimi, “biz iki dövlət, bir millətlik”. “...Türk dünyasının böyük öndəri Atatürk əlifba dəyişikliyini həyata keçirərək demişdir: Bunun çox böyük tarixi və strateji səbəbləri vardır. Bu səbəblərdən biri də həmin dövrdə latın əlifbasından istifadə edən digər türk xalqları ilə eyni əlifbaya qovuşmaq idi. O baxımdan uzun illər sonra türk ölkələrində yenidən latın əlifbasına qayıtmaq, Atatürkün idealına qayıdış olmuşdur...”⁵³

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfinin sədri Akkan Suvər Türkiyə futbol komandası dünya birinciliyində üçüncü yer qazandıqda, Heydər Əliyevin təbrikinin insanların ürəklərinə yol açdığını qeyd etmişdi: “Türkiyə Prezidenti və Baş naziri də daxil olmaqla – bunu tam səmimiyyətimlə söyləyirəm – heç kimdən səs-səmir çıxmazdan əvvəl Siz türk millətinə təbrik göndərdiniz. O, Türkiyə televiziya tərəfindən dəfələrlə göstərilirdi. Xüsusilə, “qardaşım Əhməd Nəcdət Səzər” kəlmələri ilə başlayan və “bu zəfər yalnız Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasıdır” sözləri ilə davam edən təbrikiniz Türkiyədə çox böyük reaksiya doğurdu”⁵⁴.

Prezident Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmazı da ictimai-siyasi fəaliyyətinə, Azərbaycan-Türkiyə dostluq, qardaşlıq əlaqələrində fəaliyyətinə görə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına layiq gördü.

1997-ci ilin mayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Süleyman Dəmirəl Ümummilli Lideri Türkiyə Respublikasının “Dövlət nişanı” ilə mükafatlandırdı. Mükafatın təqdim olunması mərasimində Heydər Əliyev bu mükafatın Türkiyə ilə daha sıx əlaqələr yaradılmasında üzərinə bir daha məsuliyyət qoyduğunu bildirdi: “Mustafa Kamal Atatürk sizin üçün nə qədər əziz və hörmətli olubsa, o qədər də azərbaycanlılar üçün belədir. Ona görə də Türkiyə demokratik, Atatürk Türkiyə Cümhuriyyəti bizim üçün doğma bir ölkədir. Biz buranı öz diyarımız, məmləkətimiz hesab edirik. Mən bu sözləri demişəm, bu gün bir daha təkrar edirəm: biz bir xalqıq, iki dövlətlik. Bir xalq olan bir dövlətin başçısının o biri dövlətin yüksək mükafatını alması böyük şərəfdir. ...Ancaq bu mükafat mənim üzərimə çox böyük məsuliyyət qoyub, vəzifəmi daha da artırır”⁵⁵.

Həmin ildə Azərbaycanın dövlət başçısına Fatih Universitetinin Fəxri doktoru adı da verildi.

Türkiyənin Ədirnə şəhəri bələdiyyəsi 1994-cü ildə Süleyman Dəmirələ “Ağalar Ağası”, 1998-ci ildə isə Heydər Əliyevə “Baş Ağa” adı verdilər⁵⁶. Qars şəhər bələdiyyəsi Türk Sənayeçiləri və İş Adamları Vəqfi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə İnsan Haqları və “İlin Dövlət Adamı” mükafatlarını təqdim etdi⁵⁷.

Türkiyənin NTV kanalı 1997-ci ildə Heydər Əliyevi “Dünyada ilin adamı” elan etdi⁵⁸.

Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevə “Şərəf başqanlılığı” haqqında sənəd verdi⁵⁹. Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı dostluğun, qardaşlığın inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayan Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi “Heydər Əliyev Kültür Mərkəzi”nin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir və Mərkəzin təşkili üçün sənədlər əldə edilməsi barədə yardım göstərilməsini xahiş edirdi. Vəqfin sədri Akkan

⁵³ Yenə orada, s.116-117.

⁵⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, s.173.

⁵⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2000, s.280-281.

⁵⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2005, s. 218-219.

⁵⁷ Yenə orada, s.261-262.

⁵⁸ Yenə orada, s.255.

⁵⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cu kitab, Bakı: Azərneşr, 2006, s.187-188.

Suvər bildirirdi ki, vəqfin iki şərəf başkanı vardır: Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev⁶⁰. Vəqf Yunanıstandan, ABŞ-dan, İsraildən, Fransadan və Vatikandan tarixçilərin, Türkiyənin qocaman, 97 yaşlı tarixçisi Camal Qutay və professor İldar Ortaylının iştirakı ilə Osmanlı imperatorluğunun 700 illiyi ilə bağlı keçirdiyi tədbirdə günün ən tolerant şəxsiyyəti kimi zati-aliləri Heydər Əliyevi seçdi. Toplantıda iştirak edən Türkiyə ermənilərinin patriarxi Mutafyan da heç bir söz demədən qərara imza atdı. Bu, 1999-cu il iyulun 10-da olmuşdur. Vəqfin qərarı Heydər Əliyevə təqdim edildi⁶¹.

Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi həmçinin İstanbul Universitetindən alimlərin, mətbuat nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycandakı 20 Yanvar faciəsi və Xocalı soyqırımını ilə əlaqədar konfrans keçirmişdir. Vəqfin sədri qurumun iki başkanı - Süleyman Dəmirəl və Heydər Əliyev - olduğunu bildirirdi. Vəqfdə “Heydər Əliyev salonu” da yaradılmışdır⁶².

1999-cu ildə Prezident Heydər Əliyev bölgədə sülh və təhlükəsizlik yaradılmasında fəaliyyətinə görə “Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı”na layiq görüldü. XX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən olan, Türkiyə Respublikasını quran, qurtuluş savaşında qalib gələn, Türkiyə Respublikasını yaşadan, Türkiyəni böyük, qüdrətli, iqtisadi cəhətdən zəngin edən, qəhrəmanlıq, müdriklik, dövlətçilik, demokratiya rəmzi olan Mustafa Kamal Atatürkün adına olan Beynəlxalq Sülh Mükafatına layiq görülməsini Ümummilli Lider Heydər Əliyev çox dəyərləndirdi: “Mən həyatımda çox mükafatlar almışam. Keçmişdə yaşadığımız Sovetlər Birliyi kimi böyük dövlətin ən yüksək mükafatlarını almışam. Başqa dövlətlərin də mükafatlarını almışam. Ancaq bu mükafat - Atatürk adına Beynəlxalq Sülh Mükafatı mənim üçün hamısından əziz, indiyə qədər aldığım bütün mükafatlardan üstündür.”⁶³

Dil və Tarix Qurumunun sədri, həmçinin Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı Komissiyasının sədri Rəşad Gənc Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatının həm Atatürkü bütün fikirləri ilə çox yaxından bilən, həm Atatürkün milli özünüdərk, milli dil, milli tarix, milli kimlik sahəsindəki bütün icraatlarını Azərbaycanda tətbiq edən, Azərbaycan Respublikasını idarə edən və gələcəkdə idarə edəcək kadrları da bir çiçək yetişdirən kimi əlinin altında yetişdirən bir böyük atatürkçüyə, Azərbaycan dövlətinin Atatürkünə, Azərbaycan Respublikasının Atatürkünə nəsb olmasından məmnunluğunu bildirdi: “Bu mükafat ən layiqli insana verildi”⁶⁴. Heydər Əliyev də Azərbaycan televiziyasının Süleyman Dəmirəlin həyat və yaradıcılığına dair çəkdiyi ikiseriyalı televiziya filmi, Süleyman Dəmirəlin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Azərbaycan rəssamı Tahir Salahovun və Rusiyanın rəssamı Nikas Safranovun çəkdiyi Süleyman Dəmirəl və xanımı Nəzmiyyə xanımın portretini Türkiyə Prezidentinə təqdim etdi⁶⁵.

Sonra Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının banisi Mustafa Kamal Atatürkün məzarını ziyarət etdi, məqbərə kompleksinin fəxri qonaqlar kitabına ürək sözlərini yazdı, məzarının yanına Azərbaycandan gətirilmiş torpaq qoydu.⁶⁶

1999-cu ilin oktyabrında Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsində, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda dəstəklənməsində rolunu, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində həmişə

⁶⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2011, s.38.

⁶¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.101.

⁶² Yəne orada, s.101.

⁶³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2007, s.256-257.

⁶⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.94.

⁶⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 2007, s.440.

⁶⁶ Yəne orada, s.442.

Azərbaycanın yanında olmasını qiymətləndirərək Türkiyə Prezidentinə “İstiqlal” ordeni təqdim etdi. İstanbul zirvə toplantısında olarkən Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəlin xahişi ilə və onun şəxsi təyyarəsi ilə Süleyman Dəmirəlin anadan olduğu İsparta şəhərində olan İsparta Universitetinin yeni bir fakültəsinin, Süleyman Dəmirəlin qardaşı Şövkət Dəmirəlin tikdirdiyi kardioloji mərkəzin, Süleyman Dəmirəl adına Mədəniyyət və Konqres Mərkəzinin açılmasında iştirak etdi. Heydər Əliyevə fəxri doktor adı verildi⁶⁷. Heydər Əliyev mərkəzin qurucusu Şövkət Dəmirələ Şahdağ və ətəyində ağacların təsvir eildiyi rəssamlıq əsərini və Süleyman Dəmirəlin 75 illiyi münasibətilə Azərbaycanda Heydər Əliyevin himayəsi altında türk dilində yazılan “Süleyman Dəmirəl: İslamköydən Çankayaya qədər” adlı kitabı xalıda təqdim etdi. Kitabın böyük bir hissəsini Ümummilli Lider özü yazmışdı. Kitabdən 10 nüsxə də universitetin kitabxanasına verildi. Sonra Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl “Ülkü” orta məktəbinin açılışında iştirak etdilər. Heydər Əliyev məktəbə Azərbaycanın mənzərəsini əks etdirən rəssamlıq əsərini həddiyyə etdi. Hər iki prezident açılışda lenti kəsdilər. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl adına Universitetdə də professor-müəllim həyəti, tələbələr tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Sonra universitetin Mədəniyyət mərkəzində Prezident Heydər Əliyevə və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Prezidenti Rauf Denktaşə universitetin fəxri doktoru adı verilməsi mərasimi oldu. Heydər Əliyevə Mustafa Kamal Atatürkün portreti təqdim olundu⁶⁸. Mərasimdə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının 70 il kökü, dili, dini bir olan Türkiyə həsrəti ilə yaşadığını, radiodan, televiziyadan Türkiyə türkcəsini sevinclə dinlədiklərini, indi isə qovuşduqdan sonra bir-birinə nə qədər yaxın olduqlarını, anlaşıqlarını bildirdi: “...Azərbaycan qədim tarixə malik olan bir ölkədir. Artıq qeyd etdim ki, biz bir kökdənlik. Dostum Süleyman Dəmirəl çox gözəl bir ifadə işlətdi ki, biz bir böyük çinarın budaqlarıyıq. Həmin budaqlardan biri də Azərbaycandır”⁶⁹. “Əziz dostum Süleyman Dəmirəl gözəl bir nitq söylədi, Onun nitqinin bir hissəsi də odur ki, bəli, Adriatik dənizindən Çin səddinə qədər türkdilli dövlətlər dünyası var və gələcəkdə də olacaqdır. Mən də onu deyirəm ki, bu pantürkizm, panislamizm deyildir. Amma bu odur ki, bir kökdən, bir mədəniyyətdən, bir dindən, bir adət-ənənədən olmuş bir xalqlar bir-biri ilə daha da yaxınlaşmalıdırlar.”⁷⁰

2000-ci ildə Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan xalqına göstərdiyi diqqəti, qayğını yüksək qiymətləndirərək Prezident Heydər Əliyev Süleyman Dəmirələ “Azərbaycan Respublikasının fəxri vətəndaşı” adı verilməsi haqqında fərman imzaladı⁷¹. Heydər Əliyev bu adı məhz Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdiyini bildirmişdir: “Ancaq mən bu adı məhz hörmətli Süleyman Dəmirəl üçün təsis etdim. Çünki onun Türkiyə Cümhuriyyətində gördüyü bütün işlərə görə və son on ildə gördüyü işə görə, Azərbaycanla Türkiyə əlaqələrindəki bu böyük fəaliyyətinə görə və böyük uğurlarına görə, təbiidir ki, onun “Azərbaycanın fəxri vətəndaşı” adı almaq hüququ var”⁷².

Əhməd Nəcdət Sezərin prezidentliyi dövründə də belə ənənələr davam etdirildi. 2001-ci ildə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Nəcdət Sezərin dəvəti ilə Türkiyədə olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Ankara Universitetinin fəxri doktoru adı verildi. Heydər Əliyev Ankara Universitetində nitqində söyləmişdir: ““Həyatda ən həqiqi mürşid elmdir”. Mustafa Kamal Atatürkün bu sözləri Türkiyədəki bütün universitetlər, elm adamları, o cümlədən Ankara Universiteti üçün vəsiyyətdir. Yəni bu o yoldur ki, həmin yolla getmək lazımdır. Ankara

⁶⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2008, s.240.

⁶⁸ Yəne orada, s.253-255.

⁶⁹ Yəne orada, s.257-263.

⁷⁰ Yəne orada, s. 265-266.

⁷¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009, s. 82.

⁷² Yəne orada, s.96.

Universiteti də bu yolla gedir”⁷³. Heydər Əliyev Bakının mənzərəsinin təsvir edildiyi tablolu Ankara Universitetinə hədiyyə etdi.

Mustafa Kamal Atatürkün latın əlifbasını qəbul etmək barədə 9 avqust 1928-ci il tarixli qərarının və Heydər Əliyevin Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanının xoş təsadüf nəticəsində eyni günə düşməsi münasibətilə Türkiyənin Mərmərə Qrupu Strateji və Sosial Araşdırmalar Vəqfi Heydər Əliyevi Azərbaycan və türk dünyasına bu günədək bacarıqla rəhbərlik etdiyinə görə 2002-ci ilin “Baş müəllim Atatürk” mükafatına layiq görmüşdür⁷⁴. İstanbuldakı məşhur “Yıldız Porselen”də əllə hazırlanmış, kənarları qızıl işləməli olan təltifdə “Baş müəllim Atatürk ödəli” sözləri yazılmışdı. Heydər Əliyev Atatürklə bir yerdə təsvir edilmişdi. Heydər Əliyev bildirdi ki, Atatürkün ideyalarını həyata keçirmək çox vacibdir.⁷⁵

Təhsil sahəsi, kompüterləşmə işi ilə məşğul olan Türk Sənayeçi və İş Adamları vəqfinin sədri Vəli Sarıtoprağın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2002-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycanda olarkən, həm də Naxçıvanın Ankarada fəxri konsulu olan Vəli Sarıtoprak Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə fəxri sədrlik plaketi və yaxın dostu İhsan Doğramacının göndərdiyi hədiyyəni təqdim etdi. Vəqf üç il ardıcıl olaraq Heydər Əliyevi “İlin dövlət adamı” seçmişdir⁷⁶. Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl ilə birlikdə vəqfin fəxri sədri seçilmişdi.

Nəticə

Heydər Əliyev Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində fəaliyyət göstərən, siyasətdə, elmdə böyük xidmətləri olan Süleyman Dəmirəl, Məsud Yılmaz, İhsan Doğramacı kimi insanları həmişə qiymətləndirmiş, təltiflər etmişdir. Heydər Əliyev türk dünyasının hər bir mütəfəkkirinin bütün türk dünyasının olduğunu bildirirdi. Eləcə də Türkiyənin Prezidenti, universitetləri, vəqfləri Ümummillə Liderə mükafatlar, fəxri adlar vermişlər. Qarşılıqlı təltiflər, dəyərləndirmələr iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Türkmen Zekeriya. Azərbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı tarihi konuşmalarına dair bir değerlendirme. *Qəlbi vətənlə çirpınan insan. Heydər Əliyev (10 may 1923-cü il – 10 may 2023-cü il) 100 il*. Kollektiv monoqrafiya. Editör Sevinc Aliyeva, Elvin Talışinski. Bakı: ”OPTİMİST” MMC. 2023.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 39-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2005.

⁷³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.81.

⁷⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 40-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.173.

⁷⁵ Yenə orada.

⁷⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.37.

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 19-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2006.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 34-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2011.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 20-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 22-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2007.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 23-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2008.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 41-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012.

ABSTRACT

It is the first time that it is being investigated in a large volume the role of holding mutual awards and anniversaries in the development of friendly and brotherly relations between Azerbaijan and Türkiye. Turkish researcher Zakariyya Türkmen touches on this topic in his article "An evaluation of the historical speeches made by the President of Azerbaijan Heydar Aliyev in the Grand National Assembly of Türkiye".

President Heydar Aliyev has always valued people who have made great contributions to politics and science and this has played no small role in strengthening the relations between the two brotherly countries. The President of the Republic of Türkiye Suleyman Demirel was awarded the title of Honorary Academician of the Azerbaijan National Academy of Sciences by order of Heydar Aliyev.

Heydar Aliyev awarded the title of Honorary Doctor of Baku State University to the Prime Minister of Türkiye, Masud Yilmaz, for his social and political activities, activities in Azerbaijan-Türkiye friendly and brotherly relations. The son of the Turkic world, the world-renowned scientist Ihsan Doğramacı was presented with the honorary academician diploma of ANAS. In 2000, Heydar Aliyev stated that he considered the 85th anniversary celebration of Ihsan Doğramacı in Baku as a new step for the development of friendly and brotherly relations between Türkiye and Azerbaijan.

“Today's solemn ceremony is dedicated not only to the 85th anniversary of our friend, our brother Ihsan Doğramacı. The meaning of this ceremony is wide. Its meaning is that the celebration of the 85th anniversary of Ihsan Doğramacı - the son of the Turkish people, the Azerbaijani people and the Turkish-speaking peoples, also serves the development of Türkiye -Azerbaijan friendship and brotherly relations, and the further development of the unity of the Turkic world. See, all of these are connected to each other. Therefore, I am very pleased that we celebrated the anniversary of our friend Ihsan Doğramacı in Azerbaijan. Thus, we are taking a new step for the development of friendly and brotherly relations between Türkiye and Azerbaijan.”

Heydar Aliyev appreciated and awarded people such as Suleyman Demirel, Masud Yilmaz, Ihsan Doğramacı, who are active in the further development of relations between Azerbaijan and Türkiye, who have made great contributions in politics and science. Also, the President of Türkiye, universities and foundations have awarded Heydar Aliyev with awards and honorary

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)

titles. Suleyman Demirel awarded Heydar Aliyev with the "Atatürk International Peace Prize" and the Order of the State of the Republic of Türkiye for his work in creating peace and security in the region. Mutual awards and evaluations played no small role in strengthening the relations between the two brotherly states. Heydar Aliyev said that every thinker of the Turkic world is the whole Turkic world.

Key words: Azerbaijan, Türkiye, awards, international relations, Turkic world.

ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENTS IN ENTERPRISES

İŞLETMELERDE FİNANSAL TABLOLARIN ANALİZİ

Reşat Tehran ođlu Şemsili

Bakü İşletme Üniversitesi, doktora öğrencisi

ORCID: 0009-0005-9670-6319

ÖZET

Finansal tablo analizi, bir şirketin finansal tablolarını değerlendirme sürecidir. Analizin temel amacı, finansal faaliyetlerdeki eksiklikleri zamanında tespit etmek ve ortadan kaldırmak, finansal sistemi ve işletmenin ödeme gücünü iyileştirmek için kaynak bulmaktır.

Finansal tablolar genellikle çeşitli finansal oranlar ve yöntemler kullanılarak değerlendirilen finansal verileri kaydeder. Genellikle finansal tablolar birkaç yıla ait bilgileri içerir. Finansal tablo analizi, bir şirketin geçmiş, mevcut ve öngörülen performansını belirlemek için bir değerlendirme tekniğidir. Ekonomik analizin tüm alanları için tipik olan belirli yöntemler, satış işletmelerindeki finansal raporların analizinde kullanılır.

Örneğin, dinamik yöntem hedefi temel bir analize dahil eder. Tümdengelim yöntemi, departmanlar tarafından gerçekleştirilen işletme göstergelerinin genelleştirilmesiyle başlar ve ardından materyaller tüm ekonomik sistemde özetlenir. Analiz yöntemi, faaliyet sonuçlarının büyümesi ve azalmasının incelenmesine yönelik sistematik karmaşık bir yaklaşımın belirlenmesi ve ekonomik göstergelerin karşılaştırılması yoluyla çözümdür.

Satış işletmelerinde, finansal tabloların analizi genellikle yatay bir analizle başlar. Finansal tabloların yatay analizi, bir satış kuruluşunun birkaç dönem boyunca performansını yansıtır ve bu analiz, zaman içinde finansal tablolardaki eğilimlere ve değişikliklere odaklanır.

İşletmelerde finansal tabloların dikey analizi, genel finansal durumu belirlemek için yapılır, çünkü belirli bir yıl için tüm tutarlar finansal tablonun ana bileşeninden yüzdelere dönüştürülür. Dikey veya boyutsal analiz, her bir finansal tablonun bileşimini görmenizi ve önemli değişikliklerin olup olmadığını belirlemenizi sağlar.

Trend analizi, her bir raporlama dönemini bir dizi önceki dönemle eşitlemek ve eğilimi, yani göstergelerin dinamiklerinin ana eğilimini belirlemek için temel oluşturur. Trend analizi yaparken, rastgele etkileri hariç tutmak ve bireysel dönemlerin bireysel özelliklerini hesaba katmak gerekir.

Katsayı analizi, rapor öğelerinin ilişkisini hesaplamanıza, göstergelerin birbirine bağımlılığını belirlemenize ve dönemler için değerlerini karşılaştırmanıza olanak tanır;

Anahtar kelimeler: finansal tablo, yatay, dikey, trend, katsayı

ABSTRACT

Financial statement analysis is the process of evaluating a company's financial statements. The main purpose of the analysis is to detect and eliminate deficiencies in financial activity in a timely manner, to find resources to improve the financial system and the solvency of the enterprise.

Financial statements usually record financial data evaluated using various financial ratios and methods. Usually, financial statements contain information for several years. Financial statement analysis is an evaluation technique to determine the past, current and projected performance of a company. Specific methods typical for all areas of economic analysis are used in the analysis of financial reports in sales enterprises. For example, the dynamic method involves the target in a fundamental analysis. The deductive method begins with the generalization of enterprise indicators carried out by departments, and then the materials are summarized in the entire economic system. The method of analysis is the determination of a systematic complex approach to the study of the growth and decline of activity results and the solution through the comparison of economic indicators.

In sales enterprises, the analysis of financial statements usually begins with a horizontal analysis. Horizontal analysis of financial statements reflects the performance of a selling entity over several periods, and this analysis focuses on trends and changes in financial statements over time.

Vertical analysis of financial statements in enterprises is carried out to determine the overall financial situation, since all amounts for a given year are converted into percentages from the main component of the financial statement. Vertical or dimensional analysis allows you to see the composition of each financial statement and determine whether significant changes have occurred.

Trend analysis is the basis for equating each reporting period with a number of previous periods and determining the trend, that is, the main tendency of the dynamics of indicators. When conducting trend analysis, it is necessary to exclude random effects and take into account the individual characteristics of individual periods.

Coefficient analysis allows you to calculate the relationship of report items, determine the interdependence of indicators and compare their values for periods;

Key words: financial statement, horizontal, vertical, trend, coefficient

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ ANALİZİ

Maliyyə hesabatlarının təhlili şirkətin maliyyə hesabatlarının qiymətləndirilməsi prosesidir. Maliyyə hesabatlarında adətən müxtəlif maliyyə əmsalları və metodlarından istifadə etməklə qiymətləndirilən maliyyə məlumatları qeyd olunur. Maliyyə hesabatlarının qiymətləndirilməsi və təhlili bütün şirkətin likvidliyini, gəlirliliyini, səmərəliliyini və pul vəsaitlərinin hərəkəti

proseslərini qiymətləndirməyə imkan verir. Şirkətin maliyyə hesabatlarını təhlil etməkdə məqsəd bu sahələrdə müsbət və mənfi tendensiyaları müəyyən etməkdir. Adətən, maliyyə hesabatlarında bir neçə il üçün məlumatlar olur. Maliyyə hesabatlarının təhlili, şirkətin keçmiş, cari və proqnozlaşdırılan fəaliyyətini müəyyən etmək üçün qiymətləndirmə üsullarıdır. Müəssisədə maliyyə hesabatı məlumatlarına əsasən maliyyə təhlili idarəetmə hesabatlarının təhlili ilə tamamlana bilər. Satış müəssisələrində maliyyə hesabatlarının təhlilində iqtisadi təhlilin bütün sahələri üçün xarakterik olan konkret metodlardan istifadə edilir. Məsələn, dinamik metod hədəfi əsaslı şəkildə təhlilə cəlb edir. Deduktiv metod şöbələr tərəfindən həyata keçirilən müəssisə göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi ilə başlayır, sonra isə materiallar bütün iqtisadi sistemdə ümumiləşdirilir. Təhlil metodu, fəaliyyət nəticələrinin artımı və enişinin öyrənilməsinə sistemli kompleks yanaşmanın müəyyən edilməsi və iqtisadi göstəricilərin müqayisəsi yolu ilə həll edilməsini təşkil edir. Üfüqi təhlil, hər bir hesabat nəticələrini əvvəlki dövrdəki nəticələr ilə müqayisə etməkdir. Şaquli təhlil, əvvəlki dövrlərdə hər mövqedə dəyişikliklərin müəyyən edilməsi ilə yekun göstəricilərin strukturunun müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir. Bundan başqa amil təhlili var ki, bu da satış müəssisəsi üçün ayrı-ayrı amillərin iqtisadi nəticələrə təsirini və ya əksini müəyyənləşdirir.

Satış müəssisələrində adətən maliyyə hesabatlarının təhlili üfüqi təhlildən başlayır. Maliyyə hesabatlarının üfüqi təhlili satış müəssisəsinin bir neçə dövr ərzində fəaliyyət göstərməsini əks etdirir və bu təhlil zamanla maliyyə hesabatlarında olan tendensiyalar və dəyişikliklərə diqqət yetirir. Maliyyə hesabatlarında göstərilən məbləğlərə əlavə olaraq, üfüqi təhlil maliyyə hesabatlarının istifadəçisinə zamanla nisbi dəyişiklikləri görməyə həm müsbət, həm də mənfi tendensiyaları müəyyən etməyə kömək edir.

Müəssisələrdə maliyyə hesabatının şaquli təhlili ümumi maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək üçün aparılır, çünki müəyyən bir il üçün bütün məbləğlər maliyyə hesabatının əsas komponentindən faizlərə çevrilir. Şaquli və ya ölçülü təhlil hər bir maliyyə hesabatının tərkibini görməyə və əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verib-vermədiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Trend təhlili hər bir hesabat dövrünün bir sıra əvvəlki dövrlərlə bərabərləşdirilməsi və trendin, yəni göstəricilərin dinamikasının əsas tendensiyasının müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Trend təhlili apararkən təsadüfi təsirləri istisna etmək və ayrı-ayrı dövrlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Trend təhlilinin köməyi ilə gələcəkdə göstəricilərin dəyərlərini qiymətləndirmək mümkündür.

Əmsal təhlili hesabat maddələrinin əlaqəsini hesablamağa, göstəricilərin qarşılıqlı asılılığını müəyyən etməyə və onların dəyərlərini dövrlər üzrə müqayisə etməyə imkan verir.

Amil təhlili xüsusi metodlardan və tədqiqat metodlarından istifadə etməklə fərdi amillərin effektiv göstəriciyə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Müqayisəli təhlil müəssisə daxilində aparıla bilər, yəni ayrı-ayrı struktur bölmələrinin, iş sahələrinin fəaliyyətinin nəticələrini müqayisə etmək və xaricdə təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrini eyni sahədə rəqabət aparan müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri ilə müqayisə etməkdir. Müasir şəraitdə belə bir təhlil getdikcə aktuallaşır, çünki bu, yalnız müəssisənin reyting mövqeyini deyil, həm də maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində ən yaxşı təcrübələri müəyyən etməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi maliyyə hesabatlarının təhlili üsullarına üfüqi və şaquli təhlillə yanaşı, əmsalların təhlili də daxildir. Maliyyə hesabatlarının təhlili üçün onlarla müxtəlif əmsallar mövcuddur. Maliyyə hesabatlarını oxumağın ən vacib yollarından biri hesabatda təqdim

olunan mütləq dəyərləri öyrənməkdir. Şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli təsvir edən göstəricilər bu metoddan istifadə idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün kifayət deyil, çünki əsas göstəricilərin dinamikasını, eyni sahəyə aid olan müəssisələr arasında təsərrüfat subyektinin reytingini qiymətləndirmək lazımdır. Maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı mütləq göstəricilərlə yanaşı, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini təsvir edən maliyyə əmsallarından da istifadə olunur.

Maliyyə əmsalları müəssisənin ödəmə qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini, aktivlərin və kapitalın gəlirliliyini, aktivlərin dövriyyəsinə və s. əks etdirir. Müxtəlif iqtisadi tərkibin mütləq göstəricilərinin əlaqəsini ifadə etmək üçün koordinasiya əmsallarından istifadə olunur.

Maliyyə əmsallarının təhlili onların dəyər səviyyəsinin dövrlər üzrə müqayisəsindən ibarətdir. İstənilən maliyyə hesabatının təhlili maliyyə hesabatının ilkin və ya sürətli təhlili daxil olmaqla bir neçə mərhələdən ibarətdir. Əsas məsələ qısa müddət ərzində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin və inkişaf dinamikasının sadə və dəqiq qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə hesabatlarının çevik təhlilinin hazırlanması üç mərhələdən ibarət ola bilər: maliyyə hesabatlarına baxmaq; maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunması və təhlili. Birinci mərhələdə onlar hesabatı təhlil etməyin məqsədəuyğun olub-olmadığını və müəssisənin araşdırmaya nə dərəcədə hazır olduğunu müəyyən edirlər. Hesabatların oxunaqlılığını yoxlayarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Bütün formaların, imzaların, rekvizitlərin, ərizələrin mövcudluğu;
- Hesabat blanklarının doldurulmasının düzgünlüyünə

İkinci mərhələ illik hesabatların və izahat qeydlərinin öyrənilməsidir. Ekspertlər hesabat dövrü üçün iş şəraitini qiymətləndirməli və müəssisənin vəziyyətində hansı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyini müəyyən etməlidirlər. Üçüncü mərhələ isə auditor tərəfindən satış müəssisələrinin nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=911>
2. <https://iatm.az/bloqlar/muhasibatliq/maliyye-hesabatlari-hansilardir>
3. Səbzəliyev S. Maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı – 2018. - 312 səh.

GLOBAL SUKUK MARKET AND ITS FORMATION IN AZERBAIJAN

BEYNƏLXALQ SUKUK BAZARI VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA FORMALAŞMASI

Ph. D. C. Mashallah Safarov

Baku State University, Azerbaijan

ABSTRACT

The sukuk market, being one of the main components of the Islamic financial system, has played an important role in global financial markets in recent years. Thus, this financial instrument, which is increasingly used in both secular and Sharia countries, has recently begun to gain popularity and attract the attention of entrepreneurs in Azerbaijan. The main feature of the security is that it provides the right to participate in the invested project by being issued by the principles of Sharia and AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) standards. In other words, according to the right of use, it is similar to bonds in the traditional market, and according to the profit-making mechanism, it is similar to shares.

This article examines the development of the sukuk market and how it was formed in Azerbaijan. The article examines the nature of sukuk, development trends in the global market, and possible effects of the sukuk market on the national economy of Azerbaijan. At the same time, it was noted that Islamic banks and sukuk were among the financial products presented at bank windows that existed in the country. In the article, the development trend of the market is reflected with statistical data and graphic images. The purpose of the study is to determine the factors affecting the development of the sukuk market in Azerbaijan and to assess the potential opportunities in this field. The tasks of the research are as follows:

- Raising awareness of sukuk securities among financial market participants, entrepreneurs, and researchers;
- Encouraging the introduction of alternative products to increase healthy competition in capital markets in the country;
- Studying international experience in this direction and achieving its application in commercial banks;
- Improving the legislative framework, providing a new legal framework for the application of sukuk as an innovative product

Based on a scientific approach, the dynamics of the formation of this market were investigated with relevant statistical data and references.

Keywords: Sukuk, Financial Ecosystem, Capital Markets, Alternative

XÜLASƏ

Sukuk bazarı İslam maliyyə sisteminin əsas komponentlərindən biri olmaqla son illərdə qlobal maliyyə bazarlarında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, istər sekulyar, istərsə də şəriət ölkələrində tətbiqi getdikcə artan bu maliyyə aləti Azərbaycanda da son zamanlar populyarlıq qazanmağa, sahibkarların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Qiymətli kağızın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şəriət prinsiplərinə (principles of sharia) və AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) standartlarına müvafiq olaraq emissiya olunmaqla investisiya olunmuş layihədə iştirak hüququnu təmin edir. Başqa sözlə, istifadə hüququna görə ənənəvi bazardakı istiqrazlarla, mənfəət əldə olunması mexanizminə görə isə səhmlərlə oxşarlıq təşkil edir.

Bu məqalə sukuk bazarının inkişafını və Azərbaycanda necə formalaşdığını araşdırır. Məqalədə sukukların mahiyyəti, qlobal bazardakı inkişaf meyilləri və Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında sukuk bazarının mümkün təsirləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda vaxtilə ölkədə mövcud olmuş İslam bankı və bank pəncərələrində təqdim edilən maliyyə məhsulları arasında sukukların da olması qeyd edilmişdir. Məqalədə bazarın inkişaf tendensiyası statistik məlumatlarla, qrafik təsvirlərlə əks etdirilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda sukuk bazarının inkişafına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və bu sahədəki potensial imkanları qiymətləndirməkdir. Tədqiqatın vəzifələri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə bazarı iştirakçıları, sahibkarlar və tədqiqatçılar arasında sukuk qiymətli kağızları barədə maarifləndirmə;
- Ölkədə kapital bazarlarında sağlam rəqabətin artırılması istiqamətində alternativ məhsulun tətbiqinin təşviq edilməsi;
- Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və kommersiya banklarında tətbiqinə nail olunması;
- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, innovativ məhsul kimi sukukların tətbiqində yeni hüquqi çərçivənin təmin edilməsi.

Açar sözlər: Sukuk, maliyyə ekosistemi, kapital bazarları, alternativ

GİRİŞ

Sukuk bazarı İslam maliyyə sistemindəki spesifik instrumentlərdən biri olaraq 21-ci əsrin başlanğıcından bəri qlobal maliyyə bazarlarında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Sukuklar, əsasən, İslam hüququna (shariah) uyğun maliyyə alətləri kimi tanınır və onların əsası sərmayəçilərə mülkiyyət hüququ verən maliyyə sənədləri ilə formalaşır [1, s. 88-101]. Bu bazarın xüsusiyyətləri, şəriət prinsiplərinə uyğunluğu və investisiya imkanları sukukları beynəlxalq maliyyə bazarlarında cazibədar etmişdir [2, s.48].

Sukukların əsas xüsusiyyəti onları adi istiqrazlardan fərqləndirən, şəriət prinsiplərinə uyğun olan strukturudur. Sukuklar investirlərə müəyyən bir mülkiyyət hüququ və ya gəlir hüququ təklif edir, lakin bu gəlir hüququ ənənəvi qiymətli kağızlar kimi (məs., istiqraz) faiz əsaslı deyildir [9, s. 22]. Bu aspekt sukukların müxtəlif iqtisadi mühitlərdə qəbulunu artırmış və onların qlobal bazarda yayılmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda, maliyyə bazarının inkişafı və diversifikasiyası məqsədilə sukuk bazarının potensialı üzərində araşdırmalar aparılır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, şəriət prinsiplərinə uyğun maliyyə alətlərinin tətbiqinə marağı artırmışdır [4, s. 59-60]. Bu yanaşma, ölkənin maliyyə bazarını daha da diversifikasiya edərək iqtisadi artımın və maliyyə stabilliyinin təminatına kömək edə bilər.

Məqalədə sukuk bazarının qlobal və yerli kontekstdəki inkişafı, Azərbaycanda bu bazarın formalaşması və təsirləri ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda sukuk bazarının inkişafı üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi isə bu sahədə olan statistik məlumatlar və nəzəri yanaşmaların dərinləşdirilməsindədir.

TƏDQIQAT METODU

Son zamanlar kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində alternativ maliyyə resurslarına çıxış meylləri artmaqdadır. Bunun bir sıra səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən asılı olaraq onların gəlirlilik səviyyəsinin müxtəlif olması maliyyə mənbələrinə olan tələbatda da özünü göstərir. O cümlədən ölkədə faiz dərəcələrindən asılı olaraq kommersiya banklarına olan tələbat da dəyişə, sahibkarlar alternativ maliyyə məhsullarına müraciət edə bilərlər.

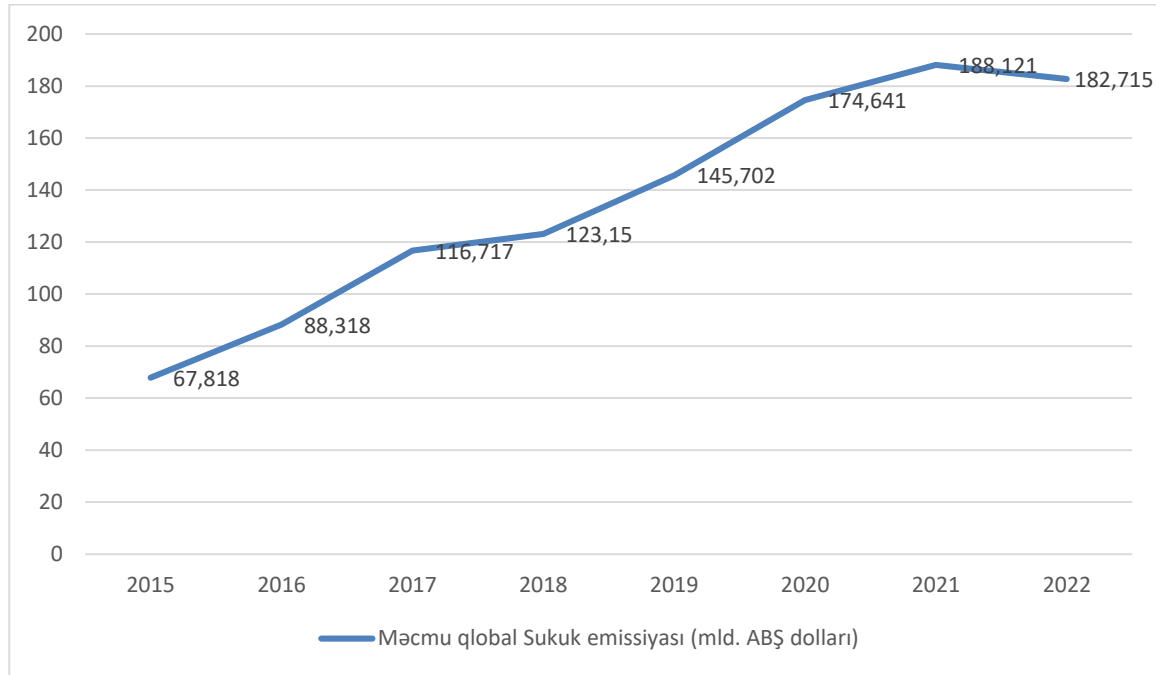
Statistik Analiz

Statistik analiz, sukuk bazarının qlobal inkişaf meyllərini və Azərbaycanın bu bazardakı potensialını qiymətləndirmək üçün əsas vasitədir. Tədqiqatda 2015-ci ildən etibarən sukuk bazarının inkişafı ilə bağlı qlobal statistik məlumatlar toplanmışdır [5]. Bu məlumatlar, sukukların ümumi dəyəri, investisiya növləri və bazar iştirakçıları ilə bağlı statistik göstəriciləri əhatə edir. Sukuk bazarının qlobal inkişafını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər istifadə edilmişdir:

1. Sukukun beynəlxalq bazarda həcmi: Bazarın ümumi dəyəri və təqdim edilən sukukların illik həcmi analiz olunmuşdur. Məlumatlar, Sukuk & Islamic Capital Market Reports (2022) mənbəyindən götürülmüşdür.

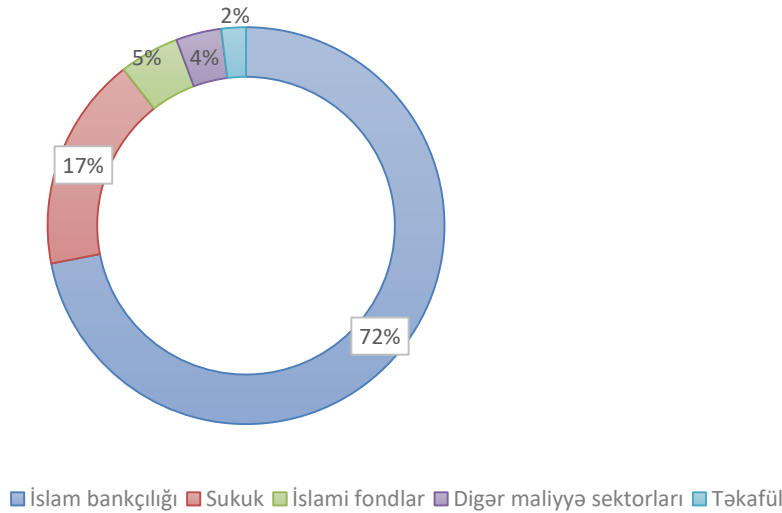
Qrafik 1. Ümumi qlobal sukuk emissiyaları – bütün tenorlar, bütün valyutalar (mld. ABŞ dolları)

Mənbə: “Global Sukuk Report 2023” əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [5].

Göründüyü kimi, son statistik məlumatlara əsasən 2015-ci ildən bu tərəfə qlobal sukuk bazarında emissiya artan istiqamətdə inkişaf etmişdir. Belə ki, qeyd edilən dövrlər ərzində 169 % (1,69 dəfə) artım müşahidə olunmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi İslam maliyyə alətləri, o cümlədən sukukun tətbiqində bank sektorunun geniş coğrafiyaya yayılmasını qeyd edə bilərik. O cümlədən qeyd etməliyik ki, İslam maliyyə alətləri (mudarəbə, muşarəkə, icara, murabaha və s.) içərisində aktivlərinin sayına və dövriyyə həcminə görə 2022-ci ilin hesabatına əsasən sukuklar 17 %-lik payla ikinci yerdə qərarlaşmışdır (788 mld. ABŞ dolları). İslam maliyyə aktivlərinin qlobal bazarda ən çox paya malik olduğu fəaliyyət sferası isə İslam bankçılığıdır.

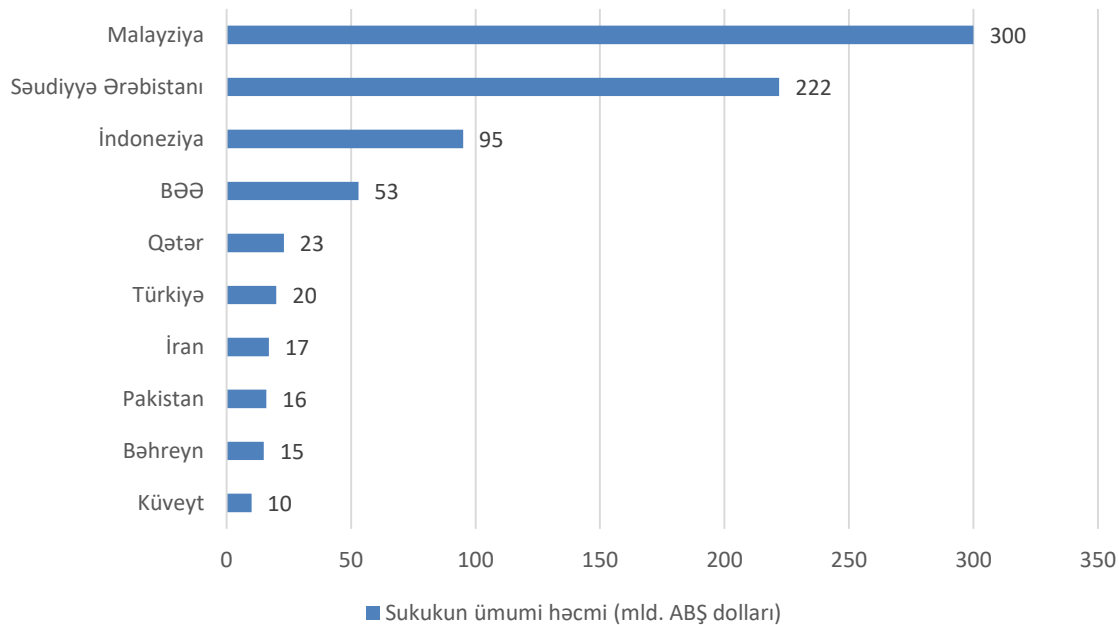
Qrafik 2. 2022-ci ildə İslam maliyyə aktivlərinin pay bölgüsü

Mənbə: “IFDI 2023 report” əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [6].

2. Regional yayımlanma: Sukukun müxtəlif ölkələrdə tətbiqi onun başlıca İslam maliyyə məhsulu olduğunu və maliyyə bazarında böyük tələbatı özünə cəlb etdiyini göstərir. Sukuk bazarında qabaqcıl yerlərdə qərarlaşan ölkələrə, əsasən, Cənub-Şərqi Asiya və Körfəz ölkələrini qeyd edə bilərik. Ümumi şəkildə isə sukuk qiymətli kağızlarına malik qabaqcıl ölkələri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Qrafik 3. 2022-ci ildə sukuk emissiyasına görə “Top 10”da qərarlaşan ölkələr

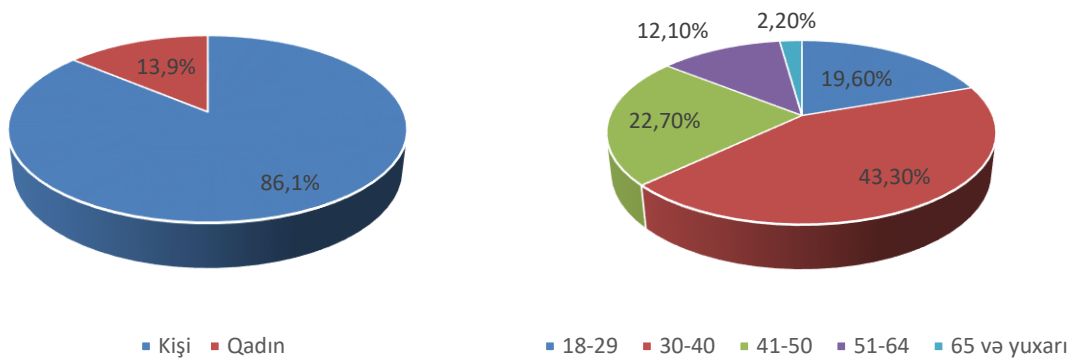

Mənbə: “IFDI 2023 report” əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [6].

Mütəxəssis müsahibələri

İslam maliyyə alətlərindən istifadənin ölkəmizdə tətbiqi imkanları müxtəlif dövrlərdə araşdırılmış, eyni zamanda statistik təhlillər aparılmışdır. Bu tip sorğulardan biri Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) tərəfindən maliyyələşdirilmiş genişmiqyaslı layihə əsasında 1000 nəfər sahibkar arasında keçirilmişdir. Bu hesabatın nəticələrinə əsasən ölkədə İslam maliyyə alətlərindən, o cümlədən sukukdan istifadənin potensial imkanları qiymətləndirilmişdir. Müsahibələr zamanı respondentlərin gender bölgüsü, yaş qrupu, sahibkarlıq subyektlərinin təşkilati-hüquqi formaları və s. təsnifləşdirmələr nəzərə alınmışdır.

Qrafik 3. “Azərbaycanda alternativ maliyyə və İslam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” layihəsinə əsasən gender bölgüsü

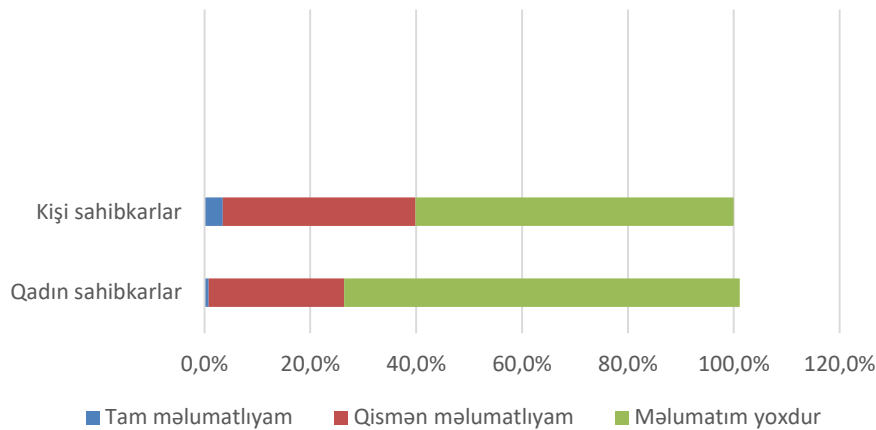

Mənbə: Hesabat əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [7].

Sorğu müsahibələri zamanı bir sıra suallar sahibkarlara yönəldirilmişdir ki, bunlara sahibkarlara maliyyə vəsaiti lazım olduqda hansı məbələrə müraciət etdikləri, İslam maliyyəsi və bankçılığı barədə nə dərəcədə məlumatı sahib olmaları, İslam maliyyə məhsulları, o cümlədən Sukuk barədə məlumatlılıq səviyyələri, İslam bankçılığına olan tələb, bu sistemin maliyyə məhsullarına olan maraq və s. kimi sualları qeyd edə bilərik.

Sorğu zamanı məlum olmuşdur ki, qadın sahibkarların 0,8 %-i (8 nəfər) İslam bankçılığı, sukuk və digər maliyyə məhsulları barədə tam məlumatlıdırlar, bu göstərici kişilərdə 3,5 % təşkil etmişdir. Lakin qadınların 74,7 %-i, kişilərin isə 60,1 %-nin ümumiyyətlə bu barədə məlumatı olmaması ortaya çıxmışdır.

Qrafik 4. İslam maliyyə məhsulları barədə məlumatlılıq səviyyəsi üzrə gender bölgüsü

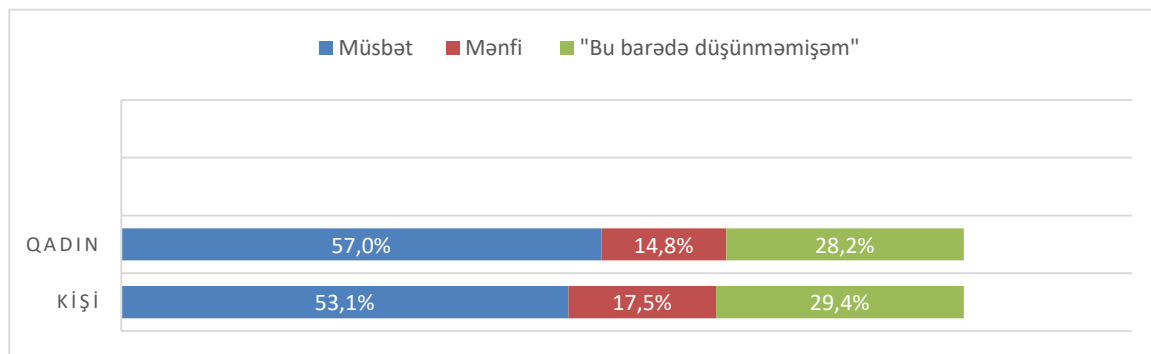

Mənbə: Hesabat əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [7].

Sahibkarların İslam maliyyə məhsulları, alternativ mexanizmlər barədə məlumat almaq istəyinin isə böyük olduğu müşahidə olunmuşdur. Belə ki, ümumi sahibkarların 89,3 %-i bu məhsullar barədə məlumat almaq istədiyini, əsasən, nəşrlərdən, təlimlərdən, seminarlardan və konfranslardan maariflənməyin daha münasib olduğunu bildirmişlər [7, s. 35].

Hazırda ölkə qanunvericiliyi İslam maliyyə qurumları, o cümlədən bankların fəaliyyətini bütövlükdə dəstəkləməsə də, gələcəkdə Azərbaycanda İslam bankçılığının yaranması və fəaliyyəti prioritet məsələlərdən sayılır. Bu proses baş verərsə, İslam banklarına pul yatırma potensialının araşdırılması da sorğuya daxil edilmişdir. Belə ki, respondentlərin 53,2 %-i gələcəkdə İslam bankına pul yatırılması məsələsinə müsbət fikir bildirdiyi halda, 17,1 %-i “xeyr” cavabını vermişdir. Qeyd edək ki, kişilərlə müqayisədə qadınlar daha çox bu məsələyə müsbət fikir bildirmişlər.

Qrafik 5. İslam banklarına pul yatırılması potensialının gender üzrə bölgüsü

Mənbə: Hesabat əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [7].

Qanunvericilik və Tənzimləmə Analizi

Azərbaycanda sukuk bazarının formalaşması və inkişafı üçün qanunvericilik və tənzimləmə mühitinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkəmizin bank sistemi Bazel standartları əsasında qurulmuşdur ki, bu da özündə konvensional (ənənəvi) bankçılığı əks etdirir. Nə 30 ildən

çox müstəqillik dövrümüzdə və nə də ondan əvvəlki illərdə İslam maliyyələşməsinə dair hüquqi çərçivənin mövcud olmaması qeyd olunan maliyyə alətlərindən, o cümlədən sukukdan istifadəni məhdudlaşdırmışdır. Bunlara baxmayaraq vaxtilə ölkəmizdə var olan bir sıra banklar İslam maliyyə məhsullarının tətbiqini reallaşdırmışlar.

Məsələn, 1989-cu ildə “Universal Bank” kimi yaradılan və 2001-ci ildə fəaliyyət istiqamətini İslam maliyyə prinsiplərinə uyğunlaşdıraraq adını dəyişən “Kövsər Bank” ASC müxtəlif maliyyə məhsulları təklif etmişdir. Bunlara icara (lizinq), murabaha (ipoteka, aktivlərin hissəli satışı), mudarəbə (sərmayə-əmək ortaqlığı), muşarəkə (əmək-əmək ortaqlığı), habelə sukuk məhsulları daxil idi. 2015-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən bank qısa müddət ərzində öz aktivlərinin həcmi çoxaltmağı bacarmışdı [7, s. 56-57]. Bundan başqa Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Turanbank, Nikoil bank (keçmiş Yelobank) kimi banklar da İslam maliyyə məhsulları və xidmətləri üzrə fəaliyyətlər göstərmişlər.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda İslam maliyyə məhsullarının, o cümlədən sukukun tətbiqi bazası yetərli, tətbiqi imkanları genişdir. Azərbaycan bank qanunvericiliyi, əsas etibarilə, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Banklar haqqında”, “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında”, “Kredit İttifaqları haqqında” Qanunlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının “Banklar Haqqında” Qanununun 32.1-ci maddəsində kommersiya banklarına icazə verilən fəaliyyətlər, 33-cü maddəsində isə icazə verilməyən, yaxud məhdud şəkildə icazə verilən fəaliyyətlər qeyd edilmişdir. Həmin qadağaları aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

- Topdansatış və ya pərakəndə satış;
- İstehsal;
- Nəqliyyat;
- Kənd təsərrüfatə və yataqların işlənməsi;
- Tikinti;
- Sığorta. [10]

Həmin Qanunun 33.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, kommersiya bankları həmin fəaliyyətləri yalnız Mərkəzi Bankın xüsusi icazəsi ilə və icazədə göstərilən müddət ərzində yerinə yetirə bilərlər. İslam bankçılığı isə ortaqlı fəaliyyəti təşviq etdiyinə, risklərin bölüşdürülməsi və mənfəətə (zərəərə) şəriklik prinsiplərinə əsaslandığına, o cümlədən gəlirlərin yalnız real sektor (satış, istehsal, xidmət və s.) üzərindən əldə olunmasını dəstəklədiyinə görə mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi bu istiqamətdə prioritet məsələlərdən sayılmalıdır.

Qeyd olunanlarla əlaqəli olaraq 2024-cü ilin yanvar ayında Mərkəzi Bank innovativ və alternativ maliyyə məhsullarının ölkədə stimullaşdırılması ilə bağlı mühüm Qərar qəbul etdi. “Xüsusi tənzimləmə rejiminin tətbiqi Qaydası” haqqında həmin Qərarla 2024-2026-cı illərdə innovativ maliyyə məhsullarının, o cümlədən sukukun, İslam bankçılıq məhsullarının test rejimində tətbiqinin mümkünlüyü ələ alınmışdır. Qaydalarda İslam maliyyə məhsullarının müxtəlif kommersiya bankları tərəfindən tətbiqi mexanizmləri, hədəf kütlənin təyin olunaraq Mərkəzi Banka təqdim edilməsi və digər məsələlər də öz əksini tapmışdır [11]. Qeyd edək ki,

Mərkəzi Asiya ölkələrində (Qazaxıstan, Özbəkistan), Rusiya, Luksemburq kimi sekulyar dövlətlərdə İslam maliyyə məhsullarının hüquqi çərçivəsi ilk başlarda bu cür yaranmağa başlamışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanda və qlobal səviyyədə sukuk bazarının inkişafı və bu maliyyə alətinin geniş istifadəsi İslam maliyyə sisteminə olan marağın artmasını əks etdirir. Sukuk, həm ənənəvi, həm də İslam maliyyə bazarlarında önəmli bir mövqə tutaraq, xüsusilə investorların marağını cəlb etmişdir. Bu inkişaf Azərbaycanda da potensial imkanların mövcudluğunu göstərir. Bununla belə, sukuk bazarının ölkədə tam olaraq formalaşmaması qanunvericilikdəki boşluqlarla əlaqədardır. Azərbaycanda sukukun geniş yayılmaması, həm də maliyyə bazarı iştirakçılarının bu alət barədə kifayət qədər məlumatlı olmaması ilə izah edilə bilər.

Sukukun qlobal bazarda inkişaf tendensiyası fonunda ölkəmizdə tətbiqinin hələ də məhdud olduğunu vurğulamalıyıq. Yuxarıda qeyd edilmiş problemlərin həlli istiqamətində bir sıra işlər görülməlidir:

- Maarifləndirmə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi:* Maliyyə bazarı iştirakçıları, xüsusilə sahibkarlar və tədqiqatçılar arasında sukuk haqqında məlumatlandırma səviyyəsinin artırılması məqsədilə təlimlər, seminarlar və konfranslar təşkil olunmalıdır.
- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi:* Azərbaycanda sukuk bazarının inkişafı üçün mövcud qanunvericilik çərçivəsi yenidən nəzərdən keçirilməli və İslam maliyyə məhsullarının tətbiqinə uyğun hüquqi mühit yaradılmalıdır.
- Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi:* Dünyada sukuk bazarının inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübələri öyrənilməli və Azərbaycanda tətbiq edilməlidir. Bu, ölkənin maliyyə bazarının diversifikasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edəcək.
- İnnovativ maliyyə məhsullarının tətbiqi:* Azərbaycanda sukuk və digər İslam maliyyə alətlərinin geniş tətbiqi üçün müvafiq mexanizmlər hazırlanmalı, bu istiqamətdə yenilikçi məhsulların istifadəsi stimullaşdırılmalıdır.
- İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması:* Xarici və yerli investorların cəlb olunması üçün sukuk bazarının inkişafına yönəlik tədbirlər planı hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafına və maliyyə bazarının genişlənməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Alam, N. (2020). "Principles of Islamic Finance and Sukuk". *Islamic Economics Journal*, 8(1), 88-101.
- Ahmed, M., & Khan, S. (2019). "Global Sukuk Market Dynamics". *International Finance Review*, 12(2), 45-67.
- Ali, R. (2020). "Comparative Study of Sukuk Markets". *Financial Research Letters*, 35(4), 112-126.
- Əhmədov, R. (2022). "Azərbaycanda İslam Maliyyəsi: Sukukların İnkişafı". *Bakı Universitetinin Jurnalı*, 29(3), 53-78.

5. Global Sukuk Report (2023). “Annual Review of Sukuk Markets”. Global Finance Publications.
<https://www.iifm.net/frontend/general-documents/f0a12d4a6880f8e3bc23a23a03baa8e61693983390.pdf>
6. Islamic Financial Development Institutions (IFDI) report (2023).
<https://www.scribd.com/document/708261387/IFDI-2023-Report-Nov-30>
7. KOBİA, İqtisadi Resursların Öyrənilməsi İB. “Azərbaycanda alternativ maliyyə və İslam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində aparılmış sorğunun hesabatı. Bakı, 2022. 100 s.
8. Hassan, M. (2021). “Sukuk and Islamic Financial Instruments”. Journal of Islamic Banking, 15(3), 33-47.
9. Mannan, M. (2021). “The Mechanics of Sukuk: An In-depth Analysis”. Journal of Islamic Economics, 14(2)
10. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/5825>
11. “Xüsusi tənzimləmə rejiminin tətbiqi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə <https://e-qanun.az/framework/56351>

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
**INTERACTION OF GLOBALIZATION AND MIGRATION PROCESSES IN MODERN
TIMES**

MÜASİR DÖVRDƏ QLOBALLAŞMA VƏ MIQRASIYA PROSESLƏRİNİN QARŞILIQLI
ƏLAQƏSİ.

QURBANZADƏ FƏXRİ SİYAVUŞ OĞLU

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

XÜLASƏ

Dünya iqtisadiyyatlarının, mədəniyyətlərin və əhalinin artan qarşılıqlı asılılığını nəzərdə tutan qloballaşma prosesi müasir dövrümüzün reallığıdır və qarşısı alınmaz bir prosesə çevrilmişdir. Qloballaşma nəticəsində məkan anlayışı genişlənərək qlobal xarakter daşıyır, dünya isə kiçilərək tək bir məkana çevrilir. Qloballaşma həyatımızın bütün sahələrinə eləcə də miqrasiya prosesinə də təsir göstərərək onun forma və məzmunu dəyişdirir. Həmçinin, miqrasiya prosesi özü də qloballaşmaya təkan verir. Yəni bu iki proses bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və biri digərini şərtləndirir.

Buna görə, qloballaşmanın miqrasiya prosesinə necə təsir etdiyini və ya əksinə olaraq mövcud miqrasiya axınlarının qloballaşmanın konkret formalarını necə dərinləşdirdiyini nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Qeyd edək ki, qloballaşmanın əsas formalarından biri olan və vahid dünya bazarının formalaşmasını nəzərdə tutan iqtisadi qloballaşma nəticəsində əmtəə, kapital, sərmayə və işçi qüvvəsi axını baş verir ki, bu da miqrasiya axınına səbəb olur. İqtisadi qloballaşma ölkələr arasında fərqləri artıraraq, təbəqələşməyə gətirib çıxarır. Bununla, miqrasiya prosesi yeni forma alır, əgər əvvəllər bu prosesin arxasında insanların seçimi dayanırdısa indi məcburiyyət dayanır.

Qloballaşmanın digər forması olan siyasi qloballaşma nəticəsində milli dövlətlərin suverenliyinin zəifləyir və bir aktor kimi beynəlxalq təşkilatların rolu artır. Milli sərhədlərin itməsi isə miqrasiya prosesinə təsir göstərərək, insanların sərbəst axınına şərait yaradır. Sosial-mədəni qloballaşma isə müxtəlif ölkələr arasında ideya və məlumat axını nəticəsində formalaşır. Əslində sosial-mədəni qloballaşmaya elə miqrasiya prosesi özü təkan verir. Miqrasiya nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların bir araya yığılır ki, bu da mədəniyyətlərin mübadiləsinə və qloballaşmaya səbəb olur.

Həmçinin, qloballaşma nəticəsində texnologiyanın sürətli inkişafı və informasiya axını baş verir, bu da miqrasiya edən şəxsin gedəcəyi ölkə haqqında məlumatları daha tez əldə etməsinə və sürətli qərar verməsinə şərait yaradır, miqrasiya etmək istəyini artırır. Eyni zamanda, qloballaşma haqqında danışdıqda qlobal ekoloji problemlər xüsusilə qeyd edilməlidir ki, müasir miqrasiya proseslərinin əsas səbəblərindən biri də məhz qlobal iqlim dəyişiklikləridir. Bu məsələnin həlli də qlobal yanaşma tələb edir.

Qloballaşma şəraitində ən vacib məsələlərdən biri də miqrasiya prosesinin qarşısının alınması problemdir. Nəzərə alınmalıdır ki, miqrasiya qarşısıalınmaz bir prosesdir və bu cür dəyərləndirilməli, qarşısının alınma bilinməyəcəyi nəzərə alınmalıdır. O yalnız, düzgün strategiya vasitəsilə, tənzimləmə və idarə oluna bilər.

Açar sözlər: qloballaşma, miqrasiya prosesi, işçi qüvvəsi, qlobal aktorlar

SUMMARY

The process of globalization, which implies the growing interdependence of world economies, cultures and populations, is the reality of our modern times and has become an unavoidable process. As a result of globalization, the concept of space expands and takes on a global character, while the world shrinks and becomes a single space. Globalization affects all areas of our life, as well as the process of

migration, changing its form and content. Also, the process of migration itself drives globalization. That is, these two processes are interconnected and one conditions the other.

Therefore, it is important to consider how globalization affects the migration process or, on the contrary, how current migration flows deepen specific forms of globalization. It should be noted that as a result of economic globalization, which is one of the main forms of globalization and involves the formation of a single world market, there is a flow of goods, capital, investment and labor force, which causes a migration flow. Economic globalization increases differences between countries and leads to stratification. The migration process takes a new form, if before this process was based on people's choice, now it is forced.

Political globalization, which is another form of globalization, the sovereignty of nation states is weakening and the role of international organizations as an actor is increasing. The disappearance of national borders affects the migration process and creates conditions for the free flow of people. Socio-cultural globalization is formed as a result of the flow of ideas and information between different countries. In fact, the process of migration itself gives impetus to socio-cultural globalization. As a result of migration, people from different cultures gather together, which leads to the exchange of cultures and globalization.

Also, as a result of globalization, the rapid development of technology and the flow of information take place, which enables the person who migrates to obtain information about the destination country more quickly and make a quick decision, which increases the desire to migrate. At the same time, when talking about globalization, global environmental problems should be especially noted, and global climate changes are one of the main reasons for modern migration processes. Solving this issue also requires a global approach.

One of the most important issues in the conditions of globalization is the problem of preventing the migration process. It should be taken into account that migration is an inevitable process and should be assessed as such, taking into account that it cannot be prevented. It can only be regulated and controlled through the right strategy.

Key words: globalization, migration process, workforce, global actors

Giriş. Qloballaşma prosesi müasir dövrümüzün reallığıdır və qarşısı alınmaz bir prosesdir. Qloballaşma dedikdə mal, xidmət, texnologiya, sərmayə, insanlar və məlumat axınları nəticəsində dünya iqtisadiyyatlarının, mədəniyyətlərinin və əhalisinin artan qarşılıqlı asılılığı nəzərdə tutulur [5]. Qloballaşma nəticəsində məkanın beynəlmilləşməsi prosesi baş verir ki, bu da tək, vahid qlobal məkanın yaranmasına səbəb olur. Məkan anlayışı genişlənərək qlobal xarakter, daşıyır dünya isə kiçilərək tək bir məkana çevrilir.

Qloballaşma həyatımızın bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Artıq bu hal elə bir vəziyyət alıb ki, bu təsirlərdən kənar dünyanı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Qloballaşma bütün sahələrdə olduğu kimi miqrasiya prosesinə də öz təsirini göstərərək onun yeni bir forma almasına səbəb olur. İnsanların bir yerdən digər yerə hərəkəti kimi başa düşülən miqrasiya prosesi insan yarandığı gündən etibarən bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Lakin, bu proses heç vaxt indiki qədər qlobal xarakter daşmayıb. Hal-hazırda, dünyada 281 milyon beynəlxalq miqrant var [2]. Bu mənada miqrasiya artıq qarşısıalınmaz bir proses olub və müasir dövrün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Burada maraqlı bir məqam vardır ki,

qloballaşma miqrasiya prosesinə yeni xüsusiyyətlər qatararaq onun dəyişməsinə səbəb olur, eyni zamanda miqrasiya prosesi özü də qloballaşmaya təkan verir. Yəni bu iki proses bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və biri digərini şərtləndirir.

Qloballaşmanın iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni formalarda özünü göstərir. Bu sahələrin hər birinə ayrılıqda nəzər salaraq, onların miqrasiya prosesinə necə təsir etdiyini və ya əksinə olaraq mövcud miqrasiya axınlarının qloballaşmanın konkret formalarını necə dərinləşdirdiyini nəzərdən keçirilməsi vacibdir [4, s.146].

Əsas hissə.

İlk növbədə iqtisadi qloballaşmaya nəzər salaq. Təəccüblü deyil ki, çox zaman qloballaşma dedikdə onun məhz iqtisadi tərəfi nəzərdə tutulur. Əslində elə qloballaşma fenomeni də məhz iqtisadiyyatın inkişafı və artan iqtisadi əlaqələrin təsiri nəticəsində ortaya çıxmışdır. İqtisadi qloballaşma dedikdə, ölkə iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadiyyatı ilə birləşməsinə və vahid dünya bazarının formalaşması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, iqtisadi qloballaşma ölkələr arasında əmtəə, kapital və işçi qüvvəsi axınının artması nəticəsində ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi və ölkələrin bir-birinə yaxınlaşmasını ehtiva edir. Heç bir milli iqtisadiyyat iqtisadi qloballaşmadan kənar mövcud olması mümkün deyil. İqtisadi qloballaşma nəticəsində inkişaf etmiş ölkələr öz texnologiyalarını inkişaf etməkdə olan ölkələrə satır, əvəzində isə onlardan lazımı olan təbii resursları əldə edir [6].

İqtisadi qloballaşmanın miqrasiya prosesinə ən böyük təsiri işçi qüvvəsinin axını ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı sıfıra yaxındır və əhalinin qocalması prosesi baş verir. Bu da öz növbəsində işçi qüvvəsinin çatışmazlığı problemini ortaya çıxarır. Buna əks olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali artımı müsbətdir və bu ölkələrdə ucuz işçi qüvvəsi kifayət qədərdir. Bu da, inkişaf etmiş ölkələrə işçi qüvvəsi axınına səbəb olur. Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələr ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqlər hər gün daha da artaraq miqrasiya prosesinin davamlılığına təsir edərək, onun daha da genişlənməsinə səbəb olur.

Lakin, burada bir məqam da qeyd edilməlidir ki, miqrasiya məsələsində baş verən ən böyük problemlərdən biri iqtisadi qloballaşmanın nəticəsi olaraq sərmayənin ucuz işçi qüvvəsinə çox asan çatmasıdır. Belə ki, bir çox şirkətlər və transmilli korporasiyalar ucuz işçi qüvvəsinin çox olduğu ölkələrdə öz fliallarını açaraq onlardan daha səmərəli istifadə edirlər. Buna görə inkişaf etmiş ölkələr ölkəyə gələn miqrant axınlarının içərisindən yalnız ixtisaslı işçiləri seçərək “beyni axını”nın gəlməsini təmin edirlər. Buna qarşı olaraq miqrasiya edərək həyatda qalmaq və daha yaxşı yaşamaq istəyən insanlar öz ölkələrinə qayıtmaq məcburiyyətində olur ki, bu da yenidən ziddiyyətləri kəskinləşdirir.

Eyni zamanda, qloballaşma ölkələr arasında fərqləri artıraraq, təbəqələşməyə gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində miqrasiya prosesinə təkan verir. Əgər, əvvəllər miqrasiya prosesi insanların seçiminə görə baş verirdisə, artıq bu təbəqələşmə nəticəsində dünyanın müəyyən bölgələrində yaşayan insanlar üçün məcburiyyət halını almışdır.

Siyasi qloballaşma dünya siyasi sisteminin formalaşmasını ehtiva edir. Bu sistemə milli hökumətlər, hökumətlərarası təşkilatları, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar və ictimai təşkilatlar

daxildir. Siyasi qloballaşmanın əsas aspektlərindən biri milli dövlətin əhəmiyyətinin azalması və siyasi səhnədə digər aktorların yüksəlişidir [3, s.14]. Belə ki, milli övlətlərin suverenliyi dövlətlərustü təşkilatlar və transmilli şirkətlər kimi qlobal aktorlar tərəfindən pozulur və bu da dövlətlərin öz fiziki və iqtisadi suverenliyini itirməsinə səbəb olur. Milli dövlətlərin suverenliyinin zəifləməsi fonunda beynəlxalq təkilatlar kimi aktorların rolu artır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması və mövcudluğu siyasi qloballaşmaya nümunə olaraq göstərilə bilər.

Siyasi qloballaşma, buna bağlı olaraq milli sərhədlərin itməsi miqrasiya prosesinə təsir göstərərək, insanların sərbəst axınına da şərait yaradır. Məsələn bugün, Avropa İttifaqı daxilində milli sərhədlərin götürülməsi, insanların sərbəst və maneəsiz hərəkətini təmin edir. Düzdür, bu prosesin qlobal səviyyədə olması hələ ki real görünməsə də, regional səviyyədə bu cür təcrübənin olması, onun reallaşa biləcəyini istisna etmir. Müasir dövrdə bir çox dövlətlər arasında viza rejimlərinin ləğv edilməsi də beynəlxalq siyasi əməkdaşlığa əsaslanaraq, insanların sərbəst hərəkətinə şərait yaradır.

Qloballaşmanın digər forması hesab olunan sosial-mədəni qloballaşma müxtəlif ölkələr arasında ideya və məlumat axını nəticəsində formalaşır. Müasir dünyada internet və sosial media bunun mərkəzində dayanır [3, s.14]. Sosial-mədəni qloballaşmanın nümunələrinə beynəlxalq səviyyədə məşhur filmlər, kitablar və teleseriallar aid edilə bilər. Bununla belə, bu mədəni axın mərkəzdən - yəni ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələrdən az inkişaf etmiş ölkələrə doğru yayılır. Bu da həmin ölkələrin təsirlərinin artması və milli mədəniyyətlərin yox olmasına gətirib çıxarır. Sosial qloballaşma çox vaxt mədəni fərqləri aşındırıldığına görə tənqid olunur [7].

Bu baxımdan, qeyd edə bilərik ki, əslində miqrasiya prosesi sosial-mədəni qloballaşmanın baş verməsinə şərait yaradır. Belə ki, müəyyən bir ölkədə olan miqrantların bir-birindən fərqli sosial qruplardan olması, miqrasiya səbəblərinin müxtəlif olması özü də sosial-mədəni qloballaşmaya təkan verir. Miqrasiya nəticəsində müəyyən bir məkanda olan fərqli mədəniyyətlərə sahib insanlar arasında mədəniyyət mübadiləsi baş verir. Bu da, öz növbəsində mədəniyyətlərin qarışmasına və mədəni plüralizmin formalaşmasına səbəb olur. Buna görə deyə bilərik ki, əslində miqrasiya prosesi özü sosial-mədəni qloballaşmanı labüd edir.

Bundan əlavə, XX əsrin sonlarından etibarən informasiya texnologiyalarının geniş şəkildə tətbiq edilməsi dünyada məsafə anlayışını tamamilə dəyişdirdi. Bu vəziyyət ilk dəfə maliyyə bazarlarında hiss olunsada, bu gün bu təsir daha geniş bir sahəyə yayılıb. Qeyd edək ki, qloballaşma prosesi üçün tək texnologiya kifayət deyil, ancaq vacib şərtlərdən biridir [3, s.15]. Bu gün əlçatan hesab olunan və geniş yayılan informasiya texnologiyaları qlobal transformasiyanı daha da sürətləndirir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində dövlətin ənənəvi strukturu da tamamilə dəyişib. Bu cür texnoloji qloballaşma siyasi və sosial-mədəni qloballaşmaya da öz təsirini göstərir.

Texnologiyanın inkişafı insanlara arasında əlaqənin artması nəticəsində sərhədlər və məsafələr ortadan qalxır. Bu da miqrasiya proseslərinin yeni məzmun almasına səbəb olur. Belə ki, qloballaşmanın təsiri nəticəsində miqrasiya prosesində baş verən ən vacib dəyişikliklərdən biri miqrasiyanın sürətinin artmasıdır. Bu birbaşa olaraq, texnologiyanın, nəqliyyat və rabitə

sisteminin inkişafı ilə bağlıdır. Artıq insanlar daha sürətli şəkildə öz yaşayış yerini dəyişə bilir və dünyanın istənilən yerini özünə hədəf olaraq seçə bilir.

Eyni zamanda, texnologiyanın sürətli inkişafı və informasiya axını nəticəsində insanlar dünyanın hər yerindən xəbər ala bilirlər. Bu da, miqrasiya edən şəxsin gedəcəyi ölkə haqqında məlumatları daha tez əldə etməsinə və sürətli qərar verməsinə şərait yaradır, həmçinin, miqrasiya etmək istəyini artırır.

Bununla yanaşı, qloballaşmanın verdiyi imkanlarla öz ölkəsindən ayrılan insanların ən çox yaşadığı problemlər olan vətən həsrəti, ailə üzvlərini görmək istəyi kimi problemlər daha tez həll edilir. Nəqliyyatın inkişafı və yüksək inkişaf etmiş texnologiyalar vasitəsilə miqrasiya edənlər bu ehtiyaclarını daha asan qarşılaya bilirlər. Bu məqamda sosial şəbəkələrin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

Həmçinin, miqrantlar eyni zamanda birdən artıq ölkə ilə əlaqə qura bilir və bir-birilə bağlı şəkildə yaşaya bilirlər. Bu əlaqənin sıxlığı və asanlıığı əvvəlki dövrə nisbətən daha yüksəkdir. Bu da öz növbəsində miqrasiyanın daimiləşməsinə səbəb olur. Artıq insanlar getdikləri yerdə daha çox qalırlar. Geri qayıtma istəyi hər keçən gün daha da azalır [8].

Bundan əlavə, qloballaşma dedikdə qlobal ekoloji problemləri, onların təsirini və onun qarşısının alınması üçün qlobal yanaşmanın lazım olduğunu diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Bu gün, dünyada baş verən qlobal istiləşmə və onun nəticəsində baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri bu problemə qlobal yanaşmanı tələb edir [3, s.15]. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaranma səbəbləri və formaları müxtəlif olan ekoloji problemlər mövcuddur. Ekoloji problemlərin getdikcə daha çox qlobal xarakter daşması dünya xalqlarını bir-birindən daha da asılı vəziyyətə salır və heç bir dövlət qlobal ekoloji problemlərə biganə qala bilməz. Çünki bu cür yanaşma gec və ya tez öz həyatı təhlükə altına atmaq deməkdir. Qeyd edək ki, bu problemlər dövlətlərin milli səviyyədə qarşısını ala biləcəyi bir məsələ deyil. Ekoloji problemlərin səbəblərinin mürəkkəbliyi və onların qlobal xarakter daşması qlobal aktorlar olan milli dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərustü təşkilatlar arasında intensiv əməkdaşlıq tələb edir. Bunun üçün ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə keçirilən sammitlərdə qəbul edilən qərarlar bütün ölkələr tərəfindən şərtsiz yerinə yetirilməlidir. Əgər ətraf mühit bizim ümumi gələcəyimizdirsə, bu problem də qlobal əməkdaşlıq vasitəsilə həll edilməlidir.

Qeyd edək ki, qlobal iqlim dəyişiklikləri müasir dövrdə miqrasiya proseslərinin əsas səbəblərindən biridir. Qlobal istiləşmə, bunun nəticəsində yaranan buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi dəniz sahili ərazilərdə yaşayan insanların yaşayış arealının kiçilməsinə səbəb olur və onları miqrasiya etməyə məcbur edir. Eyni zamanda, qlobal istiləşmə ekstremal təbiət hadisələrinin intesivliyinin və şiddətinin artmasına, daşqın, sel, quraqlıq kimi da təbii fəlakətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu da yenə insanların yaşayış areallarına təhdid yaradır. Göründüyü kimi bu məsələ tək bir ərazini deyil, bütün dünyanı əhatə etdiyinə görə onun təsirlərinin aradan qaldırılması da qlobal yanaşma tələb edir.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, qloballaşma daxilində ziddiyyətləri olan bir struktura malikdir. Belə ki, qloballaşma eyni zamanda həm təhdidləri, həm də fürsətləri özündə ehtiva edir. Bu fürsətlərin insanlara eyni şəkildə təqdim edilmədiyi halda insanların tək çıxış yolu özlərinin

fürsətlərə doğru hərəkət etməsidir. Eyni qaydada, təhdidlərə daha çox məruz qalan insanlar təhdidlərin daha az olduğu yerlərə getməyə daha istəkli olurlar. Bu mənada, qloballaşma miqrasiyanın tək səbəbi deyil, sadəcə, bir çox miqrasiya proseslərinin arxasında məhz qloballaşma dayanır.

Qloballaşma ilə miqrasiya prosesi arasında qarşıdurma yaradacaq ən önəmli məsələ miqrasiya prosesinin qarşısı alınma bilən olub-olmamasıdır. Müasir miqrasiya prosesi göstərir ki, bu prosesin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərə rəğmən bu proses davam edir. Dəyişən sadəcə miqrasiya edən insanların baş vurduqları vasitə və yollardır. Bu prosesin qarşısının alınması üçün aparılan siyasətlər və sərhəd nəzarətləri sadəcə miqrasiyanın fərqli bir forma almasına səbəb olur.

Miqrant axınını məhdudlaşdırmaq üçün aparılan miqrasiya siyasətləri demək olar ki təsirsizdir. Bu tədbirlər sadəcə miqrasiyanın forma və yollarının dəyişməsinə gətirib çıxarır. Yəni miqrasiya prosesinin qarşısının alınması bu prosesin adını dəyişdirərək, qanuni olmayan yollarla gələn miqrantların illeqal miqrant adlandırılmasına səbəb olur. Hal-hazırda dünyada baş verən miqrasiya axınlarının böyük bir qismi gizli və qeyri-qanuni şəkildə baş verir. Bunların böyük bir qismi də uğurla nəticələnir. Miqrant axınlarının ən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdən olması, qloballaşma nəticəsində miqrantlar arasında əlaqələrin daha da artması, insan hüquqları düşüncəsinin yayılması kimi fərqli səbəblərə görə miqrasiya prosesinin qarşısının alınması cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. Miqrasiya prosesi artıq öz dinamikliyini yaradıb və müstəqil şəkildə baş verməkdədir [1, s. 163].

Həmçinin, qloballaşma davam etdiyi müddətdə miqrasiya prosesi də davam edəcək. Əslində, elə qloballaşma özü miqrasiya prosesinə zəmin yaradır. İqtisadi, siyasi qloballaşma bu sahədə insan axınının yaranmasına da gətirib çıxarır.

Nəticə. Son olaraq deyə bilərik ki, qloballaşma müasir dövrün reallığıdır. Onun nəticəsi kimi ortaya çıxan miqrasiya prosesi isə bu reallığın bir parçasıdır və gələcəkdə də bu şəkildə qalmaya davam edəcəkdir. Miqrasiya prosesinin xarakterinin dəyişməsi fərqli həll yollarının axtarılmasını tələb edir. Miqrasiya prosesi necə ki, kompleks struktura malikdir, həll yolları da kompleks şəkildə ələ alınmalıdır. Ölkələrin təkbaşına bu problemi həll etməsi mümkün deyildir. Qlobal olaraq həll edilməsi miqrasiya prosesində baş verən dəyişikliyin qaçınılmaz nəticəsidir. Həmçinin, miqrasiya qarşısızalmaz bir prosesdir. Bu prosesi sadəcə tənziqləmək mümkündür. Bunun üçün isə miqrasiyanın həqiqi səbəbləri ortaya çıxarılmalıdır. Miqrasiyanın əsas səbəbi mənsə ölkələrinin vəziyyətidir. Bu ölkələrdəki problemlərin səbəbi isə qlobal miqyasda baş verən proseslərdir. Yəni bu ölkələrin problemlərini həll etmək qloballaşmanın yaratdığı problemlərin həll edilməsi deməkdir. Ancaq hər keçən gün böyüməyə davam edən bu qlobal problemi həll etmək mümkün deyildir. Beynəlxalq miqrasiya prosesi də bu cür dəyərləndirilməli və qarşısının alınma bilinməyəcəyi nəzərə alınmalıdır. Miqrasiyanın qarşısı alınmaz bir proses olduğunu nəzərə alaraq düzgün mirasiya siyasətləri və strategiyaları yaradılması və bu proses düzgün şəkildə idarə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Başak Kaya, “Küreselleşme çağında göç: Değerler ve Çıkarlar iklimində AB və Türkiyə göç politikalarının suriyeli göçmenlər üzerinden analizi” - 2023. s.569.
2. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının 2024-cü il Məruzəsi “World Migration Report 2024”
3. Özhan Dirim Totatlı, “Küreselleşmə sürecinde uluslararası göç hareketlerinin iş gücü piyasalarına etkisi”-Düzce, 2023, s. 129
4. George Ritzer, “The Blackwell Companion to Globalization”-2007, p.731
5. “What is Globalization?”
(<https://www.pie.com/microsites/globalization/what-is-globalization>)
6. “Effects of economic globalization”
(<https://education.nationalgeographic.org/resource/effects-economic-globalization/>)
7. “Types of Globalization”
(<https://www.tutor2u.net/politics/reference/types-of-globalisation>)
8. “The Links Between Migration, Globalisation and Sustainable Development”
(<https://www.iied.org/sites/default/files/pdfs/migrate/11020IIED.pdf>)

AZERBAIJAN 2th. INTERNATIONAL CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH
(Strengthening International Relations for Sustainable Development in Azerbaijan)
SOME CHALLENGES RELATED TO CONTENT IN TEACHING SUBJECTS.

FƏNLƏRİN TƏDRISİNDƏ MƏZMUNLA BAĞLI BƏZİ ÇƏTİNLİKLƏR

F.ü.f.d. Əlvən Arif oğlu Cəfərov

ADPU-nun

Elmi Tədqiqat Mərkəzinin böyük elmi işçisi

[HTTPS://ORCID.ORG/ 0000-0003-0952-9093](https://orcid.org/0000-0003-0952-9093)

XÜLASƏ

Mövcud fənlərin məzmun dəyişikliyi, onların yenidən işlənməsi təhsil sistemində aparılan islahatların önəmli tərkib hissəsidir. Ölkənin təhsil sistemində 2008-2009-cu təhsil ilindən başlayaraq kurikulum tətbiq olunur. 2021-ci ildən tətbiq olunan yeni kurikulumla köhnənin arasında bir çox fərqlər vardır. Məsələn, söhbət standartlaşdırmadan, onun bir az daha konkretləşdirilib qiymətləndirilə biləcək hala gətirilməsindən gedə bilər. O vaxt yazılan kurikulumda proses sovet dövründən qalan məzmun əsasında standartlaşdırıldı. Ölkədə “curriculum developer” – kurikulum inkişaf etdiricilər olmadığından xarici partnyorların iştirakı ilə hər şey sıfırdan öyrənilməli, təlimlər keçirildi. Bu proqramı sıfırdan yazmağın nə qədər çətin olduğunu təsəvvür edirik. Kurikulum təkmilləşmələrində bir neçə məqama xüsusi diqqət yetirək. Beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarına əsasən təhsildə qabaqcıl ölkələrin məzmununu, PISA və TIMSS-in çərçivə sənədlərini araşdırdıq. Məzmunu formalaşdırarkən ortaya konkret modellər də qoyulur. Kurikulumun belə bir yükü yoxdur ki, müəllimlərə müəllimlik öyrətsin. Bizim institutun xüsusi təlimləri vasitəsilə də peşəkarlığı inkişaf etdirmək olar. Beləliklə deyə bilərik ki, məzmunu yüngülləşdirməyə və pedaqoji yanaşmalarda daha konkretliyə getməyə ehtiyac vardır. Müəllim-tələbə münasibətləri ilə bağlı ara-sıra sosial mediadakı paylaşımlara, görüntülərə əsasən belə deyə bilərik ki, fənlərin tədrisində bir çox çatışmazlıqlar vardır. Son zamanlar tələbələrin davranışları, nizam-intizam qaydaları müxtəlif platformalarda müzakirə olunur. Düşünürük ki, həm müəllimin, həm də tələbələrin yanlışlıqları cəzalandırılmalı, uğurları isə mükafatlandırılmalıdır. Fikrimizcə, oğlanlar üçün ən yaxın rol model ailədə ata, məktəbdə isə müəllim olur. Təəssüf ki, məktəblərdə kişi müəllimlərin sayının azalması müəyyən problemlər yaradır. Oğlanlar qadın müəllimin iradələrini ciddi qəbul etmirlər.

Açar sözlər. Fənlər, tədris, çətinliklər, müəllim-tələbə münasibətləri.

ABSTRACT

Changing the content of existing subjects, their revision is an important component of the reforms carried out in the education system. The curriculum is applied in the country's education system starting from the 2008-2009 academic year. There are many differences between the new

curriculum and the old one, which will be applied from 2021. For example, it can be about standardization, making it a little more specific and measurable. In the curriculum written at that time, the process was standardized based on the content left over from the Soviet era. Since there are no "curriculum developers" in the country, everything was learned from scratch with the participation of foreign partners, trainings were held. We imagine how difficult it is to write this program from scratch. Let's pay special attention to several points in curriculum improvements. Based on international assessment studies, we examined the content of advanced countries in education, the framework documents of PISA and TIMSS. When forming the content, concrete models are also put forward. The curriculum does not have such a burden to teach teachers how to teach. Professionalism can also be developed through the special trainings of our institute. Thus, we can say that there is a need to lighten the content and become more specific in pedagogical approaches. Based on the occasional social media posts and images related to teacher-student relations, we can say that there are many shortcomings in the teaching of subjects. Recently, students' behavior and disciplinary rules have been discussed on various platforms. We think that mistakes of both teachers and students should be punished, and successes should be rewarded. In our opinion, the closest role model for boys is the father in the family and the teacher in the school. Unfortunately, the decrease in the number of male teachers in schools creates certain problems. The boys do not take the remarks of the female teacher seriously.

Keywords: Subjects, teaching, difficulties, teacher-student relations.

INTEGRATION OF MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCES

RİYAZİYYATLA TƏBİƏT FƏNLƏRİNİN İNTEQRASİYASI

VƏFA CƏFƏROVA

Füzuli rayon 3 saylı tam orta məktəbin fizika müəllimi

XÜLASƏ

Fənlərarası inteqrasiya son illərin ən çox danışılan mövzularındandır. Riyaziyyatla təbiət fənlərinin inteqrasiyası da bu inteqrasiyaların sırasındadır. Təbiət fənlərinin öz aralarında inteqrasiyanı təqdim etmək elə də asan məsələ deyildir. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 5-6-cı siniflərdə sistemə “Təbiət” adlı fənn daxil edilmişdir. Orada 4 fənnin təbii inteqrasiyasından söhbət gedir. Bu təbiət fənninin sovet vaxtı keçilən təbiət fənni ilə yaxınlığı olsa da, əslində fərqlidir. Yəni bura daha çox “science” adlandırılan təbiət fənlərindən - fizika, kimya, biologiya və coğrafiyanın yer quruluşu ilə bağlı hissəsi daxildir. Əslində təbiətin özündə ciddi inteqrasiya var - suyun dövrənindən danışanda buna təkcə kimya, coğrafiya və ya fizika gözü ilə baxılmır. Bu əlaqə “Təbiət” fənnində təmin edilməyə çalışılmışdır. İndi şagird və müəllimlərin reaksiyasını gözlənilir. Bu fənnin məzmununu da 7-11-ci siniflər üçün təbiət fizika, kimya, biologiya fənlərinin məzmununu təkmilləşdirən işçi qrupun üzvləri hazırlayır. Onlar çalışırlar ki, bu 4 fənn arasında inteqrasiyanı təmin edə bilsinlər. Fizika, kimya, hətta biologiyada belə biostatistika deyə bir anlayış var. Orada riyaziyyat onlarla paralel işləyir. Cari kurikulumda belə inteqrasiya standartları mövcuddur. Amma təəssüf ki, burada inteqrasiyalar sünidir. Yəni müəllimlər onu araşdırıb tətbiq etməmişlər. İnteqrasiyanı təmin edəcək qüvvə müəllimdir. Müəllim o əlaqəni qura bilməlidir.

Açar sözlər. Fənlər, inteqrasiya, çətinliklər, siniflər, təbiət fənləri, fizika.

ABSTRACT

Interdisciplinary integration is one of the most discussed topics in recent years. The integration of mathematics and natural sciences is one of these integrations. It is not an easy task to present the integration of natural sciences among themselves. By decision of the Cabinet of Ministers, the subject "Nature" was included in the system in the 5th-6th grades. There we are talking about the natural integration of 4 subjects. Although this science is similar to the science of Soviet times, it is actually different. That is, it includes the part of the natural sciences called "science" - physics, chemistry, biology and geography related to the structure of the earth. In fact, there is a serious integration in nature itself - when talking about the water cycle, it is not only viewed through the eyes of chemistry, geography or physics. This relationship was tried to be ensured in the subject "Nature". Now the reaction of students and teachers is expected. The content of this subject is prepared by the members of the working group that improves the content of the subjects of natural physics, chemistry, and biology for grades 7-11. They try to provide integration between these 4

disciplines. In physics, chemistry, even biology, there is a concept called biostatistics. There, mathematics runs parallel to them. Such integration standards exist in the current curriculum. But unfortunately, the integrations here are artificial. In other words, teachers have not studied and applied it. The force that will ensure integration is the teacher. The teacher must be able to establish that connection.

Keywords. Subjects, integration, challenges, classes, natural sciences, physics.

SURIYA BÖHRANI VƏ ONUN QLOBAL NEFT VƏ QAZ BAZARINA TƏSİRİ
The Syrian crisis and its impact on the global oil and gas market.
Сирийский кризис и его влияние на мировой рынок нефти и газа.

ALİYEV Rəşad

Bakı Avrasiya Universiteti, doktorant
e-mail: alievr@yahoo.com

Xülasə

Suriyanın neft və qazı xüsusilə Suriyanın şimal-şərq bölgəsində ən mühüm iqtisadi qaynaqlardan biridir. Bu bölgədə Trias çöküntüləri ilə məhdudlaşan bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilmişdir. Vətəndaş müharibəsindən bəri Suriyanın neft və qaz sektoru beynəlxalq sanksiyalar altındadır və əlaqədar infrastruktur böyük ölçüdə məhv edilmişdir. Onun bərpası böyük resurslar, hərbi əməliyyatların tam dayandırılması və iqtisadi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Eyni problem Suriya ərazisindən tranzit layihələrinin həyata keçirilməsinə də aiddir.

Açar sözlər: İqtisadi böhran, neft ehtiyatları, qaz, vətəndaş müharibəsi, boru kəməri.

Резюме

Нефть и газ Сирии являются одними из важнейших экономических ресурсов, особенно в северо-восточном регионе Сирии. В этом регионе обнаружен ряд месторождений нефти и газа, связанных с триасовыми отложениями. Во время гражданской войны нефтегазовый сектор Сирии оказался под международными санкциями, а соответствующая инфраструктура была в значительной степени разрушена. Его восстановление требует огромных ресурсов, полного прекращения боевых действий и снятия экономических ограничений. Та же проблема касается и реализации транзитных проектов через территорию Сирии.

Ключевые слова: экономический кризис, запасы нефти, газ, гражданская война, трубопровод.

Summary

Syria's oil and gas are one of the most important economic resources, especially in the northeastern region of Syria. A number of oil and gas fields have been discovered in this region, which are confined to Triassic sediments.

Since the civil war, Syria's oil and gas sector has been under international sanctions and the related infrastructure has been largely destroyed. Its restoration requires significant resources, a complete cessation of hostilities, and the lifting of economic restrictions. The same problem applies to the implementation of transit projects through Syrian territory.

Keywords: Economic crisis, oil reserves, gas, civil war, pipeline

Suriyada iqtisadi böhran 2011-ci ildə vətəndaş müharibəsinin alovlanması nəticəsində başlamışdı. Münaqişə ölkənin əsas gəlir mənbələrindən biri olan neft hasilatının və ixracının azalmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, ABŞ və digər ölkələrin sanksiyaları fondların bloklaşmasına səbəb oldu və bu, Suriyada iqtisadi vəziyyəti xeyli pisləşdirdi [11, s. 43].

İqtisadi böhran ölkədə insanların həyatının kəskin şəkildə pisləşməsinə səbəb oldu. Gəlirlərin azalması, məhsul və xidmətlərin bahalaşması, yüksək işsizlik və valyutanın ucuzlaşması insanların həyat səviyyəsinə ciddi zərbə vurdu [4, s. 925]. Bütövlükdə Suriyadakı iqtisadi böhran təkəcə onun xalqı üçün deyil, həm də bütövlükdə regionun sabitliyi üçün ciddi təhlükəyə çevrildi. Bu problemin həlli ölkə rəhbərliyinin və beynəlxalq təşkilatların əsas prioritetlərindən biridir [4, s. 928]. Böhranın başlamasının əsas səbəbi iqtisadi problemlər idi. Suriya hökuməti liberallaşma həyata keçirmək qərarına gəldi. Ona görə də cəmiyyətdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu və ya digər şəkildə cəmiyyətdə yaranmalı olan neqativ proseslər başladı. İşsizliyin artması, qiymətlərin qalxması, əhalinin varlı və kasıb təbəqələri arasında uçurumun artması belə problemlər sırasında idi. Bu, böhranın başlanğıcı kimi xidmət edən növbəti səbəbə - Suriya prezidenti kimi Bəşər Əsəd hakimiyyətə gəldikdən sonra, daxili siyasi qarşıdurmaya gətirib çıxardı. Demokratiya, aşkarlıq və şəffaflıq siyasətinin həyata keçirilməsinə başlandı. Hökumət, bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün tədbirlərin siyahısını hazırladılar. Bununla belə, cəmiyyət Suriya iqtisadiyyatının liberallaşdırılması, eləcə də ölkədə daha da demokratik inkişafın və siyasi partiyaların yaradılmasının tərəfdarı olduğunu bildirdilər, lakin hökumət çoxsaylı müraciətlərə, şikayətlərə və ictimai mitinqlərə cavab vermədi [1, s.2].

Suriyanın neft və qaz ehtiyatları ən təsiredici deyil. 2018-ci ildə ölkənin neft ehtiyatları təqribən 2,5 milyard barel səviyyəsində qiymətləndirilir ki, bu da Səudiyyə Ərəbistanı, İran və İraq kimi Yaxın Şərqi istehsalçıları ilə müqayisədə kiçikdir. Əgər Suriya neft ehtiyatlarına görə dünyada 32-ci yerdədirsə, bu ölkənin qazı bundan da azdır: cəmi 0,2 trilyon kubmetr. 2000-ci illərin əvvəllərində Suriyanın neft hasilatı gündə təxminən 600000 barel idi (təxminən indiki Azərbaycanla eyni), lakin 2023-cü ilə qədər uzun sürən vətəndaş müharibəsi, çökən infrastruktur və ABŞ sanksiyaları fonunda gündəlik 40 000 barelə düşmüşdü. Suriya gündə təqribən 2,3 trilyon kubmetr qaz hasil edərək öz elektrik enerjisinə ehtiyacını ödəyir [2].

Suriya böhranının başlıca aspekti geoiqtisadidir. Bu aspekt, demək olar ki, tamamilə neft və qazla bağlıdır. Suriyanın neft və qaz ehtiyatları var, lakin bu ehtiyatlar son vaxtlara qədər Səudiyyə Ərəbistanı və ya BƏƏ-nin karbohidrogen ehtiyatları ilə müqayisə oluna bilməzdi. Bununla belə, 2013-cü ildə Suriya ərazisində 14 neft yatağı, eləcə də nəhəng təbii qaz yataqları aşkar edilmişdir. Suriyanın bütün aşkar edilmiş qaz ehtiyatlarını ümumiləşdirsək, o zaman Suriya hasilat həcminə görə dünyada 4-cü yerə çıxıb bilər. Sonuncu fakt iqtisadi rifahını ilk növbədə böyük qaz ehtiyatları üzərində quran Qətərə aiddir [10]. Təbii ki, Əsəd klanı ölkənin təbii sərvətlərindən istifadənin faktiki meneceri idi və bu vəzifədə uzun illər idi ki, Suriyada siyasi hüquqların iqtisadi üstünlüklərə yenidən bölüşdürülməsində əsas maneə olmuşdu.

Depozitlər iqtisadiyyatda mühüm amildir, lakin daha vacib amil karbohidrogenlərin istehlakçılara çatdırılmasıdır. Müasir dünyada bu, ilk növbədə boru kəmərləri vasitəsilə həyata keçirilir. Və burada coğrafiyası ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş Suriya ərazisinin tranzit olması faktı bu ölkəyə nəzarət uğrunda amansız mübarizənin başlaması üçün həlledici səbəb olur. Hazırda Suriya ərazisindən on boru kəməri keçir. Suriya Ərəb Qaz Boru Kəmərinin coğrafiyasında əsas məntəqələr və digər məsələlərlə yanaşı, İraq neftinin böyük hissəsinin nəqli problemini həll edir. Ərəb qaz kəməri Rusiyanın "Qazprom" şirkətinin tikinti podratçısı olan "Stroytransgaz" tərəfindən tikilmiş və Suriyanın inkişaf etməkdə olan regional qaz kəmərləri şəbəkəsi üçün birləşdirici mərkəzə çevrilməsinə kömək edir [7]. 2000-ci illərin ortalarından Suriya iqtisadiyyatının neft-qaz sektorunda infrastrukturun inkişafı sahəsində əksər iri layihələr ya həyata keçirilmiş, ya da Rusiya şirkətlərinə vəd edilmişdi [5]. Suriya boru kəmərlərində İran faktoru da önəmlidir. İran, İraq və Suriya 10 milyard dollarlıq "Boru Kəməri" yaratmaq barədə razılığa gəldilər. 2016-cı ilə qədər İranın nəhəng Cənubi Pars yatağından qaz kəmərinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. 2012-ci ilin noyabrında İran kəmərin tikintisinə başlamış və dekabrda İranın xarici işlər naziri bildirmişdi ki, Tehran Qərbi ölkələrinin Suriya prezidentini devirməsinə imkan verməyəcəkdir [3]. Burada vurğulamaq lazımdır ki, İran Səudiyyə Ərəbistanının geosiyasi və dini rəqibidir və bu iki dövlət bir-biri ilə kəskin iqtisadi

və siyasi-diplomatik münaqişələr aparır.

Suriya hökuməti vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə öz neft ehtiyatlarına nəzarəti fiziki olaraq itirdi. Yataqların əksəriyyəti əvvəlcə müxalifətin, sonra isə terrorçuların əlinə keçdi. Daha sonra Suriya neftinin cəmləşdiyi Deyr əz-Zor əyaləti kürdlərin təmsil etdiyi və ABŞ tərəfindən maliyyələşdirilən Suriya Demokratik Qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. 2019-cu ilə qədər ölkənin neft hasilatı infrastrukturunu döyüslər, o cümlədən ABŞ-ın hava hücumları nəticəsində böyük ölçüdə məhv edilmişdi.

2021-ci ildə Suriyanın neft naziri deyib ki, Suriya neftinin 90%-i Amerikanın əlindədir. Onun sözlərinə görə, Suriyanın neft sektoru Vaşinqton və onun “özünü dəniz qulduru kimi aparan” vasitəçilərinin hərəkətləri nəticəsində 90 milyard dollardan çox itki vermişdir.

Neft bazarları Suriya rejiminin süqutuna faktiki olaraq heç bir reaksiya göstərməmişdir. Əsas meyarlar üzrə artım 0,5-1% daxilində əhəmiyyətsiz olmuşdur. Çünki Suriya nə əsas neft istehsalçısı, nə də tranzit ölkədir. Üstəlik, 2011-ci ildən bəri Suriya neftinin ixracı ilə bağlı rəsmi məlumatlar demək olar ki, yoxdur.

2009-cu ildə Rusiya və İrandan sonra dünyanın üçüncü ən böyük qaz istehsalçısı olan Qətər Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya, Suriya və Türkiyədən keçə biləcək bir boru kəməri çəkməyi təklif etdi. Gələcəkdə Qətər qazı onun vasitəsilə Avropaya göndərilə bilər və onun keçəcəyi ölkələr tranzit rüsumları şəklində gəlir əldə edəcəklər. Lakin prezident Bəşər Əsəd bu plandan imtina edərək, iki il sonra Suriyada vətəndaş müharibəsinin başlaması nəticəsində tikintisində mane olan alternativ İran-İraq-Suriya qaz kəmərinə üstünlük verdi.

Siyasi şərhçilərin Səudiyyə Ərəbistanının, xüsusən də Qətərin Suriya böhranında fəal rolu ilə bağlı təəccübü Körfəz Əməkdaşlıq Şurası ölkələrinin neft-qaz imkanları və neft-qaz ambisiyaları amilinin nəzərə alınmaması və ya kifayət qədər nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Məsələn, Qətər coğrafi qonşusu İranla birlikdə nəhəng Cənubi Pars yatağının işlənməsində iştirak edir. Qətər həm öz ərazisində, həm də İrandan (Cənubi Pars) hasil edilən qazın trans-Suriya qaz kəmərləri ilə Avropaya tranzitində son dərəcə maraqlıdır. Ərəb tərəfində Suriya böhranı arenasında əsas “oyunçu” olan Səudiyyə Ərəbistanı çox güman ki, Yaxın Şərqi bütün geniş regionunda neft və qaz hasilatını və nəqlini öz nəzarəti altına almaq niyyətindədir. Bu isə, qiymətləri təkcə ümumərəbdən deyil, həm də global neft və qaz bazarından asılı vəziyyətə salır. Bunu internet mediasında sitat gətirdiyi Şahzadə Bəndər bin Sultanın sözləri ilə dolayısı ilə qiymətləndirmək olar [9]. Səudiyyə Ərəbistanında “böyük neft”in 2030-cu ilə qədər tükənəcəyi və ölkənin əsas neft ixracatçısından idxalçıya çevriləcəyi proqnozu var. Neft ixracı ölkənin ixracının 95%-ni, gəlirinin isə 75%-ni təşkil edir ki, bu da sosial dövləti dəstəkləməyə imkan verir. Səudiyyə Ərəbistanının neft ehtiyatlarının 98%-i dövlətə məxsus “Saudi Aramco” (yəni hakim Səud ailəsi) tərəfindən idarə olunur.

Neft və neft məhsulları Səudiyyə Ərəbistanının elektrik enerjisi istehsalının 50%-dən çoxunu təmin edir ki, bu da əsasən məişət məqsədləri üçün (kondisioner, suyun duzsuzlaşdırılması) istifadə olunur [12.]. Əgər belədirsə, o zaman “inqilabi” proses zamanı Səudiyyə Ərəbistanı ilə qazla zəngin Qətər arasında sıx əməkdaşlığın səbəbi bəllidir. Səudiyyə Ərəbistanı, öz qaz ehtiyatları həcminə görə dünyada dördüncü ölkə olmasına baxmayaraq artıq qazı daxili ehtiyaclar üçün alır. Ehtiyatları, hasil etdiyi qazın hamısını istehlak edir. Nəzərə alsaq ki, 2015-ci ilə qədər ölkədə qaz hasilatının artımı cəmi 12,7%, qaz istehlakı isə ildə 8% olmuşdur, Səudiyyə Ərəbistanı yəqin ki, daxili tələbatı ödəmək üçün əlavə mənbələr axtarmalı olacaqdır [12.]. “Ərəb baharı”nın ümumi tendensiyası çərçivəsində Suriya böhranı və Körfəz monarxiyalarının, ilk növbədə amerikapərəst Səudiyyə Ərəbistanı və Qətərin geosiyasi və iqtisadi təsirinin güclənməsi geosiyasi, iqtisadi və siyasi səviyyənin artmasına səbəb oldu. Yaxın Şərqdən Avropa Birliyinə, həmçinin Cənubi və Şərqi Asiya ölkələrinə həm yuxarıda adı çəkilən monarxiyalardan, həm də ABŞ və İsraildən neft və qazın çıxarılması və nəqli prosesinə nəzarət uğrunda mübarizə fonunda Suriya böhranının iqtisadi mahiyyətini dərk etmək olar.

Suriya hazırda iqtisadiyyatını bərpa etməyə və əhalisini təhlükəsizlik və sabitliyə təmin etməyə çalışır, lakin bu, cəmiyyətdə dərin izlər buraxan illərlə davam edən müharibədən sonra əldə edilməlidir. İstənilən ölkə üçün mühüm göstəricilər işsizlik səviyyəsi və inflyasiya səviyyəsidir. Suriyada işsizlik 2019-cu ildən bəri sürətlə azalmağa başlamışdı. Məsələn, 2019-cu ildə ölkədə işsizlik 19% təşkil edirdisə 2022-ci ildə bu rəqəm 9%-ə enmişdi. Suriyada inflyasiya hər il işsizliklə müqayisədə artır.[6] Bu, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin dəyişməz qaldığı ümumi daxili məhsulun (ÜDM) səviyyəsinin aşağı düşməsi, dövlət xərclərinin yüksək olması və əsas səbəb kimi ölkənin bütün müəssisələrinin və iqtisadiyyatının dağıldığı müharibələrdən irəli gəlir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Ананьева Л.Ю. «Конфликты и сотрудничество стран мира в разрешении сирийского кризиса». Международные отношения. с. 1- 4.
2. Винник Е. Нефть, газ и Сирия: как меняется энергетический рынок.// [https://vestikavkaza.ru/articles/neft-gaz-i-siria-kak men aetsa-energeticeskij-rynok. html](https://vestikavkaza.ru/articles/neft-gaz-i-siria-kak-men-aetsa-energeticeskij-rynok.html) ysclid=m5u13k03yg4631732 71.
3. Долгов Б.В. Арабская весна: итоги и перспективы // [http://www.perspektivy.info/book/arabskaja-vesna-itogi_i_perspektivy_2012-04-19.htm](http://www.perspektivy.info/book/arabskaja-vesna-itogi_i-perspektivy_2012-04-19.htm)
4. Дудина О.М, и Арсельгова М.А. «Социальные и экономические последствия безработицы». Экономика труда, т. 6, вып. 2, 2019 г., с. 923-938.
5. Иран не собирается быть пассивным наблюдателем // <http://anna-news.info/taxonomy/term/3960>.
6. Население Сирии, численность, занятость, безработица, гендерный состав. // <https://bdex.ru/naselenie/syria/>.
7. Официальный сайт компании «Стройтрансгаз» // <http://www.stroytransgaz.ru/press-center/smi/neft-i-kapital/200704>.
8. Официальный сайт Сирии. Экономика страны. // <http://country.eiu.com/syria>.
9. Саудовская Аравия давит на Россию // <http://voprosik.net/saudovskaya-araviya-davit-na-rossiyu/>.
10. Сирия: нефть, газ, трубопроводы // <http://vitki.org/2012/11/21/>.
11. Хань Ю. «Сирийский кризис: проблемы и перспективы урегулирования». Общество: политика, экономика, право, вып. 4, 2016 г., с. 42-44.
12. Saudi oil well dries up // The Telegraph. 07/10/2013/ <http://telegraph.co.uk/finance/100019812/saudi-oil-well-dries-up/>.